

GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ
ÉLETMŰVE

ÍRTA
HUSZTI JÓZSEF

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1942

ELŐSZÓ

A Magyar Tudományos Akadémia megtisztelő megbízásából írtam e munkát, amelynek már a címe is hangsúlyozottan jelezni kívánja, hogy nem életrajzot állítottam össze, hanem Klebelsberg életművét próbáltam rövid összefoglalásban ismertetni. A szó valódi értelmében vett hiánytalan életrajzot Klebelsbergéről ma írni már csak azért sem lehet, mert munkatársai és munkásságának gáncsvetői, ellenségei és barátai még jórészt élnek s a vele együtt szereplők jelentékeny része még mindig az első vonalban küzd. Személyi tekintetben tehát még hiányzik a feltétlenül szükséges távolság. Sok hiteles dokumentum, ami élete folyását is megvilágíthatná, egyelőre még a homályban lappang, vagy az idő közelségénél fogva nem lenne aggály nélkül felhasználható. Így életpályájának egyes mozzanatait e könyvben általában csak annyiban nyertek megvilágítást, amennyiben magyarázzák és kibontakoztatják életművét: a magyar kultúra értékeinek Trianon után való megmentését és gyarapítását. Ezzel szemben maga az életmű már elbírja, sőt egyenesen kívánja a történeti megvilágítást. Tíz év a mostani rohanó események mellett nagyon is hosszú idő lehet! S éppen az elmúlt tíz év a Bethlen–Klebelsberg korszakot, mint történeti szakaszt, annyira lezárta, hogy tárgyilagosan már bizonyos történeti távlatról is beszélhetünk. Különösen érvényes ez a megállapítás a művelődéspolitikai részre. Ebből a felfogásomból következik, hogy ma is élő szereplők nevét a szövegben csak nagyon ritkán emlegetem; annál inkább szóhoz juttatom a tárgyi forrásokat, főleg Klebelsberg fogalmazványait, cikkeit, amelyeket sokszor szólaltatok meg eredeti formájukban.

Ezen a ponton különösen nagy hála kötelezett gróf Klebelsberg Kun-óné, aki a legnagyobb készséggel és fáradságot nem ismerő szívességgel rendelkezésemre bocsátotta azt a rendkívüli gazdag anyagot, ami hosszú évek folyamán összegyűlt: kéziratokat, leveleket, feljegyzéseket, újságkivágásokat... Főleg az eddig ismeretlen kéziratos jegyzetek rendkívüli tömege és az életmű kibontakozását közvetlenül megvilágító jellege volt számomra nagy és egyben

örvendetes meglepetés. A leveleket viszont már csak nagyon kis részben és csak nagy óvatossággal használhattam. Ennek okát talán nem kell bővebben megvilágítanom. A legfontosabb forrást számomra Klebelsberg kiadatlan jegyzetei és kiadott munkái, beszédei, cikkei, törvényjavaslatainak indokolásai jelentették. Ezeket aknáztam ki természetesen a legteljesebben. A közvetett forrásokat már csak rendkívüli nagy számuknál fogva is sokkal kisebb mértékben használhattam fel. Talán feltűnhetik, hogy a parlamenti, felsőházi és sajtóbeli támadások pergőtüzében dolgozó Klebelsberg ellen irányuló gazdag, nagyon is gazdag invektíva-anyagot alig érintem. E tekintetben Klebelsberg példájára hivatkozhatom, aki a legritkább esetben válaszolt személyeskedő támadásokra. Különben is e támadások érdekességét az akkori pillanatnyi politikai vonatkozások biztosították: a napi politikai zamat azóta már elpárolgott, a többi meg már akkor sem volt érdekes, amikor még friss volt! Egyébként talán munkám sajátos jellege, célkitűzése következtében is le kellett mondanom éppen ennek az anyagnak nagyobb mértékű felhasználásáról: amint a könyv címe is elárulja, én Klebelsbergben az alkotó – az ő szavával: a «pozitív» – magyar kultúrpolitikust kívántam bemutatni, elsősorban azoknak a visszatért magyaroknak, akik e művelődésmentő munkát közvetlen közelből nem figyelhették meg, s akiknek általában a trianoni ország küzdelmeiről csak elmosódó képük lehet. Az ő hálájukat is biztosítani szeretném annak a Klebelsbergnek emlékével szemben, aki ritkán beszélhetett róluk, de mindig rájuk gondolt, értük dolgozott, s akkor is Kolozsvár, Kassa, Marosvásárhely... lebegtek lelki szemei előtt, amikor a magyar Alföld pusztaságát kívánta benépesíteni iskolákkal, emberekkel, műveltséggel, jóléttel, majdán országot vissza-szerző magyar erővel...

Budapest, 1942. június havában.

Huszt József

I. fejezet

Klebelsberg küldetése: a trianoni korszakban a magyar kultúra értékeit kellett megmentenie és gyarapítania. – Kezdetől fogva ösztönösen e küldetés betöltésére készült. – Származása, családi körülményei. – Színmagyar környezetben nőtt fel öntudatos, büszke magyarrá. – Iskolai tanulmányai. – Hivatali pályafutását a miniszterelnökségen kezdi. – Rendkívüli szorgalma, fáradhatatlan önképzése, jegyzetei, olvasmányok, utazások. – Behatóan foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel. – Bethlen István és Klebelsberg párhuzamos törekvései a XX. sz. első évtizedében. – Nemzetiségpolitikai vezérkönyv kidolgozásának terve. – Történelmi tanulmányok a nemzetiségi kérdésre vonatkozólag. – A nyelvhatárakció kidolgozása: földreformgondolat; a magyar népsűrűség emelése; a vegyes nyelvhatárok problémája; a nyelvszigeteken, szórványokon és a tiszta nemzetiségi területeken követendő eljárás. – A Balkán-háború tanulságai és a nemzetiségi kérdés. – Nemzetiségi problémák a Felvidékkel kapcsolatban. – A Julián-egyesület elindítása. – Klebelsberg döntő jelentőségű szerepe az egyesület munkájában és nagy eredményeinek biztosításában. – A dunai hajósnép kulturális gondozása. – A népies irodalom és az idegenben élő magyarság számára kiadandó naptárak, imakönyvek stb. kérdése. – A Julián-egyesület gazdasági tevékenysége. – A vezetőképzés a külföldi magyarság számára. – A mohamedán bosnyákok magyarországi neveltetése. – A boszniai katolikusok számára magyar szempontból megfelelő papság biztosítása. – Albánia bekapcsolása a magyar kultúr-körbe. – Klebelsberg a közigazgatási bíróságnál: «aggastyánok közé jutottam». – Államtitkárság lesz a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban. – A statisztikai hivatali volt munkatársaktól kiállított «működési bizonyítványok».

Klebelsberg küldetéses ember volt: földünkre küldetett, hogy legmélyebb elesettségekben a magyar kultúra értékeinek megmentésével és további gyarapításával «nemzeti balsorsunkkal szemben elszántan felvegye a harcot. Életének végső értelmét e feladat hűséges teljesítése adja. A kultuszminisztérium élén eltöltött közel egy évtized teljesítményeihez képest mindaz, ami ezt megelőzte, bármilyen fontosnak bizonyul is, csak előkészület s mindaz, ami utána következett – az a kegyetlenül rövid idő – csak epilógus. A magyar művelődés történetébe ez a tíz év új, hatalmas fejezetet írt be. A következőkben tulajdonképpen ezt a fejezetet próbálom vázolni. De átfogó pillantást kell vetnünk az előzményekre is: a legtágabb értelemben vett tanulóévekre. Részletekbe nem mehetünk, csak a nagy életmű felé vezető ösvényeket próbáljuk végigkövetni. Ezek az ösvények mind ugyanahhoz a célhoz vezetnek: a küldetés betöltéséhez.

Klebelsberg állandóan tanult, olvasott, jegyzeteket gyűjtött, elmélkedett. Későbbi enciklopédikus tudását, a renaissance-emberekre emlékeztető káprázatos sokoldalúságát már fiatal éveiben megalapozta, s később a legnehezebb napi munka közben is állandóan frissen tartotta és gyarapította. Egyik cikkében az élet anyagi javaival és a gazdasági érvényesülés feltételeivel foglalkozva kifejti, hogy az emberi élet második felében a jó módot, vagy legalább a tisztességes, biztosított életlehetőséget csak az remélheti, aki az élet első felében megfeszített erővel végezte a számára rendelt termelő munkát. Ha irataiban, hátramaradt jegyzeteiben lapozunk, a tételt érvényesnek találjuk Klebelsberg szellemi fejlődésére vonatkozólag is. Tanult, gyűjtött, hogy később mindig a bőből méríthessen. Sokat alkotott, de a sok közül is egyik legsikerültebb alkotása önmaga, a saját személyiségének kiformálása, amelynek tökéletesítésén megfeszített erővel, bámulatos önfegyelmeléssel dolgozott első önmagára eszmélésétől utolsó leheletéig. Soha nem érzett fáradtságot, nem kívánt pihenést akkor, ha tette, vagy legalább valami később esedékes közhasznú tevékenység előkészítésére nyílt alkalma. Csak így magyarázható az a példátlan méretű szorgalom, amely kora ifjúságától haláláig alig ismert szünetet.

Klebelsberg 1875. november hó 23-án született az Arad vármegyében fekvő Magyarpécskán. Atyja thumburgi gróf Klebelsberg Jakab cs. és kir. huszárcapitány, anyja felsőeőri és alsőeőri Farkas Aranka volt. A két nevet az előnevekkel együtt nem minden célzatosság nélkül helyeztem egymás mellé: Klebelsberg magyar–osztrák ősöktől származott s jellegzetes német nevet az utóbbiaktól kapta. Későbbi pályafutásában ez a név nem mindig könnyítette

meg helyzetét. Szélsőséges politikai körökben Klebelsberg nemcsak azért volt népszerűtlen, mert pl. a maga «középutas» politikai álláspontján nem volt hajlandó újabb veretű szempontok figyelembevételével módosítani, hanem már a neve is szinte provokálta, a kismagyarokat. Cikkük jelentek meg a kérdésről. Egy névtelenül kinyomtatott levél többek között hangsúlyozta, hogy «egy percig sem volna szabad megtérni Magyarország kultuszminiszteri székében olyan embert, akit Klebelsbergnek hívnak. Ez csak azt igazolja a külföld előtt, hogy a magyarok idegenek nélkül nem tudnak boldogulni.» Megvádolták azazal, hogy működése «híjával van minden nemzeti vonásnak.» A vádakat szűkebb-szélesebb körben folytonosan ismételtették: idegen a neve, idegen az érzése is; amit épít és alkot, abban nincs, vagy kevés a nemzeti tartalom; már abban is van valami idegenszerű, magyar ember számára bevehetetlen, a magyar temperamentum számára elviselhetetlen, hogy előáll valaki s nem szűnik meg hirdetni, sőt harsonázni, hogy a kultúra fegyvereivel akarja visszaszerezni az országot. Ezek és hasonló jellegű, még durvábban megfogalmazott vádak nem egyszer a nyilvánosság elé merészkedtek. Klebelsberg szokása ellenére kénytelen volt több ízben válaszolni az ilyesféle támadásokra. Ebből is látszik, mennyire lényegesnek látta ezt a pontot. Egy alkalommal, éppen az egyik, Nyugat-Magyarország elszakítása ellen tiltakozó gyűlésen megjegyezte, hogy «ereiben valami osztrák vér is folyik». Később megtalálta azt a formulát s ez éppen nála nem volt üres szó, amely szerint «ha idegen hangzású nevet viselő magyarnak szabad valamiben különböznie a többi magyartól, ez a különbség csak abban állhat, hogy a szenvedő hazát, ha lehet, még jobban szeresse.» Egyébként egyformán büszke volt – teljes joggal – magyar és osztrák őseire. S mivel különösen az utóbbiakat a nyilvánosság előtt is gyakran emlegette, érdemes lesz családfáját közelebbről szemügyre vennünk.

Az egyik újságnyilatkozat Klebelsberg szájába adja azt az állítást, hogy családjában öt generáción keresztül az asszonyok magyarok voltak. Itt csak félreértésről lehet szó: Klebelsberg azt mondhatta – ez felel meg az igazságnak –, hogy ősei több generáción keresztül nem német nővel kötöttek házasságot. Az asszonyok között volt francia, olasz, szláv, sőt skót származású. Az első magyar származású Klebelsbergné azonban Kunó gróf anyja volt.

Maga a család tiroli eredetű: ősi fészke Thumburg vára, amely még ma is áll. Az első, név szerint ismert Klebelsberget még V. Károly császár emelte 1530-ban nemesi rangra. Már ez az első jeles Klebelsberg, akinek egyébként Lénárd volt a keresztnéve, a törökkel szemben tanúsított vitézségéért kapta a

kitüntetés. A török elleni vitézkedés később is nagy szerepet játszott a család történetében és emelkedésében.

A következő fontosabb személy a családból a XVII. század második felében tűnik fel: ez Ulrik János, aki 1663. augusztus 6-án részt vett a párkányi ütközetben s akit I. Lipót 1669. november 25-én kelt oklevelében a törökkel szemben Párkánynál és Érsekújvárnál tanúsított vitéz magatartásáért bárói rangra emelt. Ennek egyik fia a sokszor emlegetett Ferenc Miklós, aki Budavár bevételénél szerepelt s akit vitézi érdemei jutalmául ugyancsak I. Lipót 1702-ben grófi rangra emelt. Ennek egyenes leszármazottja Kunó gróf is. Az összes férfi-leszármazottak egyébként egytől-egyig katonák voltak: a sorból először tulajdonképpen Kunó áll ki. Erről az őseről Klebelsberg több ízben megemlékezett, alkalmilag – a szónoki beszéd hevében – némi romantikus színezéssel: «És ne vádoljanak engem – kiáltja egy alkalommal a parlamentben – mert véletlenül német nevem van; Buda visszafoglalásakor a török elleni küzdelemben mély sebbel együtt kapta a grófságot egyik ősom; azt hiszem tehát, jogom van a vérkeresztség folytán nekem is ehhez a földhöz.» A mély sebről talán a családi hagyomány tudott; az okmányok nem említik. Az egyik képviselőválasztási kortes-nóta, amelynek szövegezésében Klebelsberg kétségtelenül ártatlan volt, tudni véli, hogy a grófságot «Budavárnál száz tar fejér' – Szerezte a Klebelsberg vér.» A lényeg igaz: Klebelsberg egyenes ági ősapja tényleg a Buda visszavételénél is tanúsított vitézségéért kapta a grófi rangot.

Érdekes, hogy Ferenc Miklós öccse, Miklós Albert 1733-ban szintén a törökkel szemben tanúsított vitézségéért, ugyancsak grófi rangot nyert. Ennek az ágnak leszármazottjai közül való a Klebelsbergtől gyakran emlegetett Ferenc József Szeráf gróf «pénzügyminiszter», alapjában véve az udvari kamara elnöke, akinek mostoha leánya, Ulrike von Levetzow volt annak idején az agastyán Goethe utolsó szerelme. Ez a Ferenc gróf hivatali állásából kifolyólag tárgyalt Széchenyi Istvánnal is a dunai gőzhajózás ügyében.

Az anyai ősök nem voltak ennyire ragyogók, de azért Klebelsberg egyformán büszke volt ezekre is. Nagy szeretettel, érezhető büszkeséggel emlegette anyai nagyapját, Farkas Imrét. Feljegyezte, bizonyosan családi elbeszélés nyomán, hogy az öreg Farkas «több dunántúli nemes társával levett kalappal sorfalat állott Deáknak az Angol királynő előcsarnokában, és élete végéig mint megannyi orákulumot emlegette a haza bölcsének elejtett szavait.» Ha-

sonló szeretettel és büszkeséggel beszél anyjáról, aki «a csodálatos, szingazdag dunántúli magyar nyelvet beszélte gyönyörűségesen.» A fia még hosszú évtizedek után is visszaemlékezett kifejező, szokatlanul találó jelzőire. Egy-máshoz való kapcsolatuk a leggyengédebb volt. A 20 év körüli Klebelsberg leveleiben Édesanyját rendszeren «Édes jó Angyalom»-nak szólítja s lelke legmúlékonyabb hangulatait is a legteljesebb megértésre számító bizalommal tárja fel előtte.

Az apa fiatalon meghalt: Klebelsberg másfél éves korában árvaságra jutott. Székesfehérvárt letelepedett anyja és nagyapja, majd ennek halála után egyik nagybácsija (anyja nővérének férje) nevelték. Nevelőapjához mindvégig a legbensőségesebb szeretettel ragaszkodott: később is, amikor már magas állásokba emelkedett, legbizalmasabb gondolatait is őszintén feltárta előtte. Színmagyar környezetben nőtt fel: otthonában a német nyelvből annyit kapott, mint a legtöbb ún. jó nevelésben részesült középosztálybeli magyar ifjú. A dunántúli magyar nyelvet élete végéig letagadhatatlan székesfehérvári zamattal beszélte, ami érdekesen színezte artikulációját akkor is, ha idegen nyelven szólalt meg.

A ciszterciek nevelése azután betetőzte a környezet munkáját. Fiatal korában – mint a legtöbb magyar diák – ő is negyvennyolcas érzésű. A «Gott erhalte» benne is felbirizgálta a függetlenségi érzést. Amikor Berlinben diák, könnyes, irigy szemmel nézi az egyetem mellett a «Heil dir im Siegeskranz» hangjai mellett a főörséghez felvonuló gárdaezred ünneplését. «Milyen más érzés fogja el a magyar tömeget a «Gott erhalte» dallamára! Szeretném, ha nálunk is meglenne az összeforrottság, de úgy, hogy a hatalom legyen magyar!» Valóban igaza volt német barátjának, Becker porosz kultuszminiszternek: «...er war aber ein Ungar durch und durch!» Klebelsberg alapján véve Duna-táji ember volt, erős magyar túlsúllyal. Faji szempontból egyébként a dinári rassz egyik tipikus képviselője. Vér szerint is – magyar anyja révén – legalább annyira magyar, mint törzsököseink jó része. Az indigena, akinek színmagyar anyja volt s akinek őseinél az anyák révén a német vér már annyira felhígult, hogy a százalékarányát csak nagyon törpe számmal lehetne kifejezni, kezdettől fogva nem is tudta volna magát másnak érezni, mint magyarnak. S utána – ha lehet – még magyarabb lett azáltal, hogy a nemzet életproblémáiba teljesen, most már minden százalékolás lehetősége nélkül, főleg a magyar történelmen keresztül, beleélte magát. A történelem tanulmányozása öntudatosan büszke magyarrá tette: mélyen átérezte, hogy nekünk nemcsak múltunk

van, hanem valóban történeti nemzet vagyunk, hivatásunk tragikus terhével, véglegesen, visszavonhatatlanul és végzetszerűen. Ezért nem tudott belenyugodni, hogy bukásunkban lealacsonyodhassunk: a kultúrfölkény elmélete alapján véve a letiport nemzet méltóságteljes magatartásának kötelezettségét akarta a trianoni nemzedék uralkodó életérzésévé avatni. Ezért annyira megkapó már a fiatal Klebelsbergnél is megfigyelni azt az érdeklődést, titokkeresést, amellyel a magyar történet útvesztőiben szüntelenül keresi a magyar létparancsot. A távol álló azt gondolhatná, hogy a «furcsanevű» gróf, aki mindenképpen jó magyar akar lenni, történelmi tanulmányok útján szeretné pótolni azt, ami az ösztönös meglátásból hiányzik, s ami a vér szavából nem hallatszik elég világosan. Erről szó sem lehet! Kevesebben érezték át már eleve olyan ösztönösen a magyar sorsot, mint éppen ő. A történelem nála az amúgy is éber ösztönt utólag legföljebb tudatossá tette, és erősebbé fokozta. Az igaz, hogy voltak olyan tulajdonságai is, amelyeket a közfelfogás nem tart tipikus magyar jellemvonásoknak. Nem ismerte pl. a gyakran előforduló magyar betegséget, az «elvérzést egy gondolaton». Annyira nem lehetett a legbrutálisabb támadásokkal sem elkedvetleníteni, hogy tovább ne dolgozzék. S az is igaz, hogy nem tisztelte a magyaroknak Jókaitól tréfás humorral emlegetett szent állatját, a sült galambot. Klebelsberg hajlandó volt mindenért keményen megdolgozni. De magatartását ő ingadozás nélkül magyarnak érezte: «pozitív» módon magyarnak, szemben a «negatív» magyar magatartással.

A gimnáziumi tanulmányokat a, székesfehérvári cisztercieknél végezte. Az anyás gyermek eleinte sokat betegeskedett. A volt tanulótársak feljegyezték róla, hogy gyenge fizikumával a testnevelési órákon a legutolsók közé szorult, ami azért is érdekes, mert később ebből a rossz tornászból lesz a magyar testnevelés egyik legbuzgóbb apostola s az első magyar «sport-miniszter». Szellemi téren lassanként küzd fel magát – amint egyik volt tanára megjegyzi – «a népes osztály első tanulójávé». Azt is feljegyezték róla, hogy főleg a matematikában jeleskedett. Tanárainak különösen minden akadályon győzedelmeskedő energiája tűnt fel; az egyik közülük éleslátó szemmel hamarosan megállapította, hogy ez az energia nem futó láng, hanem «hatalmas parázs». Volt tanáraival és általában a ciszterci renddel mindvégig ápolta a kegyeletes összeköttetést: régi gimnáziumának kétszáz éves jubileumán, már mint miniszter, ő tartotta az ünnepi beszédet, vállalta a ciszterci diákszövetség elnökségét, sőt a rend confratere volt.

A gimnáziumi tanulmányok befejezése után az egyik magas rangú katonanagybácsi befolyása alatt Klebelsberg is azon a pályán indult el, amelyiken előtte a család férfitagjai több nemzedéken keresztül élethivatásukat megtalálták: növendéke lett a bécsújhelyi katonai akadémiának. A kirándulásszámba menő kísérletezés azonban rövid ideig tartott: utána Klebelsberg Budapesten beiratkozott a jogi karra s mellette szorgalmasan foglalkozott történeti tanulmányokkal. Szinte szimbólumként hat, hogy egy ideig a könyvek házában, az egyetemi könyvtár épületében lakott az egyik könyvtári alkalmazott albérlőjeként. A könyvekhez egész életében rendkívüli mértékben vonzódott, s későbbi magánkönyvtára egyike lett a legszebb, leggondozottabb hasonló gyűjteményeknek.

Jogi tanulmányainak befejeztével beiratkozott még a berlini egyetemre. Ottani tanárai közül főleg Harnack Adolfot, a nagy egyháztörténészt és tudománypolitikust, továbbá Wagner Adolfot, a nagyhirű nemzetgazdászt emlegette később is rendkívüli tisztelettel. Tanulótársai közé tartozott Becker, a későbbi porosz közoktatásügyi miniszter, kivel élete végéig belső barátság fűzte össze s akinek nem csekély hatása volt később Klebelsberg egyetemi és tudománypolitikájára. A felvételt a berlini egyetemre 1895-ben kérte: pontosan harminc év múlva, 1925. október 20-án majd ugyanezen az egyetemen fog, mint magyar közoktatásügyi miniszter, fényes hallgatóság előtt előadást tartani a világháborút követő időszakba eső magyar kulturális törekvésekről.

Élete következő szakaszának főbb mozzanatait maga Klebelsberg foglalja össze egyik későbbi, önéletrajzszámba menő nyilatkozatában: «Miután a berlini egyetemet elvégeztem, hazajöttem és Bóné Géza fejférmegyei alispán házában találkoztam Bánffy Dezsővel. Bemutattak neki, mint szorgalmas, törekvő fiatalembert. Azt mondta, éppen ilyen emberre van szüksége: bevitt a miniszterelnökségre. Segédfogalmazó lettem, dolgoztam, tanultam folytonosan. Titkár voltam, amikor 1903-ban jött Tisza.» Klebelsberg később is szívesen emlegette, hogy a magyar bürokráciában nőtt fel, a segédfogalmazóságon kezdte, s fokozatosan előrehaladva lett adminisztratív államtitkár. Végigment az egész ranglétrán, s előkelő származása ellenére nem kezdte pl. rögtön az államtitkársággal azon az alapon, hogy «elvégre valahol kezdeni kell!» Miniszter korában, amikor pedig már politikus volt, még mindig szívesen minősítette magát előzetes pályafutására hivatkozva «hivatalnok-miniszternek», nem utolsó sorban azért is, mert a tőle képviselt kultúrpolitikát a szakszerűség hangsúlyozása mellett ezzel a fogással is a szűkebb pártszempontok felé kívánta

emelni. Általában, ha a parlamentben kultúrpolitikáját fejtegette, mindig szigorúan, méltóságteljesen utasította vissza a pártpolitikai szenvedélyektől fűtött szakszerűtlen közbeszólásokat.

Ilyen esetekben úgy viselkedett, mint valami szent rítus főpapja: figyelmet, megértést, tiszteletet kívánt az ügynek, amire ő maga életét feltette!

Már most megjegyezhetjük: Klebelsberg jóformán kezdettől fogva, a ranglétra legalsó fokain is, országos, sőt birodalmi távlatból nézte az eléje kerülő ügyeket, s a legotthonosabban mozgott a nemzet sorsdöntő problémái körében. Igazi vezetésre termett egyéniség volt. Az, aki a közelébe került s munkáját megismerte, mindig a legjobbat kapta, s a legnagyobbat remélhette tőle. Az a tüzes tárgyszeretet, ami későbbi munkásságát jellemezte, kezdettől fogva a legnagyobb hőfokon lobogott benne.

Miniszterelnökségi ügyköre egyike volt a legfontosabbaknak: ő lett a nemzetiségi ügyek irányítója. Már segédtitkár korában előadója volt pl. az idegenbe vándorolt magyar honosok nemzeti gondozása ügyében tartott nagy fontosságú bizalmas értekezleteknek. Általában munkaereje nagy részét a horvát-szlavón társországokban, a Romániában és a tengeren túl szétszórt magyarság gondozása kötötte le: ezeket szervezte, egybefogta, hogy erősítse s megmentse őket nemzetünk számára. De általában figyelnie kellett minden olyan kérdésre a monarchia határain belül és kívül, amely a magyarságot nemzeti szempontból érintette. A magyar miniszterelnöknek tudvalevőleg módja és kötelessége volt a közös külügyi tényezőkre is bizonyos fokig hatni minden olyan kérdésben, amely a sajátos magyar érdekekkel összefüggésben volt. Aki majd egyszer részletesen foglalkozik Klebelsberg életrajzával, teljesebben ismertetheti fontosabb akcióit, pl. a glagolit liturgia elleni küzdelmét, a fiumei magyar püspökség felállítására irányuló törekvéseit stb. Ez alkalommal csak azokat a mozzanatokat emeljük ki, amelyek közelebről előkészítették későbbi nemzetszervező és nevelő munkásságát. Előbb azonban egy pillantást kell vetnünk tanulmányaira, önművelésére, tudományos törekvéseire. «Tanultam folytonosan» – idéztük fent egyik nyilatkozatát. Nézzük meg közelebről, mi rejti e két szerényen odavetett szó mögött.

Már a fiatal Klebelsberg a szorgalom hőroza! Szorgalmát fokozta boldog, harmonikus, nyugodt családí élete. Fíatalon nősült: feleséget az ősi magyar Botka-családból választott, amely nemességét a XIII. századig tudja viszavinni. Hitvesében, akit mindvégig a legnagyobb gyengédséggel és szeretet-

tel vett körül, igazi élettársat kapott. Magánélete egyáltalán nem vonta őt el a reá váró feladatok megoldásától. Tanult és folyton tanult. Később sokan csodálkoztak azon, mi mindenhez értett, mennyire a gyökerére tudott minden kérdésnek pillanatok alatt tapintani, milyen hajlékony volt mindvégig az elméje. Egyik kiváló természettudósunk nem győzött rajta ámulni, milyen könnyű volt a legelvontabb természettudományi kérdések lényegét is Klebelsberggel pillanatok alatt megragadtatni. Aki azonban bepillantást nyerhetett műhelyébe s pl. forgathatta imbolygó betűs kézírásával rendszerint sebtében összerótt feljegyzéseit, az sokat megérthet a későbbi Klebelsbergből. Amikor közoktatásügyi miniszter volt, többször emlegették tréfásan és komolyan: melyik tárcát kellenek neki tulajdonképpen átvennie? A legtöbben a földművelésügyi tárcát szerették volna rábízni: akkor meg lenne oldva az agrárország sok mindenféle baja! Talán nem is tudták, milyen sokat foglalkozott Klebelsberg már fiatal korától kezdve főleg a földreform kérdésével! Voltak, akik az ipar és kereskedelem föllendítését várták volna tőle s szinte sajnálták erejét és tehetségét a kulturális ügyektől. A magyar irredenta-gondolat egyik zászlóvivője honvédelmi miniszternek szerette volna őt látni: akkor – Trianon ide, Trianon oda – bizonyosan lenne bőségben elég fegyverünk! Amikor a Bethlen-kormány lemondott s ke-resték a «takarékos» pénzügyminisztert, egy névtelen kis cikkecske tréfás-komolyan Klebelsberget ajánlotta pénzügyminiszternek, azt a Klebelsberget, akit a rendszeresen félrevezetett közvélemény egy része éppen pazarlással vádolt: «Nem takarékos, hanem tehetséges ember kell a gátra. A hidegkúti vidám remetéről pedig az ellensége is tudja, hogy tehetséges a körme hegyéig. Mindig meg tudta csinálni azt, amit akart..., hogy jól épített, azt száz év múlva is tudni fogják. Azt hiszem, ha takarékoskodni kell, azt is jól fogja megcsinálni. Van két nagyszerű tulajdonsága, amelyet fájdalmasan nélkülözünk az összes takarékos-sági bizottságoknál: ötletes ember és optimista... nagy problémákat csak optimisták szoktak megoldani. Klebelsberg semmiesetre sem fogja az adófizetőket látszat-adórendeletekkel rémítgetni... Kéjgázzal fogja őket megnyúzni, de úgy, hogy élvezetük telik benne...» Ő maga, amint egyik bizalmas hívének emlegette, a magyar kultúra megmentése után talán a legszívesebben a valamikor nyugnek érzett belügyi tárcát vette volna ismét át, hogy előbbre vigye az Alföld-kérdést s hogy felvirágoztassa a magyar városokat. Bízott magában, de még inkább bíztak mások benne: tudták, hogy amihez hozzáfog, azt gyökere-n ragadja meg s részleteiben is megismeri.

Nem ismerte a fáradságot, ha tanulásról volt szó. Ha orgonát épített, akkor igyekszik belelátni a kérdés minden fontosabb részletébe. Ha városrendezési tervekbe szól bele, előbb végig tanulmányozza a nagyobb európai városok idevonatkozó problémáit és ezek megoldási módját. Kevesen foglalkoztak még szakemberek is annyit pl. Párizs vagy Róma városrendezési problematikájával, mint Klebelsberg. Amikor hidegkúti gyönyörű tuszkulánuma¹ kertjét tervezi és megvalósítja, úgy kiismeri magát a különböző cserjék, bokrok, virágok, futórózsák között, akár egy szakképzett kertész. A tágabb körű közvélemény is számon tartotta róla, hogy szeret minden kérdésnek a végére járni. Amikor a fedett uszodát építtette, talán némi túlzással megírták róla, hogy megrendelt félmétermázsa könyvet sportról, úszásról, építkezésekről, megtanulta a gyorsúszás, mellúszás, hátúszás, vízipóló elméletét, s csak akkor fogott hozzá a megvalósításhoz. *Se non è vero, è ben' trovato!* Iratainak tanulmányozása azt mutatja, hogy a nagy bizalom személye iránt még sokkal inkább megokolt volt, mint amennyire a távolabb állók egyáltalán elképzelhették.

Utaltam már a könyvek iránti szeretetére. Halálakor több ezer kötet szépen rendezett, gondosan kezelt s főleg sokat használt magánkönyvtár maradt utána. Egyénisége megismeréséhez az egyik út könyvein keresztül vezet. De van a nyomtatott könyvek mellett még egy sokkal becsesebb másik gyűjtemény: a kéziratok tömege, a legtöbb esetben hatalmas, sötét-színű, kemény táblás füzetek formájában. Aki ezekből egyszer pontosan összeállítaná, mi minden foglalkoztatta Klebelsberget munkás élete folyamán, az döbbenne igazán csak meg a szorgalomnak és a tudásvágynak ezen a monumentális példáján!

Klebelsbergnek később egyik legfőbb törekvése volt, hogy nemzetét, amelynek tehetségét egyébként olyan nagyra becsülte, egyúttal rendszeres, kitartó, szívós munkára is nevelje. Úgy érezte, hogy ezen a téren nem végez fölösleges munkát. Ő maga önmagát zsenge gyermekkorától fogva rendszeresre szoktatta. Ezzel együtt járt a jegyzetcsinálásra való hajlam. Megmaradt pl. a tízéves gyermek «vadásznaplója». A napló egy kis krajcáros iskolai irka, amelyet az ifjú nimród módszeresen rovatokra osztott: hány «vadat» ejtett el, hol, mikor, mit, összesen hányat. A «vad» az esetek túlnyomó részében veréb vagy béka; már nagy eset, ha «szarkagáborján» vagy fislánc a Sióból. De akármilyen kicsi legyen is, nem kerülheti el a gondos feljegyzést. S a füzetet

1 Római katonák pihenőhelye volt, ahová nem ért a csaták vagy a szolgálat zaja.

már a gyermek szépen feldíszíti, mint ahogyan majd később a miniszter pl. a szegei egyetemi épületek egy részét a hasznossági szempontok teljes épségben hagyásával művészetileg is igényesen képezte ki, megalkotván a csonka ország egyik legszebb terét. Csak egyelőre még gondos türelemmel lenyálazott levonós képekkel dolgozik s nem freskókat álmódó művészekkel. Az irka fedőlappját díszítő ábrák ma is eleven színekben ragyognak. A képek elhelyezésében, tárgyi kiválasztásukban van stílus: nagyjából az állatvilágból valók, mint ahogyan ez egy tízéves emberke vadásznaplójához illik. Tizenhat éves korából ismét maradt ránk egy másik vadásznapló: ebben már komolyabb zsákmány-darabok szerepelnek, nyulak, foglyok... Azután jönnek a további vadásznaplók, a nagy, rendszerint sötét vászonkötésű füzetek, telve az olvasmányok, elmélgések, memorandum-vázlatok, levélfogalmazványok, tervezgetések zsákmányaival, egész kis könyvtárra menő jegyzethalmazokkal. Megtalálunk a feljegyzésekben sok mindent abból, ami őt érdekelte, elképzelhetetlen bőségben, változatosságban, sokszor szinte csillapíthatatlan mohóságnak tetsző tarkaságban. A legnagyobb részt mégis olthatatlan szerelme, a történelem foglalja le: évszám-sorozatok, eseményfelsorolások, genealógiák, olvasmánykivonatok s az ezekhez fűződő elmélgések, nem ritkán meglepő meszszeségből. Mellettük nagy helyet foglal le a nemzetiségi kérdés, majd a művészettörténelem, főleg az építészet, ebből is a barokk. A művészet Klebelsberg életének a másik nagy szerelme! Még nincs harmincéves, amikor Görögországba utazik, s a maga számára leírja ezt az ünnepeles, szinte patetikus mondatot: «Remélem énem megjavulását, megnemesedését a tiszta görög művészet nemes remekein.» S azután jönnek egyéb négyzetek, egytől-egyig állandóan éber érdeklődésének, kielégíthetetlen tudásszomjának, az adatokat tárolni kívánó rendszeretetének bizonyítékai. Átfogó tudása ezekben gyökerezik, hatalmas fantáziáját nem kis részben e példátlan olvasottságból merített adatok, analógiák pendítették. Később szemére vetették, hogy nem volt rest politikai összeköttetések keresésében és ápolásában. Hát még mennyire nem volt rest a tudás megszerzésében és megőrzésében! Tanulóévei korán kezdődtek s haláláig tartottak. Élete utolsó évéből még hatalmas jegyzetcsomók maradtak ránk!

Vegyünk elő csak példaképpen egy ilyen keménytáblás füzetet s fusunk végig a tartalmán. Klebelsberg kb. 30 éves. Sok feljegyzést, gondolatot találunk a nemzetiségi kérdésről. Belerója füzetébe, egyelőre csak önmagának, a nagy tanulságot, amelyet a kortársak egy része aligha értett volna át: a

nemzetiségi politika csak akkor lehet hatásos, ha nemzeti politikává tudjuk magasztosítani; nem az a feladat, hogy a nemzetiségeket elnyomjuk, vagy akár gyengítsük, hanem hogy a magyarságot erősítsük. Már itt kiüt belőle a «pozitív» magyar – hogy egy későbbi kedvelt szavát előlegezve használjuk. Csodálkozva állapítja meg már ekkor a kultúra ellenállhatatlan erejét: ahol pl. a nemzetiségek erősebben ki voltak téve a felsőbbes magyar kultúra hatásának, mint a városokban, ott minden szinte magától ment. Micsoda tanulság ez éppen annak, aki majd kb. két évtized múlva a beteg, csonka országot a kultúra erejével akarja gyógyítani, sőt ezzel az erővel országot próbál újraépíteni! Már ekkor nagyjában vázolja egy későbbi – a következőkben részletesebb ismertetésre kerülő – törvényjavaslatának, az ún. nyelvhatári akciónak főbb mozzanatait, egyelőre maga számára. Kiszámítja a várható költségeket is, mert ő az az ember, aki nem veszi el szem elől szárnyalás közben sem a földet. E jegyzetcsomó után újabb feljegyzéseket találunk a korszak sokat vitatott kérdéséről, az általános szavazati jogról. Akkor még nem sejti, hogy kb. másfél évtized múlva belügyminiszter lesz s egy tőle kibocsátott választójogi rendelet alapján a méltatlanul szűkre keretezett csonka országban majd sorsdöntőnek minősíthető választást fognak megejteni. A továbbiakban szociális kérdésekkel foglalkozik, lejegyezvén azt a meggyőződését, hogy a szocializmus a korszak legmodernebb s egyben nagy fontosságú eszméje. Majd nagyobb bőségben történelmi jegyzetek következnek. Klebelsberg beható módon foglalkozott mindvégig történelmi tanulmányokkal, de elsősorban államvezetési szempontból: mindvégig hirdette, hogy «a gyakorlat szempontjából csak olyan államtan lehet, amely történelmi alapokon épül fel.» Klebelsberg tehát nem annyira történész, mint inkább a történelemből tanuló államférfiú volt. Számára a múlt az egyetlen megbízható útmutató a jelen gyakorlati kérdéseinek megoldásánál és a jövő előkészítésénél. A történelem főleg ellenmég volt számára, amelyet a dogmatizmus ellen szedett s amellyel a viszonylagosság iránti érzéket akarta önmagában, mint alkotó munkára vágyó politikusban ébren tartani. Meggyőződéssel hirdette, hogy «a gyakorlati politikust és az elméleti államtan művelőjét a könnyűszerrel összeomló ideológiák elfogadásának veszedelmétől csak a nagy összefüggések történelmi szemlélete mentesítheti, amely megtanít bennünket arra, hogy a politika mennyire relatív és hogy a korszellem, a viszonyok és körülmények változásával mennyire megváltoznak a doktrínák is.» Kora ifjúságától kezdve készült rá, hogy történelmi munkákat ír. Egyik ilyen fiatalkori kísérletéről majd a legközelebbiekben beszámolunk. De a történész akkor sem aludt el benne, amikor államférfiúi tevő-

kenységével és nem utolsó sorban tollával már maga is történelmet formált. Még 1927-ben is foglalkoztatta a gondolat, hogy majd egyszer, ha az idő megengedi, kísérletet tesz pl. a XIX. század párttörténetének megírására. Főleg a hanyatló korok érdekelték: a nemzeti hibákat akarta tanulmányozni, hogy ezeket, köztük talán elsősorban a tervszerűtlenséget következetes nemzetneveléssel kiirthassa. «Életemnek egyik főtörekvése – írja később –, hogy közéletünkben a tervszerűtlenség kiirtásán közreműködjem.» S az érdekesség abban van, hogy már fiatalabb korában – így a találomra előszedett füzetben is – főleg azok a történelmi kérdések érdeklik, amelyeknek tanulmányozása révén a múlt szinte magától összekapcsolódik a jelennel s irányt jelöl a jövőre nézve. Már ekkor is éles szemmel figyeli az analóg jelenségeket. A szóbanforgó füzetben van egy kisebb tanulmánya: Politikai megjegyzések az Árpád-kori történehez. Ezt láthatólag csak a maga számára írta: talán nem is gondolt rá, hogy idegen szem valaha beletekinthet. Utána lemásolja Dante Divina Commedia-jából olasz nyelven a Francesca da Rimini-epizódot (V. 73–142.): nem is tudnám eldönteni, mi volt vele a célja, a nyelvet akarta-e írás közben tanulni, vagy – ami írni szerető embereknél gyakran előfordul – az esztétikai élvezetet akarta-e a lassú menetű, ez esetben szinte kalligrafikusnak nevezhető leírással fokozni? Utána lemásolja az akkori osztrák belügyminiszter 1906. március 7-i beszédének bevezetését, bizonyára a választói jogról szóló részletek miatt. Majd egy tervezet következik: hogyan lehetne a Julián-egyesület biztosabb alapokra fektetni és messzeágazóbban kiépíteni. Az eszme-futtatás később memorandummá kerekedik, s mint ilyennel majd a maga helyén foglalkozunk. Egy további jegyzetcsomó a nemzeti és nemzetiségi törekvésekben mutatkozó törvényszerűségekről elmélkedik. Utána ismét a Julián-egyesülethez kanyarodik vissza s felvázolja a legközelebbi iskolaszervezés programját. A jelen után a múlt következik: egy nagyobb történelmi dolgozat terve. A címe lett volna: *A magyar nemzet által a vasvári békétől a szatmári békéig kiforrott szervezetek*. Egyelőre főleg Acsády és Pauler munkáiból anyagot szedett össze, vázolta a dolgozat beosztását, kiemelte a főbb szempontokat. Rögtön ezután a társadalmi kiválasztásról elmélkedik. Ez a kérdés már berlini egyetemi hallgató korában érdekelt, később, mint közoktatásügyi miniszter, majd cikket ír róla. Érdekes, hogy mi minden forr pihenni nem tudó agyában! Utána sajtószerű jegyzetcsomó következik: Osztrák eszmetöredék Bienert miniszterelnöknek az urak házában 1909. november 18-án tartott beszédéből. Vajon mire akarta ezt később felhasználni? Majd ismét egyéni jegyzetek: *Saját esz-*

méim, párhuzamok Magyarország és a magyarság nemzeti és nemzetiségi történetéhez. E feljegyzések hamarosan megszakadnak.

Mindez egyetlen füzet, amelybe Klebelsberg 1905–1909 között olvasmányait, gondolatait, tervezetéseit taláalomra bejegyezte. Ugyanekkor még más hasonló feljegyzések is tömegével keletkeztek.

S voltak egyéb olvasmányai, amelyekből csak ritkán csinált jegyzeteket. Így állandóan olvasott költöket. Általában az volt a meggyőződése, hogy költői olvasmányok nélkül a lélek kiszárad. A német irodalomból főleg a drámák érdekelték. Schiller Don Carlosából ki is jegyzett magának néhány gondolatot. Schiller mellett nagyon szerette Goethét és Richard Wagnert. De legjobban szerette, mindenk fölé helyezte a magyar hazafias lírát. Ennek szépségeivel nem tudott betelni. Büszkén hirdette, hogy ebben a műfajban mi vezetünk. De megfizettük az árát: történelmünk túlnyomó részében a lét és nem-lét meredélyére állítva, meg nem szűnő, vagy csak rövid pihenőket engedő krízisek között a nemzet és költői kénytelenek voltak a haza ügyén elmélkedni s a vele kapcsolatos érzéseknek hangot adni. Különösen érdekelték a reform-korszak költői, «a nagy ébresztők». A legmélyebben talán mégis Vörösmarty hatott rá, kitől később is szívesen idézett cikkeiben. S nem tudott annyi munkája lenni, hogy a költőknek is ne juttasson idejéből. 1928 nyarán pl. akadt néhány napi pihenője. Ekkor Vörösmarty «kezébe kapaszkodik», hogy az ő erejével nagyobb magasságokba emelkedjék s a létkérdésekhez méltó távlatból szemlélje a legfontosabb magyar problémákat. Vateseinknél egyébként ugyanarra a kínzó kérdés-tömegre kereste a megnyugtató feleletet, amire a történelemben. «Mi magyarok – írja élete utolsó szakaszában – abban a gyönyörű helyzetben vagyunk, hogy hazafias líránk legszebb termékeiből könnyű szerrel összeállíthatunk olyan nemzeti pásztorleveleket, amelyek eligazodást nyújthatnának a mai nemzedék számára is az ország nagy életkérdéseinek megítéléséhez.» Azt vallotta, hogy a költők a magyar népet, a magyar életet, a magyar lelkeséget és éppen ezért a politikai igazságokat is hatalmas távlatból, jobban látják, mint a mindennapi élet zsvivájában benne élő politikusok. Éppen ezért kell az utóbbiaknak, amennyiben ezt a nevet megérdemelni akarják, tanulságokért állandóan hozzájuk zárandokolniuk. E tekintetben nem tett kivételt Adyval sem, aki körül nem akart megszünni a vitatkozás. Klebelsberg, bár Ady szigorú kritikusának, Rákosi Jenőnek nagy tisztelője volt, nemcsak észrevette, hanem hirdette is Ady költői nagyságát és borús hazafiságát. Egyszer a parlamentben kijelentette: «Örülnünk kell, hogy Ady a mienk!» Nagy volt a megrökönyödés...

Az olvasás mellett másik nevezetes forrása volt tapasztalatainak, tudásának az utazás. Utazási szenvedélye még fiatal korából származik. Ha tehet, útra kerekedett s több németországi útját nem számítva, megfordult Európa sok nevezetes pontján. Hogy miként készült fel egy-egy útjára, s mennyire mindent a magyar kérdésekre vonatkoztatva, milyen aprólékos figyelemmel vizsgált át, annak szemléltetésére röviden ismertetem egyik fiatalkori útinapló-töredékét.

1902-ben vagyunk: Klebelsberg 27 éves. Panaszkodik, hogy még nyáron is nagyon sok dolga volt a hivatalban, s így nem készülhetett fel kellő alaposással az útra. A tervezett útirány volt: Görögország, Konstantinápoly, Fekete-tenger, Al-Duna, Románia. Aggódik, hogy a megfelelő előkészület hiánya miatt nem tudja majd a tapasztalat-szerzésre kínálkozó alkalmakat teljes mértékben kihasználni: «Konstantinápoly valószínűleg nagy rejtély fog előttem maradni; nem ismerem a bizánci birodalom, sem a török hódítás történetét. Történet térkép nélkül, utazás történet nélkül nem ér semmit.» Csak azzal tudja magát vigasztalni, hogy az előtanulmányok hiányosságának nem az ő lustasága, hanem a hivatal volt az oka, amely még nyáron is sokszor estig igénybe vette. «Nem panaszkodom érte, ez sem volt kárba vesztett idő, talán használtam valami keveset hazámnak.» Pontosan kialakult elvei vannak arra vonatkozólag, hogyan kell utazni. «Minden utazás három részből kell, hogy álljon: az előtanulmányokból, magából az útból s az utótanulmányokból.» Ez alkalommal szerinte az előtanulmányok a nagy elfoglaltság miatt «crosszul» sikerültek. De mivel nem volt Klebelsberg megalégedve? «Burckhardt görög művelődéstörténetéből csak két kötetet tudtam befejezni, a harmadik, mely már megjelent, novemberre marad. Curtius nagy művében alig jutottam el a dór vándorlásig; a hiányt egy német középiskolai tankönyvvel pótoltam.» Csak annak örül s azzal vigasztalódik, hogy eddigi útjain látni már megtanult: «s ez sem olyan könnyű, mint sokan gondolják.» Azt reméli, hogy a harmadik szakasz, a kérdések utólagos tanulmányozása, majd zavartalanabb lesz, s így alaposabban sikerül.

Jellemző, hogy megfigyeléseiben túlnyomórészt a politikai szempontokat emeli ki. A karsztokon átvezető vasútvonal építésének nehézségei számára annak az útnak gyötrelmeit szimbolizálják, melyet a magyarságnak meg kellett tennie, amíg a Duna–Tisza partjaitól eljutott a tengerig. Dalmáciát Magyarországhoz akarja csatolni: egyáltalán nem fél a dél-szláv elem megszaprodásától, mert meggyőződése, hogy a magyarság elbírja ezt a nemzetiség-

többletet is. Amikor Fiumében a Levante számára elindított magyar áruk berakása miatt hét órát késik az indulás, szívesen hozza meg az áldozatot, hiszen a magyar kereskedelem érdekei kívánták ezt így. Politikai szemléletmódját mutatja az is, hogy útja során mindenfelé szorgalmasan keresi a régi Velence működésének nyomait: «Velencét, mint műkincset a lagúnák között, mint életerős politikai testet, mint államot, mint világpolitikai tényezőt csak a Levanten lehet megismerni.» A Balkánnal kapcsolatban megállapítja, hogy milyen sajnálatosan keveset foglalkozunk a sajátos balkáni kérdésekkel: inkább csak beszélünk világpolitikai hivatásunkról, valójában azonban a viszonyokat kevéssé ismerjük, s az irányítást még ott is, ahol alkalmunk lenne a beleszólásra, átengedjük szinte teljes mértékben a közös minisztériumnak. Ő maga a Balkánon főleg a nemzetiségi kérdést akarja tanulmányozni. Csak sajnálni lehet, hogy idevágó útijegyzetei már nem maradtak ránk; talán nem is volt ideje, hogy papírosra vesse őket.

Ismétlem és újból ismétlem: aki e fiatalkori és későbbi kéziratos anyagáról nem vesz tudomást, az nem ismerheti meg az igazi Klebelsberget. Szinte elképzelhetetlen, mi minden van e szerény, szemérmes füzetekben! S később mennyi minden rajzott ki belőlük! Egyelőre nagy a változatosság, a tarkaság; első pillanatra az lehet a benyomásunk, hogy Klebelsberg még nem vett irányt. Közelebről a dolog mélyére tekintve azonban határozottan megállapítható, hogy Klebelsberget élete első szakaszában, amely kb. kultusz-államtitkárságával zárult le, főleg a nemzetiségi kérdés érdekelte. Ezt kívánta tőle egyébként hivatali munkája is. De mi minden kapcsolódott bele ebbe a bonyolult sorskérdésbe! Egyik legfontosabb része volt pl. az iskolakérdés, tágabban megjelölve: a kultúrpolitika. A későbbi nemzetnevelő ezekben az években járta ki tulajdonképpeni élethivatásának magas iskoláját.

Klebelsberg fiatalsága a millenniumi évekre esett s hivatástudata éppen az alatt a 16 év alatt bontakozott ki, amikor a magyar parlament az obstrukció szörnyű betegsége miatt termékeny munkát csak elvéve tudott végezni. S a végzetes az volt, hogy egyidejűleg az európai politikában olyan változások mentek végbe, amelyek mintegy előre eldöntötték Magyarország későbbi sorsát. A korszak egyik jeles krónikása megállapítja, hogy e változásokban a világháború már előrevetette kísérteties fényét. A magyar képviselőház azonban mindebből jóformán semmit sem vett észre: a figyelmet a pártharcok, torzalkodások kötötték le. Az igazi sorsdöntő kérdések visszhangját a későbbi nemzetdek hiába keresné az akkori képviselőházi naplóknak. S a harc elsősorban,

közvetlenül vagy közvetve tulajdonképpen a dualizmus, illetőleg a monarchia ellen folyt. A szélesebb magyar közvélemény igazi «nemzeti» politikának csak azt tekintette, ami az «átkos» közösség ellen irányult. Nem vette észre, hogy Ausztria, a dualizmus és a német szövetség védő burkolata nélkül a nemzeti-ségi törekvések a nemzeti magyar államot szétrobbanthatják. Az egyik mélyebben látó kortárs később borongva állapítja meg: «A magyarságnak minden érdeke az osztrák–magyar nagyhatalom fennmaradásához és erejének konzerválásához fűződött – s az a nemzedék, amely Magyarország politikai sorsát ebben az időszakban intézte és amely a monarchia erejét nem erősítette, de gyengítette, alig menthető fel ama vád alól, hogy vak volt, hogy könnyelműen tette kockára életbevágó nagy érdekeit sokkal kisebb fontosságú célok kedvéért, és hogy túlságos elbizakodottságában nem látta világosan Magyarország helyzetét és azokat a veszedelmeket, amelyeket élesebb szemek az európai láthatáron már akkor felismerhettek. Az elkövetett hiba annál nagyobb volt, mert a parlamenti harcok Magyarországon túlnyomóan a hadsereget illető kérdésekben nyilvánultak meg, és ennek belső erejét a legkártékonyabban befolyásolták.» Fontos volt a kardbojt színe, a zászlók ábrája, – fűzi hozzá – sokkal fontosabb, mint a belső erő!

Kétségtelen, hogy ez a korszak készítette elő a kettős monarchiának – «a magyar állameszme csigaházának» – felbomlását s a trianoni csonka országot. S éppen ez a nemzedék, amely, ha szeme van a látásra, már megállapíthatta volna az országbomlás kezdeti jegyeit, álmódzott harmincmillió magyarról, s általában hagymázosan nagyzó képzelmekkel bódította magát. Arról, hogy a nemzetiségi kérdés lesz a végzetünk, csak keveseknek volt sejtelmük. A parlamentnek, mint testületnek talán legkevésbé. A kivételek közé tartozott pl. az ifjú Bethlen István, aki első nagyobb jelentőségű politikai beszédeit és előadásait éppen a nemzetiségi kérdésnek szentelte. 1907. ápr. 10-én tartotta egyik beszédét a parlamentben. A vita a nem állami iskolák jogviszonyairól s a községi és felekezeti néptanítók járandóságairól szólt. Bethlen ezt az alkalmat használta fel arra, hogy az oláh irredentát leleplezze. Rámutatott a román politika agresszív jellegére, s bebizonyította, hogy ez a nemzetiségünk az ország keleti részén «először társadalmilag, aztán kultúráilag, és ha lehet, nyelvilag is» egységes területet kíván alkotni – természetesen továbbmenő reménységekkel. A legnagyobb veszedelem az volt, hogy sikerrel szedték ki a földet a magyar kézből. Öt év múlva, 1912-ben, Bethlen Szamosújvárt tart előadást «Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az öt utolsó évben»

címmel. Hátborzongató adatokat sorol fel. Kénytelen felvetni a kérdést: képesek leszünk-e nemzetünk egy tekintélyes részét – hiszen területünk 40%-ról és 1.320.000 magyarról volt szó! – még megtartani magyarnak? Ami az utolsó öt évben a birtokpolitika terén történt, az szemében az erdélyi magyar társadalom csődjével egyértelmű. «Az a nemtörődomség, az a keleti fatalizmus, amellyel ez a társadalom úgy vezetőiben, mint gazdasági, kulturális és politikai szervezeteiben egykedvűen nézi azt a lázas tevékenységet, melyet a románság körülötte kifejt, és amellyel a koporsót készíti, ... egyértelmű a végfeloszlásnak induló szervezet reakcióképtelenségével.» Csak e rövid öt év alatt, részben magyar pénzintézetek parcellázó tevékenysége következményeként is, 90.000 hold mezőgazdasági terület és 70.000 hold erdőség ment át oláh kézre. Egy generáció alatt a magyarság el fogja veszíteni birtokainak felét, ha ez így megy tovább! 1913. május hó 5-én az OMGE ülésén Bethlen ismét félreveri a harangot: «... földrengést érzek a magyar föld talaján...»

Évtizedek múlva Bethlen a múltat mintegy összefoglalva rámutat, hogy a nemzetiségi kérdésben berendezkedtünk a kényelmes formulák ismétlésére: ezzel lepleztük a gondolat-ürré és a politikai tehetetlenséget. A politika a felszínen mozogva vakon haladt el a magyar élet realitásai mellett, viszont élet-halál harcokat vívott látszatokért. Messze elkanyarodott tehát Széchenyi Istvántól, aki óva intett bennünket, hogy az igazi bajokat lekicsinyelve a reális életérdekeket a szivárványos hiúságok oltárán fel ne áldozzuk. Márpedig ezt csináltuk. A közvélemény kényelmes formulája szerint a nemzetiségi kérdés lélektani probléma lett volna: mindent meg kell adni, ami a magyar államérdekekkel összeegyeztethető, de viszont el kell nyomni minden ezen túlmenő aspirációt. Nem akartuk észrevenni, hogy nemzetközi viszonylatban már nyílt kérdés volt a vegyes nyelvű magyar területek hovatartozásának ügye. De különösen nem vettük észre, hogy az e területeken együtt élő különböző népfajok helyzete nem statikus, hanem dinamikus, s hogy e helyzet a népszaporodás, a gazdasági és szociális tényezők hatása alatt állandóan változik. S a mi kárunkra változott, pedig mi lettünk volna az uralkodó, az államalkotó nemzet, s minket vádoltak folytonosan a nemzetiségek elnyomásával! Kívülről tudatosan dolgoztak a magyar helyzet gyengítése, aláásása érdekében: magyar részről viszont alig történt valami. Közben az egyes népfajok között folyt a zajtalan, de életre-halálra menő küzdelem, «valóságos lövészárk-harc, amelyben ha az egyik fél minden nap csak egy hüvelyknyit, egy arasznyit is veszít, egy fél évszázad alatt minden gyönyörű pszichológiai kezelés mellett is

a területvesztő fél végleges csata-vesztessé lett.» Mi elvesztettük a csatát! Ötven évet elmulasztottunk, s az elszalasztott idő már többé nem tér vissza. «Nézzünk körül – fűzi még hozzá Bethlen – határainkon. Ha csak egy századrészét alkalmaztuk volna 1867 óta azoknak a harci eszközöknek, amelyek a tisztességgel, a jogrenddel és az egyenlő elbánás elvével összeegyeztethetők, úgy 1914-ben a nemzetiségi kérdés lényegében meg lett volna oldva, és szomszédainknak alig lett volna érdemes háborút kezdeni. Ehelyett ma úgy állunk a világ előtt, mint a népek elnyomói, akiket csak a kiérdemelt büntetés ért utol. Így csak olyan nép járhat, amelynek az élet realitásai iránt kevés az érzéke, amelynek intelligenciája képes chimerák² után szaladgálni...»

Bethlen és Klebelsberg neve össze fog fonódni a magyar történelemben. Ők ketten lesznek a magyar, politikusok közül a trianoni korszak erőgyűjtő szakaszának, a sokat gúnyolt és igazságtalan vádakkal elhalmozott «konzolidációnak» vezéralakjai. De már évtizedekkel azelőtt – talán egymásról mindent pontosabban nem is tudva – együttműködtek, hiszen éppen a legkardinálisabb ponton, s nagyjában azonos elgondolással próbálták megközelíteni a legfontosabb magyar létkérdés megoldását. Bethlen talán nem is sejtette, hogy amíg ő a közvéleményt akarta felrázni, a miniszterelnökség egyik osztályán az egyik fiatal tisztviselő nagyjában már ki is dolgozta a csatatervet, a lényeges pontokon az övéhez erősen hasonló elgondolással. Amikor Bethlen a később annyira híressé lett első beszédét elmondta, Klebelsberg Wekerle Sándornak próbált tanácsokat adni a nemzetiségi kérdés kezelésére vonatkozólag. Ne felejtjük el, hogy Ferenc Ferdinánd törekvései ekkor már részben ismeretesek voltak, s beárnyékolták még a híres magyar optimizmust is. Klebelsberg megfeszített erővel tanulmányozza a kérdést. Az elvek tisztázása céljából – egyik későbbi vallomása szerint – többek között éjjel-nappal Eötvös József nemzeti-ségi műveit forgatta, ösztönösen megsejtette, hogy eljőhet az idő, amikor majd a monarchia védőburka nélkül kell sorsunkkal szembenéznünk. Szüntelenül azon törte a fejét, hogyan lehetne felhasználni a sors nyújtotta haladékokat, s a magyarságot annyira megerősíteni, hogy a döntő pillanatban a fenyegető veszedelem fölül kerekedhessék. Amikor körülötte annyian félreismerték a kérdés lényegét, ő – kevesekkel együtt – tisztán és messze látott. Az igaz, hogy örhélyéről minden fontosabb mozzanatot megfigyelhetett, s így eleve mentesítve volt attól, hogy a nemzet figyelmét a lényegtől elterelő hamis illúziók részese legyen.

2 Khimaira, latinosan Chimaera, szörnyalak a görög mitológiában.

Klebensberg azonban már akkor is optimista volt. Hitt és remélt, de nem az illúziók, hanem a számok alapján. Jegyzeteiben összeállítja a legfontosabb adatokat. A magyarság lélekszáma 1850-ben az osztrák népszámlálás szerint 4.812.000 volt, 1910-ben pedig, amelynek népszámlálási eredményeit Klebensberg olyan szívszorongva várta, s amelynek számoszlopai fölé hajolva igyekezett felállítani a magyar jövő horoszkópját, már 9.869.000. A magyarság tehát egy félszázad alatt megkétszereződött, míg a nemzetiségek viszonylag lemaradtak: 6.742.000-ről csak 8.225.000-re jutottak el. Még mindig aggasztó számok, de világosan beszélnek – általánosságban – a magyarság többséges életéről. S Klebensberg azt is beleszámítja, hogy az emelkedés a magyar népi és faji erők nagymérvű elhanyagolása mellett következett be. Szerinte ez fokozott mértékű egészséget jelent. Számítgatta az időt – természetesen a békés fejlődés lehetőségét vette alapul – amikor a Kárpátok medencéjében a faji szupremácia is elvitathatatlanul magyar lesz. Ezt a folyamatot szerette volna előkelő, emberséges szellemben meggyorsítani, annál is inkább, mert megfigyelhette az egyes nemzetiségi tömbök gyors vagyonosodását, gazdasági erősödését s a másik oldalon látta a jó magyarok sok-sok ezrét, akik a gazdasági helyzet miatt megfelelő szociális politika hiányában vándorbotot voltak kénytelenek kezükbe venni...

Klebensberg gondolata a maga egyszerűségében monumentálisan nagyvonalú: a magyarságot kell erősíteni! Ehhez nemcsak jogunk volt, de ez lett volna a legelemibb kötelességünk. A valóságtól való végzetes elrugaszkodásban a fiatal hivatalnok nem vett részt. Később sokan szívesen minősítették őt fantasztának. Éppen őt, aki egy irreális világban is rendíthetetlenül megőrizte a valóságérzékét! Olvasmányjaiban, jegyzeteiben, aktáiban, a statisztika számoszlopaiban mindig a valóságot kereste és a valóságot szolgálta. Látott néhányadmagával – pl. Jancsó Benedekkel együtt – a vakok között, őrt állt a magukról megfélemedezettek fölött. Vajon milyen lélekkel szemlélhette magányos elmélkedései során a fiatal tisztviselő, aki hivatalból sokat látott és tudott még a kulisszák mögött történelemből is, az akkori parlamenti politika meddőségét, a ködevők nagyidai csatáit, a valóban sorsdöntő problémák elől való végzetes következményű megfutamodást, a lidércfények után való futkosást? Egész lelkivilága másra volt beigazítva: a közjogi küzdelmek félretolására, szociális reformokra, alkotásokra, a nemzetiségi kérdés hidegen tárgyilagos vizsgálatára, a külpolitika nagyfontosságú kérdéseiben való elmélyedésre. Szerencsére már

hivatalánál fogva sem léphetett akkor még érintkezésbe a napi politikával s így termékeny csendben zavartalanul dolgozhatott.

Ezek után természetes, hogy Klebelsberg gondolatvilágát ebben az időben túlnyomórészt a nemzetiségi kérdés tanulmányozása kötötte le. Kéziratai, jegyzetei telve vannak idevágó adatokkal és gondolatokkal. S az érdekes az, hogy ekkor is, mint később, amikor kultúrpolitikája alapelveit kidolgozta, nemcsak a magyarországi viszonyokat tartotta szem előtt, hanem szinte összehasonlító alapon tanulmányozta a kérdést, megállapítván a törvényszerűségeket, a legtipikusabb eseteket, a kivételeket stb. Említett vezéreszméje, a magyarság erősítése, annyira magasrendű és átfogó volt, hogy ez mindvégig a legkülönbözőbb tevékenységi területeken is megmaradhatott végső célkitűzésnek. Ha az ország területe a világháború után megmarad s Klebelsberg Nagy-Magyarországon fejthetett volna ki az ormokon vezető tevékenységet, kétségtelenül munkaereje javával megmaradt volna továbbra a nemzetiségi probléma megoldásánál. A magyarság erősítésének azonban a csonka országban más volt az útja. A kultúra maradt az egyetlen út, amelyet Trianon pokoli leleményessége is szabadon hagyott, bizonyára abban a feltevésben, hogy a letiport, mindennapival küszködő nemzetnek ez út járására már nem lesz kedve és ereje.

Jellemző Klebelsbergre, hogy gondolatainak tisztázása közben egy nemzetiségpolitikai vezérkönyv kidolgozását vette tervbe. Jegyzetei mutatják a terv forrongását. E részletet azért lesz érdemes közelebbről szemügyre vennünk, mert töredékes gondolatai már sokat elárulnak a későbbi kultúrpolitikusból.

Az egyes népcsoportok lelki tulajdonságai között Klebelsberg talán a legfontosabbnak a művelődési képességet tartja. S már akkor egyformán fontosnak látja a tömeg és az egyének művelődési készségét. Később majd ebből a szemléletmódból formálódik ki az egyik legállandóbb problémakör, amely a csonka ország kulturális életének újjárendezőjét foglalkoztatta: a magasabb műveltség és a népoktatás szétválaszthatatlan egysége. Világosan látja, hogy a nemzeti munka zömét szükségszerűen az alsóbb rétegek látják el, de hangsúlyozza, hogy az irányítás ezzel legalábbis egyenrangú feladat. Majd később, módja lesz rá, hogy ezt a tételt a gyakorlatban is kipróbálja, egyforma kedvvel dédelgetvén a két, leginkább szívéhez nőtt alkotását: a vezetőket képezni hivatott külföldi kollégiumokat és a tanyák világában szétszórt népiskolákat és

népkönyvtárakat. Utal arra, hogy Bismarck és munkatársai a szinte természetfölötti nehézségeket, amelyek a német egység megvalósítása elé meredtek, soha sem tudták volna legyűrni, ha a közmondásossá vált porosz iskolatanító a német nép nagy tömegeit fogékonyra nem tette volna arra, hogy nagy vezetőit és a vezetők nagy eszméit átértse és azokért lelkesülni tudjon.» Már ekkor különleges gonddal hangsúlyozza azt a pontot, amelyet sokan elhanyagolható mennyiségnek tekintettek: a vezetőképzést. A vezető személyiség nem valami magától növvő vadvirág s nagy baj, ha egy közösségben e nagy fontosságú szükséglet ellátását a vak véletlenre bízzák. Ha egy országban nem állnak rendelkezésre elegendő számban politikai, tudományos, művészi stb. vezető egyéniségek, akkor a kül- és belpolitika, a tudomány, a művészet stb. nagyon rosszul járnak. Az ilyen nép nem fejlődik, sőt eljuthat oda, hogy a népek közösségének semmi hasznot nem hajt. Hiába van a népi erők széles talapzata, ha nincs rá mit építeni! Példaként hozza fel a XVIII. századi magyarságot, amely az akkor kínálkozó lehetőségeket elsősorban megfelelő vezetők hiánya miatt nem tudta kiaknázni. «Viszont azt, hogy a XVII. század vallásháborúinak és török hódoltságának harcát és a XIX. század súlyos alkotmányi és nemzetiségi katasztrófáját túl tudtuk élni, azt kétségkívül Bocskay, Bethlen, Zrínyi, továbbá Széchenyi, Deák, Eötvös s mások kiváló vezetésének köszönjük.» Íme a kultúrfölény-elmélet egyik fontos tétele első fogalmazásban egyelőre nem a nagy nyilvánosság, csak önmaga számára, a «boldog» Nagy-Magyarország ezerkilencszázas éveinek első évtizedéből. A sorokat papírosra vető Klebelsberg egyelőre azon törte a fejét, hogyan lehetne hazájából a nemzetiségi kérdés helyes kezelésével és megoldásával erős nemzeti államot alkotni, szóval: hogyan lehetne a magyarságnak hivatása betöltéséhez elegendő erőt gyűjteni. A feladat később is ugyanez maradt, csak a viszonyok változtak s talán még több hitre, tudásra, energiára, fanatizmusra, fáradhatatlanságra volt szükség az eredmény biztosítása céljából. Mindezek a tulajdonságok azonban már jóval előbb, más színezetű magyar problémákkal való birkózás közben formálódtak ki és tökéletesedtek egyéniségében.

Hogy mekkora tekintély volt már 1909-ben Klebelsberg a nemzetiségi kérdések megítélésében, mutatja Zichy Tivadarral való levélváltása. Zichy az akkor forrongó és sokat bolygatott dualizmus kérdésében a miniszterelnökhöz fordult felvilágosításokért. A kérdésre Klebelsberg válaszolt: hatalmas tanulmánya ízekre szedte szét a dualisztikus³ tervezetéseket. Zichy külön megkö-

3 Az a törekvés, amely az Osztrák–Magyar Monarchia dualisztikus szerkezetét

szöni az értékes anyagot, «mely oly pompásan meríti ki a kérdést, hogy még a legmegrögzöttebb délszláv se volna képes ellenvetéseket tenni». A tanulmány főleg azért érdekes, mert Klebelsberg a kérdés középpontjába ez alkalommal is a magyarságot helyezte, annak ellenére, hogy a probléma természeténél fogva talán inkább birodalmi távlatot kívánt volna.

Ezt a fölünyes tájékozottságot Klebelsberg elsősorban annak köszönhet-e, hogy már akkor is, mint később minden esetben, történeti perspektívába állította be a problémákat. Még a napi ügyek elintézésénél is lehetőleg előszedte a régi, sokszor még a helytartótanácsai aktákat. Egyik volt hivatalnoktársa felidézi a fiatal Klebelsberg karcsú, törekeny alakját, amint rövidlátó szeméihez közeledve a régi aktákat, «a múlt nagy adminisztrátorainak alkotásaiból merít inspirációt a jelen teendőihez.» Maga Klebelsberg már ekkor is azt az elvet vallotta, amit később öntött szavakba: «Valójában a történelem nem retrospektív, a múltakba visszatekintő kíváncsiság csupán, hanem hatalmas erkölcsi erő, melynek ha ismerete és szeretete a lelkekből kivész, akkor a nemzet olyan, mint az emlékezőtehetségét veszített ember, aki nem okul, hanem oktalanul rohan a veszedelembé, a vesztébe».

A nemzetiségi kérdésben is páratlan tájékozottságát, éleslátását nem utolsó sorban történeti tanulmányainak köszönhet-e. Kétségtelen, hogy a legalaposabban tanulmányozta a kérdéshez vágó modern külföldi irodalmat is. Erre jegyzeteiből több bizonyítékot lehetne felhozni. De távol állt tőle, hogy a külföldi irodalom kategóriáit szőröstől-bőröstől alkalmazza a magyar viszonyokra. Egyik értékes jegyzetében – talán 1909-ből – nagyon világosan fejt ki erre vonatkozó álláspontját: «Az, aki olyan szerencsés, illetve a jelen szomorú viszonyok között olyan szerencsétlen, hogy a magyar állami igazgatás magasabb funkcióiban részt vehet, igen gyakran tapasztalja, hogy milyen helytelen, zavaró, sőt veszedelmes a politika és a közjog terén a külföldieskedés, a miénktől gyökeresen eltérő közviszonyokból a külföldi tudomány által elvont fogalmaknak a mi viszonyainkra való alkalmazása. Reálunió és perszónálunió, szövetségállam és államszövetség, részállam stb. nem magyar politikai jelenségekről alkotott fogalmak». Ezeket tehát csak a legnagyobb óvatossággal, a történeti fejlődést figyelembe véve, mintegy történeti ellenőrzés mellett lehet a

külön délszláv állam alakítása és bekapcsolása által hármasszerkezeté kívánta átalakítani. Az Osztrák–Magyar Monarchia dualisztikus, vagyis két államnak: Magyarországnak és Ausztriának államjogi kapcsolatából álló szerkezet volt.

mi viszonyainkra alkalmazni. Ugyanez volt a felfogása a nemzetiségi problémáról. Ezt sem lehetett szerinte megfelelő történelmi tanulmányok nélkül lényegénél megfogni. Láttuk a nemzetiségi kérdéstről tervezett kézikönyv néhány töredékes gondolatát. A jellemző az, hogy kézikönyvét is megfelelő történeti alapvetéssel akarta szilárd kiindulóponttra helyezni. Külön történeti részt tervezett, amit egyébként egyetemi magántanári értekezésnek szánt. A munkához gyűjtött anyag, az egyes kidolgozott részek iratai között ránk maradtak. A töredékek lehetővé teszik az egész munka tervének rekonstruálását.

A mű célja az lett volna, hogy Klebelsberg a magyar múltból párolja le a választ két sorsdöntő kérdésünkre: a magyar ethnos ereje mennyiben teszi lehetővé a függetlenség gondolatának érvényesülését kifelé, főleg Ausztriával szemben s mennyiben határozza meg fajunk helyzetét az ország területén lakó idegen népekkel, a nemzetiségekkel szemben? De volt egy távolabbi, elméletibb jellegű célkitűzése is: meg akarta volna állapítani azokat a törvényszerűségeket, amelyek a népek nemzeti és nemzetiségi törekvései fölött uralkodnak. Ennek megfelelően már a történeti alapvetés is tartalmazott volna bizonyos elméleti megállapításokat. A szorosabb értelemben vett történeti részt négy nagyobb fejezetre tervezte a következő felosztással: 1. II. Rákóczi György bukásától a II. József-féle összbirodalmi kísérlet bukásáig, 2. II. Lipót uralkodásától 1848-ig, 3. Világostól a kiegyezésig, 4. a kiegyezéstől napjainkig. A szigorúbban vett elméleti részben «az indukció útján nyert igazságokat logikai alapon csoportosítva» szándékozott tárgyalni. Érdekes gondolatok találhatók a ránk maradt előszó-tervezetében. Klebelsberg megállapítja, hogy a politikai tudomány alapjában véve stagnál, míg a politikai gyakorlat kénytelen előretörni, s bonyolultabbnál bonyolultabb feladatokat megoldani, így pl. – sajnos – az ún. klasszikus politika nem foglalkozik, vagy legalábbis fontosságának megfelelő módon nem foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel, holott a gyakorlati politika terén ez a kérdés lett a XIX. század második felének legnagyobb problémája. Az igaz, hogy a publicisztika erre a területre is kiterjesztette figyelmét, de a publicisztika nem tudomány, hanem – már akkor így definiálta – «tollal való politizálás». A tudománynak e kényes területen sokkal magasabbrendű feladatai lennének, mint amilyeneket a publicisztika egyáltalán vállalhat: meg kellene világítania az összes idevágó kérdéseket és azoknak egymással való összefüggését. Nálunk azonban – fűzi hozzá – ez a probléma túlnőtt az önmagáért való tudományos kutatás érdekein; számunkra egyenesen

életkérdés, hogy a nemzetiségi problémával minden szempontból tisztába jöjünk.

Ha a megmaradt nyersanyagot és az egyes kidolgozott, részeket közelebbről szemügyre vesszük, könnyű megállapítanunk, hogy a gyűjtött anyag jelentékeny része a horvát–szlavón–magyar kérdésre vonatkozik. Ennek magyarázata magától adódik: akkor Klebelsberget, a Julián-egyesület igazgatóját, a Julián-iskolák szervezőjét és gondozóját főleg ez a terület érdekelte, ezt ismerte legjobban, hiszen az idevágó problémák szinte naponta foglalkoztatták.

Történelmi kísérleteit forgatva, önkénytelenül eszünkbe ötlük az akkori politikai életnek egyik kimagasló egyénisége: gróf Andrássy Gyula. Abban kétségtelenül hasonlítottak egymáshoz, hogy mindketten a magyar és az európai történelem tanulságainak politikai alkalmazására alapozták tevékenységüket, sőt egész eszmevilágukat. Klebelsberg azonban sokkal gyakorlatibb elme volt. Nála az elmélet vagy a múlt tanulmányozása nemhogy csökkentette volna a tettekészséget és a valóságérzéklet, hanem inkább erősítette. Később, amikor kénytelen volt politikussá lenni, pártkötelékbe tartozni, felszínen tartani magát, ellenfelei gyakran szemére vetették, hogy nagyon is kiismerte magát a napi politika útvesztőiben. «Figaró ott, Figaró itt» – idézték fejére. De azt sem szabad elfelejteni, hogy a magasabb célokat azért soha egy pillanatra sem tévesztette szem elől, annál kevésbé gondolt feladásukra. Andrássy a kérdéseket alaposan, genetikusan tanulmányozta, de teljes bonyolultságukban akarta őket – a legtöbbször sikertelenül – politikailag is megközelíteni. Klebelsberg hasonló alaposággal, elmélyedéssel tanulmányozta a problémákat. De volt annyira gyakorlati politikus, hogy a sorskérdésekre – alkalmilag leegyszerűsítve azokat – tettek formájában lehetőleg rövidesen feleletet is adott. Egyszerre tudott a tett és a gondolat embere maradni: az utóbbi nem betegítette halványra az előbbit! Senki nem látta nála élesebben pl. a nemzetiségi kérdésnek szinte reménytelen bonyolultságát. De tudta, hogy valamit tenni kell! S már a fiatal Klebelsberg nem riadt vissza a legnagyobb távlatú gyakorlati program részletes kidolgozásától.

Kb. 35 éves volt, amikor az ún. nyelvhatári akció terve lelkében kifomálódott. A jelek arra mutatnak, hogy nem megbízás alapján dolgozott, hanem saját elhatározásából. A munkát nagy becsvágygal végezte. Erre mutat az a körülmény, hogy ő, aki rendszeren előre nézett, s a saját lezárt munkásságát utólag nem igen szokta emlegetni, erre a tervére később is többször célzásokat

tesz. Akkori munkatársai is alkalmasnak tartották a tervezetet nagy eredmények biztosítására. Az egyik közülük évtizedek múlva még mindig azon a véleményen van: «Ha Klebelsberg ún. nyelvhatári akcióját 50 évvel előbb kezdhette volna meg, a világháború egészen más térképet hozott volna számunkra.»

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy az ifjú Klebelsberg politikai szemléletében a háború előtti Magyarországnak két legnagyobb problémája volt egyfelől az Ausztriához való kapcsolat, másfelől a nemzetiségi kérdés. Különösen az utóbbiról nem szűnt meg hirdetni, hogy ennek megoldásával élünk vagy halunk. Ennek ellenére többször kénytelen volt mély szomorúsággal megállapítani, hogy «tervszerű nemzetiségi politikánk még nincsen.» Esetről-esetre történtek ugyan intézkedések, de «az egész nemzetiségi kérdés múltját és jelenét felölelő nemzetiségi politikát hasztalan keresnénk». Csak a szimptómákat kezeljük, a kérdés mélyére nem vagyunk hajlandók nézni. Az volt a szent meggyőződése, hogy az amúgy is fölötte bonyolult kérdést megfelelő tudományos felkészültség nélkül nem lehet megoldani. A legnagyobb bajt az okozná, ha légüres térben spekulálnánk. Első teendőnek véli, hogy Magyarország «néprajzát» gyakorlati szempontból tanulmányozzuk. Rögtön meg is világítja, mit akart ezzel mondani: át és át kell kutatnunk a nemzetiségek megoszlását, tanulmányoznunk kell a népsűrűséget, a nyelvhatárokat, a nyelvszigeteket, a szórványokat, figyelniük kell a népesedési mozgalmat, az előretörést és a hanyatlást. A végcél változatlanul a magyarság erősítése. Ha ezen a ponton sikert értünk el, a csatát megnyertük.

Klebelsberg maga vállalkozott arra, hogy e munkálat elvi alapjait lerakja s a legfontosabb teendőket egy emlékiratban összefoglalja. A kéziratok között található fogalmazvány, amely még ma is megérdemelné a kinyomtatást, a következő a címe: *Emlékirat a magyar nemzeti birtokpolitikáról*. Sajnos, az évszámot csak hozzávetőlegesen, következtetéssel állapíthatjuk meg. Hivatkozik arra, hogy az 1910-i népszámlálási mű első kötete pár hét múlva rendelkezésre fog állni, s akkor a tőle vázolt alapokon ki lehet dolgozni az újabb adatok figyelembevételével a tervszerű és egyben gyakorlatias programot. Maradt olyan példány is, amelyiken az 1913-as évszám található.

Az emlékirat hangsúlyozza, hogy a magyarság erősítése és a tervszerű birtokpolitika egy és ugyanaz. Ezt azért kell kiemelni, mert kevesen tudják, mennyire szívén fektet Klebelsbergnek később is a földreform kérdése. Ami-

kor meghalt, Damaschke nekrológót írt róla folyóiratában s ebben érdekes epizódról emlékezik meg. 1916. január 12-én Damaschke előadást tartott a budapesti Nemzeti Múzeum termében *Bodenreform und die Bedeutung der Heimatättenarbeit für den Krieg* címmel. Az előadót Timon Ákos üdvözölte, a zárószót Giesswein Sándor mondta. A hallgatóság között jelen volt Klebelsberg is, akkor közoktatásügyi államtitkár. Az előadás után kifejlődött eszmecsere során Klebelsberg a következőket mondta az előadónak: «Ha az ön gondolatait mi hamarosan meg nem valósítjuk, a háborút elvesztettük». Majd így folytatta: «Szerencsétlen földmegosztásunk következtében a mi kis népünkől minden békeévben kb. 100.000 javakorabeli embert veszítünk el a kivándorlással. Ez annyit jelent, mintha minden évben két hadtestnyi veszteségbe kerülő csatát vesztenénk. Ha élni és növekedni akarunk, a földreformot a lehető leggyorsabban keresztül kell vinnünk.» Másnap Damaschke felkereste Klebelsbergét a minisztériumban, ahol az államtitkár megmutatta neki a román térfoglalásra vonatkozó, kartotékokba⁴ gyűjtött adatokat. Beszélgetés közben Klebelsberg még a következőket jegyezte meg: «A harcolók jó része paraszt és mezei munkás; ezek nem értik még, miért kell a románok ellen harcolni, akiket békében a nagyurak, hogy olcsóbb munkaerőt kapjanak, valósággal becsalogatnak». Damaschke egyébként hangsúlyozza, hogy ezen a ponton Klebelsberg egyetértett Prohászka Ottokárral. Tisza István azonban akkor még ellene volt minden reformnak. Kiemeli, hogy Klebelsberg később is érdeklődött folyóirata (Bodenreform) iránt s általában megértő pártfogója volt a földreform-törekvéseknek.

Ha már ezt az epizódot megemlítettük, s ha Prohászka Ottokár neve, akihez különben Klebelsbergét meleg barátság fűzte, előkerült, talán rámutathatunk arra, hogy a memorandum gondolatvilágának kialakítására főleg négy kortársnak lehetett mélyebb befolyása. Nem tartom feladatommak, hogy Klebelsberg e törekvéseit szervesen beleilleszteni próbáljam a magyar földreform-tervek történetébe. Ez túlmenne az én célkitűzésemem. Ezt a négy nevet azonban meg kell említenem. Az egyik valóban Prohászka, aki már 1902-ben kimondta: «...kenyeret, földet és levegőt a gyengének...» s később, főleg a világháború alatt és után is ékesszavú agitátora volt e gondolatnak. Prohászknál azonban a szociális szempont volt előtérben, míg Klebelsberg a szociális gondolat mellett főleg a nemzetiségi kérdést tartotta szem előtt. E tekintetben bizonyára mélyen hatott rá Darányi Ignác korszakot alkotó, de alapjában véve

4 Szabványos kartonlapokból álló rendezett adattár.

elgáncsolt tevékenysége: az 1903-i és az 1909-i telepítési javaslat. S hathattak még rá azok a prófétai szavak is, amelyekkel alkalmilag a nemzetet felrázni igyekezett. Így pl. nem sokkal előbb (1911) mondta Darányi a kecskeméti gazdaggyűlésen: «Végzetes lépés volt az addig követett telepítésű politika leállítás... Végzetes azért, mert vesztetni való időnk nincsen. A nemzetekre is áll az írás szava: dolgozzunk addig, amíg nappal vagyunk, mert eljön az éjszaka, és akkor nem dolgozhatunk többé... Mi magyarok a Sybillák⁵ utolsó könyvé-nél tartunk. A mai még kedvező alkalom alig fog visszajönni többé; ennek elmulasztása végzetes hiba volna». A harmadik Vargha Gyula, akivel Klebelsberg, mint a Statisztikai Hivatal igazgatójával, állandóan együtt dolgozott s akivel mindvégig a legmelegebb barátság fűzte össze. Vargha Gyula a tudós és a költő komor éleslátásával sürgette, hogy a nemzetiségi vidékeken akár a legnagyobb áldozatok árán is erős magyar falvakat telepítsenek. Ugyanő már 1907-ben leírta a következő, ma is megrázó szavakat: «Mint a sár, a vakolat le hull a falról, úgy fognak lehullani egész területek Magyarország testéről, ha okos telepítési politikával a magyarságot meg nem erősítjük». Talán nem tévedek, ha Vargha Gyula hatását különösen erősre értékelem. A negyedik Bethlen István, kinek főleg Erdélyt érintő agitációjáról különleges okokból már előzőleg megemlékeztem. Itt még hozzáfűzöm, hogy évtizedekkel később Bethlen a tétlenül elszaladt évek elmulasztott tennivalóit még egyszer összefoglalta: «Nemrég szerzett keserves tapasztalataink folytán ma már mindannyian látjuk, hogy 1907-től 1914-ig feladatunk az lett volna, hogy a veszélyeztetett területeken erősítsük és biztosítsuk a birtokpolitika, az ipari, kereskedelmi, közgazdasági és bankpolitika megfelelő eszközeivel a magyarság gyöngülő pozícióját s azt fokozatosan meg nem támadhatóvá tegyük. A külpolitikai horizont akkor már sötét volt. Látnunk kellett, mint szaporodnak évről-évre a vészjelek, melyek nagy leszámolást jósoltak a nemzetiségi kérdés terén. Észre kellett venni minden nyitott szemű politikusnak, hogy a Monarchia és Magyarország ellen előbb-utóbb koncentrikus támadás fog megindulni területének feldarabolása céljából és hogy az európai Törökország likvidálása után mi kerülünk sora». Klebelsberg ezt már akkor ösztönösen átérezte s a maga eszközeivel min-

5 A Sybilla-könyvek az ókori Róma ereklyéi voltak, amelyek jóslatokat tartalmaztak a birodalom és a császárok jövőjéről. Az őrzésükkel megbízott papok gyakran forgatták őket, ha jóslatot kértek tőlük, ezekkel egészítették ki a madár- bél- akármí-jóslatokat.

dent megtett, hogy a végzet útjába álljon. Nézzük a tőle kidolgozott csatater-
vet!

Alapelve és kiindulópontja: a nemzetiségek harcában az a fél győz, amelyiknek legrendíthetlenebb a nemzeti egészsége és nagyobb a természetes szaporodása. Mindez azonban a legszorosabb összefüggésben van a helyes birtokpolitikával. Beolvadás és beolvasztás számottevő mértékben csak a nyelvhatárokon és szórványokon történik. Mindebből levonja a további következtetéseket: emelni kell a népsűrűséget a tiszta magyar területeken, hogy olyan népfölösleggel rendelkezünk, amelyet megfelelő birtokpolitikával, főleg telepítéssel a veszélyeztetett végekre dobhatunk – a magyar nyelvterület körülvevő zónákon úgy kell megerősíteni a magyarságot, hogy a vegyes nyelvű terület magyarrá váljék, s hogy a magyar nyelvhatárt így betolhassuk a nemzetiségi területre – a magyar szórványokat igyekezzünk nyelvszigetekké fejleszteni – a tiszta nemzetiségi területeken nem szabad újabb szórványokat teremteni. Vegyük sorjában a követelményeket.

A magyar népsűrűség emelése! Vizsgálat alá veszi a két nagy magyar nyelvterületet: a dunántúli-alföldit és a székelységet. Életet vagy halált jelent a népsűrűség emelése. «Általában mind a két magyar nyelvterületen kevesebben vagyunk ezen az áldott földön, mint amennyien lehetnénk. Számunk csekély volta az oka összes gyengeségünknek és forrása dolgaink kedvezőtlen folyásának. A népesedés terén is igaz az a napóleoni mondás, hogy a csaták istene a népes bataillonokkal van». A követendő módszer: parcellázás, telepítés, de megfelelő gazdasági alátámasztással. Ilyen módszerrel akarja emelni a népsűrűséget a tolna–fejérmegyei részen, a Sárvíztől keletre lehetőleg az egész vidéken. Utal arra, hogy a Balaton környékét fel kellene szabadítani a ránehezedő nyomástól. – Klebelsberg ólomsúlyt emleget – amelyet a népi fejlődés számára a veszprémi káptalan és a bencésrendi latifundium jelent. Az alföldi városokban elő kell mozdítani a tanyaöv kiszélesítését. «Valóságos nemzeti ügy»-nek tekinti, hogy Szeged népe megszerezhesse a Pallavicini-latifundium területeit. Ahol a tanyaképző hatás megszűnik, oda falvakra kell telepíteni. Ilyen a helyzet különösen Pest-megye déli kétharmad részében s az Alföldön másutt is. A földszerzést lehetővé kívánja tenni a visszavándorolni kívánczó jobbmódú elem számára is: ki kellene puhatolni, milyen falvakba szeretnének nagyobb számban visszavándorolni s az ilyen helyeken «szét kell ütni» a nagyobb birtokokat, hogy így földvásárlási alkalmakat teremtsünk. Nagy figyelemmel kíséri a székelységre vonatkozó számadatokat, s a vizsgálódás ered-

ményével egyáltalán nincs megelégedve. Az adatok világosan mutatják, hogy a székelység állandóan szivárog Románia felé. Ezen a nagy veszedelmen a közlekedési viszonyok javításával, az ipar és bányászat, fejlesztésével s főleg megfelelő birtokpolitikával kell segíteni. Ezen a kényes ponton a birtokpolitika nem szorítkozhat pusztán védekezésre. Vissza kell szerezni a már elvesztett területeket is. «A Székelyföldön minden hold nemzeti talajért szívós eréllyel kell küzdeni!»

Hasonló éber figyelmet szentel Klebelsberg a vegyes nyelvhatársávok problémájának. Alapelvét szemléletesen magyarázza: «Ha okos ember nagyobb vízterületet be akar temetni, a munkát nem azon kezdi, hogy a víz kellő közepébe hordja a földet, hanem a part mentén lát hozzá a munkához, s így terjeszti ki a száraz területet. Ezt az egyszerű és magától értetődő módszert kell követni a nemzeti birtokpolitikában is és a nyelvhatárookra kell terelni a magyar népesedési fölösleg egy részét, hogy a nemzetiségi tengert fokozatosan visszaszorítsuk». Klebelsberg, a reális számvető, nagyon jól tudja, hogy az adott viszonyok között az anyagi eszközökkel gazdaságosan kell bánni, mert a telepítés még akkor is drága, ha jól megy. Meg van azonban arról győződve, hogy csak el kell indítani a fejlődést, s utána sok mindent már a dolgok természetes menete igazít el. De egyben nem szabad a természetes fejlődésre, tehát alapjában véve a véletlenre hagyatkozni: a nyelvhatári községeknek minden áron magyarokká kell válniok. Ezekben a kényes területeken nincs, nem lehetséges pozíciófeladás! Ahol nemzetiségi nyúlványok vannak, azokat le kell metszeni, viszont ékszerű magyar nyúlványok fejlesztésével előbb a nemzeti területek széleit kell megbontani s azután kell beljebb hatolva a közelebbi területeket magyarrá tenni.

Hasonlóképpen kell eljárni a nyelvszigeteknél és a szórványoknál. E pontokon csak a nagyobb arányú telepítés segíthet. De kerülni kell a rendszerelenséget és az erők szétforgácsolódását. Ezt az alapelvet különben később a kultúrpolitikus is állandóan hangoztatta. Hogy milyen aprólékosaknak tetsző részletekre gondol, arra csak egy példát! A csáktornyai részre, amely a zágrábi püspökséghez tartozik, nem katolikus, hanem református magyarokat akar telepíteni, hogy a püspökség esetleges kedvezőtlen hatását magyarságukra már eleve közömbösítse. Ő tudta, miért tervezte így! A legfontosabb és legsürgősebb feladatnak az összes megoldandó problémák közül mégis azt tartotta, hogy az oláh néptengeren való «kétirányú áttöréssel» a két nagy magyar nyelvterületet, a szorosabban vett magyarországit és az erdélyit egy széles,

tisztán magyar zónával összekösse. «Ez századokra kiható nemzeti mű lenne» – fűzi hozzá, talán nem is gondolva, csak mély magyar ösztönével megérevezve, hogy a következő magyar generáció számára ez milyen súlyos sorskérdés lesz!

Részletesen foglalkozik Klebelsberg a tiszta nemzetiségi területeken követendő eljárással is. Hangsúlyozza, hogy ezekre a területekre a magyarságot birtokpolitikailag bevinni a legkockázatosabb, sőt egyenesen veszélyes eljárás lenne: ezek a mesterségesen létrehozott szórványok hamarosan nyomtalanul eltűnnének a nemzetiségi áradatban. Az előző telepítések ezt a szempontot nem mindig vették figyelembe, s éppen ezért megérdemelten szigorú kritikában részesültek. «Földrajzi szempontból – írja – ... ezek a telepítések valószínűségi paradigmái annak, hogyan nem szabad magyar nemzeti birtokpolitikát csinálni. A magyar telepeket szerteszórták Torontál–Krassószörény vármegyékben, s így számos ponton nemzetileg veszélyeztetett magyar szórványokat, kis nyelvszigeteket teremtettek, melyek izolálva igazi erő kifejtésére nem képesek». Különösen kiemeli az Al-Dunamenti csángótelepítés szomorú eredményeit, szűnni nem akaró bajait. Ezek szerinte elrettentő példák, s szemmel láthatóan bizonyítják, hogy a gazdasági jellegű akciókban minden fellengzés megbosszulja magát.

De a tiszta nemzetiségi vidékeken is van mód a magyar elem megerősítésére, ha nem is a telepítés. Csak meg kell találni a megfelelő eljárást. Egyébként is a két legveszélyesebb nemzetiség, a tótok és az oláhok, a hegyekben laknak, viszonylagosan túl népes területeken, tehát már csak ezért sem lenne olyan könnyű éppen közöttük telepíteni. Mivel azonban a népfölösleg a hegyekről is a városokba özönlik, a városok magyarságát kell felszívó erejében erősítenünk. Ezen a ponton eszmél csak rá igazán a későbbi kultúrpolitikus a városoknak s ezekkel kapcsolatban a kultúrának fontosságára. Nem ugyan magában az emlékiratban, hanem a hozzácsatolt törvényjavaslat indokolásában, amely iratai között szintén ránk maradt, olyan sorokat jegyez le, amiket később a közoktatásügyi miniszter is leírhatott volna, örömmel állapítja meg a magyar kultúra térhódítását a városokban, s meglepő példákat hoz fel e kultúra vonzóerejének igazolására. «Míg vidéken a magyarságban szinte elvesző egész kicsiny nyelvszigetek is szinte változatlanul fennmaradtak, addig a városokban még ott is rohamosan halad a beolvadás, ahol a lakosság túlnyomóan nem magyarajkú». Utal Pozsony példájára, ami ezt a tételt a legvilágosabban bizonyítja. Az ilyen helyeken gazdaságilag az úttörő munkát az iparnak, bá-

nyászatnak kell átengedni, de a gazdasági úttörőket támogatni kell a kultúra szervezeteivel: tehát iskolát, mentől több és jobb magyar iskolát a nemzetiségi tengerből kiemelkedő fontos magyar szigetekre, a városokba! Ugyancsak kultúrával, megfelelő szervezetségű iskolákkal akarja megmenteni a horvát nyelvterületbe szorult magyarságot is. Ezt a feladatot különben elsősorban Klebelsberg szervező munkája, mint nemsokára látni fogjuk, jórészt meg is oldotta. Állandóan hangoztatja, hogy nem elég magyarosítani akarni, nem is szabad mechanisztikusan magyarosítani: a magyarságot kell erősíteni! Nem elég nemzetiségi politikát csinálni: céltudatos, bölcs nemzeti politikára van szükség! S leír egy mondatot, aminek különleges értelmét az a körülmény adja, hogy egy-két évvel a nagy millenniumi ünneplés után vetette papírosra; «Meglehetősen megfélekedtünk arról, hogy a magyarság még az állam határain belül is sok esetben mostoha nemzeti helyzetben van».

Az emlékirathoz törvényjavaslat és ennek indokolása csatlakozik: mindkettő Klebelsberg tollából. Az utóbbiból már idéztem a városok nagyfontosságú szerepét megvilágító részletet. Maga a törvényjavaslat egészen rövid: öt kis szakasz. Lényeges részében egy, a miniszterelnök rendelkezésére bocsátott alapot teremt, amely egyelőre félmillió korona lenne. Az összeg jelentéktelen volta méltán feltűnhetik. De tudni kell, hogy Klebelsberg már akkor is, később is a «tervszerű tágitás» híve volt: kicsiben kezdeni, a döntő mozzanatokot kitapogatni s azután fokozni a tempót, majd lehetőleg teljes erővel rávetni magát a megoldásra. Az is a későbbi Klebelsbergre emlékeztet, hogy az előkészítésre széleskörű autonómiával felruházott tanácsot tervez.

Egyébként valóban grandiózus program, aránylag kis eszközzel, elindítható módon megszerkesztve. Mennyire jellemző mindez Klebelsberg egyéniségére! Ahogyan később a térképre hajolt, s a statisztika számoszlopait bújtta, hogy tanyai iskoláink helyét kijelölje, s hogy a magyar városiasodás jelző oszlopait leverje, úgy hajol már akkor is a térkép és a statisztikai adatok fölé. A cél ugyanaz és örök: a magyarság szolgálata és erősítése. Az arányok azonban mások; később Klebelsbergnek a csonka ország térképével és adataival kellett dolgoznia, de lelki szemei előtt akkor is mindig a történeti ország képe lebegett. S ahogyan később elrepült a tőle teremtett tanyai iskolák fölött, hogy alkotásait felülről is megszemlélje, úgy száguld alkotó képzelete a történelmi Magyarországnak akkor még ép térségein, hogy kikeresse az erőgyűjtésre alkalmas gócpontokat és a sürgős segítségre szoruló omladozó gátakat. A Dúnántúl keleti részén és az Alföldön népi erő-rezervoárt akar teremteni, a Szé-

kelyföldet szinte körül akarja magyarvédő erőművekkel sáncolni, Bihar– Szatmár–Szilágy térségein képzeletében már megvan az a széles színmagyar zóna, amely áttöri az oláh néptengert s széttörhetetlen egységbe fűzi össze a székelységet az alföldi és dunántúli magyarsággal. Ez az «áttörés a Székelyföldre» a legdédélgetettebb gondolata. S közben leír egy megrendítő mondatot általában a magyar birtokpolitikáról, amely szerinte csak akkor lesz termékeny, «ha népesedési tanulmányok alapulvételével tervszerűen kijelöli azokat a vidékeket, ahol a közbelépés a legfontosabb s valódi eredménnyel kecsegtet, s a rendelkezésre álló egész erőt ide összpontosítva a döntésre kiszemelt népesedési csatatereken fölényes hatalommal tud fellépni. Különbön elforgácsoljuk erőnket, elköltjük pénzünket és számottevő eredményt nem fogunk elérni sehol».

Későbbi nyilatkozataiból arra lehet következtetni, hogy memorandumát és törvényjavaslatát eredetileg talán Wekerle Sándor akkori miniszterelnöknek szánta. Amire azonban elkészült vele, már gróf Khuen-Héderváry Károly, sőt esetleg Lukács László volt a miniszterelnök s maga Klebelsberg is megvált a miniszterelnökségtől. A jelek azt mutatják, hogy a zavaros belpolitikai viszonyok ellenére a program illetékes helyen figyelmet keltett. Törvény ugyan nem lett belőle, de Klebelsberg az Altruista Banktól, amely egyesek véleménye szerint ugyan csak «főzőcskét játszott» a birtokpolitikával, de mégis az egyetlen olyan intézményünk volt, mely a megvalósítást valamilyen formában elindíthatta, felszólítást kaphatott a részletek kidolgozására. Egyik feljegyzésében megemlíti, hogy a Bank kívánságára emlékiratban fejtette ki nézetét arról, «mit kellene tennünk a két magyar nyelvterületen, a két nyelvterület határán és a magyar szórványokon». Nem tartom valószínűnek, hogy egy és ugyanazon munkálatról lenne szó. Az eredeti munkálat ugyanis voltaképpen törvényjavaslat; a Bank számára talán a gyakorlati részleteket fejtette ki. A kérdés különben továbbra is foglalkoztatta. Feljegyzéseiben két olyan fontosabb töredéket találunk, amelyek tulajdonképpen a memorandum folytatásának foghatók fel.

Az egyik – valószínűleg még 1913-ból – már részben értékesíti az 1910-i népszámlálás adatai mellett a Balkánháború tanulságait is. Klebelsberg szomorúan állapítja meg, hogy az új népszámlálási adatok nem mindenben biztatók: a magyarság a Háromszék vármegyétől a Bihar vármegyéig terjedő összefüggő területen visszaesett, vagy a legjobb esetben stagnál. «Mintha a Gondviselés ketté akarná tépni keleti Magyarországot!» Háromszék várme-

gyében a magyarság 1900–1910 között 85%-ról 83,4%-ra csökkent. Csík vármegyében, annak ellenére, hogy az ottani gazdasági élet fellendült, ami pedig a magyarság erősödését szokta jelenteni, változatlanul 86,4% maradt az arányszám. Maros-Torda vármegye visszaesett 57,9%-ról 57,4-re.

Kolozs vármegyében megmaradt a 26,8%, de Kolozsvárt visszaesett a magyar elem 85,4%-ról 84,9-re, ami annál megdöbbentőbb, mert a városokban éppen az ellenkező folyamat lenne a szabályszerű. Biharban valami csekély javulás mutatkozott. De általában azt kell megállapítania, hogy a szóbanforgó területen a magyarság beteg! S kénytelen az adatokból még azt a következtetést is levonni, hogy nem múló bajjal, hanem rosszabbodó állapottal kell szembenéznünk. Tehát: a legsürgősebben munkához kell látnunk! Ennek azonban időközben még az eddigieknél is komolyabb akadályai támadtak. «A balkáni háború következtében, különösen ha az új területekkel megnövekedő Szerbia katonailag és gazdaságilag fokozottabb mértékben erősödni fog, monarchiánk kénytelen lesz a Romániával, mint nem szláv hatalommal való külpolitikai jóviszonyt ápolni, mely külpolitikai szükségességnek visszahatása lesz a belpolitikára is. Két, merőben ellentétes irányú szükségesség között kell majd vinnünk akciónkat – ami a legnehezebb feladatok közé tartozik.» A munka csak zajtalan lehet s a folyó évtizedben csak védekezésre szorítkozhat: a Székelyföld védelmét s különösen az északi áttörési vonalba eső magyar szórványok megerősítését kell főleg szorgalmazni.

Ugyanekkor levonja Szerbia megerősödésének következményeit is. Felétlenül kívánatosnak tartja az al-dunai határ nemzeti megerősítését: a Maroson túli részt és Bácskát pedig egyenesen külpolitikai szempontból telepésekkel kell magyarságában gyarapítani. Ezt kívánja egyébként az a körülmény is, hogy a szerb elem ezeken a részeken 1900–1910 között általában szaporodott, vagy visszaesésében megakadt, holott az előző évtizedben jelentékenyen csökkent. Úgy látja, hogy ez a viszonylagos előretörés csak egyik része annak az általános fellendülésnek, amelyet a szerb nemzet a maga egészében a lefolyt évtizedben népesedési, katonai, szellemi és gazdasági téren egyaránt elért.

A másik töredék – 1914 első feléből – nagyjából a Felvidékkel foglalkozik. Klebelsberg – akkor már közoktatásügyi államtitkár – népiskolákat tervez a Vág alsó folyása mellé, Vágújhelytől Vágsellyéig. Az 1880–1910 közé eső statisztikai adatok alapján megállapítja, hogy a magyarosodás elég

lassú volt keleten Ung, nyugaton pedig Pozsony és Bars vármegyékben. A tót-ság e helyeken erősen tartotta magát. Veszedelemnek kitett magyar nyúlvány szerinte a Zoborhegy környéke is. A védelem központjául egyébként Nyitrát szemelte ki. A tót nyúlványok közül először a Kassa–Sátoraljaújhely–Ungvár közötti területet szeretné magyar szempontból gondozás alá venni. Esztergomot, mint a magyar–tót nyelvhatáron fekvő várost, nagyon fontos iskolai gócpontnak kívánná kiépíteni. Már ekkor hangoztatja, amit később annyit hirdetett: «Nagyobb gazdasági gócpontok nem éppen alkalmasak arra, hogy iskolavárosok legyenek. A nagyobb drágaság s az erkölcsök bomlása egyaránt kedvezőtlen tényezők. Félreeső kisebb helyek, hol történeti tradíciók vannak, inkább megfelelők.» Ilyennek tartja pl. Esztergomot. Ugyanebben a töredékében leír egy mondatot, amely rövid pár év múlva prófétai előrelátásnak bizonyul: «Végzetes tévedés volt azt hinni, hogy a nagy szerb mozgalmat a délszláv eszme közös törzséből sarjadtó egy másik programmal, a trializmussal ellensúlyozni lehet. Előrelátható volt, hogy a két, lényegében rokon áramlat előbb-utóbb összezsap, s hogy az egybeolvadás után az egésznek a radikálisabb áramlat, a nagy szerb fogja a végleges jelleget megadni.» Egyébként haragosan céloz arra, hogy bizonyos bécsi körök, amelyek «mindig különös örömeiket lelték a monarchiának festői népviseletüket megtartott nemzetiségeiben», talán azért is, mert ezeket, mint «fiatalos öserőtől» duzzadó elemeket szemképrázta-tó módon lehetett díszfelvonulásokba beilleszteni, hogyan rontották el a bosnyákokat, akik közé odadobták a trializmus jelszavát s végül is nem elégitették ki őket. Ugyanebben a jegyzettöredékben, mint még annyiszor aránylag rövidre szabott élete folyamán, összeállítja a maga számára a magyar városok fontosabb statisztikai adatait. Ekkor még városaink között szerepel Pozsony, Temesvár, Fiume, Eperjes, Selmechánya...

Hamarosan lecsapott ránk a világháború. Klebelsberg nyelvhatári akciója elkésett. Alapjában véve a végrehajtás még el sem kezdődhetett. Nem az ő hibájából. Hogy mit lehetett volna tetterejétől kedvezőbb körülmények között várni, azt mutatja egy másik, ugyanebbe a korszakba eső sajátos tevékenységi körében kifejtett munkásságának eredménye. A Julián-egyesületi akcióról van szó, az ifjú Klebelsbergnek arról a nagy fontosságú és szinte felmérhetetlen eredményű működéséről, amely már jellegénél fogva is nyílegyenesen kivezet a későbbi közoktatásügyi miniszter életművéhez. A későbbi Klebelsberg egyéniségének kialakulására döntő befolyással voltak azok a tapasztalatok, ame-

lyeket az ügyel kapcsolatban szerzett. Éppen ezért erre a pontra erősebb fénykévét kell bocsátanunk.

Klebensberg tíz hosszú esztendeig állt a Julián-egyesület élén, mint annak ügyvezető igazgatója. A századfordulón a magyarság vezetői közül jó egynehányat elfogott a jövőért való aggodalom, s kezdtek szemébe nézni az elének meredő problémáknak. Az egyik legsürgősebb és legtermészetesebb feladatnak az látszott, hogy a veszélyeztetett helyeken élő született magyarokat megóvják a beolvadástól, legalábbis a Szent Korona, vagy a monarchia területén, de lehetőleg a határokon túl is. A Julián-egyesület azért alakult, hogy a Dráván túl, Szlavóniában, továbbá Bosznia-Hercegovinában a magyarok szellemi gondozását vállalja. Hasonló célból létesült a Szent László Társulat Románia és Bukovina magyarjainak védelmezésére. A külföldi református magyarság védelmét viszont jórészt a magyar református egyház vállalta. A két említett egyesület mindegyike társadalmi formákba öltözött, de nem nélkülözötte az állami segítséget sem. E kettősségnek megfelelően négy férfiú nevét kell megemlítenem a Julián-egyesület küzdelmes életének azzal az első szakaszával kapcsolatban, amely alakulásától a világháború kitöréséig tartott: gróf Széchenyi Béla volt az első elnök, Kollányi Ferenc az első alelnök – mindketten a társadalom részéről, Tarkovich József miniszterelnökségi államtitkár, Klebensberg mestere és atyai jóakarója állt az igazgatóság élén s Klebensberg, akkor segédtitkár, lett az ügyvezető igazgató – az utóbbiak a kormányzat részéről. A megalakulás 1904-re esett.

A munka a statisztikai adatok beszerzésével indult meg. Az egyik jeles statisztikusunk a helyszínre utazott, hogy a megbízhatatlan horvát adatokat, amelyek a legnagyobb kelletlenséggel is kénytelenek voltak 90.000 főnyi magyarságot kimutatni, ellenőrizni próbálja, de főleg mégis azért, hogy helyszíni összeírások segítségével az alkalmas elindulási helyeket kitapogassa. Az a gyanú, hogy legalább 200.000 magyar sorsáról van szó, utólag beigazolódott. A továbbiakban szükség volt horvát nyelven tudó, megbízható, ügyes szervezőkre, akik a nehéz feladatot vállalhatták. Mert az úttörőknek sokszor valóban emberfölötti nehézségekkel kellett megküzdeniök!

A Julián-egyesület, amely elnevezésében – Klebensberg ötlete alapján – a Magna Hungaria-beli magyarokat felkereső Julianus barátnek, a magyar «fajszeretet óriásának» emlékét akarta megörökíteni, elsősorban népiskolákat állít, hogy a délvidéken élő magyar szórványok lakosainak gyermekei az isko-

la révén is magyarok maradhassanak. A célt maga Klebelsberg az egyik jegyzet-töredékében a következőképpen fogalmazza meg: «Fajunk, dacára a közbejött sötét időknek, olyan térhódítást mutat, ami páratlanul áll a népesedési mozgalmak történetében. Oka ennek fajunk nagyobb életereje, az erkölcsi alaptulajdonságok épsége, a magyar anyák nagyobb termékenysége, az egészségügyi követelmények okos átértése. Feladatunk az, hogy a faji életerő munkája kárba ne vesszen, hogy akit magyarnak szült magyar anya, azt tartsuk meg magyarnak.» A továbbiakban kifejti, hogy a mesterséges beolvasztástól, az annyiszor felhánytorgatott magyarosítástól nem várhatunk sokat, sőt ez csak veszedelmet idézhet fejünkre. Ennek még csak az emlegetése is végzetes lehet. De – folytatja tovább – ha a horvátoknak azt mondjuk, hogy a mi célunk csak nemzetiségünk megtartása s ez minden fajnak szent joga, akkor megdönthetetlen, igazságos alapon állunk, ügyünk nem szenvedhet vereséget, hiszen a horvátok is ugyanezt követelik tőlünk a maguk számára, tehát a jogot tőlünk sem tagadhatják meg.

A kifogástalan okoskodás ellenére a munka egyáltalán nem ment simán. A Julián-egyesület iskolái jogilag magánjellegűek voltak, amelyeknek felállítását a báni kormány engedélyezte. De a helyi hatóságoknak kellett a felállítást véleményezni, ami rengeteg akadékoskodásra, kibúvóra adott alkalmat. Ki kellett pl. mutatni, van-e elegendő számú tanköteles magyar gyermek. Horvátot és szerbet ugyanis elvileg nem vettek fel a magyar iskolákba. A tankötelesszámról végtelen viták folytak s nem ritkán a megnyitáskor kétszerannyi magyar tanköteles jelentkezett, mint amennyi magyart a helyi hatóságok egyáltalán hajlandók voltak elismerni. A gyűlölködő papok és tanítók, a ridegen elzárkózó hatóságok, a felizgatott lakosság sokszor odáig juttatták a helyzetet, hogy a magyar kiküldött nem kapott fuvar, sőt szálláshoz sem jutott. Klebelsberg egyik titkos jelentésében még további nehézségeket említ. Ebből kiderül, hogy egyes helyeken nem riadtak vissza a legbrutálisabb eszközök alkalmazásától sem. A magyar iskolák ellen folytatott féktelen agitáció eredményként életveszélyes fenyegetés, a verejtékes munkával felépített ház felgyújtása, a szószékről intézett nemzetiségi támadás és becsmérlés, egy-egy falu magyarságára a sarc jellegével bíró súlyos bírságok kirovása e dicstelen akció rendes eszközei». Kétségtelen, hogy a horvátok, főleg a messzebbre látók, sokkal elkeseredettebben küzdöttek az ártalmatlanoknak látszó Julián-iskolák, mint pl. az annyi vihart felvert vasúti pragmatika ellen, bölcsen tudván, hogy az utóbbi bármikor egyetlen tollvonással megszüntethető, az iskolák azonban

mélyebbre ható munkát végeznek azon a földön, amely a török pusztítás előtt magyar volt, s amelyet tulajdonképpen szerencsétlen politikánk adott fel. Néha a feszültség valamennyire enyhült, főleg ha a politikai atmoszféra-nyomás csökkent. Egyébként azonban állt a harc, szinte szakadatlanul.

Az engesztelhetetlenség igazi okára Klebelsberg az egyik évi jelentésében szinte önkénytelenül rámutatott, amikor a nemzetiségi törekvések természetrajzát fejtegette: «Ha a nemzetiségi törekvések belső természetét vizsgáljuk, csakhamar rájövünk arra, hogy e mozgalmak nem olyanok, mint a vulkanikus, hanem olyanok, mint a neptunikus természeti jelenségek. Az egyik nép nem lávaként önti el a másik által lakott nyelvterületeket, egyszerre pusztítva ki annak népét, hanem ott, ahol a népek közvetlenül érintkeznek, a nyelvhatáron, az erősebb nép évtizedeken, sőt századokon át faluról falura, lassanként, szinte észrevétlenül szorítja vissza a gyengébbeket. Éppen úgy, mint ahogy a folyó észrevétlenül mossa alá a partot, szemcsénként sodorva el annak földjét.» Ezért tartotta annyira fontosnak, a népek életereje fokmérőjének a nyelvhatárokon, nyelvszigeteken és szórványokon tanúsított magatartást. S tudta, hogy a magyar inkább oroszánugrásokra van lelkileg berendezkedve, mint a szívós, lassú, türelmet igénylő, idegölő várakozással súlyosbított, hosszú lejáratú, sokszor néma zajtalanságot igénylő akciókra. Ezért is tartotta később annyira fontosnak ezen a ponton nemzeti tulajdonságainknak neveléssel való kiegészítését.

Amikor munkához fogott, a több mint százezer főnyi, a kétszázezerhez közel járó szlavóniai magyarság – amint a helyzet egyik kitűnő ismerője magát kifejezte – «mindenki, még önmaga előtt is ismeretlen, semmibe se vett, szervezetlen, részünkről szégyenletesen cserbenhagyott tömeg volt». Amikor tíz évvel később Klebelsberg munkájára visszatekintett, másokkal egyetértésben örömmel állapíthatta meg, hogy az idegenbe szakadt magyarság tudatára ébredt erejének, kulturális és gazdasági téren óriási haladást tett, s éppen ezeknek az eredményeknek segítségével már politikai téren is fokozott mértékben érvényesült. Ezt mutatta az a körülmény is, hogy pl. a horvát–magyar politikai tárgyalásoknál barát és ellenség egyaránt kénytelen volt az ottani magyarság erejével számot vetni. Maga Klebelsberg is jogos büszkeséggel emlékszik meg később az elért eredményekről. Amikor közoktatásügyi miniszterként hivatalba lépett, gondolatban visszazállt életének ehhez az «egyik legszebb emlékéhez», megemlékezvén tanítóiáról, akik többek voltak, mint ún. tanerők: nevelték és vezették a népet. Még akkor is büszkeséggel töltötte el, ha a csonka ha-

zában szétszórt hajdani Julián-tanítókra emlékezett. Ennek az érzésnek erejét mutatja az a körülmény is, hogy közvetlenül halála előtt, 1931-ben megjelent *Világválságban* c. kötetét az első elnök, gróf Széchenyi Béla emlékének ajánlotta...

A szép eredményeket azonban a horvátok is észrevették, s talán gyanút fogtak, hogy az iskolák működése mögött messzebbnyúló célok húzódtak meg. Kétségtelen, hogy az eredeti cél jóhiszeműen a magyar gyerekeknek anyanyelvükön való iskoláztatása volt. De Klebelsberg – hogy saját kifejezését használjuk – a «tervszerű tágítás» szellemében messze előre nézett s valóban messzemenő célokat követett. Majd látni fogjuk, hogy ezekhez szabja az eszközöket is. Egyelőre vessünk egy pillantást abba a titkos memorandumba, amelynek fogalmazványa iratai között maradt ránk. A memorandumot 1910-ben Tisza Istvánnak szánta, ami azért feltűnő, mert ez-időben Khuen-Héderváry volt a miniszterelnök. A hangból azt lehetne következtetni, hogy a Julián-iskolákat, amelyekbe ekkor 10.056 gyermek járt, valami veszély fenyegette. Klebelsberg sürgeti a birtokállomány megoltalmazását, s még további 15.000 gyermek számára új iskolákat tart szükségeseknek. De maga is hangsúlyozza, hogy óvatosan kell eljárni, a helyzetet nem szabad tömeges iskolaszervezéssel elmérgesíteni, évente legföljebb 5–6 új iskolát szabad nyitni. Viszont semmiképpen sem szabad olyan politikai paktumot kötni, amely a jövő fejlődés útját elvágja.

A helyzetkép, amelyet a memorandum-tervezet elénk tár, egyike a legérdekesebb és legbizalmasabb dokumentumoknak. Klebelsberg szokása szerint messziről kezdi: a történelmi előzményekkel, amelyek nélkül a szlavóniai magyarság kérdése, mint sajátos politikai probléma, nem lenne megérthető. Elmélkedik arról a végzetes csapásról, amelyet a magyar népesedési mozgalomra a török uralom mért. Alapjában véve a török az ősi magyar lakosságot ezen a területen majdnem teljesen kipusztította. A felszabadulás után nagy népesedési mozgalom indult meg, de elsősorban szerbeket és németeket telepítettek, viszont nyugatról benyomul a horvátság. Azonban följebb – északon és északkeleten – diadalmasan tör elő a magyarság, amely szinte visszahódítja az Alföldet. «A végvárac oltalma alá menekült s a nagy magyar alföldi gócpontokba összesereglett magyarság lassanként ismét elárasztotta a Duna–Tisza völgyét.» A XVIII. századot e szempontból nem is szabad a tespedés korának nevezni: «ebben a században vívta a magyar anyák termékenysége a természetfölötti nagy küzdelmet hazánk nemzeti visszahódításáért.» Ez a hatalmas

folyamat szerinte még nem szűnt meg. A magyarság újabban átcsapott a Maroson és a Dráván, s újból kezdi előnteni a Bánságot és Szlavóniát. A szlavóniai magyarság tehát, amely jórészt a dunántúliból, ebből az «aranyat érő» népelemből kerül ki, nem véletlenszülte népesedési jelenség, hanem két évszázados nagy organikus fejlődés-menet eredménye.

Ez a mérleg egyik serpenyője. A másikba Klebelsberg beleteszi a horvátságot. Rámutat arra, hogy a délszláv elem ezen a területen hanyatlásban van. 1880-ban Szlavónia népének még 78%-a horvát–szerb volt, ezzel szemben az 1900–1910 időköz első öt esztendejében a természetes szaporodásból rájuk csak 54% esett, ami «népesedési Sedan!» S különösen a horvátság mutat hanyatló népi erőt: 1890-ben még 40%-ot tettek ki, az említett időköz szaporodásából viszont csak 27% esik rájuk. A valóságban azonban a helyzet talán még súlyosabb, mint a statisztika számadatai mutatják.

Érdeemes lesz a további részeket közelebbről szemügyre vennünk, mert mély bepillantást engednek Klebelsberg gondolatvilágába. «A kórnak mélyreható erkölcsi, társadalmi és gazdasági okai vannak. A horvátságnak mondhatni egyedüli középosztálya, a katolikus papság igen alacsony erkölcsi és szellemi színvonalon áll, s ennek következtében a vallás sem fejti ki azt az eleven erkölcsi hatást, mely nélkül népek meg nem állhatnak.» Ezért a belső hiányért nem kárpótlás a klérusnak a paroxizmusig hevült faji fanatizmusa és a más nemzetiségűek iránt táplált tajtékozó gyűlölete. Csődöt mondott a horvát iskola is. A lakosság 63%-a még 1900-ban is analfabéta volt s az írni-olvasni tudó 37%-ban aránytalanul sok volt a magyar és német. Nagyon pusztít köztük az alkohol. Gazdaságilag is csökkent a versenyképességük, mert a határőrvidéki katonáskodás, továbbá a pásztorkodás elszoktatta őket a rendszeres munkától. A középosztály egyetlen – egyébként selejtes – szellemi tápláléka a sajtó, amely frázisaival és terrorisztikus sovinizmusával féktelen kávéházi politikusokat nevel, de építőmunkára nem tud serkenteni. A hivatalnokok nagy része nem is sejti, hogy «a modern hivatalnokra manapság gyönyörű közigazgatási és szociális feladat vár, s hogy az impérium gyakorlásán kívül van még népjóléti közigazgatás is.» Mindent összevéve Klebelsberg úgy látja, hogy a horvátok szlavóniai helyzete, ha a dolgok két-három évtizedig még így folynak, menthetetlenül összeomlik: a területet etnikailag is fel kell adniok. A fejtegetésekből az következik, hogy Klebelsberg a magyar elemet, amely az ősi magyar lakosság utódaként egyelőre még csak beszívárog régi földjére, tekintette a természetes örökösnek.

Jegyzeteiből az is kiderül, hogy elvszerűen a Szávát tartotta a magyar elem néprajzi határának. A Boszniába való programszerű telepítést már csak azért is helytelennek gondolta, mert ott nehezen lehetett volna ilyen célra alkalmas latifundiumokat találni. Elfogadta egyik bizalmas informátorának, a szarajevói ügyvédi kamara magyar érzésű elnökének azt a tételét, hogy népe-sedésileg Szlavóniát kell visszaszerezni, annak ellenére, hogy politikailag könnyelműen feladtuk, s hogy már e nagy célra való tekintettel sem szabad a magyar törekvéseket szétforgácsolnunk. Boszniában és Hercegovinában tényleg megelégedett az ottani magyarok gondozásával, egyébként pedig szorgalmasan dolgozott magyar szimpátiák gyűjtésén. Tisztában volt azzal, hogy a szlavóniai célkitűzésünk is csak akkor valósulhat meg, ha a fajszeretet meleg-ségét a tervező ész hidegségével s a megfontolt akarat szívósságát a zajtalan munka állandóságával párosítjuk.

Útja a Julián-egyesületi munkánál sem volt rózsákkal behintve, s csak rendkívüli egyéniségének, nagyvonalúságának, szívós munkabírásának, a részletekbe való elmerülésre is mindig kész szorgalmának és nem utolsó sorban diplomáciai tapintatának volt köszönhető a siker. A munka jól indult: az elgondolásban szunnyadó nagy lehetőségek már az első időkben megmutatkoztak. 1905–6-ban 13 iskola működött, a következő évben már 23. Érthető, hogy a szembefeszülő erők a siker láttára koncentrikus támadásba kezdtek. Már a második évben valóságos hajsza indult meg az egyesület iskolái és tanítói ellen. A munkatársak feljegyezték, hogy minden iskola megnyitását, az új tanítók megjelenését újból és újból fellángoló gyűlölet fogadta. A tanítók lakásába belőttek: egyet közülük agyon is lőttek. A szolgálat nehéz volt, de a kitűnően kiválókat erők állták a sarat. A későbbi közoktatásügyi miniszter ez időben jegyezte le a következő mondatot, kétségtelenül a Julián-tanítókra gondolva: «Anyagiasságunknak az érzékelhetőt túlbecsülő felfogása az iskolában gyakran csak az épületet látja. Pedig az oktatómunka eleven forrása az ember; a tanító az igazi iskola, és nem a holt anyag. A hivatásos tanító nádfödél alatt is fejleszthet jó iskolát, a lelkiismeretlen a világos, levegős tanteremben is meddő marad.» Általában úgy vélte, hogy silány közállapotainknak nem utolsó sorban a külső jólét túlbecsülése az egyik forrása, már pedig sem nemzetek, sem intézmények nem állhatnak meg a munkájukban résztvevők önzetlensége és áldozatkészsége nélkül.

Csak egyedül Szlavóniában az első évtizedben 71 iskola alakult, 109 tanítóval, 7165 gyermekkel. 1909-ben az egyesület átlépi a Száva vonalát, hogy

az utolsó órában hozzáfogjon a boszniai magyarok megmentéséhez. Az első ottani központ a szarajevói magyar iskola lett, amelyet jogilag az ottani magyar egyesület tartott fenn.

Hamarosan újabb intézmények, majd újabb központok, újabb iskolák keletkeztek. Elindul a dunai hajós nép kulturális gondozásának hatalmas programja is a megvalósulás felé. Majd internátusok következnek, ösztöndíjakkal, sőt Klebelsberg – már ekkor, a Julián-egyesületi program végrehajtása során – eljut az egyetem-politikáig. Vannak még további kiágazások is az egyházpolitika, sőt a külpolitika felé. Mindez elsősorban Klebelsberg munkája. Jegyzeteiből látni, hogy az elvi alapot és a részleteket egyaránt ő maga dolgozta ki. Az összes szálakat kézben tartotta. Kitervezte, hogyan kell az egyesület munkájába fontos személyeket bekapcsolni, hogyan lehet a felvilágosító munkát, főleg a sajtó igénybevételével, hathatossá tenni, hogyan lehet a Dráván túl is területekkel rendelkező pécsi püspökség, továbbá a főurak, a nagyobb birtokosok, a gyér horvát-földi magyar középosztály segítségét megnyerni, általában mindenkit mozgósítani, aki az ügynek használhat. Klebelsberg elemében van: agitál és főleg cselekszik. Hatalmas iskola ez a későbbi kultúra mentő és iskolaépítő miniszter számára! Mint annyiszor majd életében, most is a térkép fölé hajol, statisztikai adatokat gyűjt, s a megfelelő előkészület után a legnagyobb tervszerűséggel és rendszerességgel jelöli ki az iskolák helyét, s ha egy ponton a munkát befejezte, a folytatás lehetőségét veszi célba, számítgatván, hol és mire van még szükség. Siet, hogy 1910-re, amikor újabb népszámlálás következik, mentől több iskolája és tanítója legyen. Az utóbbiakból megbízható népszámlálási biztosokat remél. Mintha csak sejtette volna, hogy Szent István birodalmában hosszú időre ez lesz az utolsó magyar népszámlálás, amelynek adatai ezenfelül az ország további sorsának alakításában, sőt még területe tekintetében is nagy szerepet fognak játszani. Az ő Julián-tanítói majd a körmére néznek a horvátoknak!

Az egységesen elgondolt akció részeit a következőkben jelölhetjük meg: népoktatás és továbbképzés – népkönyvtárak és népies olvasmányok – gazdasági oktatás – vezetőképzés – egyház-és külpolitikai vonatkozások. Nézzük sorjában e részeket!

A népoktatást általában az egyes népesebb településeken alapított iskolák végezték. De előfordult az az eset is, hogy a magyarság szétszórta élt. Ilyen helyeken megfelelő központtal, ún. iskolakörzeteket létesítettek, ame-

lyek mintái lettek a csonka országban később létesült tanyai iskolakörzeteknek. Az iskolák felszerelése a lehető leggondosabb volt. A jelvények, felírások stb. alkalmazásában a horvátok nemzeti érzékenységére a végletekig vigyáztak.

A tanítókat már leendő hivatásukra való tekintettel képezték ki a csáktornyai, bajai és szabadkai tanítóképzőkben. Természetesen különleges iskolafelügyeletet kellett szervezni, amely adminisztratív és pedagógiai szempontból irányította a horvát bántól jóváhagyott sajátos tantervek alapján folyó munkát. Az adminisztrációt a végletekig leegyszerűsítették, hogy a tanító a maga idejét inkább a tanításra és továbbképzésre fordíthassa. Az iskolák igazgatása tökéletesen működött. Általában szabály volt, hogy a központ minden kérdésre postafordultával válaszol.

Voltak olyan helyek, amelyeken a tankötelesek magyar iskoláztatását egyáltalán nem lehetett biztosítani. Az ilyen környékről a gyermekeket internátusokba gyűjtötték. Az első ilyen internátust a vallás- és közoktatásügyi minisztérium Gyékényesen létesítette. Jelentékeny internátus-hálózat alakult ki azután Pécsen, ahol az egyesületnek helyi bizottsága is működött.

Nagyfontosságú mozzanat volt a dunai hajósnép kulturális gondozása. Klebelsberg elgondolásában az ún. hajóstanfolyamok a Julián-iskolák édesestvérei voltak. Ne gondoljuk, hogy valami elhanyagolható mennyiségről volt szó. Az 1900-i népszámlálás 19.261 folyami hajóst írt össze, pedig a külföldi kikötőkben telelőket nem tudta elérni. Közülük reális számítás szerint kb. 90%-nyi volt a magyar. Ezeknek gyermekei – amint az egyik szakértő magát kifejezte – úgy nőttek fel, mint a folyómenti vadvirág. Amikor a kérdés fontosságára ráeszméltek, először a vallás- és közoktatásügyi minisztérium rendezett az Országos Hajósszövetség kezdeményezésére tanfolyamokat. A tanítás akkor lendült fel, amikor a Julián-egyesület vette a kérdést gondozásába. Az első hajóstanfolyam 1910 januárjában nyílt meg a Cigányszigeten, még pedig egy gabonaszállító hajónak tanteremmé átalakított öblös üregében. Két-három év múlva ezek a természetesen rövidített tanfolyamok már Titel, Zimony, Passau, Bécs, Komárom, Újpest, Óbuda, Orsova téli kikötőiben is elindultak. Ugyancsak a Julián-egyesület gondoskodott a vasárnapi istentiszteletek mellett megfelelő olvasmányokról is. Az egyesület vezetősége kitalálta a mozgó könyvesládákat, a 20-30 kötetnyi könyvből összeválogatott gyűjteményeket, amelyek egyik uszályról a másikra vándoroltak, ha kiolvasták őket.

Szinte meghatóan nagy figyelemre méltatta Klebelsberg az idegenben élő magyarság olvasmányainak ügyét. Iratai között van 1910-ből egy memorandum-tervezete: *Emlékirat a népies irodalom jelentőségéről és az idegenben élő magyarság számára kiadandó naptárakról*. Mielőtt ezt ismertetném, rá kell mutatnom, hogy a Julián-iskolák nemcsak a gyermekeket tanították, hanem, amennyire lehetett, vállalták a felnőttek lelki gondozását is. A harmónium ott volt minden iskolában: a tanítók néha magyar imádsággal litániákat is tartottak. Az egyesület ezerszámra rendelte az imakönyveket, hogy lehetőleg minden magyar házba jusson belőlük. Különösen népszerű volt a *Kármelhegyi Rózsabimbó* című imakönyv. Ezen túlmenően gonddal figyelték, mit olvasnak a falvakban a legszívesebben, s ebből az olvasmányanyagból állították össze a magyar népkönyvtárakat. A hálózat terjedelmét mutatja, hogy 1912-ben Szlavóniában és Boszniában már 175 magyar népkönyvtár működött, sőt összeműködött, mert a falvak, akárcsak az uszályhajók, rendszeresen cserélték az olvasmányanyagot.

Klebelsberg megfigyelte, hogy a nagyobb tömegekre a megfelelő módon írt kisebb könyveknek mélyebb a hatásuk, mint akár a napi sajtónak. Ezeket többször elolvassák, s szellemileg teljesen megemésztik. Különösen nagy hatásuk van a kalendáriumoknak. Az egyszerű ember ugyanis a nap keltére, az ünnepekre vonatkozólag a kalendáriumban helyes adatokat talál, ami bizalmát a legnagyobb mértékben felfokozza. Említett memorandum-tervezetében valóssággal lélektani tanulmányok alapján sürgette, hogy a Julián-egyesület az idegenben élő magyarság nemzeti gondozásának eszközei között a naptárt elsőrangú figyelemben részesítse. A kísérletek már 1908-ban megindultak s azonnal a legnagyobb sikerrel biztattak. Klebelsberg joggal hangsúlyozta, hogy a szlavóniai magyarság számára kiadott naptár hatása minden várakozást felülmúlt! Az első évben 15.000, a másodikban 20.000, a harmadikban 23.000 példányra volt szükség. A szétosztásra olyan tökéletes, mindenüvé elágazó szervezetet létesítettek, hogy ez a naptár valóban mindenüvé eljutott, ahová szánták. A romániai magyarok számára is adtak ki külön naptárat, de az eredmények meg sem közelítették a szlavóniaiakat.

Az emlékirattal Klebelsberg a már folyamatban lévő akciót új, szélesebb alapokra kívánja fektetni. A szlavóniai akció tovább folynék, de összekapcsolható lenne, legalább bizonyos mértékig, a romániai, bukovinai és boszniai naptárak kérdésével. Nem lenne célszerű egységes naptárt szerkeszteni, mert a különleges viszonyokkal okvetlenül számolni kell. Ha az egész naptár

5-6 ívre rúgna, abból közös lehetne 3-4 ív, és különleges rész lehetne 1-2 ív. «Az igaz magyar fajszeretetet ébresztő cikkeket, remekíróink egy-egy örökbecsű költeményét, nemzeti múltunk fénykorából vett pár életrajzot és történeti részletet, néhány szépirodalmi elbeszélést a bukovinai, romániai és boszniai magyar egyaránt haszonnal olvashat.» Egyébként azonban a tartalom legyen más és más. A bukovinai magyarokban pl. elevenen él a fajszeretet, a Nagy-Magyarországba való visszavágyódás. Ezt tapintatosan ápolni kell, rámutatva arra, hogy miként térhetnek vissza legalább egyesek a boldogulás reményével. Úgyis nagy baj, hogy a nyolcvanas évek csángó-lelkesedése annyira lelohadt! Ismertetni lehet számukra a Szent László-Társulat, továbbá a református egyház törekvéseit a külföldi magyarok gondozása terén. A romániai magyaroknak, akik részben iparosok, részben gazdasági cselédek, már egészen más kell. Az előbbieket ki kell oktatni, hogyan lehetnek új hazájukban a magyar gazdasági terjeszkedés úttörői, az utóbbiakat pedig főleg a román cselédtörvényről, a honossági, kivándorlási és útlevéltörvényről kell állandóan felvilágosítani, mert az idevágó rendelkezések nemismerése töméntelen bajt okoz nekik. A boszniai magyarságot ismét a maga sajátos hivatására kell ráeszméltetni. Igazi klebelsbergi ötlet, hogy a Boszniában állomásozó magyar katonák számára még megfelelő katonadalok felvételére is gondol!

Fantáziája azonban tovább száguld, s a külföldi magyarok után gondolt azokra a belföldiekre is, akik az idegen jellegű nemzetiségi egyházak keretein belül kénytelenek élni, s éppen ezért különleges védelemre van szükségük: a görög katolikus és görög keleti magyarokra. Ezekbe a tömegekbe bele akarja vinni a magyar liturgia vágyát – elsősorban szintén megfelelő naptárak útján. Addig is, amíg ez keresztülvihető lesz, s amíg a tervszerű terjesztés akadályait le lehet győzni, a már elterjedt naptárak számára akar megfelelő cikkeket írtni. E cikkeknek még a gondolatmenetét is lejegyzí! Főleg arról akarja véreit felvilágosítani, hogyan viselkedjenek a népszámlálásnál. S ha majd egyszer teljes gőzzel megindul a nyelvhatárakció, a naptár-ügyet is tovább lehet fejleszteni. Minden egyes nyelvhatár számára sajátos naptárt kell kiadni «s ez úton az exponált magyarság az egész vonalon fel lenne világosítható a nemzetiségét fenyegető veszedelemről és specifikus helyzetének megfelelő tanácsok útján ki lenne oktatható a nemzeti védekezés eszközeiről.» Klebelsberg elképzelésében a népnaptár így lett volna a magyarság nemzeti védelmének egyik legelterjedtebb és leghatásosabb eszköze!

S a később kiformált neonacionalizmus szellemében az iskola már ekkor a kultúra és a fajszeretet mellett hathatósan ápolja a tömegek gazdasági képzését is. A Julián-tanítók továbbképző előadásaiiban nagy szerepet játszottak a gazdasági vonatkozásúak.

Rendelkezésükre állt három hordozható vetítő-gép, amelyek egyik faluból a másikba vándoroltak. A tanítók szervezték meg a hitelszövetkezeteket, ők adták véreiknek a jogi tanácsokat. Élén álltak a fajbaromfi-, tenyészállat-, vetőmag- és egyéb hasonló akcióknak. Mindez a Julián-egyesület oltalma alatt folyt. A hitel-szövetkezetek létesítését elsősorban a naptárak propagálták, hogy a súlyos feltételekkel dolgozó, a kölcsönöket sokszor váratlanul felmondó szerb és horvát pénzügyintézetektől az ottani magyarok függetleníthessék magukat. Rövid egy esztendő alatt 27 új szövetkezet alakult. Számuk 1910-ben a Dráva-Száva között elérte a 62-t, 1912-ben pedig a 75-öt. Ugyancsak a naptárak útján terjedt el a szórvány-magyarok között a méhészkedés és a selyemhernyó-tenyésztés. Végül a Julián-egyesület előmozdította a földszerzést is: a babinagorai sikeres parcellázás bebizonyította, hogy a jövőben, ha a viszonyok gyökeresen meg nem változnak, e téren sokat lehetett volna tőle várni. Klebelsberg egyik munkatársa helyesen állapította meg, hogy az egyesület «a társországokban élő magyarságot minden irányban szervesen akarta megerősíteni, a faji harcban felvértezni, részére magasabb kultúrát biztosítani, és az amúgyis pusztuló horvát és szerb népelemekkel vívott harcát így eredményesebbé tenni.» Gondoskodni kívánt egyébként arról is, hogy megfelelő magyar iparos-réteg alakuljon. Így pl. 1912-ben már 30-nál több iparostanoncot helyeztett el az anyaországban, azzal a céllal, hogy itt mesterségüket alaposan kitanulva majd versenyképesen visszamenjenek szülőföldjükre. Arra is volt gondolja, hogy a magyar kereskedelemnek a Julián-egyesület megfelelő propagandát csináljon.

Még nagyobb gondja volt a vezetőképzésre. A külföldi magyarok számára a tanítók mellé magyar orvosokat és gyógyszerészeket akart munkába állítani. Természetesen mindez csak ösztöndíjak segítségével mehetett. 1912-ben már 9 magyar ösztöndíjas tanul a pécsi középiskolákban. Később ez az akció tovább tágult. Szükség volt megfelelő internátusokra is. Megrendítő az a gondosság, amellyel az internátusok helyét keresi – gondolatmenetét jegyzeteiből nyomon követhetjük. Vezető-gondolata: a délre szakadt magyarok tehetséges gyermekeiből balkáni hivatásunk számára előmunkásokat kell nevelni. Ha tanulmányi idejük alatt elszórtan lesznek elhelyezve, akkor a vezetők előtt

lebegő eszme talán nem hat le lelkük mélyéig. «Az eszme csak akkor ölthet testet, ha a fiúk annak állandó behatása alatt nevelkedvén fel, az bennük a hivatás érzésévé és tudatává fejlődik.» Budapestet nem tartja alkalmasnak «a nemzeti érzés erősebb áramának fejlesztésére». S már ekkor megnyilvánul nála a később annyiszor kifogásolt decentralizációra való törekvés. «Egyébként is – jegyzi fel – a székesfőváros egyoldalú támogatását és a vidéki városok szunnyadó pangását újabban a fejlődő vidéki városok érdekeinek okszerű felkarolása váltotta fel. Nem lehet eléggé örvendeni ennek az irányzatnak, mert magyarosodó városaink erősödése a magyar nemzeti állam konszolidálásának egyik fő tényezője. Minden életképes városnak megvan a földrajzi helyzetéből és néprajzi összetételéből folyó különleges hivatása.» Sorjába veszi a szóbjázható városokat s végül is kiköt Pécsnél, amely tényleg a Julián-egyesület egyik legfontosabb központjává alakult, s amelyben a teljes kifejlődés idejében egyszerre három Julián-egyesületi internátus is működött. Az akció nem szorítkozott csak a szlavóniai és boszniai magyarságra, hanem kiterjedt a romániai és bukovinai magyar ifjakra is. Klebelsberg nem akarta rögtön széttagozással kezdeni. «Ez az időleges egyesítés – írja jegyzeteiben – azzal a haszonnal is járna, hogy a közös föld alá összehozott szlavóniai, horvátországi, boszniai, hercegovinai, romániai és bukovinai magyar fiúk egymás elbeszéléseiből maguktól jönnének rá arra, hogy a magyar diaszpórák a déli és keleti részekben, meg a Balkánon milyen nagy területeket hálóznak be s erről az önként ébredő gondolatról már könnyebb lenne a fiúkat öntudatosan rávezetni a magyarság déli és keleti hivatásának eszméjére, amelynek ők lesznek majd az igazi pioníriai.»

Klebelsberg minden akcióját később is a dinamikus bővülés jellemezte. A Julián-egyesület is hamarosan túllépte, legalább egyes pontokon, eredeti célkitűzését. Így alakult ki, mintegy parergonként, a mohamedán bosnyák gyermekek magyarországi neveltetésének akciója. Láttuk, hogy Klebelsberg nem gondolt Boszniában magyar terjeszkedésre. Azt azonban nagyon fontosnak tartotta, hogy a monarchiának ezen a részén mentől több és mentől eleve-nebb rokonszenvet tartalékoljon. S megfigyelte, hogy a bosnyák kormány ösztöndíjaival a zágrábi és bécsi főiskolákon tanuló bosnyák ifjak milyen tüzes magyar-gyűlölettel szoktak hazájukba visszatérni. Egy időben arra gondolt, hogy talán Szarajevóban kellene külön jogakadémiát létesíteni. Később mégis célravezetőbbnek találta, ha mentől több mohamedán ifjú magyar földön nyeri kiképzését. A kérdés megoldása nem is volt olyan egyszerű, mint első pillan-

tásra gondolni lehetne. Először Budapestre tömörítették őket. De sok baj volt az étkezésükkel, a fez-viseléssel. Ráadásul még tagjai lettek egy túlzó horvát egyesületnek. Ekkor merült fel a debreceni megoldás terve. Debrecenre Klebelsberg több okból gondolt. Talán elsősorban azért, mert a még felállításra váró egyetemet tiszta papíroslapnak tekintette, amire majd rá lehet írni a magyarság déli és keleti hivatásával összefüggő tudományágak legmagasabb fokon való művelésének programját. Majd a maga helyén látni fogjuk, milyen messzemenő tervei voltak Klebelsbergnek – éppen az említett szempontból – ezzel az egyetemmel. A debreceni megoldás egyébként az első nehézségek leküzdése után bevált. Egyelőre magánháznaknál helyezték el a bosnyák ifjakat. Közülük többen a háború után is hálásan emlékeztek vissza diákkori élményeikre. Ha a végzet a kísérlet folytatását ketté nem vágja, bizonyára sok értékes barátot szerezhattünk volna ezekben az ifjakban a magyarságnak. Klebelsberg különben maga dolgozta ki a Julián-egyesület debreceni fiókjának alapszabály-tervezetét, ami jegyzetei között ránk is maradt. E fiók sajátos célja lett volna, hogy «egyfelől a magyarság, másfelől a Boszniában és Hercegovinában élő mohamedánok között összeköttetéseket létesítsen, s azokat ápolja és kifejlessze». Ugyancsak dolgozott a később létesítendő bosnyák internátusok terén is.

Már ez az akció annyira kényesnek bizonyult, hogy később (1916-ban) a Julián-egyesület le is mondott róla, illetőleg rábízta a Magyar Kultúrközpont-ra (a későbbi Turáni Társaságra). Még kényesebb volt a bosznia–hercegovinai egyházi ügyekbe való beleavatkozás. Viszont ez a gesztus mutatja talán a legszemléletesebben, hová fejlődött Klebelsberg kezében a Julián-egyesület! A megbízható adatokat e pontra vonatkozólag Klebelsberg maga jegyezte fel 1912-ben két emlékirat-tervezetében. Az egyik a boszniai, másik a hercegovinai katolikusokra vonatkozik.

Előljáróban tudnunk kell, hogy a Julián-egyesületben dolgozó munkatársak révén Klebelsberg a legpontosabban tájékozódni tudott minden magyar érdekű mozzanatról. Értesüléseit arra használta fel, hogy szükség esetén az illetékes tényezőknél közbelépjen.

Itt is ez történt. A boszniai katolikusok két pártra szakadtak. Az egyik párt Stadler érsek mellett foglalt állást, aki a katolicizmus ügyét összekapcsolta a horvát nacionalizmussal, a másik párt a még török időkből Boszniában maradt ferencrendűek mellett foglalt állást, akikről Stadler azt kívánta, hogy

vonuljanak vissza celláikba, s adják át az egyházi ügyek irányítását, általában az egyház kormányzását a világi papságnak. A magyar érdek ott húzódott meg, hogy amíg Stadler papjai alkalmilag a trializmus hívei voltak, magyargyűlést hirdettek, sőt a templomokat is a sivár politizálás profán piacaivá avatták, még pedig a hivatalokat és iskolákat ellepő nagyszámú horvát bevándorolt helyesléssel, addig a ferencesektől remélni lehetett, hogy a régi boszniai katolikusokra támaszkodva, éppen ellenkező irányban fejtenek majd ki működést. A reményt alátámasztotta az a körülmény is, hogy közülük többen magyar földön nyerték kiképzésüket, így a mostari és banjalukai ferences püspökök is Magyarországon tanultak. Klebelsberg ezen a ponton kívánja a kérdést megragadni. Mivel a ferences provinciák nagyon szegények, s így a papnevelés kérdése gondot jelent nekik, Magyarországra kellene hozni növendékeiket. A miniszterelnök kérésére bizonyára minden magyar püspök vállalkoznék egy-két jelölt felvételére! Fontosnak tartaná azt is, hogy Rómába ellátogató főpapjaink a boszniai ferenceseknek erkölcsi támogatást nyújtsanak.

A jelek szerint az akkori miniszterelnök (Lukács László) figyelembe is vette Klebelsberg előterjesztését. Erre tovább folytatta akcióját, most már Hercegovina irányában. Az előkészítő lépések megtételére elküldte a budai ferences házfőnököt. Ő maga is tárgyalt a mostari püspökkel s megegyezett vele abban, hogy nemcsak papokat, hanem világiakat is küldenek majd magyar iskolákba. Az akciót ez alkalommal is jórészt az annyira bevált Julián-egyesület útján akarta lebonyolítani.

Ezek után nem lesz meglepő, ha az egyesület bevonul a külpolitikába – legalábbis Klebelsberg terveiben. 1913-ban javában folyik a Balkán-háború, amikor Klebelsberg a háború befejezésére gondolva máris felhívja a miniszterelnök figyelmét azokra a lehetőségekre, amelyek Albániában nyílhatnak. Ez a kérdés szerinte egyáltalán nem áll olyan messze tőlünk, mint első pillanatra látszanék. Albániát azonban nemcsak kommerciálisan kell kihasználnunk, hanem főleg kultúrát kell neki nyújtanunk. Idevágó elgondolásait elárulják feljegyzései. «Az új albán államnak és társadalomnak – írja – szüksége lesz hivatalnokokra, orvosokra, tanárookra, mérnökökre stb. Az új középosztály pedig az iránt a nemzet iránt fogja terelni saját népének rokonszenvét, ahol maga nevelkedett és tanult. Magyarország közép-, felső-és szakiskoláira kellene tehát hozni az albán fiúkat is.» A görög-keleti lakosság minden valószínűséggel a szomszédos Görögország irányában orientálódik. De próbát lehetne tenni a vagonos mohamedánokkal, akik Debrecenbe kerülhetnének és a katolikusok-

kal, akiket Péccett lehetne elhelyezni. A Julián-egyesület készen áll a munkára! Az ösztöndíjasokat a konzulátusok és a papság válogathatná ki. «Ha már kénytelenek vagyunk – fűzi hozzá – költséges nagyhatalmi politikát csinálni, legalább ne legyünk annak passzív részesei, a terhek egyszerű hordozói, hanem igyekezzünk az adott helyzetből a lehetőséghez képest hasznot is húzni, ami bizonyos előkészítés, erőfeszítés és áldozatok nélkül lehetetlen. Utal arra – s ez ismét igazi klebelsbergi gondolat – hogy a XV. században Skander bég utolsó győzelmeit a török fölött magyar segítséggel aratta s valósággal a történelem föléledése lenne, ha a török uralom alól felszabaduló Albániának az első kulturális segítséget is Magyarország nyújtaná.

Ha végigtekintünk azon a hatalmas munkán, amelyet Klebelsberg a Julián-egyesület szolgálatában kifejtett, rámutathatunk egy valóban döntő fontosságú mozzanatra. A Julián-egyesület irányításában a későbbi kultúrpolitikusnak jóformán minden jellegzetes vonása megnyilvánul. A tőle szervezett iskolák nemcsak tanítanak, hanem – a később kiteljesedő neonacionalizmus szellemében – elősegítik a szélesebb rétegek gazdasági érvényesülését is. Hányszor fogja majd fejtegetni az itt szerzett tapasztalatok alapján, hogy a kultúra hatalom – gazdasági hatalom is! S mi minden kapcsolódik még a népiskolákhoz: népművelési könyvtárak, naptárak, imakönyvek, vezetőképzés alsóbb és felsőbb fokon, internátusok, ösztöndíjak, földreform, telepítés, sőt végül még egyetem- és tudománypolitika is. Klebelsbergnél már ekkor is minden mindennel összefügg s minden a magyar ügyet szolgálja, az is, amikor a boszniai ferencrendiek utánpótlásáról ő akar gondoskodni, vagy amikor Albánia új értelmiségi osztálya nevelésén töri a fejét. Átfogó, mindenre gondoló szervező munkájával valami olyant sikerült alkotnia, ami a magyar pedagógiai törekvések történetében az egyik legragyogóbb lap, iskolapolitikai eredményeink terén az egyik legszebb teljesítmény marad. Igaz, hogy meg kellett érnie a világháború után az annyi gonddal alkotott iskolák tönkretételét, az oly sok előrelátással kiválogatott tanerők szétszórását. A Julián-iskolákra is lesújtott az «ártó jégverés», amely a magyarság egész természetét tönkretette. Az elsősorban Klebelsbergtől kialakított szervezet azonban változott formában továbbél, s az a magasba törő szellem is, amely annak idején létrehozta, változtatlan energiával, az akció lebonyolítása során szerzett bőséges tapasztalatokkal fogott az összeomlás után hozzá, hogy – most már a csonka országban – jóval nagyobb arányokban a munkát szívós lelkesedéssel folytassa.

Akármennyire igyekezett is Klebelsberg a Julián-egyesületi tevékenységével a háttérben maradni, az ország közvéleménye mégis kezdett felfigyelni az «idegen nevű grófra». A nyilvánosság előtt való szerepléstől sem húzódnak teljesen vissza. Egyik tiszte volt pl., hogy az egyesület évi közgyűlésein beszámolókat adjon. Ezek a beszédek, az elsők, amelyek tőle a nyilvánosság előtt elhangzottak, méltó feltűnést keltettek tartalmukkal és formájukkal egyaránt. A korszak «látó» magyarjai közül az egyik legjobb, a vates-lelkű Vargha Gyula, a magyarság jövő sorsát illető borús sejtelmei ellenére e beszámolókat rendesen felcsillanó reménykedéssel hallgatta.

A Julián-egyesülethez való ragaszkodását mutatja az a körülmény, hogy ottani tisztét a miniszterelnökségről való távozása után is megtartotta. 1910 elején ugyanis Klebelsberg váratlanul más munkakörbe, a közigazgatási bírósághoz ment át. Életrajzi adatait összefoglaló nyilatkozatában e mozzanatról a következőket mondja: «A Héderváry-kabinet idején azt ajánlotta Tisza, hagyjam ott a minisztériumot, foglalkozzam más irányú problémákkal is. Elmentem bírónak a közigazgatási bírósághoz, s ott voltam, amíg Tisza másodszor is kabinetet alakított.» Egyik régi barátja szerint Klebelsberg azért is szívesen vállalkozott az új munkakörre, mert pontosabban meg akarta ismerni várható feladatai révén tételes törvényeinket és közigazgatásunknak legapróbb részleteit is. Ettől fogva jegyzeteinek nagyobb része bírói tisztének gyakorlásával függ össze. Tanulási módszerének megfelelően a gyakorlatában fontosaknak ígérkező törvényeket excerptálta, vagy részeikben esetleg lemásolta. Aprólékos összeállítást csinál magának pl. a vámügyekről. Egy másik jegyzettömege a községi pótdókra, illetékekre, helypénzekre, az államtól igénybe nem vett új adókra, a közérdekű intézmények létesítésére és fenntartására fizetendő járulékokra és díjakra vonatkozik. Nagy szorgalommal kivonatolta az 1896: XXVI. tc.-t, főleg ennek 30. szakaszát a közigazgatási bíróság illetékességéről. Állandóbb feladata a közoktatásügyi és szociális közigazgatás körébe vágó ügydarábok referálása volt. Sokat foglalkozott még garanciális és a fiumei vonatkozású ügyekkel is. Hamarosán beválasztották a hatásköri bíróságba, amit kitüntető bizalom jelének tartott, s később is szívesen emlegetett. Ugyanekkor érte az a kitüntetés, hogy a király, valószínűleg Tisza István ajánlására, megbízta az uralkodóház néhány fiatalabb főhercege számára tartandó közjogi előadásokkal.

Ránk maradt jegyzetei között olvashatjuk bírói beköszöntőjének s az eskütételkor mondott beszédének fogalmazványát. Az utóbbihoz később hozzá-

jegyezte: «NB. 34 éves voltam, a szerénység volt a dominante; aggastyánok közé jutottam.» A miniszterelnökségre akkor sem volt hajlandó visszamenni, amikor a politikai atmoszféra megváltozott. Egyik 1912. október 5-én kelt bizalmas levele kifejezésre juttatja, mennyire viszolyog attól, hogy a napi politikához valamivel is közelebb kerüljön. Undorítják a parlamenti heccek, «a férfiméltóságnak az a folytonos megalázása, az a lárma és handa-banda», amelyről az ellenzék nem tud lemondani. A munkapártot is szigorúan kritizálja, de mégis kénytelen többre tartani a koalíciónál: «Sok a pénzsóvár, haszonleső ember a pártban. De tekintve, hogy az ellenzék, amikor kormányon volt, a nemzet komoly vezetésére teljesen képtelennek bizonyult, tekintve, hogy egymás között is csúfosan összevesztek, s egymást túrták ki a hatalomból, azt kell mondani, hogy egy komoly hatvanhetes politikát valló, csak kicsit higgadt párt mégis csak többet ér.» Amikor a miniszterelnökségen búcsúzott, biztosította hivataltársait, hogy más munkakörében sem felejtí el őket. Ez a levele, majdnem három év múlva, tényleg azt bizonyítja, hogy nem feledkezett meg az ottani dolgokról. Csak a bizalmas őszinteség ellenkező előjelet ad szavainak: «Különben kimondhatatlanul boldog vagyok – folytatja –, hogy a miniszterelnökségből, abból a csúf fészekből, kikerültem. Itt a bíróságnál mégis csak külön emberek vannak együtt: minden esetre jellemesebbek, tisztességesebbek. Puhatólóztak nálam, hogy bizonyos feltételek mellett nem lenne-e kedvem visszamenni a miniszterelnökségre. Nem igen reagáltam a biztatásra.»

A következő emelkedés, a kultuszminisztériumi államtitkárság, Klebelsberg működését már a nagy nyilvánosság ellenőrzése alá állítja. Eddig vázolt pályafutásában vagy teljesen a háttérben maradt, vagy – főleg a Julián-egyesületi ügyvezető-igazgatóság révén csak félig lépett a nyilvánosság elé. Akik azonban közelebről ismerték, akár felülről, mint Tisza István, akár alulról, mint pl. különösen a miniszterelnökséghez tartozó Statisztikai Hivatal kitűnő szakemberei, akikkel szoros baráti kapcsolatban dolgozott, a legnagyobbat várták tőle. Itt említhetjük meg, hogy Klebelsberg mindvégig, de különösen pályafutásának ebben az első szakaszában, a legnagyobb tisztelője s egyben haszonélvezője volt a statisztikának. Arra vonatkozólag is voltak ötletei, hogyan kellene a hivatalt megreformálni. Jellemző módon már akkor külön tudományos osztály felállítását sürgette, amelyik főleg az összehasonlító statisztikát művelte volna: a magyar adatok mellé háttérként oda akarta állíttatni a külföldi adatokat. E tekintetben egyetértett kitűnő statisztikus barátaival: Vargha Gyulával, Buday Lászlóval és Kováts Alajossal. Midőn a miniszterel-

nökségről távozott, ezek a barátai is minden jót kívántak neki, de mély fájdalommal látták addigi ügykörének elárvulását. Vargha Gyula szomorúsággal vette távozása hírére arról a helyről, ahol olyan megbecsülhetetlen munkásságot fejtett ki nemzetünk érdekében, s ahol soha senki nem fogja helyét pótolni. «Különbösen is – írja levelében – reménytelenül nézem a jövőt. Nem bízom a nemzet józanságában, magunk hívjuk ki a végzetet, s vakon rohanunk a vesztélybe, ellenségeink nagy örömeire.» Buday László is sajnálkozik, hogy az ügykört, amelyben annyi szépet és nagyot alkotott, Klebelsberg elhagyta. «Én azonban – folytatja – bízva-bízom, hogy az ügykör visszasír majd Téged, meg abban is, hogy a te tevékeny szellemed mindenütt és minden állásban oda tud férközni régi szerelmeséhez, a magyar faj javát munkáló ideáljaidhoz.» Kovács Alajos is gratulál, de egyúttal attól fél, hogy az új ügykörben Klebelsberg a nemzeti ügyet nem szolgálhatja olyan közvetlenül, mint azelőtt. Ezeknél szebb «működési bizonyítványokat» Klebelsberg akármilyen nagy úrtól, vagy uraktól alig kaphatott volna!

II. fejezet

A Julián-egyesület búcsúja. – Politikai találgatások az államtitkári kinevezés okait illetően. – Tisza István bizalma. – Klebelsberg további emelkedése: miniszterelnökségi államtitkár lesz. – Tisza István jellemzése Klebelsbergéről. – Kolozsvári képviselőség; az első programbeszéd. – Az első politikai támadások Klebelsberg ellen. – A székelység kulturális és gazdasági felemelésére vonatkozó tervek. – Az Országos Hadigondozó Hivatal megszervezése. – Hadigondozói tervek és megvalósulások. – A konstantinápolyi tudományos intézet megszervezése. – Történelmi társulati elnökség: beköszöntő beszéd. – A beszéd országos visszhangja. – Tudománypolitikai magas iskola: Klebelsberg talpra állítja a társulatot, s lelket önt a nehéz helyzetben lévő magyar tudományos életbe. – Történelmi társulati munkaprogram. – A Bécsi Magyar Történelmi Intézet elindulása. – Politikai gondolatok a román és délszláv problémáról a bukaresti békekötés után. – Klebelsberg élete a forradalmak alatt. – Első politikai lépések a kommunizmus bukása után: a «középutas» politikus nehéz helyzete. – Klebelsberg és a legitimizmus. – Belügyminisztersége: nehézségek és gondok; kedvetlenség. – Átvesi a vallás- és közoktatásügyi minisztérium vezetését: eljut a helyre, ahol küldetését betöltheti. – Beköszöntője s ennek visszhangja.

Klebelsberg 1914 januárjában elsősorban Tisza István bizalmából – közoktatásügyi adminisztratív államtitkárrá neveztetett ki. Egyik statisztikus barátja, Buday László, már a hír első felbukkanásakor tollat ragad, s a beteljesült reménység örömeivel köszönti «nehéz új állásának» elfoglalása alkalmával. «Távolról sem azért tartom nehéznek, – írja – mintha a Te nagyobbra hivatott képességeid meg ne bírnák, hanem azért, mert eszméidet egy meg nem

értő, idegen világba viszed be, hol igen régi hagyományokkal és erős ellenáramlatokkal kell megküzdened. De annál jobb, hogy ez a küzdelem végre megkezdődik, mégpedig úgy, hogy Te indítod meg. Nemzeti kérdésekben az utóbbi időben úgyszólván annyi okunk volt egyre sötétebben látni; most igazán egészen felvillanyoz, hogy a legfontosabb posztok egyikén Téged láthatunk». Éppen egy Buday Lászlótól ezek nem üres szavak! Ő közvetlen közelből figyelhette a Julián-iskolai tevékenységet és a nyelvhatári akció programjának kibontakozását. Tudta, hogy az új államtitkár, ha a körülmények dolgozni engedik, mire lesz képes!

Egyidejűleg lemondott a Julián-egyesületben viselt tisztségéről. Megható az a hála és szeretet, amellyel az egyesület-nyújtotta áldásokban részes magyarok a távozót körülvették. Az Eszéken megjelenő Szlavóniai Magyar Újság 1914. jan. 11-i száma búcsúztatja nagyon figyelemreméltó cikkel, amiből az is kiderül, hogy Klebelsberg addig mennyire a háttérben tudott maradni: «Ez a név csak most került a nyilvánosság elé, abból az alkalomból, hogy a király közoktatásügyi államtitkárrá nevezte ki. A szlavóniai magyarság is talán most hallja először e sorok útján ezt a nevet, pedig e név viselője volt a Julián-egyesületnek egyik megeremtője és annak tíz esztendőn keresztül ügyvezető igazgatója... Ebben a tülekedő világban, vásári zajban valóban nem tudjuk, mit csodáljunk benne jobban: végtelen szerénységét vagy csodás munkabíráását, fanatikus lelkesedését vagy szeretetét az elveszendő magyarság iránt?» Kiemeli a cikk törhetetlen hitét a magyarság jövőjében. Minden gondolata, minden érzése a nagy célt szolgálta: iskolái révén felemelni a szétszórt, az idegen tengerben már-már elmerülő magyarságot. «Csakis ilyen fajszeretettel, ilyen szervező erővel, a diplomáciai tudomány minden eszközével, kiváló tehetséggel... lehetett korlátolt eszközökkel a mai eredményt elérni». Emlegeti példátlan szuggesztív erejét is, amelynek nem lehetett ellenállni. Felvetődött a gondolat, hogy Klebelsberg nevére alapítványt gyűjtenek, amelynek kamataiból minden évben egy-egy beteg Julián-tanítót lehet segélyezni. A gyűjtés hatalmas erővel folyt; pl. a maroknyi, szegénysorsú szarajevói magyarok néhány nap alatt több száz koronát hoztak össze. S özönlöttek a levelek a szlavóniai magyarok lapjának szerkesztőségébe, amelyek Klebelsberg eget ostromló hitét, mindenkit a saját példájával munkára serkentő ügybuzgalmát, az ügyek céltudatos, biztos kezű vezetését emlegetik. Utaltunk már rá, hogy Julián-egyesületi szereplése előrevetített árnyéka későbbi kultúramentő munkájának. A búcsúzó ügyvezető igazgatót méltató szavak sokszor emlékeztetnek a vég-

leg eltávozott Klebelsberg érdemeit összefoglaló megállapításokra. Klebelsberg már akkor ugyanaz volt, akivé később lett! Csak a munkakör és a feladat arányai változtak.

Eljötték tőle búcsúzni a magyar hajósok is. Ők voltak az árva magyarok között is a legárvábbak, amíg Klebelsberg figyelme rájuk nem irányult. Szét-szóródottságukban, szinte nomád életükben leginkább ki voltak téve a magyargyűlölő erők nyomásának és csábításainak. Klebelsberg magyarságmentő műve azonban még vándorútjukon is elérte őket. Most ez a «legelhagyottabb réteg» eljött hálát mondani a téli iskolákért, a naptárakért, az ötletes vándorkönyvládákért...

A kinevezéssel megindultak a találgatások is: milyen erők emelték Klebelsbergét még negyven éves kora előtt magas tisztébe? Az egyik legerteljesebb hetilap ugyan már akkor megírta róla, hogy «fanatikusa a közoktatás nagy hivatásának» s azt is elmondta, – ami magyarázatnak talán elég lehetett volna – hogy a közoktatásszervező munkát már a múltban is épp annyi szeretettel, mint hozzáértéssel és eredetiséggel végezte, mindez azonban politikailag mégsem volt kielégítő magyarázat. A kinevezés ugyanis bizonyos munkapárti körökben nagy duzzogást váltott ki: nem szívesen látták «idegennek» (azaz nem politikusnak) a kívánatosnak tetsző állásba való helyezését. Jobban szerettek volna «közülük valót». Találgatták, mi lehetett az «igazi» ok. Hárpósabb liberális körökben arról véltek tudni, hogy Klebelsbergét, a főpapok körében is kedvelt «kongreganistát» klerikális áramlatok vetették partra a kultuszminisztériumban. Klebelsberg most először, de nem utoljára kénytelen volt cáfolni a kongreganista voltára célozgató gyanúsítgatást. Akkor ugyanis, a boldog békevilágban, az ilyesféle gyanúsítás nem is volt valami nagyon ártalmatlan!

Más magyarázatot kellett keresni s az egyik szenzációhajhász napilap fel is találta a «hiteles» információt. Eszerint Klebelsbergét azért emelték ki helyéről, hogy lemondassák Julián-egyesületi tisztéről, amelyet túlságosan jól látott el. Az egyesületnek nemcsak ügyvezető igazgatója volt, hanem a mindene – a lelke. A heroikus kötelességteljesítés magyar szempontból soha nem sejtett eredményeket hozott. «A koncepció Klebelsberg grófé volt; fanatikus harcosa volt a gróf annak az eszmének, hogy a horvátországi magyarság évről-évre tömörebb és egyre ellenállóbb falanx legyen a horvát gyűlölködés földjén». Ezek után napnál világosabb, ami történt: Tisza paktumot akart kötni

a horvátokkal s a paktum ára az volt, hogy a magyar kormány szüntesse be a Klebelsberg tetterejéhez fűződő erőteljesebb kulturális akciót. Tisza kiemelte az egyesület lelkét. Ezek után az eddigi munka majd szépen elszűrkül, mert Klebelsberg «most már nem lesz póznája a magyar törekvéseknek».

Akármilyen penetráns illatú még most is, évtizedek után, az effajta pletyka-publicisztika, akármennyire silány harcmódor is az, amely Tiszát holmi kis paktumért hajlandó rövid távlatú napi politikusnak elrágalmazni, mégis idéztem, mert mutatja Klebelsberg emelkedését a közvélemény szemében. Az bizonyos, – erre már előzőleg mutatkoztak jelek – hogy a horvátok szívesen paktáltak volna a Julián-egyesület bőrére. De semmi sem igazolja a fenti vádat. Megmaradhatunk az egyetlen valószínű magyaráztatnál: Klebelsberget addigi munkája eredményeinek alapján tényleg Tisza István kitüntető bizalma emelte új állásába. Erről a feltétlen bizalomról még lesz alkalmunk beszélni.

Hősünk eljutott arra a helyre, ahol később majd küldetését beteljesíti. Egyelőre azonban még nem érkezett el az ideje. Hamarosan – kinevezése után fél évre – kitört a világháború s így nem is lehetett alkalma nagyobb arányú építő munkára. Inkább csak a jövő előkészítésén dolgozik. Így pl. már ebben az időben kidolgozza munkatársaival – köztük egy statisztikussal – azt a nagy iskolaépítő programot, amelynek a csonka országra eső részét majd később változott körülmények között megvalósítja. S megkezdí munkáját az egyetem-szervezés terén, amennyiben a debreceni és a pozsonyi új egyetemek gondját a minisztériumban jórészt ő vállalta. Alkalma nyílt arra is, hogy az első külföldi magyar tudományos intézetet, a konstantinápolyit, megszervezze. Mindezekről később még szó lesz. Energiáját azonban főleg rokkantügy kötötte le: majd látni fogjuk, micsoda hatalmas munkát végzet ezen a számára is merőben új-fajta működési területen.

Éppen a rokkantügybe fektetett fáradozása volt elsősorban az oka annak, hogy külső hivatali pályafutásában aránylag hamar ismét változás állt be. 1917-ben Tisza István maga mellé veszi a miniszterelnökségre államtitkárnak. Megint elindultak a találgatások: mi volt az ok? Az egyik kombináció szerint Klebelsberg tulajdonképpen felfelé bukkott: mint sima, ürge, tehetséges s amellet «baloghjenői» szorgalmú ember lassanként mellékminiszter lett, sőt már háttérbe szorította Jankovich Bélát, tehát ajánlatosabb volt eltávolítani valami előnyösebbnek látszó helyre. Klebelsberg kitért a harc elől, abban a biztos tudatban, hogy az örökség úgylis az övé lesz. Egyébként Klebelsberg «ka-

cérkodni» szokott az esztétikával, a tudományokkal, «már amennyire az ember öreg, pénzes tante-jával szokott, aki ígyis, úgyis ráhagyja mindenét». Egy másik cikk is megemlékezik a változás háttéréről: eszerint Klebelsberg közkedveltsége lenne az ok. Hiába! tehetséges ember, jó szónok hírében áll, éppen annyira rokonszenvezik a kongregációkkal, mint a liberális eszmékkel, az udvari körökben is kedvelt, de baráti viszonyt tart fenn a demokráciával is. Egy szuszra éppen elég «kedvesség»! Volt olyan lap is amelyik eltalálta az igazi okot: Tisza István Klebelsbergét, aki javában szervezte a rokkant- és hadiárva-ügyeket, szoroson maga mellett akarta tartani. S az a további megokolás is igaz, hogy Tisza benne a jövő emberét látta.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ez alkalommal a koronatanú, Tisza István is megszólal s megerősíti a legutóbb ismertetett találgatást. Tisza 1917. márc. 12-én német nyelvű levelet írt a királynak, amelyben az ügy lebonyolításának meggyorsítása érdekében előzetes engedélyt kér, hogy Klebelsbergét Jeszenszky Sándor megürült államtitkári helyére előterjeszthesse. Érdekes mozzanat, hogy Jeszenszky adminisztratív államtitkár volt: Klebelsbergét azonban Tisza alapjában véve politikai államtitkárnak szánta. Tisza főleg a hadigondozás érdekében tartja szükségesnek a kinevezést, amely szerinte biztosítja ennek a fontos munkakörnek s a hozzákapcsolódó érdekeknek kifogástalan ellátását. A pillanatnyi szükséglet mellett azonban messzebbmenő célokra is utal: «Azonkívül – írja – ennek az egészen feltűnő derék embernek képességeit egy, politikailag is fontos működési területen ki lehet aknázni, sőt képviselőházi mandátumot vállalhat, ennek következtében közvetlen kapcsolatba juthat a parlamenti élettel, ami értékes előiskola lesz ahhoz, hogy később vezető állásban alkalmaztassék». Ennél több jót már alig lehetne valakiről mondani. S még hozzá egy Tisza István elismeréséről van szó! A miniszterelnök egyébként sürgős választ kér, mert szeretné az időközben megürült kolozsvári mandátumot Klebelsbergnek fenntartani.

A kinevezés megtörtént s hamarosan utána Klebelsberg elnyerte a kolozsvári mandátumot is. Ezzel a várossal már előzőleg voltak bizonyos kapcsolatai. Még 1916. febr. 10-én mint kultuszállamtitkár, egyik ott tartott előadásában részletesen ismertette a Rokkantügyi Hivatal működését s e hivatalnak a várossal kapcsolatos terveit. Előadásából kiderül, hogy Kolozsvárra utókezelő gyógyintézetet tervezett. Egyébként kifejtette, hogy nemcsak gyógyító intézeteket, hanem műhelyeket, iskolákat, munkatelepeket, munkaközvetítőket is kell szervezni, mégpedig a társadalom segítő munkájának bevonásával.

Programbeszédjét 1917. ápr. 1-jén mondta el. Ekkor már a politikai élet első vonalában állt: minden szavát, minden gesztusát mérlegre tették. Nagy feltűnést keltett, hogy a programbeszéd «politikamentes» volt: Klebelsberg a hadigondozó intézmények szaporításának, új egyetemi tanszékek felállításának, új népiskolák és internátusok építésének szükségességéről beszélt; sürgette a nemzetiségi iskolák hathatósabb ellenőrzését, az ipar és mezőgazdaság reformját, munkásotthonok létesítését stb. Az akkori furcsa politikai életre jellemző, hogy a beszédet a lapok általában elismeréssel fogadták, csak éppen a szociáldemokrata munkásság hivatalos orgánuma nehezményezte, hogy a munkaprogramot adó Klebelsberg «korteségereket» tett, ahelyett hogy a – választójogról beszélt volna. A közvélemény nagyobb részét azonban a politizálástól mentes beszéd általában kellemesen érintette.

A kolozsvári beszédben is felbukkan a későbbi kultúrpolitikus egy-egy kedvelt eszméje. Nyilatkozik pl. az állami és felekezeti oktatás viszonyáról: «Sohasem tudtam megérteni, hogy színmagyar vidékek jó magyar iskoláit miért államosítottuk el, mikor Erdély vegyesajkú községeiben az államfenntartó magyarság az idegen tannyelvű iskolába járás caudiumi igáján keresztül volt kénytelen nap nap után átvonulni». Később, a változott viszonyok között némi módosítással ugyanezt a szemrehányást majd ismételten felhossa a régebbi magyar iskolapolitika ellen. Jó szolgálatokat tettek az erdélyi magyarság szívének megnyerése céljából a nyelvhatárkérdésre tett diszkrét célzásai; persze csak annyit mondott, amennyit akkor lehetett. Már emlegették róla, hogy «egész lelkét beleviszi a köz szolgálatába» s a pusztá nevére eszébe jutott az embereknek a «nemzeti építőmunka» fogalma. Arról pedig mindenki meg van győződve, hogy «a jövő embere»!

Persze, nem hiányoztak a támadások sem, amelyek majd Klebelsberget egész közpályáján végigkísérik. Ekkor még csak a béketűrés alsóbb osztályait járta. Ismét előkerült a gyilkosnak szánt vád: kongreganista!!! Párthívei jónak látták, főleg a protestáns választópolgárookra való tekintettel, a vádat gyorsan megcáfolni. Maga a Református Szemle vállalkozott az igazság védelmére, hangsúlyozván, hogy biztos tudomása szerint Klebelsberg nem tagja a Mária-kongregációnak s «így nincs kitéve annak az egyoldalúságnak, amely ez idő szerint a kongregációsoknak nem előnyösen jellemző tulajdonságuk». Egyébként tárgyilagosan megállapítja, hogy a képviselőjelölt tényleg vallásos katolikus. De ez szerinte előny és érték; elvégre közszereplésre nem kell valakit okvetlenül az ateizmusnak kvalifikálnia! Ugyanez a folyóirat – bizonyára nem

minden előzmény és ok nélkül – hangsúlyozottan kiemeli, hogy Klebelsberg tiszta magyarságban nőtt fel s egyébként is a magyarság ügyének a Julián-egyesületben, továbbá a romániai misszióval és az amerikai kivándoroltak gondozásával kapcsolatban mérhetetlen szolgálatokat tett. Iskolákról, földreformról csinál terveket – de nem légvárakat! Ennek az ideális lelkű embernek minden szava – realitás!» Minden hiába. A szabadkőművesek budapesti napilapja pl. nem vett tudomást arról, hogy Klebelsberg nem kongreganista, s nehezményezi, hogy Tisza akkora hatalmat bízott «egy hermafrodita érzésű államtitkárra, akinek kongregációs volta nyílt titok». Kolozsvárt egyébként egyhangúlag választották meg: ellenjelöltje sem akadt.

A kolozsvári képviselői mandátum még szorosabbra fűzte Klebelsbergnek már eddig is erős érzelmi kapcsolatait Erdéllyel, de különösen a székelyfölddel. A nyelvhatárakcióban ezt a területet szánta a döntő csatatérnek. Érdeklődésének ébrentartásához hozzájárult az oláh betörés, a menekülés, a háborús pusztítások, amelyek ismét ezt a részt sújtották a legerősebben. Pihenést nem ismerő agya már a háború alatt kidolgozza a székelység kulturális és gazdasági felemelésének tervét. Mindkét vázlatot jegyzetei őrizték meg számunkra. Alapjában véve a legszorosabban összefonódnak terveiben a kulturális, gazdasági, szociális és népegészségügyi problémák.

A kulturális akció központjának Marosvásárhelyt szemelte ki. Ezt a várost – egyébként a székelység legnagyobb városát – már fekvésénél fogva alkalmasnak gondolta arra is, hogy egyúttal a tőle nyugatra eső vármegyék magyar szórványai védelmének vezérkarát benne összpontosítsák. Páratlanul érdekes, hogy a program kidolgozásánál Klebelsberg milyen pontosan lemér minden egyes adatot, ami a népesség szaporodására, összetételére, gazdasági életére, a közlekedésre stb. vonatkozik, örömmel állapítja meg, hogy a város máris erősen ipari irányú: sok az iparostanonc (872 férfi, 73 nő), s az egyébként is fejlett közoktatásban nagy helyet foglal el a gazdasági szakoktatás. Hangsúlyozza, hogy ezen a kedvező talajon a népies kulturális intézmények egész sora lenne létesíthető, amelyek egyfelől kölcsönösen támogatnák egymást, másfelől szervesen kiegészítenék a mezőiségi, továbbá a Mezőséget övező szórványokon működő különböző intézeteket. A következő intézmények szerepelnek terveiben: 1. elemi iskolai internátus 200 gyermek részére, 2. ezzel kapcsolatban hattanítós iskola, 3. tanoncotthon 100 fiú számára – ez egyben a fa- és fémipari szakiskola internátusa is lenne, 4. négy szaktanítós önálló tanonciskola, 5. gyogyypedagógia intézet elsősorban székelyföldi vak és siket-

néma gyermekek számára 50 ágyas internátussal. Az iparos-tanonciskola kivételével a többi intézményt mind a Julián-egyesületre bízna, «amely egyesíti magában az állami teljes megbízhatóságot a társadalmi intézmény nagyobb mozgékonyágával». Pontosán kidolgozza az anyagi fedezet kérdését. Az egész népies kultúrtelepnek szánja, amely központja lenne az Erdély keleti részében működő összes elemi iskolának: ezek szállítanák az internátusoknak a megfelelő gyermekanyagot. «Így a központ éppen ott segíthetne, ahol a szükség a legnagyobb és a székelység komoly jeleit látná, hogy nemcsak frázisokkal mentjük, hanem Magyarország megteszi a keleti őrség népéért azt, amire a megpróbáltatás nehéz ideje után szüksége lehet». A továbbiakban Csíkszeredára, Sepsiszentgyörgyre és Kézdivásárhelyre gyermekvédelmi intézményeket szán. Csíkszeredára ezen kívül még – a berecki határinternátus mintájára – csángó-internátust tervez, abban a reményben, hogy az oláhok legyőzése után a csángókérdés majd nem lesz annyira «noli me tangere», mint volt. A fogarasi szórvány-internátus tetőzné be egyelőre a hatalmas kulturális programot.

A gazdasági program nem kevésbé érdekes. Különösen fontosnak tartaná a Székelyföld iparosítását, mert «az Olt-völgynek mezőgazdaságilag művelhető része meglehetősen fel van darabolva, s így a földművelés a szaporodó népességnek elégséges megélhetést nyújtani hova-tovább nem tud». Az ipari képzés központjául a vasúti gócpontot is alkotó Brassót szánja, amely viszonylagos magyar többségével és fejlődő iparával az előfeltételeket képes lesz nyújtani. Fejlesztteni akarja az ottani szakoktatást, internátusokat szeretne teremteni a tanoncok számára. Mezőgazdasági szempontból szemet vet a fogarasi ménesbirtokra, amelynek magyarok között való parcellázásával szervesen ki lehetne egészíteni az olt-menti magyarságot. Nagy gazdasági lehetőségeket lát a fürdőügy megfelelő fejlesztésében: gondol pl. az állami alkalmazottak jóléti alapjának felhasználására is. «Itt kerülni kellene – fűzi hozzá – hogy valamely életképtelen, bukó fürdővállalat szanálása eméssze fel a rendelkezésre álló pénzt, vagy hogy világfürdő alapításának nagyzóló és az elérhető célon túllövő terve kapassék fel, hanem a művelt magyar középosztály szerény, anyagi eszközeihez mért egyszerű, de izléses, tiszta és olcsó nyaralási lehetőséget kellene nyújtani a dunántúli magyarság által elárasztott stájerországi fürdők módjára».

Közben állandóan dolgozott az Országos Hadigondozó Hivatal kiépítésén, amelynek élére Tisza állította, s amelynek sikeres továbbfejlesztése kedvéért ment át a miniszterelnökségre. Még 1915-ben megalakult az a bizottság,

amelyből az új hivatal kifformálódott. Az alapot az 1915: XV. tc. rakta le, amely kimondotta, hogy a rokkanttá vált legénységi állományúakat, amennyiben remény van arra, hogy keresetkéességüket egészen vagy részben visszanyerhetik, utókezelésben, gyakorlati oktatásban kell részesíteni. Ugyanez a törvény gondoskodott a művésztagokra szorulókról is. Aki esetleg nem volt hajlandó magát az orvosi szaktanácstól megállapított utókezelésnek alávetni, vagy nem volt hajlandó továbbtanulni, illetőleg művésztagot használni, az elvesztette igényét a rokkant-nyugdíjhoz, vagy az egyéb formában való ellátáshoz.

El lehet gondolni, hogy a hosszan-tartó háború következtében micsoda hatalmas intézmény kiépítését tette szükségessé ez az elgondolás. Klebelsberg már a Julián-egyesületben bebizonyította, hogy szervezni elsőrangúan tud. Most ez a nagy gond jórészt az ő vállaira nehezedett. Adatok vannak rá, hogy Tisza István szinte vakon bízott pontosságában és ügyszeretében. Nem is csatlakozott bizalmában.

Az akkori szakértő orvos-munkatársak egyike még hosszú évekkel a háború befejezése után is csodálkozva emlékezik meg Klebelsberg nagyszabású elgondolásairól, a kivitelnek, az egész apparátus megvalósításának tökéletességéről. A feladatok meglehetősen szétágaztak. Voltak szorosabb értelemben vett utókezelő intézetek, ezekhez csatlakoztak a bélbetegek számára a speciális kórházak, szanatóriumok. Fel kellett állítani a megfelelő művésztag-gyárat, meg kellett szervezni a rokkantiskolákat, munkaközvetítőket, telepeket, műhelyeket, a gyógyíthatatlanok kórházát stb. Az egész munkát a fáradhatatlan Klebelsberg irányította. Eredményei mindenki őszinte csodálatát vívták ki. Utólag joggal állapították meg, «hogy életpályájának későbbi éveiben, gondolatmenetében, érvelésében, hasonlataiban megtaláljuk élete e korszakának maradandó hatását.»

Arra nincs sem kompetenciánk, sem terünk, hogy e csodálatos műnek minden részletét pontosabban ismertessük. Csak néhány tipikus mozzanatot emelünk ki. Ilyen pl. Klebelsberg páratlan kezdeményező képessége. Itt nem volt «előírat», sablon, minta, amelyet le lehetett volna másolni. Legföljebb történeti analógia volt, amelyből ki lehetett olvasni a kérdés megoldásának kötelező voltát. Iratai között ránk maradtak a váci Szabad Liceumban az ottani hadirokkant-telepről 1917 közepén tartott beszédéhez készült jegyzetei, amelyek mély bepillantást engednek gondolataiba. Klebelsberg ugyanis, híven

mindenkori elveihez, a társadalmat is bele kívánta vonni a hadigondozás szétágazó munkájába, s ezért szívesen vállalta ismertető előadások tartását. Egyik ilyen előadásáról, a kolozsváriról, más vonatkozásban már megemlékeztünk. Panaszodik, hogy a magyar közvéleményt, – sajnos – még nem érdekli eléggé a közegészségi és szociálpolitika. Bezzeg érdekli pl. a felekezeti kérdés! Aki csak futólag is részt vett a politikai életben, tapasztalhatta, hogy vannak bizonyos «kérdések», a legtöbbször fölötte meddő ún. problémák, amelyeknek már a pusztá említése is a hivatásos bajkeverőkben kellemességi ingereket vált ki. «Ezek úgy hatnak, mint a kávé, dohány, vagy morfium.» A bajon csak úgy lehetne gyökeresen segíteni, ha a sajtó ezektől a politikai morfinistáktól megvonná a nyilvánosságot, a közönség pedig érdeklődését. Az ő «problémáikból» úgysem jön ki semmi jó; ezzel szemben a közegészségügyi és szociálpolitikai érdeklődésből tetteket, intézményeket, szervezeteket lehetne lepárolni. Csak azt reméli, hogy a háború, ez a nagy pedagógus, majd ráneveli, sőt rákényszeríti a nemzetet az ilyen irányú érdeklődésre, mint ahogyan pl. a XVII. és XVIII. században is a sok háború, a súlyos emberveszteségek megteremtették, legalább kezdetleges formában, a népgondozást, amelynek akkor a legfőbb szempontja volt a népesség létszámának emelése. Még Vauban, a nagy francia várépítő is foglalkozott e kérdéssel. II. Frigyes, Mária Terézia, II. József szintén nagy figyelmet szenteltek a problémának. A feladatok azonban ma egészen mások. Régebben a rokkantakat invalidus-kaszárnyákba gyűjtötték össze, vagy koldulni engedték. Az új hadigondozás először mindent megtesz a lehető legtökéletesebb gyógyulás érdekében, azután iskolákat alapít, amelyek szinte észrevétlenül alakulnak át műhelyekké, a műhely körül épül majd a szép kertváros, a munka eredményeit megrendeli majd a hadsereg és az állam stb. Gondoskodni kíván természetesen az özvegyekről és árvákról is. Csak azon panaszodik, hogy minden messzebbrenéző intézetalapításnak leküzdhetetlen gátat vet a nagyobb szabású építkezés lehetetlensége. A rendkívüli nehézségek között mégis szinte csodaszámba megy, mennyi mindent sikerült Klebelsbergnek létrehoznia, köztük új, hatalmas kórházakat és szanatóriumokat.

Később, egyik soproni programbeszédében, jogos büszkeséggel emlékszik meg végzett munkájáról. Idézem ezt a részletet, mert egy másik tipikus jellemvonása domborodik ki belőle: a horizont-keresés, a messzebb jövőbe tekintés. «Nem volt hét, – mondja – hogy külföldi szakemberek ne jártak volna tanulmányozni intézményeinket... nagy érzéssel töltötte el lelkemet, hogy a

háború életben maradt áldozatai érdekében dolgozhattam... a hadigondozás tervszerű kitágításával, általánossá tételével akartam a magyar népjólétiügyet szervesen kifejleszteni. A hadiárvaügyet nagyszabású gyermekvédelemmé akartam kiszélesíteni.» Ez az! Klebelsberg soha sem tudott csak a pillanatnak dolgozni, csak ideiglenes alkotásokat létesíteni. Még az improvizálásnál is, ha rákényszerült, a jövőt, mindig a magyarság jövőjét tartotta szem előtt.

S a harmadik klebelsbergi vonás: végtelen szorgalma, hallatlan tanulmányossága! A mellette dolgozó szakemberek nem győztek azon csodálkozni, hogyan sajátíthatta el egy adminisztratív szervező olyan gyorsan, olyan alaposan a további fontos tudnivalókat, közöttük nem utolsó sorban még az orvosokat is! Átadom a szót egyik volt munkatársának, egyik jeles orvosprofesszornak, aki ezt a tevékenységet közvetlen közelből figyelhette: «Rövid hónapok alatt tisztában volt az orvosi segédeszközök művétagok százféle fajtájának lényegével, maga gondoskodik a megfelelő anyag beszerzéséről, figyeli a kiválasztott konstruktőrök munkáját... ideák támadnak fejében... Mesteri kézzel állítja be a sokirányú közigazgatást... Leküzdí az anyagban, szakemberben, tapasztalatban való hiány nehézségeit... Elintézi a kényes súrlódásokat a katonasággal... egy ügyszer elintézési ideje átlag leszáll hét napra.» Mindebből pontosan ráismerünk! Minden részletet megtanul, ami az ügy lényegének megragadásához szükséges, erősen áll a mindennapi valóság talaján, de emellett elgondolásai magasan szárnyalnak, szinte minden gátlás nélkül, szabadon... *Aeque magnus in minimis et maximis!*

Ugyanebbe az életrszakaszba esik egy másik nagyarányú teljesítménye, a Történelmi Társulat újjászervezése. Tulajdonképpen annak a másfél évtizednek történetét, amelyet e társulat élén töltött, külön munkában kellene vázolni, amelyhez felhasználandó lenne a már közzétett anyagon kívül egyes történettudósainkkal (főleg Károlyi Árpáddal) folytatott levelezése is. Itt csak az elindulást ismertetjük s inkább a későbbi tudomány-politikus fejlődésének az egyik döntő jelentőségű szakaszát próbáljuk legfontosabb vonásaiban megragadni. Ahogyan a Julián-egyesületi munka mintegy előre vetítette a későbbi iskolaépítőt és nemzetnevelőt, a Történelmi Társulat újjászervezése viszont közvetlenül a tudománypolitikus előkészülete volt.

Történettudósaink figyelmét Klebelsbergre talán elsősorban az a körülmény irányította, hogy közoktatásügyi államtitkár korában sok egyéb gondja között időt és figyelmet szakított a konstantinápolyi magyar tudományos inté-

zet mintaszerű megszervezésére is. Azt csak kevesen tudták róla – hiszen munkájának eredményeit főleg a nagy sötéttáblás füzetek rejtegették – hogy ifjú kora óta mennyi időt szentelt történeti olvasmányoknak, sőt mélyebbre hatoló, kutató jellegű tanulmányoknak. Azt már többen észrevehették, hogy minden addigi munkájában, szervezésében a tervek kidolgozása előtt a nemzeti múltat böngészte át tanulságokért. Egyes bizalmasai talán tudtak róla, hogy történetírói ambícióit még nem temette el: arra számított, hogy zaklatott közpályája végén eljut a megfelelő otiumhoz s ifjúkori álmainak legalább egy részét ezen a téren is megvalósítja. Annál nagyobb meglepetés volt a szélesebb körű szakérdekeltség számára az a tüzes buzgóság, amellyel az első tudományos intézet megalkotásához hozzáfogott. Az egyik illetékes szakember később megírta, mennyire meglepte a hozzáértőket az előzetes diplomáciai tárgyalások nyugodt lebonyolítása, az intézet szervezésében való körültekintés, a célkitűzés félreérthetetlen meghatározása, az anyagi feltételekről való gondoskodás, a társadalom érdeklődésének felébresztésére irányuló propaganda. Akik előző munkásságát közelebbről ismerték, azok ráismerhettek a régi Klebelsbergre. De még a beavatottak is kellemesen meglepődve állapították meg, hogy ilyesmit a magyar tudományos élet egyik intézményének megszervezése terén alig remélhettek. «Olyan egyéniség körvonalai bontakoztak ki akkor előttünk, aki ismeri a magyar történelem problémáit, tisztában van a kutató munka nemzeti és nemzetközi jelentőségével és azzal is, hogy eredményes munkát csak a kutató munka mindenre kiterjedő megszervezésével lehet elérni, s végül, aki akar is, tud is olyan szerkezeteket létesíteni, melyek révén a kitűzött célok elérése legalábbis valószínű.»

Amikor 1916 decemberében a herceghalmi vasúti katasztrófa tragikusan kioltotta Thallóczy Lajos életét, gondoskodni kellett a Történelmi Társulat elnökségének betöltéséről. A konstantinápolyi intézettel kapcsolatos tárgyalások folyamán vezető történettudósaink olyan egyéniséget ismertek meg Klebelsbergben, hogy azonnal rá gondoltak. Klebelsberg a kitüntető megbízást örömmel elfogadta.

Hogy a választás mennyire szerencsés volt, megmutatta már az első elnöki megnyitó beszédben adott program, ennek országos visszhangja, de főleg az utána következő sikerek hosszú sora.

Az 1917. ápr. 26-án tartott beköszöntő szinte már teljesen a későbbi Klebelsbergét tárja elénk. A hosszú háború még egyre tart, a kilátások egyre

sötétebbek, Klebelsberg azonban bízik. Az az optimizmus, amely nemzetének sorsával kapcsolatban később, a legszomorúbb helyzetben sem ingott meg benne, még töretlen, bár lelke legmélyén talán elkészült a legrosszabbra is. Ennek ellenére nyugodtan, szinte derűsen néz a jövőbe, mert a magyar történelemből azt tanulta, hogy a megpróbáltatások, sőt katasztrófák sokszor tünetmentes fejlődés, csodás fellendülés kiindulópontjaivá alakultak át. Ez a megnyugtató tanulság-levonás annál feltűnőbb, mert a monarchia még állt, s Magyarország földjén egyetlen ellenséges katona sem volt. Tehát nem vigasztalni akart – erre még nem volt szükség – hanem már ekkor a maga mélyen átértzett, történelemből leszűrt igazságát hirdette.

A történeti távlatnak a hallgatóság elé vetítése után rátér a programra, amely a társaság életének minden lényeges pontjára kiterjeszkedik: a tudós utánpótlásra, a megfelelő tudományos állások szervezésének szükségességére, a forráskiadványoknak és az ezekkel kapcsolatos kutató munkának fontosságára, a nemzetenvelő feladatra is alkalmas vonzóbb feldolgozások jelentőségére stb. Megemlékezik a nagy elődökről, a Fejér Györgyök, Kaprinaiak, Hevenessiek, Katona Istvánok páratlan munkásságáról s ezekkel a nagy példákcal cáfolja azt az önbizalmunkat morzsoló vádaskodást», mintha a magyar faj nem lenne alkalmas kitartó, következetes erőfeszítésre. A régi munkakedv ma is él, csak szervezés és vezetés dolga, hogy eredményekre jusson. Íme Klebelsberg varázsigéje: a szervezés! Meggyőződése szerint a «modern korszak óriási méreteit csak szervezetekkel lehet átfogni. Amire korábban elég volt lelkes és tehetséges emberek egyéni vállalkozása, abból ma már igen sokat csak szervezetek láthatnak el sikeresen.» Később azzal vádolták, hogy mindent «agyon akart szervezni» s alapjában véve nem adta meg az egyéni erőfeszítésnek a magáét. A legnagyobb tévedés! Ha valaki, akkor ő, az egyéni erőfeszítés, a lankadatlan szorgalom hőse volt csak igazán tisztában az «individuum ineffabile» fontosságával. De viszont addigi működéséből azt is tudta, hogy az egyéni erőfeszítés számára az esetek túlnyomó részében csak a megfelelő szervező munka teremtheti meg a kedvező feltételeket. Nagy megértéssel beszél a tudósnevelésről, amelyet nem szabad «az üzleti élet, a befektetés biztonságának szempontjából nézni.» Már akkor fontosnak tartotta – ezt később még annyiszor hangsúlyozza! – hogy a tehetséges embereket idejében megfelelő álláshoz kell juttatni, mert «az a nemzet, mely nem képes tehetséges fiainak kifejlődését biztosítani és őket a nekik megfelelő helyre állítani, az a közepszerűség kezén elsorvad». Nagy szerepet szán a külföldi intézeteknek.

Egyelőre csak Rómával és Konstantinápolyal számol, de már szükségesnek tartja egy bécsi intézet szervezését is. Előreveti árnyékát a későbbi ösztöndíj-akció, amikor hangsúlyozza, hogy az ösztöndíjak létesítéséből az államnak is ki kell vennie a maga részét.

Levelezésének megőrzött része is mutatja, mekkora hatást tett ez a beszéd mindenfelé az országban. A hírlapi visszhangok közül kétségtelenül a legfontosabb volt Rákosi Jenő megemlékezése a Budapesti Hírlap 1917. ápr. 27-i számában. Rákosit magával ragadta a történeti rész: «Én még nem hallottam – írja – a magyar birodalom története egyes fázisainak egybekapcsolódó fejlődését dióhéjban úgy odavetni úgyszólván egy árkus fehér papirosra, mint ahogy ma Klebelsberg Kunó csinálta... Mintha az elmúlt ezer esztendőn keresztül repülőgépen vitte volna hallgatóit, hogy a dicsőséggel, szenvedéssel, bomlással és alkotással teljes idők képének jellegzetes kontúrjait madártávtalból mutassa be előttünk.» Hasonló mély hatást tett a jövőbenező rész: kritikus, de mégis bizakodó! Élmény volt fejtegetéseit hallgatni s közben elmélkedni. «Ez a különös, magyar ember nyelvének kissé nehéz nevű gróf» – amint Rákosi magát kifejezi – egyike a legfanatikusabb magyaroknak, egyik legszebb példája – szerinte – a magyarság hatalmas vonzó és átalakító erejének!

A későbbi elnöki beszédek is mindig jóformán ünnepszámba mentek, s mélységesen hatottak a közvéleményre. Klebelsberg vetése érni kezdett. Kezdték megérteni, különösen már a katasztrófa bekövetkezése után, hogy a tudomány mit jelent a nemzet életében. Felfigyeltek a kulturális luxuspontról szóló elmélkedésére: nem szabad parasztállammá visszafejlődni s ezzel kockára tenni a jogunkat, hogy Európa közepén nemzeti létet folytassunk. A hang egyelőre még gyengébb, de már nem a pusztában kiáltóé! Az első évek elnöki megnyitói jelentették a bevezetést ahhoz a monumentális agitációhoz, amelyet majd a kultuszminiszter a magyar kultúra fennmaradásának érdekében hosszú éveken át kifejt.

Persze akadt különös, furcsa, politikai akusztikus beállítottságtól torzított visszhang is mindjárt az első megnyitó beszéd alkalmával. A katolikusok akkori vezető lapjának egyébként jeles publicistája, aki különben később is állhatatos támadója maradt Klebelsberg kultúrpolitikájának, az egész programból csak azt az egy-két mondatot hallotta meg, amelyekben az új elnök állást foglalt a magyar közélet túlzott politizáló hajlandóságával szemben. Ezt a gondolatot ismerjük: Klebelsberg már a Hadigondozó Hivatal programjának

váci ismertetése alkalmából is elítélte, hogy a magyar köztudatban – sajnos – túlzottan nagy a politikai szereplés jelentősége, holott inkább a közgazdasági, szociális, tudományos stb. alkotások kívánhatnák a maguk számára a nyilvánosságot, általában a figyelmet. Olyan tétel ez, amelyhez nem lett volna nehéz a szellem emberének csatlakoznia. A cikkíró azonban úgy látta, hogy Klebelsberg, a munkapárti politikus, tulajdonképpen a magyar függetlenségi vágyat szeretné elaltatni! Ez már emberfölötti gyanakvás! «Olyan politikát kell csinálni, amely feleslegessé teszi a legjobb magyar erők felemésztődését. Azután jöhet Klebelsberg kultúrpolitikája.» A kívánság kissé túlzottan sikerült s másként, mint a jeles publicista gondolta. A legjobb magyar erőknek az osztrák befolyás ellen vívott közjogi harcokban való felemésztődését végül is a trianoni béke szüntette meg, s azután jött Klebelsberg kultúrpolitikája. Az óhajok néha nagyon furcsán teljesülnek!

Klebelsberg ötletessége, találékonysága, buzgalma, fáradhatatlan lendülete, idealizmusa és valóságérzéke rövid idő alatt valóságos csodát művelt a társulat életében. Bámulatosan értett hozzá, hogy a sikeres munka előfeltételeit megteremtse. Egyik nagy ereje az volt, hogy a kitűzött célok érdekében meg tudta mozgatni a társadalom áldozatkészségét. Lassanként ennek a műfajnak valóságos virtuóza lesz. A Történelmi Társulat magánosok adományából és gyűjtés útján is aránylag hatalmas, az akkori viszonyok között különösen tiszteltreméltó tőkét gyűjt. A fontosabb adományokról maga Klebelsberg számol be a nyilvánosság előtt, nem is takargatva azt a törekvését, hogy e példákat ragályozókká tegye. Egyik ilyen újságcikkében nem minden célzás nélkül utal a középkori Firenze példájára, ahol egy időben csak olyan végrendelet volt érvényes, amely a dóm építésének folytatásáról sem feledkezett meg. «Ne hunyja le magyar ember örök álomra a maga szemét, ne tegyen félre tisztos keresetéből számottevő összeget anélkül, hogy meg ne emlékeznék a magyar művelődés szerzésének ma még bizonytalan eredményü, de becsület munkájáról.» Az adományokra az újságok általában felfigyeltek, s több jel mutatta, hogy Klebelsberg tudománymentő eszméi körül kezdett forni a közvélemény. Az a gondolat, amelyet később Klebelsberg «kultúrfőlény» elnevezéssel próbál a legszélesebb körökben népszerűsíteni, már a háború végén, de különösen az összeomlás után hamarosan elkezd magásra ívelő pályafutását.

A sötétábrás füzetekben egyre szaporodnak az újjászervezés munkájára vonatkozó, az akció egyes részleteit kísérő jegyzetek, levélfogalmazványok,

tervek, utasítások stb. Ezek jó része már a háború utáni időkre esik, amikor az eredmények napról-napra reményteljesebben bontakoztak ki. Megőrizte pl. a Széchenyi Vanderbilt Gladyshez írt kérő és köszönő levél fogalmazványát: mindkettő a diplomáciai művészet remeke. Elmondja addigi gyűjtése eredményét, – ebből kiderül, hogy még Hollandiában is szerzett pénzt – elmondja, hogyan kerültek elő Széchenyi István iratai, mekkora ezeknek a fontosságuk, mibe kerülne a kiadásuk. Kéri a grófnőt, hogy most kivételesen ne a szenvedő testnek (előzőleg ugyanis hadiárвахázatot szervezett), hanem a sorvadó szellemnek nyújtson segítséget. Utal arra is, hogy a költségekhez a Széchenyi-unokák (Teleki Alice, Károlyi Hanna) szintén hozzájárultak. Általában felkutat minden lehetőséget, megmozgat minden segítségére alkalmas erőt. Később joggal állapíthatta meg, hogy a magyar tudomány szervei közül a Történelmi Társulat volt az első, amely az összeomlás kábulatából felébredt, és munkához fogott. Elesettségünk mélypontján, 1922 novemberében rámutathatott arra, hogy «minden számottevő magyar historikus keze tele van dologgal. A vetés érőben van, a könyvek készülnek, az altruista nyomda üzemben, a kiadáshoz szükséges papír birtokunkban».

Ugyancsak a maga számára készült jegyzeteiben gondosan gyűjti a külföldi levéltárakra vonatkozó adatokat. Külön rovatot nyit: tennivalók a magyar történeti kutatás érdekében. Beadványokat szerkeszt, bizottságokat alakít, szabályzatokat állít össze. Az utóbbiak közül figyelmet érdemel a Magyarország újkori történetére vonatkozó diplomáciai források kiadásának szabályzata, amelyet ő maga saját kezűleg írt le. Komoly szakmunka ez: becsületére válánk bármelyik levéltári szakembernek! Maga írta meg a következő, nagyon részletes utasítást: Tájékoztató a bécsi magyar történelmi expedíció vezetői és tagjai számára. Még arra is gondja van, hogy a Bécsben dolgozó történészek szobáinak bebútorozására kölcsön-bútort szerezzen!

A munkaprogram összeállítása elárulja, hogyan képzelte el Klebelsberg a történeti kutatás sorsdöntő megújulását. Meggyőződése volt, hogy a társadalom közönyének egyik oka az addigi kutatásnak bizonyos egyoldalúsága. Történettudósaink ugyanis főleg a középkort kutatták s általában a szak-közvélemény a régibb korok feldolgozását tekintette a legfontosabb feladatnak. Klebelsberg ezzel szemben az új, sőt legújabb kori történelem főbb problémáinak feldolgozásában látott nagyobb lehetőséget. Fontosnak tartotta, hogy forrásszerűen ismerjük meg pl. a nemzetiségi kérdés történetét. Ezenkívül nagyobb mértékben erősíteni kívánta a gazdaságtörténeti érdeklődést. Mintegy

hallgatólagos megállapodás létesült a Magyar Tudományos Akadémiával, amely szerint munkamegosztással az Akadémia továbbra is nagyjában megmarad a középkornál, a Történelmi Társulat viszont főleg az újkor vizsgálatával foglalkozik.

Visszaemlékezhetünk rá, hogy az ifjú Klebelsberg történeti érdeklődésének javát a nemzetiségi kérdés múltja kötötte le. A munkát akkor abbahagyta. Talán azért is, mert a megfelelő előtanulmányok hiányoztak, sőt az anyag fontos részei – hiszen Klebelsberg a szabadságharc és kiegyezés korát is fel akarta dolgozni – egyelőre még jól elzárt levéltárakban pihentek. A program kialakulását az akkor érzett hiányok is formálták. Az összeomlás megnyitotta a levéltárakat: a hiányok pótlásának nem volt már különösebb akadály. Egyik vezető-gondolata az volt, hogy tudományos érveket keressen Trianon ellen. Ezt a célt szolgálták a horvát, szerb, tót nemzetiségi kérdésről megjelent részletes munkák. Egy másik nagyarányú vállalkozás volt Széchenyi István irodalmi hagyatékának kiadása. Formailag két sorozat indult el: 1. Magyarország újabb kori történetének forrásai, 2. Magyarország törökkori forrásai. További nagy vállalkozás volt a Magyar Történettudomány Kézikönyve. A program keresztülvitelére valóságos munkaközösség alakult, amelynek tagjai sorjában ontották a hatalmas köteteket.

Nem szűnt meg hangoztatni, hogy az új helyzetben Magyarország történetíróinak egészen különleges nemzeti feladatkör jutott. «Megmutatni nemzeti múltunkban, nemzeti géniuszunkban az örök értékeket, ennek révén növelni az önbizalmat, az önmegbecsülést, figyelmeztetni a nemzeti hibákra, fejleszteni a nemzeti erényeket, saját értékének tudatára ébreszteni a magyart: ez a szent feladat.»

A munkaprogram kivitelével kapcsolatban Klebelsberg folytatta azt a szervező munkát, amelynek első eredménye még közoktatásügyi államtitkársága idején a konstantinápolyi tudományos intézet felállítása volt. A bécsi levéltárakban felhalmozott mérhetetlen fontosságú anyag felkutatása és feldolgozása céljából okvetlenül szükségesnek látszott valami intézet-félének felállítása. Akkor még nem lehetett állandó jellegű tudományos intézetre gondolni. Klebelsberg a volt gárdapalotában szerzett néhány szobát, ezeket valahogyan bebútoroztatta, s ott helyezte el a magyar kutatókat. Így indult el útjára a később megszervezett Bécsi Magyar Történeti Intézet és Collegium Hungaricum. Egyik levelében, amelyet ebben az ügyben a palota katonai pa-

rancsnokának írt, utal arra, hogy milyen nagy szerepe volt Bessenyeinek és testőrtársainak a magyar szellemi élet megújításában. «De Bessenyeinek és testőrtársainak emlékén kívül összeköt bennünket az is, hogy a magyar katona és történetíró egyaránt a hazaszeretet érzéséből meríti az erőt és lelkesedést hitvátásának teljesítéséhez.»

Csak vázlatosan, legfőbb vonásaiban próbáltam a nagyarányú szervező és irányító munkát ismertetni, amely új életet öntött egyik legérdemesebb tudományos társaságunkba. A mi szempontunkból pedig az a fontos, – amint ezt Klebelsberg méltatói közül is már többen hangsúlyozták – hogy későbbi tudománypolitikai tevékenységének és elgondolásainak csírái először ez alkalommal bontakoztak ki. Elnöki működése valóban «kicsinyített mása, valóságos előképe» későbbi nagyarányú tudománypolitikai tevékenységének. Egyik méltatója a bibliai mustármagot emlegeti, amely később hatalmas hajtásokat hozott. S az is a későbbi Klebelsbergre emlékeztet, hogy a legnehezebb viszonyok között tüneményes gyorsasággal, biztonsággal, szinte boszorkányos ügyességgel előteremtette mindazt, ami a munkához szükséges volt. S alkalma nyílt arra, hogy felbecsülhetetlen tapasztalatokat gyűjtsön: látta közvetlen közelből a magyar tudományosságnak szinte elviselhetetlenül nyomasztó helyzetét, de látta azt is, mire képes akár a legkétségbeejtőbb körülmények között is a bizalomkeltés és a reális célkitűzés. Nagyobb hatókörű őrhelyén mindezt majd kitűnően értékesíti.

Ezzel nagyjában be is fejeztük a tágabb értelemben vett tanulóévek rövidre fogott ismertetését. A tárgyalt időszakban Klebelsberg tisztviselő, majd bíró, később már államtitkár. De soha sem volt tisztviselő abban az értelemben, hogy a hatalomnak vak eszköze lett volna. Később egyik jóbarátja, Becker porosz miniszter, «európai formátumú államférfiúnak» jellemezte: a tisztviselő Klebelsberg, már a kis tisztviselő is, államférfiúi formátumú bürokrata volt. Egész fiatalon vezető szerephez jutott, s őrhelyén átélhette a legnagyobb magyar sorsproblémákat. Már pályafutása kezdetén azzal gyötörte magát, hogyan tudna a legnagyobb bajokon segíteni. A szellem ereje, mérhetetlen szorgalma, nagy tudása s főleg az a belső tűz, ami folyton égett benne, szinte áttörte a korlátokat: a fiatal Klebelsberg már ott is alkotni mert és tudott, ahol mások talán csak adminisztráltak volna. Ha munkásságán végigtekintünk, bámulva állapíthatjuk meg, hogy szinte a kezdettől, a kilencvenes évektől fogva főbb vonásaiban kibontakozik a klebelsbergi kultúrfölény, sőt már a neonacionalizmus is. Elgondolásaiban eleinte sok volt még az ösztönös megsejtés; ké-

sőbb mindig tudatosabban érzi a maga igazát. Eleinte füzeteiben szinte magát győzi meg. Eljön majd az idő, amikor gondolatai kirajzanak a füzetekből, s ki-formálják, tapasztalatoktól is alátámasztva, a nagy összeomlás után a felemelkedés egyik legfontosabb vezérszólamát, az akkori magyar létparancsok egyikét. Alapvető gondolata már megelőzőleg hódít, híveket szerez. A megvalósulás síkján már kirajzolódnak az első kutatóintézetek, ösztöndíjak, tudós munkaszervezetek, egyelőre még a kezdet szerénységével. De már bennük van annak a bizonyos bibliai mustármagnak lebírhatatlan ereje.

1917 folyamán Tisza a választójogi kérdés miatt lemondott: vele együtt távozott Klebelsberg is. Közéleti helyzetére vonatkozólag jellemző, hogy bécsi hírek alapján sokan homo regius-ként várták vissza. Az lett volna a szerepe, hogy Eszterházy Móric vállalkozásának meghiúsulása esetén a tárgyalásokat folytassa. Olyanok is akadtak, akik benne vélték látni Tisza közvetlen utódját. Ezek a kombinációk alaptalanoknak bizonyultak. Klebelsberg a forradalmak befejeztéig a politikai életben nem játszott jelentősebb szerepet. Jegyzetei azonban elárulják, hogy a magyar létproblémákat továbbra is a legélénkebb figyelemmel kísérte. Egyik feljegyzése pl. már a bukaresti béke után keletkezett: ebben összefoglalja a helyzethez mérten a román és délszláv problémáról való elgondolásait.

A román kérdésről az a nézete, hogy azt most aránylag könnyű lesz megoldani, legalábbis könnyebb, mint valaha. A bukaresti béke, bármennyire mérsékelt is, bizonyos lehetőségek számára nyit utat. Csak az fáj Klebelsbergnek, az őszinte 67-es meggyőződésű politikusnak, hogy Ausztria még ezekért a csekély előnyökért is irigykedik ránk. Mi annak idején eltűrtük, hogy Ausztria lefoglalja Dalmáciát, amelyhez tulajdonképpen semmi köze nem volt. S ha a háború után pl. a derék tiroliak területe nagyobbodnék, mi ennek csak örülünk – irigység eszünkbe sem jutna!

Különösen örül a békeszerződés ama pontjának, amely szerint Románia nem akadályozza meg magyar származású állampolgárainak kivándorlását. Klebelsberg azonnal a moldvai csángókra gondol, és sürgeti, hogy a lehetőséget mentől előbb tettere váltsuk. De le kell vonni a régebbi szerencsétlenül sikerült csángótelepítések tanulságait. A fontosabb elveket, a követendő eljárás lényegét azonnal papirosra is veti. Azt is kedvezőnek látja, hogy a békekötés biztosította a bukaresti magyar tanintézetek zavartalan működését. Az ottani magyar iskolák ugyanis nemcsak pusztán kulturális szempontból fontosak, ha-

nem romániai gazdasági térfoglalásunk tekintetében is. Rámutat, mit jelentenek pl. e szempontból a németeknek a világon szerteszórt német gazdasági kolóniák. «A Romániában fennálló népes magyar kolóniákat mi is felhasználhatnók a szárnyait bontogató magyar külkereskedelem érdekében s az ehhez szükséges embereket elsősorban a romániai magyarságból választhatnánk ki, persze tanító-nevelőmunka segítségével.» Sürgeti, hogy az ottani elemi iskolákat mentől előbb egészítsük ki polgári- és felsőkereskedelmi iskolákkal, amelyek a magyar vállalatoknak megfelelő nyelvtudású és a helyzetet tökéletesen ismerő alkalmazottakat nevelhetnének.

Külön figyelmet szentel a közlekedési politikának. Általában jegyzeteinek igen jelentékeny része foglalkozik a vasút és hajózás kérdéseivel. Az idevágó adatokat folyton gyűjtötte. Vezető-gondolata: a Fekete-tenger felé irányuló forgalmat Magyarországon át kell vezetni. A magyar vasutakat minden lényeges ponton össze akarja kötni a román vonalakkal.

Abban nem nagyon bízunk, hogy a békeszerződésnek az irredenta leszerelésére vonatkozó megállapodásai a gyakorlatban túlságosan sokat érjenek. Itt nagyon sok lehet a kibúvó. Üdvösnek tartaná, ha a magyar rendőrség összeműködhetné a bukaresti követséggel. Nagyon sajnálja, sőt szégyenletesnek tartja azt a közönyt, fásultságot, érdektelenséget, amellyel a közvélemény ezeket a kérdéseket nézi. Ebben egyébként a választójogi «narkózist» látja a főbűnösnek. Sokkal nagyobb aggodalmakkal néz Klebelsberg a délszláv probléma felé. Úgy érzi, hogy ez a kérdés most több veszedelmet rejt magában, mint 1848 óta bármikor. A sokat sanyargatott szlavóniai magyarságra gondol, a Julián-egyesület védelmezettjeire. Életkérdésnek tartja, hogy szabad utunk legyen hozzájuk. Ezidőben ugyanis tervek gomolyogtak a monarchián belül felállítandó délszláv közösségről. «Borzasztó iróniája lenne a sorsnak, ha a győzelmes Magyarországot óriási áldozatainak jutalmául egy kialakuló délszláv állam félrelökné egyetlen tengerpartjától.» Majd hozzáfűzi a megrendítő mondatot: «A magyar katona egy boldogabb és hatalmasabb Magyarorszáért vérzett és elesett lelkében a győzelem felemelő érzésével. Ezek a halottak borzalmas tetemrehívást fognak tartani, ha a magyar politika a választójog rögzítményétől bénult aggyal, pártviszályok fertőjébe merülve, még hazánk területi épségét sem tudná fenntartani.»

A Károlyi-forradalom alatt első megrendítő élménye volt Tisza István meggyilkolása. Láttuk, milyen nagyra becsülte Tisza Klebelsberg képességeit.

A nagyrabecsülés és szeretet kölcsönös volt: Klebelsberg mindvégig Tiszát tekintette egyik legnagyobb jótevőjének és egyben politikai mesterének. Ez nem annyit jelent, mintha mindig egyetértettek volna. Klebelsberg pl. egyáltalán nem osztotta Tisza nézeteit a földkérdésről, vagy a nemzetiségi politika gyakorlati kezeléséről. De megbecsülte benne az igaz magyart, a talpig jellemes, tántoríthatatlan férfit. Talán elég lesz annyit mondanom még, hogy egyik későbbi beszédében, amelyet Tisza debreceni szobrának leleplezésekor tartott, Széchenyihez hasonlította őt: «Csodálatos intuícióval mindketten megsejtik a sötét jövőt, küzdenek a komor végzet ellen, és amikor a magyar balsors erősebbnek bizonyul, mint ők, életük tragikus véget ér.» Tisza halálakor Klebelsberg ama kevésszámú régi jóbarát közé tartozott, akik mertek a halott és özvegye mellett maradni. Az özvegy kívánságára Klebelsberg egyike volt azoknak, akik a kidöntött tölgyet koporsóba helyezték. Tisza emlékét mindvégig kegyelettel és hálával ápolta.

Az októberi forradalomról később is több ízben lesújtóan nyilatkozott. «Olyan forradalmárok jutottak nálunk előtérbe, akiknek nem volt meg a lelki erejük, a tehetségük és az energiájuk a nagy eseményeket, ha kell, erőszakosan is megvalósító forradalom vezetésére. A jó hazafinak kétségbeejtő volt látni, miképpen vergődik az ország tehetségtelen álforradalmárok kezén, és hogyan züllik el a nagy garral megindított mozgalom. Ennek volt köszönhető a kommunizmus, a kommunizmusnak az idegen megszállás.»

Későbbi visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy már 1918. november havában többen felkeresték Bethlen Istvánt azzal a kéréssel, álljon egy tisztán nemzeti alapon létesülő politikai szervezkedés élére. 1919 elején az ország már félig bolsevizmusban élt: Károlyit a proletárdiktatúra szálláscsinálói szintre teljesen körülvették Bethlen István tényleg megpróbálta, hogy a szorongatott polgárság irányítását átvegye. Többekkel együtt – köztük volt Klebelsberg is – új pártot kísérel alakítani: a Nemzeti Egyesülés című polgári pártot. A pártalakuló ülés, amelyen Bethlen programbeszédét elmondta, 1919. február 18-ára esett. Már az összejöveten való megjelenés életveszélyt jelentett. Utána hamarosan minden hasonló próbálkozást elsöpört a proletárdiktatúra. A polgárság vezetőemberei vagy zár alá kerültek, vagy elmenekültek. Klebelsberg itthon rejtőzött el. Maga említi, hogy pénze sem volt a külföldre utazáshoz. A proletárdiktatúra alatt: élt! Gyula környékén, Almásy Denise tanyáján rejtőzött el, mint német nevelő. Maga mondta, hogy eleven kommunistát nem is látott.

A forradalmak után újból meginduló politikai életben Klebelsberg nem találta meg rögtön a helyét. Az első nemzetgyűlési választáson Csernoch János kezdeményezésére, Eszterházy Miklós herceg támogatásával Sopron képviselője lett. A választásokból két nagy párt került ki, majdnem egyenlő számban, sok közös programpontra, de annál több eltérő személyi törekvéssel: a keresztény- és a kiscgazdapárt. Hamarosan bebizonyult, hogy a nemzetgyűlés összetétele mellett nyugodt kormányzás nem lehetséges. Klebelsberg többekkel együtt hamarosan disszidált; ez a mindkét pártból alakult csoport egyébként őt tekintette vezérének. A disszidensek nagyjából hajlandók voltak egyesülni a kiscgazdapárttal. Valóban később ezen az alapon jött létre az egységes párt, amelyet joggal tekinthetünk Bethlen István első nagy politikai művének. A tető alá hozásban Klebelsbergnek is nagy része volt. Ez a pártalakulástette lehetővé az állandóbb jellegű kormányzást, a jogrend helyreállítását, az újjáépítést, szóval az annyit gúnyolt «konszolidációt», amely mégis a központi hatalom megerősödését, a fennmaradást, az állami élet lehetőségét, a trianoni modus vivendi-t jelentette. Ettől kezdve haláláig Klebelsberg ebben a pártkeretben maradt.

Amilyen sok örömet hozott neki kultúrpolitikai működése, amely most már hamarosan nagyobb arányokban fejlődik ki, olyan kevés öröme lehetett a napi politikában. Klebelsberg a saját többször megismételt vallomása szerint ún. «középutas» politikus volt. S vannak korszakok, amelyek a középutat vagy egyáltalán nem, vagy csak nehezen túrik. Amikor nem sokkal a kultusz-tárca átvétele után egyik, a Nemzeti Színház műsorával kapcsolatos intézkedését két oldalról is helytelenítették, nyilatkozatában kifejtette, hogy a «politique moderée» útját, a középutat járta, s ezt fogja mindvégig járni, amíg egyáltalán politikát csinál. Ezt az utat a közmondás aranynak nevezi, a valóságban azonban tövises. «Különösen minálunk rendkívül hálás szerep az, ha valaki szélsőséges felfogásokat nagy határozottsággal, sőt agresszivitással képvisel... A mérséklet politikája árt az egyénnek, de használ az országnak...» Láttuk, hogy politikai pályája kezdetén gyanús volt az ortodox liberálisok előtt: mindig valami kongreganista tömjénszagot szimatoltgattak rajta. Később, mint javíthatatlan liberális, a fajvédők gyanúját keltette fel. Gömbös Gyula pl. egyáltalán nem titkolta, hogy nem szereti Klebelsbergnek «se hideg, se meleg, se hús, se hal, se zúzmara, se kánikula, úgynevezett középút»-politikáját. De el kellett viselnie keményebb, igazságtalan támadásokat is. Meggyőződésének erejét mutatja, hogy minden rugalmassága ellenére sem volt hajlandó soha a közép-

utat elhagyni. Később is emlegeti, hogy az első, de még a második nemzetgyűlés is milyen szomorú látványt nyújtott, mennyi személyeskedés, vihar, meddő felszólalás hangzott el benne. Valóban, ha az akkori naplót és irományokat olvassuk, a sok mentelmi ügy stb. között csak itt-ott úszkál valami komolyabb probléma. Sok szenvedélyt zaklatott fel a legitimizmus kérdése is. Klebelsberg még vallás- és közoktatásügyi államtitkár korában elnyerte a valószínű belső titkos tanácsosságot, s általában élvezte az uralkodóház kegyét. Ezen az alapon a szélsőséges legitimisták rossz néven vették neki, hogy – az akkori politikai terminológia szerint – ő is a királykérdést «kikapcsolók» közé sorakozott. Klebelsberg nehéz helyzetben volt. Elismerte, hogy családjának tagjai tizenegy generáción keresztül mint katonák és hivatalnokok, az uralkodóházat szolgálták. De nem tudott mást tenni, mint meggyőződése szerint házája érdekének megfelelően állást foglalni. Különösen lesújtotta őt a király második hazatérése: nagy katasztrófának érezte ezt már Sopronban, ahol ez alkalommal éppen tartózkodott.

Az első Bethlen-kormány 1921. április 15-én tesz esküt. Ebben Klebelsberg még nem foglalt helyet. A második Bethlen-kormány ugyanezen év december 5-én alakul meg. Ebben Klebelsberg a belügyminiszteri tárcát vállalta. Legfőbb feladata volt az új választójogi rendelet megalkotása és ennek alapján, a nemzetgyűlési választások vezetése. Most jó hasznát vette azoknak a tanulmányoknak és jegyzeteknek, amelyek iratai között a választójog kérdésével kapcsolatban idők folyamán összegyűltek. Minisztersége egyébként viharos volt, s nem sok öröme telhetett benne. Erre az időre esett a legitimista vezérek fogsága, az akkori évek egyik legsúlyosabb belpolitikai problémája. Ugyancsak belügyminisztersége alatt történt az Erzsébetvárosi Körben az emlékezetes bombamerénylet. Az az erély és határozottság, amellyel a tetteseket nyomoztatta, sok újabb ellenséget szerzett neki a szélsőjobboldali körökben. Felhatalmazására házkutatást tartottak az Ébredő Magyarok Egyesületének helyiségeiben, ami miatt hevesen támadták, sőt falragaszokon sértő kifejezésekkel illették. A nyilatkozat, amelyet az ügyben az ébredők kiadtak, elnevezi őt zsidóbarátnak, hétfelé kacsintgató politikai strébernek, a plakát pedig hermafrodita politikusnak. Klebelsberg nem hatalmi eszközökkel szerzett magának elégtételt, hanem a bíróság útján. Az csak természetes, hogy a másik oldalon erélyét kevésnek találták.

Nem csoda, hogy mihelyt alkalma nyílt rá, szívesen hagyta ott helyét, s örömmel vállalta a közoktatásügyi tárcát. Bizalmasainak elárulta, többször is

mételgette, hogy a belügyminiszterséget az akkori időkben pusztán kötelességből vállalta, s alig várta, hogy bizonyos előzetes tervezeteknek is megfelelően ezt a politikai viharoknak sokkal inkább kitett őrhelyet felválthassa az előzetes munkásságának és hajlamainak, általában egész egyéniségének és célkitűzéseinek jobban megfelelő közoktatásügyi tárcával. A csere 1922. június 16-án történt. Klebelsberg örült, hogy átvehette az elárvult magyar kultúra gondozását. A vallás és iskola voltak elgondolásában a nemzeti közérzés formálásának legfontosabb eszközei: a kultúrpolitikát tekintette az összpolitika bölcsőjének.

A vándor, kinek életútját eddig kísérni próbáltuk, elérkezett, de nem a végcélhoz, hanem ahhoz a legfontosabb munkahelyhez, amelyet számára a Gondviselés aránylag rövid élete folyamán kijelölt. Az idáig vezető út tele volt munkával, fáradozással, tanulással, eredményekkel, de szegélyezve volt – különösen az ország összeomlása következtében – sok megghiúsult törekvéssel is. Néhány fontosabb alkotását az összeomlás vihara összetörte. A Julián-egyesület heroikus erőfeszítéseinek annyi eredménye veszendőbe ment. A nyelvhatárakció alapján véve el sem kezdődhetett. De sikerből és sikertelenségből összegyűjtött kincsként megmaradt, amit Klebelsberg munkájából tanult, tapasztalt. S mindezt frissen, csüggedés és ingadozás nélkül állította a nagyon is megváltozott viszonyok között kitűzhető új célok szolgálatába.

Megrendítő az a vallomás, amelyben nem sokkal később a közoktatásügyi tárca átvételekor támadt érzéseit és gondolatait ismerteti: «Mikor én a kultusztárcát átvállaltam, azt gondoltam: Ember! te huszonöt évet töltötél kulturális ügyek intézésével, tíz éve annak, hogy adminisztratív államtitkár lettél a kultuszminisztériumban, az ügykörnek minden sarkát, minden zegézugát ismered, tehát hogyne vállalhatnád ezt a feladatot? S mikor odaállottam, mint kultuszminiszter, mikor láttam a magyar kultúra épületén a repedéseket, láttam a veszedelmet, hogy nemzeti katasztrófánk után az a mű, amelynek alapköveit Bessenyei tette le, amelyen Kazinczy és többi nagyjaink továbbépítettek, veszélyeztetve van, akkor éreztem csak annak végzetes komolyságát, micsoda súly Magyarország kultuszminiszterének lenni.» A felelősségérzet perzselő tudatát később is még sokszor emlegeti.

A hivatalba lépő új miniszterek beköszöntőjükben munkaprogramot szoktak adni. Ezek a beköszöntők az utólagos vizsgálat indiszkrét fényénél az esetek túlnyomó többségében sikerült vagy kevésbé sikerült retorikai teljesít-

ményeknek szoktak bizonyulni. Ha most Klebelsberg beköszöntőjének lemezét ráillesztjük arra a hangszekrényre, amit eddigi munkásságának rekonstruálásával szerkesztettünk, s rászerezjük azt a hangerősítőt, amit Klebelsberg későbbi alkotásai jelentenek, egészen különleges élményben lesz részünk. A szavak nem konganak üresen: a megelőző és következő tettek érce tölti meg őket sajátos zengéssel. A programot nem ígéretnek, hanem tettnek érezzük.

Klebelsberg teljesen kifomálódott ahhoz, hogy a maga küldetését elvégezze. Már nemcsak az elvi alapokat dolgozta ki: sok helyen szavai közül elővillannak a lényeges részletek is. Láttuk már előzőleg a kultúrfőlény-gondolat gyökérverését. Most már szárba szökken. «Ne feledjük, hogy a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg.» Nem ismer csüggedést. Akármilyen nehezek is a viszonyok, akármennyire fáj is, ami velünk történt – dolgozni kell! A régi tervezetekben még szerepelt Kolozsvár, Pozsony, Kassa. Ezek az iratok pihenjenek, de mi nem pihenhetünk. A honfibu nem arravaló, hogy a tetterőt megbénítsa.

Erőtlenül hangsúlyozza a tudománypolitika fontosságát. Ehhez jogot szerzett a Történelmi Társulat elnöki székében kifejtett működésével. Nem szabad odajutnunk, hogy a magyar néptanító idegenből importált művelődést legyen kénytelen falvainkban terjeszteni. Legyen eredeti magyar kultúra, legyen magyar tudományosság: csak ez lehet az alapja, erőforrása, hátvédje a tősgyökeres magyar népnevelésnek. Tudománypolitikai terveinek jó része is már készen van. Már akkor bejelenti pl. a későbbi Gyűjtemény-egyetem koncepcióját. De azonnal utal a természettudományok fontosságára is, hangsúlyozván, hogy a klinikák, a műegyetem, a közgazdasági egyetem «különös gondoskodása tárgyát fogják képezni». Ha volt valaha ígéret, amelyet megtévezve váltottak be, akkor ez azok közül való. Klebelsberg, a történelem és általában a szellemtudományok szerelmese, aki soha sem titkolta ilyen irányú «különös rokonszenvét», a természettudományoknak talán még nagyobb, mindenestre szükségszerűen bőkezűbb pártfogója lesz, mint a szívéhez annyira közelálló szellemtudományoknak. Majd nemsokára rajokban szállnak a természettudományok felvirágoztatását célzó ötletei.

Mintha érezte volna, hogy tudománypolitikájáért egész bizonyosan egyoldalúsággal vádolják, s rögtön hangsúlyozta, hogy a tudománypártolás és a népiskola gondozása egyáltalán nincsenek ellentétben egymással. Különben is róla, aki a Julián-egyesületből indult el, és kultuszállamtikár korában elsősor-

ban a népiskolákkal foglalkozott, fel sem lehet tételezni, hogy a népiskolát elhanyagolhatná. Később még alkalmá lesz jóegynéhányszor ugyanezt elmondani, mert jóformán egész miniszterségét végigkísérte a vád, hogy a magas kultúra kedvéért elhanyagolja a népiskolákat, általában a népművelést. Ezt az igazságtalan vádat nem tudták végleg elhallgattatni még azok a beszélő számoszlopok sem, amelyek az alföldi nagy népiskola-építő program befejeztével egymás mellé sorakoztak.

Szokványos rész vonatkozik a felekezeti békére: egy «kultusz»-miniszternek erről meg kellett emlékeznie. Egyénibb színük van azoknak a mondatoknak, amelyek a kultúra és a gazdasági érvényesülés összefüggéséről szólnak. Ennek a gondolatnak bővebb kifejtése lesz majd a neonacionalista nemzetnevelő programnak egyik leglényegesebb része. Ezt a gondolatot érdemes lesz ideiktatnunk, mint annak a bizonyítékát, hogy Klebelsberg közel sem volt annyira «ötlet-ember», rapszodikus improvizátor, mint ahogyan sokan gondolták. Az «ötletek» sokszor hosszú évek tűnődésében, sok elmélkedésben, leszűrt tapasztalatokban fogantak és érlelődtek. Ilyen sokat értelt ötlet a kultúrának, mint gazdasági hatalomnak felmagasztalása is. Már a Julián-egyesület iskolái és tanítói a magyar gazdasági érvényesülés és térfoglalás előretolt állásai voltak! Ezek után már nem érezzük frázisnak, ami következik: «Uralkodó gondolat legyen a népiskola érdekében kifejtendő tevékenységünkben a nemzeti eszme ápolása mellett az, hogy ma a magyarság legnagyobb problémája a példátlan megélhetési válság leküzdése... Minél súlyosabb lett az élet nyomora, annál inkább fel kell fegyvereznünk a magyar nemzetet azokkal a gazdasági szakismeretekkel, melyekre a létért való küzdelemben szüksége van. A gazdasági irányú oktatás gondolatát bele kell vinnünk a mindennapi iskolába is, erőteljesen ki kell domborítanunk a mindennapi iskolában is, és meg kell építenünk a közép- és felsőfokú gazdasági szakoktatás hatalmas rendszerét.»

A sajtó természetesen ismertette a beköszöntőt. De csak kevesen sejtették, hogy egy valóban történeti jelentőségű, a magyar kultúra életében valóban korszakos program hangzott el. A beköszöntőt általában, mint e sablonos műfaj egyik példányát kezelték, amit nem lehet rossz néven venni, hiszen annyi hasonló fogadkozás hangzott már el, s fog még elhangzani minden különösebb nyom nélkül. De akadtak olyanok is, akik ismerték Klebelsberg múltját, s ráeszméltek, hogy ez az ember nem szokott a levegőbe beszélni. Érdekes pl. a debreceni Lelkészegyesület című folyóirat névtelen cikkírójának a beköszön-

tőhöz fűzött elmélkedése. A szerző visszaemlékszik a Julián-egyesület volt ügyvezető igazgatójának egyéni szeretetreméltóságára, rendkívüli tehetségére, az emberek megnyerésében tanúsított lélektani ügyességére, a nemes és szép célok kitűzésében megfigyelhető nagyvonalúságára. Szeme előtt lebeg még az a kis kolónia, amelyet annak idején bosnyák-mohamedán tanulókból Debrecenbe telepített.

Mindezek után már nyomatékot kap az a különben szokványos megállapítás, hogy Klebelsberg tulajdonképpen most nyerte el «a tehetségének legmegfelelőbb munkamezőt». «Csodaszerű varázssal» hat a cikkíróra az a rész is, amely a felekezetek közötti béke fontosságát fejtegeti: «Akkor van rendjén az ország sorsa, ha nincs valláspolitikai». Az egyébként fölötte jelentéktelen kis eszmefuttatás egy óhajtással végződik, ami mellett érdemes lesz megállnunk egy pillanatra, mert az akkori politikai élettel kapcsolatos kívánságokból kevés teljesedett be annyira tökéletesen: «Találják meg benne a súlyos idők a maguk emberét, a nagy eszmények a méltó utódot...». Két évtized távlatából különös hangulata van ennek a pár egyszerű szónak. A beteljesült prófécia lebírhatatlan varázsa árad belőlük.

III. fejezet

"Klebelsberg kultúrpolitikai működésének három szakasza. – A helyzetkép kultuszminisztersége kezdetén. – A csonka ország lázasan beteg első évei. – A szociális egyensúly felborulása. – Az ország gazdasági életének megrendülése. – Állandó belpolitikai viharok. – Külpolitikai elszigeteltség. – Tervek a csonka ország életének átmeneti berendezésére. – Klebelsberg irányítja a trianoni korszak első felének kultúrpolitikáját. – Mélyen átérzi az új helyzet követelményeit s az örök célok feladása nélkül alkalmazkodik az adottságokhoz. – A kiegyezés korát lezártnak érzi: ezt nem lehet egyszerűen továbbfolytatni. – Optimizmusa, bizakodása a jövőben, mint a nemzeti lélek gyógyíthatásának első feltétele. – A magyar a «katasztrófák nemzete», de eddig minden esetben megtalálta, önmagában a mélységből való felemelkedéshez szükséges erőket. – Ezt a tételt bizonyítja a történelem is: a szenvedésekhez valósággal hozzáedzünk. – A feléledő nemzeti érzés elé méltó célt kell kitűzni: ez a kultúrfölény. – A kultúrfölény-gondolat felbukkanása az összeomlás után. – Klebelsberg elutasítja a spenglerizmust. – Célkitűzése: Magyarország legyen Európa e részében a kimagaslóan legműveltebb állam. – Trianon és Mohács összehasonlítása. – Első feladat a meglévő kulturális örökség megmentése. – Áldozatokra lesz szükség, de ingyen a nemzetek sem kaphatnak igazi értékeket. – Kultúrfölény és békerevízió. – Magyarországot a múltban is legtöbbször a kulturális erők lendítették a magasba. – Verseny a környező nemzetekkel, főleg az ún. utódállamokkal: gépkocsi-hasonlat. – De nem elég az örökség megőrzése; továbbfejlesztésre lesz szükség. – A kiegyezési kor művelődéspolitikájának bírálata. – A kultúrfölény szerepe a magyar múltban. – Klebelsberg megnyeri tervei végrehajtásához a kormányelnök támogatását. – Egyetértés és összedolgozás Bethlen István és Klebelsberg között. – Volt-e «rendszer» Klebelsberg kul-

túrfölény-elgondolásában? – A tervszerűség szerepe Klebelsberg életművében.

Klebelsberg életművének teljesítése közben valamivel a feleúton túl, öt-évi kultuszminiszterség után a maga kultúrpolitikai működését három szakaszra osztotta. Az elsőbe még beleszámítja az előzményeket, a háború alatti és a háborút közvetlenül követő időt. Ekkor – a Történelmi Társulat elnöki székéből is – legfőbb feladatának azt tartotta, hogy a már erősen csüggedő tudósok lelkében a reményt és bizalmat élessze. A második korszak minisztersége kezdetét ölelte fel, amikor kétségbeesett harcot folytatott a rosszul alkalmazott takarékosági politika meg-megújuló támadásai ellen, s megvédte művelődésünk életszerveit, a magyar kultúra alapintézményeit. «Iszonyatos felelősség nehezedett abban az időben reám; ez magyarázza meg azt, hogy a harcban egyszer-mászor régi barátaimmal is szembekerültem». A harmadik korszak a szanálás, az állam pénzügyeinek rendbehozása után következett be. Ekkor dolgozta ki a legtöbb esetben jóval régebben kiformált alapelvek figyelembevételével kultúrpolitikájának részletes, szerves programját, s ebből azután igyekezett annyit megvalósítani, amennyit csak tudott. Érdekes, hogy később Bethlen István a maga kormányelnökségének tíz évét szintén három részre tagolta azzal a megokolással, hogy «a problémák csak bizonyos sorrendben, egymás után voltak megoldhatók». Az első feladat volt egy állandóbb, működni tudó, politikai vezetést és irányító gondolatot elbíró «rendszer» létesítése. Ehhez előbb helyre kellett állítani a lelkek egyensúlyát, meg kellett szervezni a vezetést, ki kellett küszöbölni a kalandos, egyéni politikai vállalkozásokat, biztosítani kellett a jogrendet. A második szakasz feladata volt a pénzügyi rekonstrukció és a gazdasági talpraállítás, amely azután lehetővé tette a harmadik korszak döntő mozzanatát, az aktívabb külpolitikát, az elszigeteltségünk-ből való kiszabadulást, általában: a nagy nemzeti problémák megoldásának fokozatos előkészítését.

Amint látjuk, a klebelsbergi második szakasz időbelileg egybeesik a Bethlentől első résznek jelzett időközzel. Ebből következtethetjük, micsoda heroikus feladat volt abban az időben a pusztá mentési akció! Mi, emberek – szerencse vagy szerencsétlenség? – könnyen felejtünk, s különösen a közelmúlttal kapcsolatban találjuk meg talán a legnehezebben a méltányos állásfoglalásra alkalmas lelki készséget. Hiszen magunk is benne éltünk, ezt folytatjuk s a különböző kötöttségek nem engedik, hogy akár képzeletünkben el tudjunk

jutni a megfelelő távlatig. S különösen nehéz a távlatot ott megtalálni, ahol még a legtárgyilagosabb szemlélet sem tud megszabadulni a napi politika útvesztőibe való beletévedés gyanújától. A korszak már lezárult, de a szereplők jó része még él, sőt szép számmal vannak köztük olyanok, akik nélkül a magyar közélet csonka lenne. A politikai szenvedélyek azonban a nagy változás ellenére még mindig nem csillapodtak le, talán azért sem, mert a következő szakaszok politikai tőkegyűjtésében nem kis szerepet játszott a Bethlen-korszak, a «konszolidáció» eredményeinek kibebiztosítása, lebecsülése, az elmulasztott alkalmaknak utólagos éleslátással való kiemelése, az elkövetett melléfogások tendenciózus kiemelése. Még azt is emlegették, hogy az ún. eredmények a természetes gyógyulási folyamat, a jótékony idő áldásai. Jogos méltósággal felel mindezekre az állításokra 1932-ben Bethlen: «Én ott állottam a nemzet betegágyánál, mikor a forradalmak után lázban delirálva feküdt, és orvosai nem tudták, hogy a beteg a reggelt megéri-e. Hol vagyunk ma ettől az állapottól? És ne higgye senki, hogy a gyógyulás magától ment. A világon semmi sem megy magától. Ezt csak azok hiszik, akik még soha semmit nem alkottak».

Most le kell vernem az elindulás pontjára a jelző póznát, hogy majd lemérhessük a megtett utat. A megfelelő háttér biztosítása céljából röviden vázolnom kell az akkori közállapotokat. «Infandum... iubes renovare dolorem!» Közhelyszámba menő megállapítások következnek. De még most is, két évtized után, a visszaemlékezéstől sajog minden idegszálunk.

A békét a világ hatalmasai Klebelsberg megállapítása szerint is rettenetesen elhibázták. Azóta ezt már mindenki tudja – ők maguk is! Akkor mi éreztük az összes népek közül legjobban, mert velünk történt a legnagyobb igazságtalanság. Nálunk a megcsonkítás különösen súlyos idegbeli és vérkeringési zavarokat okozott a megmaradt részben. Egyik jeles sebészünk, akinek hasonlata éppen mesterségénél fogva teljesen szakszerű, az országot az amputált sebesülthöz hasonlította, aki lázalmában «érzi hiányzó végtagjai fájását s meglévőnek tudja megsemmisült tagjait». Maga Klebelsberg későbbi írásaiban többször visszatér az akkori állapotok vázolására. Rámutat, hogy a régi magyar állam központi szervei, amelyek egy közel huszonegy milliós nemzet létszámához voltak méretezve, – mint a főváros, a hivatalok, a középosztály, a gazdasági szervek – itt maradtak, viszont elszakítottak tőlünk tizenhárom millió termelőt, adófizetőt, fogyasztót. Az ország elvesztette kétharmad-részt. De ez sem volt elég. A megmaradt egyharmad-részt az égbekiáltó béke-

szerződés a legigazságtalanabb, legsúlyosabb terhekkel sújtotta. Ráadásul még a négyéves vérontástól amúgy is tönkrement földön előbb radikális forradalom, majd kommunista zendülés dühöngött, hogy még a megmaradt értékeket is elpusztítsa. Bethlen is megemlékezik később a békeszerződésről, amelynek «száz paragrafusa úgy kezdődik, hogy Magyarország lemond... Magyarország hozzájárul... Magyarország nem tesz kifogást az ellen... Magyarország a maga részéről kiadja... stb. stb.» E kikötések mindmegannyi akasztófát jelentettek a gazdasági élet számára. «Ha egyet megúsztunk, félünk kellett, hogy kilencvenkilenc más akasztófa felhúzzák a magyar gazdasági életnek minden lehetőségét. Valóban csoda, világraszóló csoda, hogy ezt a tízéves korszakot megéltük». De hiszen éppen az volt a cél: a magyarságot léteiben megtámadni, az egyébként is problematikus magyar létet, amelynek jövőjét már Herder kétségbe vonta, végleg elintézni, lezárni, a véget siettetni. S mi magunk is mintha hozzáálltunk volna, hogy mentől előbb elvégezzük. Említettem már, hogy az első nemzetgyűlésen milyen állapotok voltak. A szünni nem akaró személyi harcok emlékeztettek a több mint másfél évtizedes obstrukció «legszebb» napjaira, főleg egy ponton: önmagunk marcangolásában és gyengítésében. A téma változott, a lényeg ugyanaz maradt. A béka-egérharcok sokkal elfeledtették, hogy égető, megoldandó problémáink vannak. Mindezeknél fontosabb volt a személyeskedés, a tekintélyek rombolása, az izgatás, sőt a nemzetrontás.

Szociális szempontból a csonka ország a lehető legegészségtelenebb tagozódású volt. A középosztály kiegyenlítő szerepe – főleg mérhetetlen anyagi leromlottsága következtében – jóformán megszűnt. Az a hosszú ideig tartó kísérletezés, amely a tisztviselő-osztály éhbérre szorításával akarta a költségvetés egyensúlyát visszaállítani, betetőzte a romlást. Egymást követték a létszámcsoökkentések. Így pl. csak 1922-ben 11.000-rel apasztották az állami alkalmazottak számát. A feltörekvő kiscsoporthoz még egyáltalán nem volt abban a helyzetben, hogy a volt középosztály társadalmi és politikai feladatkörét átvehette volna. S hozzá még a véres országcsokon maradt közel kétmilliónyi lelket számláló mezőgazdasági proletariátus. Az egyes társadalmi osztályok farkasszemet néztek egymással. Bellum omnium contra omnes!

Gazdasági szempontból – ha egyáltalán lehet – még szomorúbb volt a helyzet. A mezőgazdaságot és az ipart a négyéves háború, a forradalmak s az ezeket követő ellenséges megszállás a termelőeszközöktől jóformán megfosztotta. A tőke elpusztult. A nemzet ingó vagyona a nagy összeomlásban jórészt

megsemmisült. A világháború hősi halottai – amint erre Klebelsberg is rámutat – a gazdasági életből hiányoztak. A hősi halottak névsora még a kicsiny falvakban is megdöbbenő hosszú volt: ezek a javakorbéli férfiak hiányoztak nemcsak a családoknak, hanem a nemzetgazdaságnak is. A korosztályok és nemek természetes aránya felbillent: megszaporodtak az eltartottak, megfogytak a dolgozók, a családfenntartók, a keresők. Külön tragédiának számított, hogy a trianoni országcsont nagyobb részét egybeesett azzal a területtel, amelyet a török másfél évszázados megszállása alatt elpusztított, kifosztott, s amelyen a helyreállítás munkája alapján véve azóta még be sem fejeződött. Mérhetetlen átmeneti nehézségeket okozott a monarchia egységes vámterületének felaprózása, amely egyik napról a másikra szinte megoldhatatlan problémák elé állította a gazdasági életet. A pénz értéke napról-napra hanyatlott. Ennek következménye még külön erkölcsi anarchiába döntötte a tömegeket. Az erkölcsi alapon álló, a munka tiszteletében felnőtt emberek számára elviselhetetlennek tetszett az a helyzet, amely jóformán megszüntette a munka becsületét. Az ország megmaradt része tőzsdézett: az emberek a frissen megvásárolt újságokból először azt a részt lapozták fel, amelyik a tőzsdei árfolyamokat tartalmazta.

Belpolitikailag szinte állandósultak a viharok, a polgárháború atmoszféráját eláruló ún. «kilengések». Állandóbb jellegű kormányzatról szó sem lehetett: az egyes kormányok gyors iramban váltották fel egymást. A Friedrich-kormány 3 hónapig, 15 napig élt, a Huszár-kormány hat nappal tovább, a Simonyi-Semadam-kormány 12 nappal tovább. Egyedül a Teleki-kormány tudta magát, az igaz, hogy két részletben, 9 hónapig és 3 napig tartani. S a kormányoknak vajmi kevés volt a tekintélyük. A nemzetgyűlésről már szóltam. Ezt a testületet igazán csak politikai naivitással lehetett valamiféle kormányzati támaszpontnak elképzelni. Az adminisztráció akadozott, sőt sokszor pangott. A társadalom szívesen uzurpált⁶ magának kormányzati jogokat. Ez volt a gomba módra szaporodó titkos társaságok fénykora. Ezek mindegyike a maga elgondolása szerint szerette volna a hazát menteni. Túlfűtött, egészségtelen politizálás folyt, amit elősegített az is, hogy a sarkaiból kilendült gazdasági élet a termelő munkától elszakítottak százezreit még akkor sem tudta volna a normális polgári keretekbe beállítani, ha azokban meglett volna a munkára a teljes készség. Elszaporodtak a különítmények: mindegyik függetlenítette magát a legyengült központi hatalomtól, s valóságos államot alkotott az államban. A

6 birtokolt

hátterben rejtelmes erők működtek, amelyek áthálózták az egész életet, irányították az ügyeket, felemeltek és buktattak. Maga Klebelsberg később néhány lapidáris szóval csinálta meg a diagnózist: «Vesztett háború és csődöt mondott forradalom után itt állott az ország, mint egy kiégett kráter, kiürítve, letarolva, a felmerült eszmék inkább lázbeteg látomásai voltak, semmint politikai koncepciók és megvalósítható programok». Pedig mennyi teendő várt ránk! Az új helyzet következtében minden nagy kérdés, ami csak egy állam életében előfordulhat, nyitva volt, az államformától kezdve a jegybankig, a politikai pártok kérdésétől kezdve a körülöttünk alakult államokkal való gazdasági és egyéb kapcsolatok kiépítéséig stb. stb.

Helyzetünket súlyosbította, hogy belső bajainkkal, forrongásainkkal, lázálmainkkal egy ellenséges világ közepén vergődünk összeköttetés, rokonszeny nélkül, elhagyatva, elszigetelten. Ugyyszólván kiközösítettek bennünket: sehol egy biztató szó, sehol egy segítő kéz. Pseudo-emigránsaink aknamunkája ellenünk ingerelte a háború után nagy hatalmat jelentő nemzetközi munkásszervezetek dühét. A külföldi lapok, még a semlegesek sajtója is, tele voltak a fehér terrortól kiagyalt, pokoli következetességgel terjesztett rémes esetekkel. Odáig jutottunk, hogy el kellett szenvednünk a félrevezetett nemzetközi munkásság szállítási bojkottját – az igaz, hogy a bojkott egyáltalán nem sikerült. A kis-entente a maga bőséges anyagi eszközeivel táplálta az ellenünk irányuló propagandát. A külpolitikában egyébként csak az ultimátumok hangnemében érintkeztek velünk. Bajainkat még a viszonylagos jóindulat sem volt hajlandó közelebből megvizsgálni, annál kevésbé megérteni. Létünk vagy nemlétünk még a semlegesek szemében is közömbössé vált.

Irtózatos méretű és fontosságú volt a megoldandó feladat: megtalálni a modus vivendit, alkalmazkodni, amennyire lehetett, a békeszerződések kemény feltételeihez, berendezkedni, továbbléni, persze legalább a vegetatív állami léthez valamennyire méltó módon. A «konszolidációt» megvádolták, hogy állandósítani akarta a békeszerződéstől teremtett állapotokat, hogy szinte véglegesen berendezkedett Trianonra stb. Érdemes-e ezt cáfolni? Talán hallgassuk meg a koronatanút, Bethlen Istvánt. Bethlen azt tartotta, hogy alapjában véve a Gondviselés újabb moratóriumot engedélyezett életünknek, s a további attól függ, meg tudjuk-e idejében oldani azt a problémát, amely elé a sors akkor bennünket állított. De feltétlenül bízott abban, hogy a sor egyszer majd ránk kerül, már csak azért is, mert Európának ezen a pontján a békének nélkülünk nincs értéke. «Nyolcmillió ember nem sok, de gravitációs központ-

ján lakik egy nagy földrajzi egységnek, s ez még fokozza erejét». Egyébként a legmélyebb meggyőződéssel vallotta, hogy az országcsokon az élet csak átmenetileg rendezhető be: «A magyar állam mai geográfiai határai mellett ez a nemzet végleg el fog pusztulni, ha nem képes uralmát az olyan területekre is újból kiterjeszteni, amelyek nélkül biztosított önálló léte és fennmaradása el nem képzelhető. A nemzetnek nincs más választása; ezzel legyünk teljesen tisztában, mert Csonkamagyarország határai sem másoktól független politikai létet, sem önálló gazdasági életet hosszabb időre nem biztosítanak». A történelem – ezt már talán szabad megállapítanunk – Bethlent igazolta, s nem azokat, akik inkább akarták a csonka ország létét is kockára tenni, mint Trianont akár átmenetileg is elfogadni. Mit ér az elkeseredés hatalmi eszközök nélkül? Már mások is megállapították, hogy a magyarság, minden Trianon ellenére, mint államalkotó nemzet a nehéz és hosszú próbát kiállta, nem bukott el, történeti hivatását, dunamenti pozícióját nem adta fel s végre is – hogy Bethlen kifejezését használjam – «rákerült a sor».

Még talán némi koncepció volt abban a gondolatban, ami ez idő tájt sok koponyában kísértett, hogy formáljuk át a csonka országot olyasféle parasztországgá, amilyenre a háború előtt a Balkánon akadt példa. Az optimisták azonban inkább Dániával példálóztak. Ezt mégis csak vonzóbbnak gondolták. A háttérben ott volt a mezítlábas elképzelés: megszabadni a történeti Magyarországért vállalandó küzdelem elől, éppen akkor, midőn a körülöttünk alakult új államok lestek rá, hogy örökségünket átvehessék. Az első következmények egyike lett volna értelmiségünknek még további összezsugorítása. Találón neveztek el az ilyesfajta agrárdemokráciát «magyar rezervációnak». Klebelsberg is felháborodottan tiltakozik az ötlet ellen. A bürok sem tudtak egy ilyen államot fenntartani – Dél-Afrikában; hogyan lehetne egy ilyen alakulatot a világ belvárosában, Európa közepén, megmenteni? Nincs más hátra, mint méltósággal élni! A tét nem kisebb és nem nagyobb, mint a történeti nemzet léte. A küzdelem azért folyik, hogy a jogtalanul és méltánytalanul tönkretett nemzetet a megsemmisülés útján meg lehessen állítani. Újból le kellett rakni a méltóbb állami lét alapjait, megszervezni az alkotmányos, társadalmi és politikai lét új formáit, helyreállítani a gazdasági rendet, bekapcsolódni a nemzetek életébe – s mindezt úgy, hogy közben nyakunkon volt a kés.

Ebben a munkában Klebelsbergre a kultúrpolitika irányítása jutott. Lát-szólag egyik ún. reszort a sok közül, s ha a kiegyezésbeli gyakorlatot vesszük alapul a megítélésre, nem is a legfontosabb miniszteriális ügykör. A közokta-

tásügyi minisztériumot régebben senkinek nem jutott eszébe a «nagy» minisztériumok közé számítani. De a hatásköröknek is az a belső természetük, hogy súlyuk nemcsak önsúly, hanem hozzátevődik még a hatáskört irányító személyiség nyomatéka is. Kétségtelen, hogy Klebelsberg személyi adottságai is hozzájárultak ahhoz, hogy az újjáépítés során a kulturális gondolat mindvégig az előtérben maradjon. Munkájának sikere azonban jelentékeny mértékben függött – ez ismét természetes – a kormányelnök megértő támogatásától is. Nagy szerencsénk, hogy bizonyos le nem tagadható nehézségek ellenére, amelyeket főleg az anyagi eszközök korlátozott volta jelentett, az újjáépítés korszakának két nagy vezető politikusa, Bethlen és Klebelsberg a legszebb harmóniában dolgozott a magyar művelődés megmentése és továbbfejlesztése érdekében. A következőkben többször alkalmunk lesz majd ezt az összeműködést adatokkal illusztrálnunk.

Klebelsberg élete eddig javarészt csendes, nyugodt munkával telt el. A rend, a polgáris megállapodottság emberéből azonban a reá váró nagy feladat átgondolásakor kiütözik a viharadár, és a veszélyes életet élt katonaösök kései leszármazottja szépnek találja a küzdelmes harcot a sors igazságtalanságaival szemben nemzete és önmaga számára egyaránt. Történelmi tanulmányaiból különben is azt a tanulságot vonta le, hogy a harc, akár vérrel, akár vér nélkül, a fejlődés egyik legállandóbb princípiuma. «Akik a politikai életet – írja – az esztétikus szemével nézik, korunkat nem találják szépnek. De akik a historikus magaslatára tudnak emelkedni, azok világosan látják, hogy nincs zordon szépség nélkül az, ahogyan egy nemzet a balsors mélységeiből hatalmas erőfeszítésekkel felemelkedik».

Ezekben a gyönyörű, mély egyéni lírától átfűtött szavakban csodálatos tisztasággal ragyog Klebelsberg új életérzése. Megragadó példája ez a kedélybeli és szellemi rugalmasságnak. Kevés vezető ember szerepelt az akkori közéletben, aki oly tisztán érezte s oly pontosan kifejezésre juttatta volna, hogy új korszakba léptünk, a régit egyszerűen folytatnunk nem lehet, számot kell vetnünk, ha akarjuk, ha nem, a bekövetkezett változásokkal. Szerinte különben is minden mesterségben – így a politikában is – van valami alapismeret, aminek ösztönös biztonságától függ a kifejtett munkásság eredménye. A politika legfőbb alapismerete a helyzet tökéletes tisztánlátása: «nézni, meglátni, felismerni, összehasonlítani, az igazságnak megfelelő országgépet alkotni, ezt a képet idegen országok állapotával összehasonlítani...» Csak ilyen pontos politikai diagnózis alapján lehet a nagy betegség, Trianon, gyógyításához hozzáfogni.

Rugalmas alkalmazkodási képességét annál inkább méltányolnunk kell, mert politikai személyiségének alapvonásai már a háború előtt kialakultak. Nagy hatással volt pl. rá, amint már említettük, Tisza István hatalmas egyénisége. S mégis szinte minden kényszer nélkül beleélte magát a teljesen megváltozott viszonyokba. Ez azonban nem jelentette nála a hagyományoktól való elszakadást. A hagyományt szerinte az tiszteli, aki azt okosan, óvatosan továbbfejleszti. A hagyomány nem gúzsbakötöttség, a konzervatív politika nem megállás. «Az új európai helyzet, az új nemzetközi gazdasági és szociális erők feltartóztathatatlanul hatnak és átalakították a magyar nemzetet.» Ez előtt senki sem lehet szemet hunynia. Egyáltalán nem titkolja, hogy azokat, akik erre a lelki átváltásra nem képesek, az új korszakban nem tartja vezető állásokra alkalmasoknak. Ha az államférfiúi elhivatottságnak egyik legfőbb jele a konzervatív hajlam összekapcsolása a reformra való képességgel, akkor Klebelsberg e szempontból is valóban államférfiú volt!

Világosan látja, hogy a régi világ összeomlott, s hogy az új nemzedék már más vizeken evez. A régi világ egyébként is olyan hatalmasat bukott a világháborúban, annyira levizsgázott, hogy a folytatására való törekvés csak bajt okozna, zavarokat idézne elő. Új életérzésének kifermálásában hajlandó az ifjúságot mintegy szeizmográfként figyelni. Egyik beszédében kitért a nemzedékek harcára, az apák és fiúk kapcsolatára. Elismerte, hogy az új világszellem a fiatalokban sokkal erősebben, ösztönösebben lüktet, s az öregek kötelességévé teszi, hogy az ifjúság lelkét betöltő sejtéseket, vágyakat, törekvéseket szeretettel figyeljék, s próbálják belőlük az új idők jelét megsejteni. Tárgyilagosságában annyira megy, hogy még a saját jelenét is képes mintegy sub specie aeternitatis szemlélni, ami politikusnál fölötte ritka tulajdonság. 1928 közepe táján írta: «Az a politikai rezsim, amelynek alapjait Magyarország kormányzója és gróf Bethlen István rakták le, már közel egy évtizede tart, amely idő alatt új korosztályok léptek be a magyar nyilvános életbe új érzelem- és gondolatvilággal és a múlt emlékeitől nem bénítva. Ma régi és új egymás mellett gomolyog, de az idők múlása meghoz egy új politikát, amelynek ma még legföljebb csak a körvonalait látjuk.» Mindebből levonja az alapkövetkeztést: a múltat nem lehet egyszerűen folytatni.

Ezzel válaszolt azoknak, akik a kiegyezés korának sok tekintetben tünelmennyes fejlődését végigélték, s ennek a korszaknak folytatását tüzték ki eszményként. Klebelsberg világosan látja, hogy a magyarság a nagy katasztrófa után már nem az a «történelmi lény, szociális fenomén, kollektív egyéniség

többé», ami volt. «Abbahagytuk azért, mert kellett, mert a megváltozhatatlan tények abbahagyatták velünk. Ha a világtörténelem párkái egyszer elvágják egy korszak életének fonalát, ahhoz egy más kötelet madzaggal hozzákötöni nem lehet.

A kiegyezés korát lehet bámulni, lehet elmúltán siránkozni, alkotásait meg kell becsülni, de folytatni a kiegyezés korát nem lehet.»

Érdekes, mennyire nem volt doktriner a kiegyezés korának megítélésében. Aszerint értékelte kedvezően, vagy kedvezőtlenül, hogy éppen milyen szempontból nézte. Alapjában véve a reformkort tartotta az igazi nagy magyar korszaknak, de elismerését nem vonta meg a kiegyezés korabeli alkotásoktól sem. Stockholmi beszédében pl. nagyon sok jót mond róla, s büszkén sorolja fel mindazt, amit e korszak a kultúra terén teremtett. Viszont fogyatékoságának, szinte szervi betegségének tartotta, hogy akkor tátongott a kormányképesség és a nemzeti eszmények között a legmélyebb szakadék. Ez okozta azután, hogy magasabb rendű politikai élet, egységes elgondolással, a nemzet eszmevilágával összhangban nem is fejlődhetett ki. Egyforma élességgel látta tehát a fény- és árnyoldalakat.

Hasonló tárgyilagossággal, illúziók nélkül nézte a háború utáni korszakot. Nagyon is tisztában volt vele, hogy az az átmeneti kor, amelyben dolgoznia kellett, példátlan válságokon megy át. De egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy az új helyzetben is élni fogunk a nélkül, hogy történeti hivatásunkról le kellene mondanunk. A maga sajátos feladatát a lehető legegyszerűbben fogalmazta meg: példátlan áldozatkészséggel, jövőbe vetett hittel, akarral, erőfeszítéssel meg kell menteni a magyar művelődést, mert csak ezen az úton várhatjuk a szebb jövőt. Abban sem kételkedett, hogy a nemzet a kijelölt ösvényen követi őt, s minden nehézség ellenére vállalja a szükséges áldozatokat. Már előző munkásságának ismertetése alkalmával rámutathattunk jellemének egyik alapvonására: bizakodó optimizmusára. Életének ebben az utolsó, döntő jelentőségű szakaszában optimizmusának akkora szerep jutott, hogy külön meg kell róla emlékeznünk.

Amilyen mély meggyőződéssel hirdette, hogy a megváltozott viszonyok között új orientációra van szükségünk, éppúgy meg volt arról győződve, hogy a kitzűzött célt csak bizalommal, életkedvvel, hittel érhetjük el. Az új viszonyokhoz alkalmazkodnunk kell, de kishitű megalkuvás nélkül. Később is, amikor a gazdasági világrkízis váratlanul lecsapott alkotásaira, mindvégig a

kishitőség ellen harcolt a legnagyobb energiával. «A panaszkodás, a jajgatás, a követelés, a kifakadás nem segít. A végzet nyakunkra tette ólomkezetét, s ha sírva roskadozunk, nyom kérérlhetetlenül lejjebb és lejjebb. Ilyen helyzetben csak az kerekedik felül, aki óriási erőfeszítésekkel szembeszáll a végzettel. Ezért követelem a magyar iskoláktól, hogy neveljenek egy akaraterősebb, pozitívabb nemzedéket, amely felveszi a küzdelmet a balsorssal. Ha az újjáépítés korának második nemzedékében ilyen lelkiiséget kifejleszteni nem tudunk, akkor nyilván veszve vagyunk.» Optimizmusa az első pillantásra szinte határtalannak látszik. Egy alkalommal még azt is jó jelnek veszi, hogy – állítólag – sok fiúgyermek születik. Úgy látja, hogy pénzügyeink bámulatos gyorsan rendbejöttek, hogy a kulturális érdeklődés még a mezőgazdasági lakosság között is nőttön-nő, hogy a magyar élni-akarás letöri az akadályokat, éppen azért, mert tud már hinni! Egyik méltatója szerint annyira rendíthetetlen optimista, hogy szinte a pusztá életre képes volt ráalapozni a boldogság keresését, sőt illúzióját.

Nemzetnevelő munkájának egyik első feladataként tekintette, hogy ezt az optimizmust, mint állandó készenlétben álló erőt, átsugároztassa kortársai-ba. Ez szerinte «az élet oxigénje». S erre soha nagyobb szükség nem volt, mint az összeomlás után. Emlegeti a régi nagy görög orvosok tanítását, amely szerint a betegnek a gyógyuláshoz elsősorban bizakodásra van szüksége. S ami áll az egyénekre, érvényes a nagy közösségekre is: «Ami az egyes emberekben az életkedv és önbizalom, az a közhangulat optimizmusa a nemzeteknél. Ha a közvéleményen erőt vesz a pesszimizmus, a helyzet javítására irányuló minden erőfeszítés és különösen az alkotó munka rendkívül meg van nehezítve.» Ezért tartja annyira fontosnak a bizakodó érzést, ami nélkül az országromból még átmeneti hajlékot sem lehetne építeni.

Világosan látja, hogy az adott körülmények között jogosultnak látszának a pesszimizmus, s könnyű lenne a végzetes sötétenlátást igazolni. «Készséggel elismerem, hogy könnyű sikerrel kecsget az az eljárás, amely a mi reménykeltő munkánkat lerontani igyekszik. Hiszen a szenvedéseknek ebből a magyar földjéből természeti erővel tör elő az elégedetlenség és a csüggedés, mint alföldjeinken tavasszal a föld árja, a talajvíz. Csak lelkiismeretlenség vagy gyenge jellem kell ahhoz, hogy rossz orvosként a nemzet reményeit tépjük és azt a kétségbeesésbe hajszoljuk.» A kétségbeesés azonban még a haragnál is rosszabb tanácsadó s ha egyszer erőt venne a nemzet lelkén, a felidézett alvilági erők mindent elpusztíthatnának. «Nem láttam még nemzetet – kiáltja

– amely pesszimista hangulatban emelkedni tudott volna. Bizalom, munka, óriási erőfeszítések, művek, alkotások – ez az emelkedés egyedüli útja!» Tudta, hogy sokat kell szenvednünk, de hogy szenvedéseinknek értelmük legyen, magasabb célok, eszmények szolgálatába szerette volna őket állítani.

Teljes joggal állapíthatta meg, hogy ő a legkétségbeejtőbb helyzetben sem tartozott a «kuvik-emberek» közé, nem károgt a soha embertársainak fölébe a pesszimizmust. «De – fűzi hozzá – önámításra sem vagyok kapható.»

Ez a mondat mutatja, hogy Klebelsberget is gyötörték a kétségek. Az «optimista» éppúgy eltűnődött borongva a magyar sorskérdéseken, mint azok a legjobb magyarok, akik nemzetük és fajtájuk összesűrített életét élve megmegtremiadtak, ha képzeletükbe idézték a jövő lehetőségeit, s akik között többen akadtak remény nélkül is küzdeni tudók. Klebelsberg is elmereng azon a végzetszerűségeken, amely az utóbbi századokban nemzetünk minden fontosabb sorsdöntő akcióját elhibáztatta, s rettegve gondol arra, hogy a következőt is – most már talán utoljára – elhibázhatjuk! Optimizmusa messze esett a léha önbizalomtól, a «még sohasem volt úgy, hogy valahogy ne-lett volna» sekélyes filozófiájától. Hányszor emlegette a nagy «optimista», hogy sietnünk kell, mert hátha közben lejár a sorstól engedélyezett óra! Hogy végül mégis legfelsőbb meggyőződése szerint hitt és bízott, azt elsősorban történeti tanulmányainak köszönhette. A magyar múltból azt olvasta ki, hogy nemzetünk a legsötétebb helyzetben is megtalálta önmagában a felemelkedéshez szükséges erő kiapadhatatlan forrását – kétségbeesésre tehát nincs ok. Érdemes lesz a klebelsbergi koncepciónak ezt a lényeges pontját közelebbről is szemügyre vennünk.

Klebelsberg történetiszemlélete szerint az emberiség életében van fejlődés és az alkalmi visszaélésektől eltekintve nagyjában mégis előre és felfelé haladunk. Ugyanezt tartja érvényesnek a magyar történelemre is, azzal a különbséggel, hogy minket rossz sorsunk elég gyakran részesített alkalmi visszaesésekben. Ezt úgy fejezte ki, hogy a magyar «a katasztrófák nemzete». S úgy látta, hogy a magyarság legnemesebb, legfelemelőbb jellemtulajdonságai a legteljesebben éppen a nemzeti szerencsétlenségek korszakaiban bontakoztak ki. Ezért hirdette annyira a hanyatló korszakok történeti tanulmányozásának szükségét: az ilyen korszakok jelenségeinek megfigyeléséből szerette volna lepárolni a gyógyító és védekező eljárás szabályait. Ezt nevezte a «nemzet történelmi kórbonctanának». S éppen e «kórbonctan» tanulmányozása mérhetetlen bizalmat öntött lelkébe. Hogy ez nem a trianoni korszak számára konstru-

ált elmélete volt, hanem régi meggyőződése, annak igazolására szabadjon fel-
említenem irataiból egyik 1909-ből származó eszmefuttatását: «A magyar faj
és a török hódítás. A magyarság újabb vándorlása, e vándorlás iránya és hatá-
ra.» Gondolatai minden valószínűséggel a Julián-egyesületben végzett munká-
jával kapcsolatban alakultak ki.

Kifejti, hogy a magyar faj életére és fejlődésére két népesedési tényező
volt döntő befolyással: a honfoglalás és a török hódítás. A török uralom másfél
évszázada alatt egy európai szempontból műveletlen, más világnézettel és val-
lás-erkölcsi felfogással bíró nép igazott le bennünket, s ez az uralom, «mint a
romboló rozsdá mélyen ette be magát a magyar faj anyagának vasába». Kle-
belsberg már akkor szükségesnek tartotta, hogy mindenki, aki politikával kí-
ván foglalkozni, tanulmányozza a történelmet! Már akkor az volt a meg-
győződése, hogy nincs tehetetlenebb valami az ahisztorikus radikalizmusnál,
amely az orránál sohasem láthat tovább. S a visszatekintésnél, amely alapjá-
ban véve a jövőbe való előtörést volt hivatva szolgálni, nem elégedett meg a
rövid távlatlall. Ez esetben is azt követelte, hogy mindenkinek, aki nemzeti és
nemzetiségi kérdésekhez nyúl, «ha nem akar a nagy és nehéz problémák felett
a napi politika ledér felületességével elsiklani, vagy a szociológia gyógytárá-
ból kétes értékű és hírű gyógyszereket hozni, vissza kell mennie a török ural-
om korszakáig».

A továbbiakban azon elmélkedik, miért pusztította ki annyira a török
uralom a magyar elemet s miért nem tette közelről sem annyira tönkre pl. a
szerb, bolgár, román parasztságot. Az okot részben ott találja, hogy az utóbbi-
ak földjét a török ár teljesen elöntötte, a magyar földet pedig csak részben. «S
mint a tengerfenék még vihar idején is viszonylag csendes, de annál nagyobb
erővel törnek meg a parton ellenállásra találó hullámok, így a török uralom is
az oszmán birodalom belsejében viszonylag kevésbé volt romboló, mint a vé-
geken, ahol az ellenállás és a préda reménye folytonos csatározásra izgatta és
ingerelte a harcias törököket.» Egyéb okok mellett azonban főleg azt hozza fel
a nagyobb pusztulás magyarázatának, hogy míg a balkáni népek, amelyek
mintegy predestinálva voltak a szolgaságra, a török hódításba beletörődtek,
addig a magyar, amely a nagyhatalmi lét magaslatáról zuhant le a hódoltság
nyomorába, állandóan ellenállt, s örök programjává tette a török kiűzését. Íme
talán a végső ok arra, miért utasította el olyan hevesen a trianoni korszak Kle-
belsbergje a kecsegtető színekkel rajzolt, de a történeti hivatástól elkanyarodó

balkáni jellegű «parasztország» gondolatát. A töröktől elszenvedett pusztításnál csak egy volt, nagyobb: a magyar faj regeneráló ereje!

Klebensberg akkor főleg abban látta ennek a faji erőnek elpusztíthatatlanságát, hogy a magyarságnak a nagy vérvesztés ellenére sikerült ősi földjét fajilag is tekintélyes részben visszahódítania. Az Alföldnek és a Dunántúl keleti részének a felszabadító háborúk után újból való benépesítése szerinte a magyar faj legnagyobb teljesítményei közé tartozik. Az elpusztult földekre hoztak szerbeket, németeket: az ilyen telepítés eredménye azonban – szerinte – «üvegházi növény» maradt; a szerbség visszaszorult a Délvidékre, a németység a maga elszórtóságában és szakadozottságában nem tudott számottevő tényezővé fejlődni. Ellenben a senkitől nem pártolt, magára hagyott, sőt nem ritkán üldözött magyarság előntötte az Alföldet és a Dunántúlt. Ez a hatalmas népmozgalom még tart, s célba vette a töröktől valamikor megszállt összes területeket: a volt hódoltság a magyar terjeszkedés klasszikus talaja. A neoacquistica commissio-tól teremtett latifundiumok laza képletei közé diadalmasan hatol be a magyarság. Magyar telepek sűrűsödnek Szerem, Verőce, Pozsega és Belovár-Kőrös megyékben is. Szerinte a magyar áradat már előntötte volna a Drávántúlt is, ha egy okos belpolitika elejét tudta volna venni az amerikai kivándorlásnak, «amely népesedésünket kizökkenetette kétszázados egészséges irányából, s végtelen veszélyes lejtőre taszította». De még így is hatalmasan nyomul előre a magyar, háttérbe szorítva a többi nemzetiségeket – a horvátságot sem véve ki! A katasztrófák nemzete mindig újból és újból talpra tudott állni

Abból, hogy a magyar sors más nemzeteknél általában mostohább, levonja a következtetést, amely szerint nekünk a természet erői mellé mindig erkölcsi energiákat is kell adagolnunk, hogy továbbélhessünk, hogy katasztrófáinkból feltámadhassunk. Az ország fennállása ezer éves múltja során mondhatni állandóan fenyegetve volt, s alig tűnt le egyetlen olyan század, amely számunkra a lét vagy nemlét kérdését fel ne vetette volna. Elismeri, hogy nem könnyű sors folyton aggódni, a pusztta létért küzdeni, mintegy ostromlott várban élni. Más ország gyermeke, ahol az állam fennmaradása természetes, önmagától értetődő, ezt a sorsot talán rettenetesnek érezné. Klebensberg azonban, bár mélyen átérzi a magyar történelem «zordon, felséges szomorúságát», mégis kimondhatatlan szépséget talál benne. Nem tagadja, hogy földünk viharsarok volt és maradt, mégis blaszfémianak tartaná még a gondolatot is, mintha Álmos és Árpád annak idején rosszul választották volna meg a haza helyét.

Rámutat arra is, hogy éppen állandó veszélyeztetettségünk fejlesztette ki lelkünkben azokat a tulajdonságokat, amelyek végül is életben tartottak bennünket. Egyébként is alig képzelhető el olyasfajta veszedelem, amelynek kipróbálására alkalmunk ne lett volna.

Klebensberg elgondolásában a magyar múlt a katasztrófák bazára: mindenféle fajtából akad benne készlet. «Hogy mennyire a katasztrófák nemzete vagyunk, azt leginkább abból láthatjuk, hogy azok a nagy szerencsétlenségek, amelyek mélyen bevésődtek a köztudatba, mindig más és más természetűek voltak, úgy hogy ha a történetbölcselel szemléltető oktatást akarna tartani a politikai katasztrófák különböző nemeiről, ehhez legalkalmasabb anyag éppen a magyar história lenne. Rettenetes szenvedések emléke sűrűsödik össze, s mélységes tragikum van ebben a megállapításban.»

A tragikum mellett azonban van más is: a magyar annyiszor vett történelmi élete folyamán lelki acélfürdőt, hogy valósággal hozzáedződött a szenvedésekhez. S edzettsége folytán lett belőle nem csak a szenvedések, hanem az újjászületések nemzete is! A magyarság hozzáedződött balsorsához, mert még az ún. fénykorokban is bajokkal és szerencsétlenségekkel kellett küzdenie. Tételét hasonlittal is megvilágítja. «Nem hiába vált az Alföldön nemzeti fává az Amerikából behozott akác. A botanikusok szerint megvan az a sajátságos tulajdonsága, hogy nedvességet tud tárolni, amiből aztán a nyári rekkenő hőségben, sőt aszály idején is elédegel. A magyar faj is csodálatos lelki energiákat tárolt fel, s ezek segítségével át tudta élni a válságos időket.» Vagy elnézi a portulakát, ezt az annyiszor elgázolt s magát mégis mindig összeszedni tudó kis növényt, s eszébe jut a magyar sors. «Mint történelmünk során annyiszor, most is elgázoltak bennünket, sok virágunkat, levelünket letépték, de – mint már annyiszor – majd csak erőre kapunk megint. Ezer év megtanított bennünket arra, hogy miként kell a mostoha sorsot túrni és katasztrófákat túlélni. Most újra hasznát vesszük a történelmi leckének.»

Változatlan meggyőződése maradt, hogy a magyar történelem legtragikusabb része mégis a török megszállás volt. A török nemzeteket és kultúrákat típott le minden ellenérték nélkül: utána csak rom és tenger szenvedés emléke maradt. A magyarságnak osztotta ki a kegyetlen végzet azt a feladatot, hogy ezt az elemi csapást folytonosan vérezve feltartóztassa. De még ez a legszörnyűbb élmény sem tudta erőinket végleg megtörni s reményeinket megszüntetni. «A török hódoltság idején egyik nemzedék a másik után a törhetet-

len hittel szállott a sírba, hogy a következő szerencsésebb lesz, s megéri a török iga lerázását.» Szentül hiszi, hogy most nem fog annyi idő eltelni, mint akkor. S bizonyosra veszi a helyzet előnyösebbre változását, ha komolyan hozzálátunk a munkához. Történeti tanulmányaiból leszűrte a megállapítást, hogy egészséges, edzett nemzet vagyunk, tehát élni fogunk, mert «az egészséges nemzetek abban különböznek a beteg és csenevész népektől, hogy míg ezek a katasztrófáik súlya alatt összeomlanak, vagy visszafejlődnek, addig az egészséges népek, mint a visszanyesett fa, a katasztrófák után kétszeres erővel fejlődnek.»

Döntő fontosságúnak látja, hogy a feléledő nemzeti érzés elé a nemzet sorsának irányítói méltó, de azért megvalósítható célokat tűzzenek ki, amelyek elérése érdekében a jelentkező és folyton gyarapodó magyar életerő majd mozgósítani fogja energiáit. Hangoztatja, hogy a földön a legsivárabb dolgok közül való az eszmények nélküli élet – beleértve a nemzetek életét is. Viszont az a közösség, amelynek szeme előtt eszményekké magasztosult célok lebegnek, mindig önmaga fölé tud emelkedni, soha el nem aljasodhatik, sőt mindig erősebben érzi a maga méltóságát. Az új célt Klebelsberg fogalmazta meg és dolgozta ki teljes egyetértésben az akkori felelős vezetőkkel és a nemzeti közvélemény jobbik felével. Ez a cél: a magyar kultúra megmentése és további gyarapítása. A határtalan lehetőségeket magában rejtő kultúra volt az a pont, amelyen Klebelsberg új Archimedesként lábát megvetette s a kultúrának nemzetmentő, megújhodást, felemelkedést, országépítést biztosító szerepe lett az új magyar reformkor vezető szólama. Ezt a szólamot majd Klebelsberg hangszereli!

Utaltam a közvélemény jobbik felére. Kétségtelen, hogy a kultúra fontosságának tudata – nem kis részben Klebelsbergnek a Történelmi Társulat élén kifejtett működése eredményeként – már közvetlenül az összeomlás után megkezdte hódításait. Voltak ugyan olyan hangok még magas értelmiségi körökben is, hogy amikor a ház ég, «nem vadászunk poloskákra», ami annyit akart jelenteni, hogy egyelőre fontosabb dolgunk van, mint a kultúrával bibelődni, mert hiszen a puszta élet megmentése forog kockán, de ezzel szemben mindig gyakrabban és gyakrabban lehetett hangokat hallani, amelyek a kultúra életmentő szerepére utaltak. Többen ráeszméltek arra az igazságra, amit azután Klebelsberg hatalmas agitációja népszerűsített: nekünk egyelőre nincs lehetőségünk a horizontális térben való terjeszkedésre, tehát a magasságok felé kell törnünk, ha egyáltalán meg akarunk maradni a népek tengerében. Egyik

jeles írónk azt fejtegette, hogy ha a megcsönkült országnak a kultúrája is elsatnyul, akkor a vele együtt elsatnyuló nemzeti lélek sohasem fogja tudni visszaszerezni azt, amit egy szerencsétlen nemzedék bűnös könnyelműsége és a történelemnek egy végzetes fordulata tőlünk elvett. Az egyik napilap már 1920. október 8-án leírta a következő sorokat: «A magyar irodalomnak, a magyar kultúrának ma újból olyan elsőrendű politikai jelentősége van, mint amilyen volt a múlt század második negyedében. Széchenyi korában, a magyar reformpolitika szárnybontásának idején a magyar irodalom és magyar kultúra voltak az életrekeltői a magyarság politikai öntudatának és fogékonyságának a haladás iránt... Nagy-Magyarország reálpolitikai lehetőség akkor lesz, ha a Csonka-Magyarország határai között felraktározott kultúra elég marad a szélesebb keretek kitöltésére.» Pontosan az a szólam, amelyet majd Klebelsberg orkeszterre⁷ hangszerel. Pontosan Klebelsberg régi igazsága, amelyet már fiatalkori jegyzeteiben példákkal illusztrált. De éppen az a szerencse, hogy a gondolat nem volt olyan értelemben «eredeti», hogy újszerűségével visszariasztotta volna azt a most már szélesebbkörű közvéleményt, amelyet számára meg kellett nyerni. Bölcsen jegyezte meg Eötvös József: «Új eszmék által senki sem hathat kortársaira. Csak aki azon eszméket, melyek mint a nap sugarai általánosan elterjednek, egy helyre tudja központosítani – az hat, az gyűjt. A legégszerűsebb magnak időre van szüksége, mielőtt kalászkodat hajt s a mezőn csak azt arathatjuk, mi már régen vetve volt.»

A magvetést bizonyos fokig megkönnyítette az a vita, amelyik éppen az összeomlás idején az ún. spenglerizmus körül fellángolt. Spenglernek akkor sokat olvasott könyve a nyugat alkonyáról divatos vitatémává avatta a kérdést: vajon a sokat dicsőített nyugati kultúra nem érett-e meg a bukásra, vagy legalább a lassú sorvadásra? Ezzel kapcsolatban felvetődött a további kérdés is: vajon egyáltalán kifizetődnek-e a finomabb kultúra magas ápolási költségei, s nem lenne-e célravezetőbb az erre fordított összegeket reálisabb célok biztosítására költeni? Klebelsberg egyike volt azoknak, akik a legnagyobb eréllyel vették fel a harcot az újfajta kultúracsüggetegség ellen. Előadást is tartott az Országos Nemzeti Klubban e témáról. A spenglerizmust általában az «elvértett, elszegényedett Európa beteges kedélyhullámszája egyik jelenségeként» kezelte, a hazai kultúrdefetizmusról pedig, amelyik elszegényedésünkkel kapcsolatban a kultúrát egyszerűen luxusnak minősítette, azt tartotta, hogy ez a spengleri kiábrándultságnak a lehető legkezdetlegesebb formája. S egyforma

7 Zenekar.

harcikedvvel küzdött mind az eredeti, mind a leegyszerűsített kultúrdefetizmussal szemben, amelyben egyébként jó adag sznobizmust is szimatolt. Kimutatta, hogy éppen ellenkezőleg történik minden, mint ahogyan az elmélet kiagyalta: hiszen a nemzetek gyakorlati ösztöne, életerejéé még eddig soha nem tapasztalt tevékenységbe fogott a kultúra ápolása terén.

Érdekes, hogy a kultúra fontosságának hangsúlyozásával kapcsolatban rendes szokásától eltérően a magyar történeti példák mellett bőségben hoz fel világtörténeti bizonyítékokat is. Úgy találja, hogy az emberiség sokféle irányban kereste már boldogságát, kipróbált különböző államberendezéseket, társadalmi rendszereket, s a legtöbbször csalódott. Csak a tudást tisztelő és a világgosságot kereső nemzetek maradtak a kiábrándulástól mentesek: «Ebben a szent keresésben, kutatásban, a mindenség titkainak áhítatos fürkészásében az emberiség nem csalódott soha.» Klebelsberg véleménye szerint, a kultúra egyáltalán nem fényűzés s nem ködevő, gyakorlatiatlan emberek képzelgése, hanem a legnagyobb teremtő erők egyike. Ahová ér, ott mindenütt életet fakaszt, gyógyít, fejleszt. Vele szemben a fizikai hatalom sem tud állandóan boldogulni. «Lehet, – írja – hogy a napi politikában igaz az a bismarcki mondás, hogy a hatalom megelőzi a jogot; de világtörténelmi távlatból nézve az eseményeket, egész világos, hogy a hatalom állandóan nem előzi meg a műveltséget.» A világtörténelmi példákért egészen az ókorig megy vissza. Tanulmányai alapján meggyőződéssel hirdeti, «hogy valamint a római világbirodalom bukása után a népvándorlás borzalmaiból, ugyanúgy a világháború után a mostani gazdasági világháborúból is csak a kultúra segítségével lehet kiemelkedni», mert szerinte ez akkora varázsszer, hogy még haldokló nemzetek és társadalmak is új életre kelnek tőle. Az átélés élményszerű erejével hirdeti, hogy a kultúra a jövőnek egyetlen biztos záloga. Rámutat Oroszország példájára is, mely a háború után csak ott tudta a lábát megvetni, ahol kultúrája viszonylagosan magasabb rendű volt. Nyugaton – főleg a balti államokra céloz – ahol magasabb rendű kultúrákkal került szembe, elvesztette a csatát. S az orosz ortodox egyház is azért mondott csődöt, mert jóformán minden jövedelmét barbár fény és pazarló pompa külsőségeire költötte, mitsem törődve a belső megigazulással és a kulturális erőkkel. Mentől műveltebb egy nemzet, antól erősebb befolyása lehet a többi népre s antól tudatosabban formálhatja a saját sorsát. Az ilyen magasabbrendű nemzet tervszerűbben, hajlékonyabban, a viszonyokat pontosan mérlegelve osztja be életét, sikeresebben tud gazdálkodni, s előbb-utóbb tekintélyre tesz szert a népek családjában. A háború utáni senyvedésben, a

nyomorúság következtében tikkasztóvá lett atmoszférában végül is majd azok a nemzetek maradnak felül, amelyek a kultúrának ezt a sorsdöntő szerepét megértve annak gyógyító erejét a népközösség érdekében fel tudják használni. Bizonyos, hogy az emberiséget katalizma fenyegeti, de a kultúra erejében adva van a menekülés útja is. Addig nincs hanyatlás, amíg a kulturális energiák sorvadni nem kezdtek. «Hanyatló korokban – írja – egyes emberek egészen jóhiszeműen, ösztönszerűen éppen azoknak a tényezőknek mennek neki, amelyek a hanyatlás továbbterjedésének gátjai. Minthogy pedig a kultúrában rejlik a záloga annak, hogy még a legnagyobb katasztrófák után is új élet és új fejlődés sarjadhat, azért a hanyatló korok szükségképpen kultúrellenesek, és akiknek lelkén a hanyatló korok szelleme igazában erőt vesz, azok a világtörténelem tanúsága szerint egyenesen rohamra indulnak a műveltséggel szemben.»

Ebben a távlatban különleges reliefet kap a már említett célkitűzés, amely magasztos, de mégis kivihető. Nem «holmi apró-cseprő célocska volt» az, amellyel a nemzet sóvárgását egy emelkedettebb életforma után kielégíteni próbálta. Pillanatnyilag nagyszerűbbet a kivihetők, a megvalósíthatók között hasztalan keresnénk». S igazában véve bennefoglaltatik minden, a világon minden! Ez a cél: «Magyarországot Európa e részében kimagaslóan a legműveltebb állammá» kell tennünk. Ez az ún. «kultúrfölény», amelyet két szempontból kell megvizsgálnunk. Egyfelől abszolút szempontból, az örök magyar kultúra szemszögéből, másfelől viszonylagosan, a környező kultúrák színvonalát is figyelembe véve.

A tét nem kisebb, mint a magyar feltámadás. Ezt csak a kultúra segítségével lehet előkészíteni. Klebelsberg munkára hívja fel a magyar író, a magyar művészt, a magyar tudóst, a magyar publicistát, hogy a közvélemény felrázásával segítsék a nemzetet önmagának megtalálásában, az új célok és eszmények biztos felismerésében. Hirdetniök kell, hogy a nemzet művelődési téren új korszak előtt áll. S amint a XIX. század elején politikai fellendülésünk szellemi megújódással kezdődött, úgy kell most is az annyira sóvárgott politikai megerősödést szellemi renaissance-szal bevezetni. Akkor, a reformkorszakban csak egy volt a cél: megteremteni az új magyar művelődést. Ma ez a feladat kettős: «Egyfelől fenn kell tartanunk és gyarapítanunk, másfelől be kell vinnünk a magyar nemzet minél szélesebb rétegeibe.» Súlyosan vétkeznek a magyar kultúra érdekei ellen, aki e két feladat, a tudományművelés és a tudományterjesztés között ellentétet akarna konstruálni.

S akármekkora tragédiát jelent is Trianon, a helyzet egyáltalán nem reménytelen. Trianont Mohácshoz szokták hasonlítani. Kulturális szempontból a hasonlat nem állja meg helyét. Mohács után színmagyar területek kerültek török iga alá, s az állam szervei a magyar műveltséggel együtt kénytelenek voltak a nemzetiségek lakta Felvidékre és Erdélybe húzódní, földadva a színmagyar Dunántúlt és az Alföldet. Most fordítva áll a helyzet. Az igaz, hogy kulturális szempontból mérhetetlen veszteségeket szenvedtünk. De Trianon, ez a rettenetes katasztrófa, mégis hozott valamit: az állami függetlenséget. Igaz, hogy ez a függetlenség politikai, katonai, gazdasági téren inkább csak elméleti, mert hiszen kifosztva, fegyvertelenül állunk az ellenünk szervezkedők szoros gyűrűjében. Kulturális téren azonban kétségtelenül függetlenek maradtunk, s módunkban van ezt megfelelően kihasználni. E tekintetben jobb a helyzet, mint pl. akár a Bach-korszakban. Akkor Magyarország az összbirodalomnak abszolút módon igazgatott tartománya volt. Nem szólhatott bele a saját sorsába. Ki volt szolgáltatva kísérleti nyúlként a tehetségtelen osztrák miniszterek próbálkozásainak. Nem volt meg az önségély lehetősége sem. A trianoni Magyarországon az állami szervezetet mégis mi magunk irányítjuk, s dolgozhatunk a sors kerekének megfordításán.

Ha élni akarunk, s különösen ha az elvesztettet is vissza akarjuk szerezni, csak egy úton járhatunk: azon, amely a kultúra magaslatai felé vezet. Első feladatunk, hogy kulturális örökségünket, viszontagságos múltunknak ezt a legdrágább hagyatékát, a szebb jövő számára sértetlenül átmentsük. Katonai lefegyverzettségünkben minden megmaradt erőnket e cél szolgálatába állíthatjuk. Biztosítanunk kell a csonka országban, hogy a magyar kultúra, amely azelőtt több mint húszmillió ember között oszlott meg, veszteség nélkül átszálljon a megmaradt nyolcmillióra. Kétségtelen, hogy ez nem könnyű feladat. De vállalnunk kell, mert az életről van szó. Klebelsberg meggyőződésként hirdette, hogy az új korszakban az állami léthez, az önállósághoz külön jogcím kell: «Az újkor nemzeteinek önmagukban kell keresni azokat a belső értékeket, amelyek létüknek, fennmaradásuknak erkölcsi jogcíme. Meg kell mutatnunk a nagy nemzeteknek, a világ közvéleményének, hogy nagyobb a magyar nemzet belső értéke, mint a bennünket környező és a mi rovásunkra nagygyá tett népeké. Ennek pedig a művelt nyugat szemében a fokmérője a műveltség.» Minden erejével próbálja a kételyekkel, bizonytalansággal küzdő, értékítéleteiben megzavart nemzetet meggyőzni arról, hogy a lefegyverzett ország igazi honvédelmi tárcája a közoktatásügyi tárca. Az adott körülmények között elsősor-

ban a szellem, a művelődés fegyverei biztosíthatják csak fennmaradásunkat: ezekkel bizonyíthatjuk be, hogy erős, életképes, élni akaró nép vagyunk, amellyel példátlan igazságtalanság történt. Súlyos helyzetünk csak akkor enyhülhet, – mindig az adott politikai viszonyokat tekintve – ha az emberiség sorsát intéző hatalmak tudatába is felszívódik az a meggyőződés, hogy az emberi művelődés nagy munkájában Európa keletén nélkülözhetetlenek vagyunk, s hogy pusztulásunkkal maga az emberiség veszítene. «A nemzet, – kiáltja – melynek olyan költői voltak, mint Petőfi és Madách..., olyan természettudósai, mint báró Eötvös Loránd..., az a nemzet a népek nagy családjában nélkülözhetetlen tag, a Mindenható világtervében szükségszerű elem, amelyet így eltiporni nem lett volna szabad, melynek gyengítése szegényebbé teszi az emberiség szellemi életét.» S a cikkek hosszú sorában, a beszédek és előadások tömegével kalapálja bele fáradhatatlanul a közvéleménybe a maga nagy igazságát, amelynek hirdetése céljából közénk küldetett: a nagy katasztrófa után csak művelődésünk megőrzése és minden kicsinyességen felülemelkedő, nagyarányú, lendületes továbbfejlesztése tarthat életben bennünket.

Nem titkolja, hogy ez áldozatokat kíván. «Csak az a szegénység ne volna» – sóhajt fel egy alkalommal, nemcsak a szociális szegénységre gondolva, hanem a kulturális alkotásoknak sokszor tilalmat jelző közszegénységre. Tudja, hogy a tőle megindított hadjárathoz is pénz, pénz és ismét pénz kell. Tisztában van a trianoni ország gazdasági életének kegyetlen leromlásával. Azt is világosan látja, hogy a nagy nyomorúságban a közvélemény hajlamos lesz a kulturális igényeket a luxus-rovatba tenni. De bátran szembefeszül ezzel a felfogással: áldozni kell! S annak is megvan a maga külön szépsége, ha egy nép a maga kultúrintézményeit nem felülről, ingyen, áldozat és erőfeszítés nélkül kapja, hanem verejtékesen megdolgozik értük. (Autokrata uralkodók félművelt népek között is létesítettek tudományos és művészeti intézeteket, de ezek gyökértelen alapítások voltak, s csakhamar elpusztultak, mert nem voltak a nemzet köztudatában lehorgonyozva. Csak az a tudományosság életképes, mely erőit a nemzetnek abból az áldozatkész meggyőződéséből szívja, hogy a népek világtörténelmi jogosultsága abban rejlik, tudnak-e haszonnal közreműködni az emberiség haladásán a művelődés útján.)»

Érintenünk kell röviden a klebelsbergi kultúrpolitika viszonyát a revíziós gondolathoz. A húszas évek elején a már vázolt kaotikus állapotokat nem kis részben az okozta, hogy a társadalomban feszülő nacionalista érzés, amely folyton robbanással fenyegetett, sehogyan sem volt összeegyeztethető a reális

lehetőségekkel. Az első nemzetgyűlésen még szinte nyíltan állt egymással szemben a forradalom és az ellenforradalom. A nagy csapás ökölsujtásából nem lehetett egykönnyen felocsúdni. Voltak, akik nem tudtak várni, s készen álltak bármilyen kétségbeesett tetre, amely a börtönajtót felpattanthatja. Nem gondolták meg, – nem is nagyon gondolkodtak – hogy a totális merészség totális kockázattal jár, s aki mindent nyerni akar, mindent el is veszthet. Az a «középutas» politika, amelynek egyik része volt a klebelsbergi kultúrpolitika is, ezzel szemben ösztönösen és tudatosan elutasított minden olyan vakmerőséget, amely kockára tehetné volna az amúgy is fölötte esendő magyar állami létet. Hiszen mégis csak a csonka ország volt az a pont, amelyen a magyar tagadás lábát megvethette! A konszolidáció nagyon nehéz és bonyolult, a nagy tömegek előtt alig népszerűsíthető feladatot vállalt: össze kellett hangolni a lehetségest, az időszerűt az örök nemzeti álmokkal. Ilyen értelemben kell felfognunk Klebelsbergnek sokat gúnyolt paradoxonját is a kultusztárcáról, amely átmenetileg a «honvédelmet» vállalta. Szemébe vágták, hogy körzővel és vonalzóval akarja Magyarországot visszafoglalni! Klebelsberg méltósággal válaszolt: «Milyen szánalmas beállítás! De igenis a tudás erejével döngetjük a trianoni börtönajtót és a szellem szavával hirdetjük a világ nemzeteké a magyar igazságot.» Klebelsberg a maga módján, a maga eszközeivel készítette elő a revíziót abban a meggyőződésben, hogy az egyetlen lehetséges úton jár. Trianon leleményessége ugyanis szerinte csak ezt az egy utat felejtette el csapdákkal és torlaszokkal járhatatlanná tenni.

Meggyőződésében ez alkalommal is, mint annyi más esetben, a magyar történelem tanulságai erősítették meg. Klebelsberg történetünkből világosan, minden kételkedés nélkül azt olvasta ki, hogy vagy megtartjuk legdrágább nemzeti örökségünket, a kultúránkat, vagy törölnek bennünket az önálló nemzetek sorából. De nem szabad, nem lehet elpusztulnunk, mert bizonyosra vehető, hogy az előző nemzedékek felemelő példájára majd mi is a legnehezebb körülmények ellenére megteesszük a magunkét. «Ez a kemény megpróbáltatásoknak alávetett nép sohasem mulasztotta el, hogy művelődésének fejlesztéséért nagy erőfeszítéseket tegyen és áldozatokat hozzon, műalkotásokat emeljen és intézményeket létesítsen, s bár ezeket, mint egyetemeinket és könyvtárainkat, többször elpusztították, de mindannyiszor újakat alkotott pótlásunkra.» Ez a történelmi kötelezettségünk Trianonnal sem változott meg. Azt a kultúrát, amely fenntartott bennünket a múltban, nemzeti szerencsétlenségünk mélységében is ápolnunk kell.

Klebelsberg egy pillanatig sem kételkedik abban, hogy veszélyeztetett helyzetünkben fennmaradásunkat valóban kultúránknak köszöntük. Ez adott erőt ahhoz, hogy a sokszor kegyetlen sorssal szembeszálljunk, ez nemesítette meg küzdelmeinket, ez szépítette nyomorúságunkat. Országunkat nem is annyira a hegyek és folyók választották el Délkelet-Európától, mint inkább műveltségünk. Azok a nagy eszmeáramlatok, amelyeket az egyetemes európai kultúra termelt, hozzánk mind eljutottak, de a magyarság vonalán túl kelet és dél felé csak szórványosan hatoltak előre. «A pécsi és gyulafehérvári székesegyház, a kassai dóm éppúgy határkövei a nyugati civilizációnak, mint a magyar jezsuiták barokk templomai és kollégiumai, az Eszterházyak és Grassalkovichok rokokó kastélyai.» Igaz, hogy ezt a kultúrát sok-sok vérrel kellett oltalmaznunk. De megértte! Ha nem tettük volna, már régen minket is elsodort volna a szélvész ebből a viharsarokból. Államalkotó képességeinket, katonai erőneinket a kultúra iránti fogékonyság edzette meg. Ennek köszönhattuk, hogy a keletről jött társtalan népet az európai közösség egyenlőjogú tagnak elfogadta.

Kifogyhatatlan ötletességgel gyűjti össze tételének igazolásához a történeti bizonyítékokat. Egyik legfontosabb megállapítása, hogy nálunk politikai fellendülést mindig megfeszített kulturális munka előzte meg s készítette elő. Szent István, hogy megszervezhesse országát, előbb behozta a kereszténységet. Amikor Mátyás nagyvonalú nyugati politikára készült, buzgón ápolta a renaissance kultúrtörökvéseit. A felemelkedés és a hanyatlás bizonyos törvényszerűséggel úgy váltogatták egymást, hogy a felemelkedést mindig a kultúra készítette elő, a bukást pedig a kultúra elhanyagolása kísérte. Fejlődésünk menetét sokszor megakasztották a brutális események, köztük a legbrutálisabb, a török hódítás. De a kultúra segítségével mindig újból talpraálltunk. Klebelsberg szerint a tartósabb politikai fellendülés sohasem véletlen, sohasem valami váratlan konjunktúra ajándéka, hanem mindig becsületes szellemi erőfeszítéssel megalapozott tervszerű munka eredménye.

A példák közül a legjobban a szívéhez nőtt a Reformkor tanulsága. Ezt a korszakot érezte a maga működése igazi mintaképeként. Többször hangsúlyozza, hogy e nagy idők domináló mozzanata, mintegy vezérmotívuma volt a művelődés fontosságába vetett rendíthetetlen hit. «Jöttek az alkotások: reformok, intézmények. Embereknek és alkotásoknak különös varázst kölcsönöz, hogy alapjában véve hatalmas művelődési vágy mozgatott mindent. Sokáig, szinte a forradalom előestéjéig gátat tudtak vetni annak, hogy a sivár politizá-

lás elnyomja a kulturális mozzanatokot, mert az volt a meggyőződésük, hogy csak a kipallérozott, a műveltség által fajsúlyában megnövekedett nemzet tállátatik majd súlyosnak, ha a világtörténelem mérlegén megméretik.» Ha nincs a reform-korszak ellenállhatatlan kulturális lendülete, az osztrák önkényuralom a szabadságharc bukása után bizonyára könnyebben elbánt volna velünk. De az irodalomból a politikai térre átáramló erő még akkor is védett és megóvott bennünket, amikor Petőfi már elesett, Bajza megőrült, Vörösmarty megtörtén visszavonult, és iskoláinkból az osztrák rendszer próbálta kiölni a magyar szellemet. A reformkor nagy művelődési értékeiből még maradt annyi, amennyi ki tudta, védeni a Bach-korszaknak a szellem ereje ellen indított rohamát. A vallásos ember misztikus biztonságérzetével vallja: «Mínthogy az Alkotó világtervével jut összeütközésbe az, aki értékes kultúrákat meg akar semmisíteni, azért Bach összbírodalmi kísérlete is összeomlott, mikor a magyar művelődés léte ellen tört.» Említettem, hogy költőink közül talán a legjobban szerette és legtöbbet forgatta Vörösmartyt. Benne érezte talán a legvilágosabban a korszak alap gondolatát, a kultúra révén való felemelkedés elemi vágyát. Különösen kedvelte – alkalmilag idézte – a «Jóslat» és a «Gondolatok a könyvtárban» című költeményeit.

Egyik sokszor ismételt hasonlata szerint lakóhelyünkön, Európa belvárosában, nem konzerválhatjuk a műveletlenség zsupfedeles gunyhóját, mert a telek túlságosan drága lenne hozzá, s hamar lebontanák az ott éktelenkedő viskót. A régi Pest belvárosi kis házai sem tudták magukat tartani a négy-ötemeletes bérpaloták mellett. Lebontásra kerülne államunk is, «ha filiszteri takarékosság szempontjaitól vezetve nem hoznánk meg kulturális téren azokat az áldozatokat, amelyek szükségesek ahhoz, hogy Közép-Európa többi országaival lépést tudjunk tartani». Íme a kulturális program másik fontos alaptétele: a szomszédok fölé való kerekedés, a szorosabb értelemben vett kultúrfőlény.

Klebensberg szerint a kultúra nemcsak együttműködés, hanem verseny, sőt harc is. A mi sajátos esetünkben a verseny kimenetele életet vagy halált jelent. Nekünk nemcsak arra kell vigyáznunk, hogy a kultúrát egy bizonyos elfogadható mértékben adagoljuk. Szemmel kell tartanunk egyúttal a nagy lépésekkel előretörő szomszédaink közül az ún. utódállamokat, amelyeket a mienkéből duzzasztottak fel. S életbevágó fontosságú, hogy az egyetlen területen, ahol még szabad maradt számunkra a verseny, fölibénk ne kerekedhessenek. Ennek biztosításáért szerinte minden elképzelhető áldozatot meg kell hoznunk.

Híressé vált gépkocsi-hasonlata. «A világtörténelem végzetes útján négy gépkocsi robot. Az első gépkocsi kénytelen gyorsítani, mert a másik három nyomában van, már harsonajelt ad, jelezve, hogy kerülni akar. Erre a másik három gépkocsira az van írva: Románia, Szerbia és Csehország. Arra a kocsira pedig, amely még elől jár, de gyorsítani kénytelen, az van írva; Magyarország. Kérdem, akadhat-e jó hazafi, aki vállalja a felelősséget azért, hogy ez a három kocsi a világtörténelem végzetes útján mellettünk elrobogjon, és minket elhagyjon, porfelhőbe borítva bennünket. Ha ezt akarják, ... ehhez más kocsivezetőt keressenek, mert én egy kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak fegyverlerakó közoktatásügyi minisztere sohasem leszek.» Amilyen kockázatosnak látta a hatalmi politikában a sietést, annyira végzetesnek gondolta a kultúrpolitikában a halogatást, vagy éppen a lemaradást. Az egyik képviselő sokallta a gyorsaságot: Klebelsberg nyolcvan kilométeres tempóval robot, holott az ország anyagi erői csak negyven kilométert engedélyeznének. Klebelsberget nem lehet meggyőzni. Azt megengedi, hogy az anyagi erők talán kisebb gyorsaságot javasolnak, de verseny folyik, életre-halálra szóló verseny, tehát engedni nem lehet. «Nekünk magyaroknak nem szabad az ígéret földjére vezető ösvényen a félúton összeroskadnunk.» Az anyagi erők hiányán viszont segítenünk lehet, segítenünk kell munkával és szervező tevékenységgel. Kevesebb beszédre, kevesebb kritizálásra és több cselekvésre, a «tett nemes fanatizmusára» van szükségünk. Óva int attól, hogy ezen a téren illúziókba ringassuk magunkat, hogy az a kultúrfölény, ami a múltban megvolt, akkor is megmarad, ha ölbe tesszük a kezünket. A kultúra nem elraktározható áru: azért állandóan dolgoznunk kell. A minket környező, velünk szemben ellenséges népek telve vannak tettekre kész önbizalommal, s a képzelhető legviharosabb tempóban fejlesztik kultúrájukat, próbálják behozni elmaradottságukat. Náluk egymásután szervezik az új egyetemeket, szaporítják a tanszékeket, nálunk pedig sokan azon törik a fejüket, hogyan lehetne a meglévő egyetemek közül egyet-kettőt lemeszárolni. A tempót bírunk kell; meg kell maradnunk ezen a tájon annak, ami mindig voltunk: előrszemzetnek. Nem tudott volna beletnyugodni, hogy időt veszítsünk, vagy éppen lemaradjunk. Mindent megfigyel, ami erre a pontra vonatkozik, s állandóan gyötri a gondolat: valóban megtett-e mindent? Amikor egy alkalommal Prágában járt, elszomorította, hogy a cseh fővárosban több a könyvkereskedés, gazdagabbak a könyvkereskedői kirakatok. Elismeri, hogy tudományos irodalmunk előre még nagy szívóssággal tartja magát, de a szépirodalom csenedesebb. Ennek és a színészetnek bátorításra lenne szüksége. Klebelsberg úgy dolgozik, mint veszély idején az ármentesítő

mérnök: figyeli, hol gyengül a gát, s azokat a pontokat erősíti, amelyeken át-törés veszélye fenyeget. Mindent összevéve: a kultúra egyetlen pontján sem szabad szomszédainkkal szemben a második sorba kerülnünk. «Sok verejték, könny és vér nemes gyümölcsképpen az idők folyamán gazdag kultúrára tettünk szert, úgyhogy az összeomlás után is a romok alatt megmaradt számunkra két örök érték: a becsület és műveltség. Ezeket ápolni, nyomor és ínség között is fenntartani szent kötelességünk... ha eltűrjük, hogy keleti szomszédaink kulturális téren is túlszárnyaljanak, akkor ütött az óránk.»

Az idegfelesztő verseny ránkparancsolja, hogy a kiegyezés korszakának hagyatékát az új idők követelményeinek megfelelően gyarapítsuk. Klebelsberg az első időben, amikor propagandáját elindította, főleg arról beszélt, hogy művelődési téren legalább a kiegyezés korának színvonalát kell továbbra is biztosítanunk, régebbi intézményeinket átmentenünk. Hamarosan továbbment: már nem éri be a régi színvonallal, mert a környező államok rákényszerítették a versenyt. Egyébként is «a kultúra nem olyan jószág, amit pusztá megőrzéssel meg lehet tartani; a kultúra folyvást megújul, mint évenként az erdő lombozata.» Megváltoztak az idők, megváltoztak a követelmények: az új kor új intézményeket kíván. «Valóban rosszul állnánk, – kiáltja – ha a rádió és a repülőgép korában, mikor a fejlődés üteme szédítő, a magyar kultuszminiszter a kiegyezés kora intézményeinek pusztá konzerválására szorítkoznék, és nem kreálná azokat az intézményeket, amelyeket a haladó kor megkövetel. Nagyon sokat alakítunk át, és sok újat kell majd a jövőben is létrehozunk, nehogy egy új szellemi Sedan, helyesebben mondva egy szellemi Trianon elé vigyük a magyar nemzetet.» Különben is a kiegyezés kora, amelytől Klebelsberg ott, ahol lehetett, egyáltalán nem vonta meg elismerését, kulturális szempontból szerinte távolról sem használta ki a lehetőségeket: az ilyen célokra aránylag keveset áldozott, s azt sem a legkörülményesebb tervszerűséggel. S az idő is rövid volt ahhoz, hogy művét befejezhesse.

Különösen a tudománypolitika terén elért eredményeket kevesli. A kiegyezési korszakban kevés az egyetemi tanszék; szerencsejáték, hogy valaki, bár egyébként megérdemelné, katedrára juthat-e, vagy sem. Nincs ösztöndíj-akció: a XVI. században több magyar járt külföldi főiskolákra, mint ezekben az évtizedekben. Pedig a magyar hazafiságot izzó hőfokra a külföldön szerzett tapasztalatok szokták hevíteni. Azt is lesújtónak találja, hogy a kiegyezéstől az összeomlásig eltelt fél évszázad mindenfajta iskola emelésére csak 37.750.398 aranykoronát fordított, a feladat nagyságához mérten szinte koldusösszeget,

amelynek törpesége akkor tűnik igazán szembe, ha megfontoljuk, hogy ugyanazon idő alatt több milliárd államadósságot halmoztak fel, amelyből mindenre aránylag bőségesen jutott, csak a kultuszárca volt kénytelen morzsákkal beérni. A beruházási összegek ilyen célszerűtlen felhasználásának eredménye, keserves gyümölcse lett az egymilliónál több hatéves kort meghaladott analfabéta. Ezekről nyüzsgött az Alföld és a Dunántúl. Általában nagy tehertétele a történelem előtt ennek a különben nagyon szerencsés, sőt sok ponton ragyogó korszaknak, hogy helytelenül alkalmazott takarékosági elvektől félrevezetve igazán nagykoncepciójú kultúrpolitikát nem tudott kezdeményezni. A korszak vége már igen beteg volt. Az obstrukciókkal rengeteg időt pocsékoljunk el. Alapjában véve ez az időszak lett volna arra hivatva, hogy kulturális téren mindazt, ami nem kis részben a török megszállás utókövetkezményeként hátramaradt, végleg jóvátegye. Ez nem történt meg. S az is nagy baj volt, hogy a korszak kultúrpolitikája területi szempontból nem volt egyenletes. Felduzzasztotta ugyan a fővárost, de utána a maradék legtöbb erőt nem a színmagyar részekre irányította, hanem a perifériákra, tehát éppen azokra a területekre, amelyeket Trianon elszakított. Mérhetetlen sokat kell behoznunk és pótolnunk! Az örökséget nem lesz elég megtartanunk, pedig ez magában véve is nagy feladatot jelentene, hanem még gyarapítanunk kell. A kultúrfőlény gondolatával kapcsolatban is kiütközött belőle a magyar múlt szerelmese, a történelem búvárlója. Egyik parlamenti beszédében rámutatott arra, hogy a szorosabb értelemben vett kultúrfőlény sem valami új dolog, még kevésbé az ő találmánya, hanem szent magyar történeti hagyomány. Koronatanúja ez alkalommal Kossuth Lajos, kinek egyik leveléből a következő mondatot ragadta ki: «Nemzeti létünk csak azáltal biztosítható, ha az a súly, melyet a szám, az életrevalóság, a történelmi állás nyújt, a közművelődés súlya által hatályosabbá tétetik. Teljesen meg vagyok győződve, hogy ha a Közép- és Alduna etnográfiai rendszerében nem sietünk nemzetünk számára kulturái tekintetben a primus inter pares szerepét biztosítani, vagy éppen túlszárnyaltatni engedjük magunkat, veszve vagyunk.»

Kedvteléssel, belső elégtétellel fejtegette, hogy alapjában véve Széchenynek is ez volt a felfogása; legalábbis cikkeiben, beszédeiben állandóan hangsúlyozta a kiművelt emberfők fontosságát. Ha ketten valamiben egyetértettek, akik egyébként annyi ponton vallottak ellentétes felfogást, akkor valóban csak a legmélyebb magyar igazságok egyikéről lehet szó! S fontos az is, hogy éppen az amúgyis annyira kedvelt reform-korszak két nagy egyéniségé-

nek egybehangzó ítéletére hivatkozhatott. A gondolat geneziséét egyébként továbbkutatja, s megtalálja már az újraébredés nagy úttörőinél, Bessenyeinél és Kazinczynál is. Tehát csakugyan nem valami újdonságról van szó, hanem a legszentebb magyar hagyományok egyikéről. «Jaj annak a kultúrpolitikusnak, aki erről az útról le akar térni!» Néha szelleme játékos kedvében volt, s egy ilyen pillanatban még a magyar címerből is kiolvasta a kultúrfölényre való kötelezettséget. «Mert ha más népek címereit nézzük, mit látunk? A fizikai erő szimbólumait, a bajor és szász címerekben oroszánokat, a württembergiben szarvast, a poroszban erdei óriásokat, az angolban egyszarvú paripát, a német címerekben sasokat, szóval olyan emblémákat, amelyek a földi, amelyek a testi erőket jelképezik. Csak a magyar címet tartják angyalok, akik a szellemi erők megtestesítői...» Kifogyhatatlan volt érvekben, sokszor meglepő ötletekben, ha arról volt szó, hogy a maga igazságát alátámassza.

Természetesen ez a történelmi megfigyelésekből és kultúrfilozófiai elmélkedésekből felépített eszmepalota jó célpontot nyújtott Klebelsberg politikai ellenfelei számára, akik vaskos realizmusukban csak a kézzelfoghatót voltak hajlandók tisztelni, s egyébként sem voltak lelkiileg a kultúrpolitikai messzebb távlatok áttekintésére hangolva. A legnagyobb pillanatnyi sikert Klebelsberg elgondolásával szemben az a képviselő érte el, aki egyszer a kultúrfölény elvét lelkesen magyarázó miniszternek odavetette: «Igen ám, de kultúrfölénnyel nem lehet az ágyúkat megtölteni!» Klebelsberg azonban nem lehetett egykönnyen zavarba hozni, vagy éppen elkedvetleníteni. Szent hévvel folytatta tovább a maga munkáját. Olyan magyarnak vallotta magát, aki nem vérzik el egy gondolaton, nem kedvetlenedik el, ha útjába állnak, hanem még jobban megfeszíti minden erejét. Agitál, szuggerál és főleg alkot. Minden gáncson, szűkkeblűségen, kicsinyességen, irigységen, gyanúsításon felülemelkedve csinálja, aminek elvégzésére rendeltetett.

Egy ponton remélhetett mindig támogatást: a kormányelnöknél. Klebelsberg többször hangoztatta, hogy az ő politikája, amelyet a «kultúrfölény» szóval szeretett röviden összefoglalni, tulajdonképpen a Bethlen-kabinet kulturális politikája. S ez nem volt üres szó. Jellemző, hogy az egyik jeles ellenzéki publicista gúnyosan «Bethlen-féle Klebelsbergség»-ről beszélt, amivel célozni akart a két vezetőpolitikusnak a lényeges kérdésekben való egyetértésére. Klebelsbergnek többször alkalma nyílt arra, hogy a kormányelnök támogatását a nyilvánosság előtt nyugtázza. Egyik parlamenti beszédében pl. be-

vallotta, hogy amennyiben a pénzügyminiszterrel alkalmilag nem boldogul, soha sem fordul a kormányelnökhöz siker nélkül.

A népiskolázás fejlesztéséhez szükséges aránylag hatalmas összegeket szintén főleg Bethlen támogatása biztosította. Ugyancsak segítségére volt a magas kultúra számára igényelt fedezet előteremtésénél is, pedig ezen a ponton a helyzetet a «demagóg jelszavak» politikailag éppenséggel nem könnyítették meg. Így jött létre pl. Klebelsbergnek talán legtöbbet gáncsolt alkotása, a tihanyi élettani intézet. Amikor a pénzügyi szanálás szerencsésen befejeződött, s a nagyobb arányú hasznos beruházások megindulhattak, Klebelsberg örömmel állapította meg, hogy a kultuszárca, amelyet azelőtt mostoha-gyermekként kezeltek, a kiegyezéskori állapothoz képest meglehetősen előtérbe került, ami a kormányelnök támogatása nélkül aligha sikerült volna akkora mértékben. S ha szükség volt rá, Bethlen a nyilvánosság előtt is megvédte miniszterét. Amikor pl. 1929. július hó elején a felsőházban a távollevő Klebelsbergert, aki éppen a nálunk időző Schmidt-Ott minisztert kísérte körútján, kultúrpolitikája miatt támadták, Bethlen is felállt megvédelmezésére.

Többször hangoztatta Klebelsberg azt is, hogy Bethlen a nemzeti rekonstrukció művében a kultúra szerepét teljesen vele egyetértőleg ítélte meg. Erre döntő bizonyítékok vannak. Bethlen már 1921. ápr. 19-én tartott bemutatkozó beszédében utalt arra, hogy céltudatos kultúrpolitikával kell kiküszöböl-nünk a nemzetből a veleszületett hibákat. Egy másik nagyon fontos nyilatko-zata 1922. május hó 15-én hangzott el, szintén még Klebelsberg közoktatás-ügyi minisztersége előtt, de bizonyos mértékig már személyével kapcsolatban. Bethlen a soproni kaszinó dísztermében beszédet mondott Klebelsberg képviselőjelöltségének támogatására. Felszólalásából kiderül, hogy a kultúrfőlény már akkor kormányprogram számba ment. Bethlen megállapítja, hogy látszólag független, önálló nemzet lettünk, azonban szinte minden feltétele hiányzik annak, hogy valóban független nemzeti életet élhessünk. Hadseregünket lesze-relték, az önálló jegybank felállításához egyelőre hiányzik az anyagi erőnk, vámterületünk megszervezéséhez alig maradt területünk. A függetlenség külső attribútumait megadták, de a hozzávaló erőforrások hiányzanak. Első teendők lesz, hogy kivívjuk az egyenjogúságot, hogy megszüntessük a megalázó beavatkozási politikát. Meg kell erősödnünk gazdaságilag, hogy megoldhas-suk a legégetőbb szociális bajokat. Ezek közül az egyik legsúlyosabb jelenség, hogy tönkrement a magyar középosztály, s vele együtt a tönk szélére jutott a magyar kultúra. Már pedig a békeszerződésben alig sikerült mást megmen-te-

nünk, mint «kulturális felsőbbiségünket». Ebből nem engedhetünk: nem súlyedhetünk le a Balkán színvonalára. «Mert lehet egy nemzetet – folytatja – szegénnyé, koldussá tenni, de ha a nemzetben lakozó szellemi és erkölcsi erőt megtartani és gyarapítani képesek vagyunk, akkor a nemzet nincs elveszve, és mindent vissza lehet szerezni.» Pontosan az a vezérgondolat, amelyet később Klebelsberg publicisztikai működése népszerűsített, és ezerfelé szétágazó, de mégis mindig egy célra törekvő alkotó tevékenysége a valóságba átültetett. Minden esetre Bethlen is, Klebelsberg is együtt keresték azt a pontot, amelyen a káoszban lábukat megvethetik, s ezt mindketten a magyar kultúra megmentésében és továbbfejlesztésében találták meg. Későbből is Bethlennek számos nyilatkozatát lehetne felhozni annak igazolására, hogy a kultúrfőlény valóban kormányprogram lett. Az már főleg Klebelsberg érdeme, hogy szállóigévé vált.

A kultúrfőlény elve lett Klebelsberg kultúrpolitikájának elindulása, alapja, vezető gondolata. A betetőzés, a végső, cél tisztázása, az átfogó nemzetnevelési program kidolgozása majd a neonacionalizmus elnevezést kapja. A kettő közé esik a tett, a kultúrát mentő és továbbépítő alkotó tevékenység. Alapjában véve minden mindennel összefügg, s a valóságban szétbogozhatatlanul összefonódik. Így nem lesz könnyű felelni arra a többször felvetődött kérdésre: volt-e Klebelsbergnek «rendszere», előre elgondolt terve, vagy csak a pillanat inspirálta-e őt?

Az előző fejezetekben megfigyelhettük, hogy Klebelsberg már fiatalon, a kilencvenes években kialakította kultúrpolitikai elveinek tekintélyes részét, s ha valaki nagyon keresné akkor még erősen forrongó gondolatvilágában a «rendszert», bizonyosan meg is találná annak legalább a körvonalait. De nála nem ez volt a fontos, hanem a tett, az alkotási lehetőség. Egyáltalán nem törődött azzal, vajon a cselekvés sorrendje, amit annyi külső tényező befolyásolt, megfelel-e az elméleti elgondolás logikai egymásutánjának. Elvégre a gyakorlati politikai tevékenység nem igazodhat a matematikai levezetés szabályai szerint. Ha már most valaki Klebelsberg kultúrpolitikáját és az ezt kísérő hatalmas publicisztikai tevékenységet ebből a szempontból áttekinti, egyformán valószínűsítené tudja, hogy Klebelsbergnek volt, de azt is, hogy nem volt kultúrfilozófiai rendszere. Az igazság az, hogy volt, de egyáltalán nem dogmákból összeszerkesztve, s főleg a kivitelben nem kötötte magát bizonyos sorrendhez. Találón állapítja meg egyik méltatója, hogy rajta nem uralkodott a rendszer, hanem inkább az ő aktivizmusa nyergelte meg azt, s formálta végre-

hajtását. Sokkal inkább gyakorlati érzékű volt, sokkal hajlékonyabb, sokkal éleesebben figyelte a szükségleteket és lehetőségeket, semhogy ez másként lehetett volna. Első pillantásra inkább úgy látszott, mintha improvizált, sőt egyes ténykedéseket mintha elsietett volna. A szüntelen aktivitás a közvetlen szemlélőnek alig tette lehetővé valami rendszer elképzelését. Távolabbról, sőt bizonyos távlatból nézve azonban kétségtelen, hogy minden elhatározását, a legrögtönzöttebbnek látszót is, szilárdan kiformált, logikusan végiggondolt alapelvek határozták meg. Ezt mutatta képzetkapcsolásának jellege is: gyorsan kapcsolt, s mindig a megfelelő helyre, mintha az új gondolatnak valami kész plánumban előre rést hagyott volna! S csodálatos, hogy az utólag repedéstelen tömörségűnek látszó elgondolás egyes részei időbelileg sokszor milyen messze estek egymástól a gyakorlati megvalósítás sorrendjében. Látszólag mindig sietett, munkatársai gyakran talán türelmetlennek is érezték, pedig alapjában véve – ha kellett – szívós türelemmel tudott várakozni. Sokszor csak hosszú várakozás után csaphatott le a megvalósítás pillanatára. Így pl. az angol kollégium felállításának tervét évekig melengette, a megvalósítást a legkülönbözőbb formákban kitervezte, majd ismét elvetette, amíg végül az intézmény egy kedvező pillanatban tényleg valóra válhatott. Az ilyen esetek is azt mutatják, hogy volt rendszere, amiben minden szépen összevágott, de csak azt érezte belőle mindig élő résznek, aminek megvalósítására éppen sor kerülhetett.

Egyik beszédében szükségesnek tartja, hogy e kérdésről a nyilvánosság előtt vallomást tegyen. Minisztersége elején azzal vádolták, hogy kultúrpolitikája töredékes, nem alkot összefüggő egészet, rapszodikus. Egyik képviselőtársa egyenesen azt állította, hogy Klebelsbergnek ideje sem volt áttanulmányozni az aktuális problémákat, s éppen azért üres jelszavakkal dobálódzik. Klebelsberg rámutat, hogy mi sem lett volna könnyebb, mint kerekdednek látszó programot kikanyarítani. De Tisza Istvántól azt tanulta, hogy egy miniszter csak akkor beszéljen, ha szavát nyomon követheti a tett. Majd amikor a szükséges összegek rendelkezésére állnak, ő is feltárja az összefüggő programot. Ezt igazolja egyébként a kultúrpolitikai tevékenységének sorrendje is. A Julián-egyesület volt ügyvezető igazgatója, a főleg népoktatási problémákkal küzdő volt kultuszállamtitkár kétségtelenül átérezte a népoktatási problémák gyors megoldásának szükségességét, s mégsem ezzel a ponttal kezdte, mert az anyagi lehetőségek más sorrendet parancsoltak.

A rendszeralkotó készség szoros összefüggésben volt a tervszerűség kultuszával, amely Klebelsberg egész életét betöltötte. Erről már szó esett, s

még lesz alkalmunk beszélni róla. Már a fiatal Klebelsberg fanatikus híve volt a tervszerűségnek, s a magyar közéletben ennek a hiányát panaszolta a legkeservesebben. Még olvasmányai kiszemelésében s főleg kiaknázásában sem engedte át magát az egyéni kedvtelésnek. Az olvasmányokhoz fűződő elmélkedés metodikájában is megvolt a maga módszere, amelyet egyik volt berlini professzorától, Bernhardt Hüblertől tanult. Hübler mondta el neki, hogy valahányszor összefüggően adja elő Németország történetét, mindig más és más szempontból gondolja át munkájával kapcsolatban népe élete folyásának törvényszerűségeit. Klebelsberg ezzel a módszerrel különböző szempontokból olvasta a magyar történetírókat. Egyik ilyen csoportosítási szempontja volt a tervszerűség nyomainak kutatása a magyar történelem főbb szereplőinél. A nyert zsákmány aligha elégítette ki, mert a tervszerűség és következetesség hiányát a magyar életben – a jelenben és a múltban egyaránt – gyakran emlegette. Publicisztikai munkásságában a leggyakrabban előforduló szavak: tervszerűség, következetesség, szervezkedés. A tervszerűség hiányának tudja be pl., hogy községeinkben sokszor úgy vezetnek az utcák és főutak, «ahogy azokat a török pusztítás után odavetődött első ökrös-szekér kerekei vágták.»

Szemléletesen magyarázta, hogy tervszerű és következetes cselekvés esetén évenként lerakódik egy-egy réteg, s így hosszabb idő alatt még lassú munkával is nagyobb eredményeket érhetünk el, mint az olyasfajta lázas kapkodással, amely a már megkezdett fonalat elejti. Így az áldozat és felbuzdulás sem érheti el célját. Lelkes meggyőződéssel hangsúlyozta, hogy a szervezkedés meghatványozza az erőt. S erre kevés népek van annyira szüksége, mint a sok vért vesztett s a trianoni békével szándékosan sorvadásra ítélt magyarságnak. Szerette emlegetni, hogy erőink fogyatékosságát tervszerűséggel igyekszik pótolni. Ilyen összefüggésben különleges nyomatékot kap a klebelsbergi program következő pontja: «Nem elégséges egyes intézményeknek elszórt létesítése, bármilyen jelentékenyek legyenek is egyébként azok, hanem az ország területi megoszlásának és társadalmi tagozódásának mélyrehatóbb elemzése révén fel kell ismernünk és meg kell erősítenünk azokat a főpilléretket, amelyeken a magas művelődés nyugszik.»

Amit itt a magas művelődésről mond, ugyanaz érvényes egész kultúrpolitikájára. A közel egy évtizedre nyúló alkotási korszak lélegzetelállító tempóban emeli és erősíti a magyar kultúra főpilléreit. Az alkotások egybefonódnak: mi azonban kénytelenek vagyunk az áttekinthetőség biztosítása céljából azt, aminek legfőbb értelmét éppen egész volta adja, részekre tagolni. Így ke-

rülnek a következőkben sorra a tudománypolitika, az egyetemi kérdés, kapcsolatban a várospolitikával, majd a középfokú iskolák, a népiskolák és a népművelés kapcsolatban az alföldi akcióval, a művészetpolitika, a testnevelés. Az egészet magasabb egységbe foglalja a nagy nemzetnevelő program, a neoneacionalizmus. Ennek szélesebb körökbe való kivetítését szolgálta elsősorban a klebelsbergi publicisztika, a csonka ország kulturális törekvéseinek legmonumentálisabb irodalmi emléke. Látni fogjuk, hogyan érvényesült az elméleti alapvetés a gyakorlati kivitelnél s hogyan magasodott az, amit kultúrpolitikának nevezünk, művelődéstörténetünkben szinte egyedülállóan kidolgozott, részletekbe menő hatalmas nemzetnevelői programmá.

IV. fejezet

Tudománypolitika és népoktatás. – Klebelsberg szerint az áldozatos tudománypártolás a legjobb gazdasági befektetés. – A tudományos kutató munka jelentősége a nemzeti életben. – A kisállamok is csinálhatnak eredményes tudománypolitikát. – A Gyűjteményegyetem megalkotása. – Az autonómia-gondolat érvényesítése a tudományos szervezetekben. – Az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ. – A Magyar Tudományos Akadémia megsegítése. – A Természetudományi Kongresszus munkálatai. – Az Országos Természetudományi Tanács életre hívása. – A Széchenyi István tudományos társaság megalapítása. – A svábhegyi csillagvizsgáló. – A tihanyi élettani intézet. – A magyar «Dahlem» terve; akadályok, harc a székesfővárossal. – Az ösztöndíj-ügy rendezése; tervek a népi tehetségek kiválasztására. – A tudományos ösztöndíjak fontossága a nemzeti életben. – A «nyugatoság» a magyar múltban és várható alakulása a jövőben: a kultúrpolitikai «vegyészet» fontossága. – A régi osztrák és a friss kis-entente propaganda megfelelő ellensúlyozásának kötelezettsége. – A Klebelsberg-től kiépített kulturális összeköttetések sokoldalúsága. – Külföldi magyar intézetek és egyéb magyar «órszemek». – Az Országos ösztöndíjtanács. – A belföldi kutató ösztöndíjak. – Kultúrpolitika és külpolitika a trianoni korszakban. – Klebelsberg beszédei a különböző kongresszusokon. – Külföldi látogatások és előadások. – Kapcsolatok az északi rokon népekkel. – A külföldi sajtó a magyar tudománypolitikáról. – Klebelsberg és a népszövetségi Cooperation Intellectuelle. – A Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége. – A Suprauniversitas terve. – A Corvin-rend alapítása.

Klebelsberg szívesen idézte az Altorjai Apor Péternek tulajdonított mondást, hogy mi magyarok mindig tudtuk, mit kellene tennünk, és tettük azt,

amit lehetett. Amikor azt a vádat hozták fel ellene, hogy a tudománypolitikát előbbre helyezte a népoktatásnál, ezzel a mondással válaszolt. Állandóan hangsúlyozta, hogy kultúrpolitikájának több pillére közül a két legfontosabb a népoktatás-népművelés és a tudományok fejlesztése. Legjobban szerette volna a kettőt elejétől fogva párhuzamosan csinálni. «A kérdés nem az, – hajtogatta – hogy népművelés, vagy egyetem, vagy magas kultúra, hanem az a kérdés, hogy népművelés és magas kultúra!» Ha a kettőt együtt csinálhatta, ünnepnapja volt. Amikor Szegeden pár órán belül párhuzamosan avathatta az egyetem új épületeit és az «ötezredik népiskolát», a kapcsolatban szimbolikus jelentőséget lát. De nem mindig csinálhatta, amit akart és úgy, ahogyan szerette volna. Kétségtelen, hogy minisztersége első szakaszában a népiskolával sokkal kevesebbet foglalkozhatott, mint akarta és óhajtott volna. A szemét állandóan rajta tartotta, toldozott-foldozott, amennyire tőle telt, de a «szerves» akcióját ki kellett várnia. A népiskola ugyanis a legszerényebb elgondolással kapcsolatban is hatalmas összegeket kíván, mert sok van belőle. Ezzel szemben a tudománypolitikában sokszor aránylag csekély összeggel nagy, mutató eredményeket lehet biztosítani. Klebelsberg őszintén bevallja, hogy első tudománymentő akcióját azért indíthatta el, mert a legtöbb intézkedése az államnak vagy semmibe, vagy csak garasokba került.

S már ezek a szerény intézkedések is milyen nagy jelentőségűek voltak! Lelket öntöttek a tudomány munkásaiba. Ez a kommunizmustól a «fej munkások» közé sorolt, de még ott is háttérbe szorított kategória kitagadott gyermeknek érezte magát, s magába roskadva állapíthatta meg léte céltalanságát, sőt felesleges voltát. Klebelsberg, már mint a Történelmi Társulat elnöke, munkakedvet, ambíciót élesztett történettudósainkban. S mint kultuszminiszter felrázta a többi elaléltat is. Megjelenése, szavai, de főleg tettei visszaadták a már-már elvesztett önbizalmat és hitet. Még mielőtt akciója teljes mértékben kibontakozhatott volna, a lelkek már gyógyulni kezdtek. Sőt hamarosan eljött az ideje, hogy a tájékozatlanok, vagy a szellemi kisigényűek a tudományos törekvésekkel szemben luxust emlegettek. Félix culpa! Ha ez a «luxus» nincs, a ránk zúduló világgazdasági katasztrófa sokkal inkább az elevenbe vágott volna. Így azt is átvészeltük.

Klebelsberg reális számvetést csinált, s rájött, hogy mindenféle szempontból a leggazdaságosabb befektetés a nagyvonalú tudománypolitika. S az sem elhanyagolható mennyiség, hogy a befektetés rendszerint nem mozgat meg elviselhetetlenül nagy összegeket. Utal arra, hogy a szociális és közgaz-

dasági politikában némi számottevő eredmény eléréséhez normális körülmények mellett is óriási összegek szükségesek. Ehhez képest a kultúrpolitika legtöbb tartományában, főleg a tudományos szekcióban kis befektetéssel is rendkívüli eredmények érhetők el. «Olyan a kultúrpolitika, mint a nemesített vetőmag: a kalászában rengeteg az új szem.» Egy nagyon szerény eszközökkel rendezett hőtani laboratórium pl., amelynek sikerül kísérletekkel megállapítani hazai barnaszenünk teljesebb, gazdaságosabb felfűtésének módjait és feltételeit, a befektetett összegeknek kiszámíthatatlanul sokszoros szorzatát hozhatja haszonként. Egy jó helyre juttatott ösztöndíj szintén ezerszeres hasznot hozhat. Lehet, hogy egy-egy kimagasló tehetségű ösztöndíjas kiküldésének költségeihez esetleg hozzá kell csapni két-három kevésbé sikerült kiküldetés számláját is. A vetőmaggal azonban nem szabad takarékoskodni! Még a népműveléssel kapcsolatban is, pedig az jóval drágább, elvégezhető ez a számvetés. Ha pl. kiszámítjuk, mibe kerül a nyolcosztályos népiskolára való áttérés s egyúttal kikalkuláljuk azt a közgazdaságilag okvetlenül előbb-utóbb jelentkező óriási többletet, amit a magyar dolgozók értelmi színvonalának emelkedése munkateljesítményben jelent, a két összeg különbözete kétségtelenül igazolja, hogy a népművelés javítása, bár drágának tetszik, mégis még mindig a legjobb üzleti befektetések közé tartozik. Fokozottabb mértékben áll ez a tudománypolitikára, ahol elenyészően csekély összegekkel a legnagyobb lehetőségek, a legszebb remények és megvalósulások állnak szemben. Ne felejtjük el, hogy Klebelsberg az állami élet minden részét pontosan ismerő gyakorlati államférfi volt, aki jól tudta, hogy pl. egyetlen külkereskedelmi tárgyalásnál, ha a kiküldött szakemberek nem állnak a helyzet magaslatán, egyetlen tételnél többet veszíthetünk, nagyobb lehet a kárunk, mint amennyibe egy egész egyetem vagy tudományos akadémia kerül. Persze ahhoz, hogy valaki így kalkuláljon, nagyobb távlat és minden kicsinyességtől való mentesség szükséges.

De nem felejt el, hogy szegény nemzet vagyunk, a kevésből kell áldoznunk, s a kevésből valamit elvonni viszonylagosan mégis nagy lemondással járhat. Ezen azonban nem tud segíteni. «Akárhogy forgatjuk is – írja – a kérdést: a magas műveltség, a tudomány, az irodalom és a magas művészet nem mezei virág, hanem üvegházi növény, amely csak akkor virul, ha a tiszta megélhetésnek magasabb hőmérséklete veszi körül és nem hervasztja el a szegénység, a nyomor dermesztő fagya.» Csak annak örül, hogy a mezőgazdasági lakosság és annak parlamenti képviselője általában nem húzódozott ezeknek az áldozatoknak vállalásától. Támadói ugyanis nagyobb részben éppen az ér-

telmiség, sőt az írástudó tollforgatók köréből kerültek ki. Nagyon csodálkozik ezen, s nem talál más magyarázatot, mint a forradalmi és ellenforradalmi lázat. «Olyan tett ez, mintha a halász összetépné a hálóját, a szobrász a vízbe dobna a vésőjét, a zenész kettétörné instrumentumát.» A támadók nem értik meg, hogy az új honalapításhoz áldozatos lélek is kell és csak az a kultúra ér valamit, amiért megfizettünk, amit nem ajándékba kaptunk, hanem magunknak áldozatokkal meghódítottunk. Úgy van ez, mint a honalapítás: a földet nem elég elfoglalnunk, hanem magunkhoz is kell kapcsolnunk. «Egy nép csak azzal szerez jogot ahhoz a földhöz, amely hazája, ha azt halhatatlan művekkel magához, nemzeti génuszához kapcsolja. E haza földjére ontott véren kívül a művek és alkotások azok, amelyek révén a nemzet magát a haza földjével elválaszthatatlanul eljegyzi.» Büszke rá, hogy a vérbeli kiscigányok ezt megértették. Emlegeti, hogy soha közülük egy sem tett neki szemrehányást az ún. «fordított gúláért», hogy ti. a nemzeti katasztrófák után a romok alól először a magas nemzeti kultúrát igyekezett kimenteni. Ugyanezt a magatartást figyeli meg egyébként Szerbiának paraszt eredetű vezető rétegénél is: ez sem sajnálta a pénzt a tudományok pártolására. Sorsdöntőnek tartotta, hogy az új tudományos eredményeket biztosítani tudó kutatómunka egy pillanatra se álljon meg. Katasztrófánk betetőzésének ítélte volna, ha ezen a téren lemaradunk. «Azok a nemzetek – írja – amelyeknél nem folyik eredeti kutatás, amelyeknek még főiskoláik is csak arra szorítkoznak, hogy az idegen népek által felkutatott igazságokat továbbterjesszék, nagy nemzeteknek nem nevezhetők. Egy ilyen nemzet tanárai csak idegen kultúrának commis voyageur-jei, utazói, ügynökei. Egy nemzet nagyja csak akkor lehet, ha kebelében önálló kutatás folyik. Ezért a nemzetek életében döntő jelentősége van annak, van-e ott tudománypolitika, igen, vagy nem.»

Bizalmas feljegyzései is elárulják, mennyit törte a fejét a szükséges anyagi fedezet, előteremtésén, különösen az első időben, amikor csak elvétve tudott nagyobb összegű fedezetet biztosítani csoportosan felbukkanó terveinek megvalósítására. Egy időben sokat foglalkozott egy «kultúramentő sorsjáték» gondolatával. Ennek jövedelméből akarta megcsinálni pl. a svábhegyi csillagvizsgálót egy lakóházzal, esetleg még egy villával, ebből akarta beszerezni a nagy refraktort, ugyanebből akarta kiépíteni a tihanyi élettani állomást, a berlini vagy a párizsi tudományos intézetet, ebből akarta kiegészíteni a könyvtárakat, a laboratóriumok és klinikák felszerelését, karba helyezni a műegyetem gépházát stb. A tervet egy alkalommal a nyilvánosság előtt is megemlítette.

Olyasféle megoldásra gondolt, mint amilyen annak idején a Bazilika-kölcsön volt. Később ebből akarta volna a közoktatás hiányait, főleg a tanyai iskolaügy teljesebb kifejlesztését is fedezni. Bár a kivitelre nem került sor, mégis jellemző adalék fejtöréseire.

Káprázatos az a munka, amit Klebelsberg csak ezen az egy területen, a tudománypolitikával kapcsolatban végzett. S munkamódszerében is van valami különlegesen jellegzetes. Olyan belső, szoros érintkezésbe lépett magukkal a tudósokkal, az országnak jóformán mindre valamire való szakemberével, amilyenre tudománypolitikánk történetében addig alig akadt példa. El lehet róla mondani, hogy mindenkit ismert, nemcsak azokat, akik már valamit számítottak, hanem azokat is, akikről remélte, hogy majd valamikor számítanak. Tudni akart és tudott is a reményre jogosító fiatalokról. Bizalmas beszélgetésekben, szűkebb értekezleteken, tágabb körű ankétokon, összefoglaló kongresszusokon próbálta a szakemberek bevonásával megállapítani a szükségleteket, a teendőket, a kivitel módozatait.

Munkáját lelkiileg nagy mértékben előrelendítette az a művelődéstörténelemből elvont meggyőződése, hogy a tudománypolitikus, akinél fontos a szervezés, de még fontosabb a szervezés végső célja, a megfelelő tudós munkaerők biztosítása, sokkal könnyebben, s egyúttal nagyobb stílusban dolgozhat a kis- és középpállamokban, mint a tágas mamut-birodalomokban. A tudománypolitika szerinte orchideakertészet, amelyet már csak azért sem lehet külterjes gazdálkodásra való latifundiumokon berendezni, mert minden cseréppel külön, szinte egyénileg kell foglalkozni. A méretek áttekinthetősége következtében a tudósok, írók, művészek már csak a bensőségesebb személyi kapcsolatok lehetősége révén is könnyebben irányíthatók. Tételként állította fel s tételét számtalan példával igazolta, hogy a kisállamok kiválóan alkalmaznak a tudomány-irodalom-művészetpártolás talajául. A mamutállamok nagyobb dimenziói lényegesen megnehezítik, vagy éppen lehetetlenné teszik az elengedhetetlennek minősített egyéni kezelést. Erről barátja, Becker, a porosz kultuszminiszter is panaszkodott neki. Valóban Klebelsberg jóformán mindenkiről tudta, min dolgozik, mit lehet tőle várni, hol tudná legtöbbet használni. Még az ifjú tudóspalántákkal is a legnagyobb szeretettel, valóban az orchideakertész gondosságával foglalkozott: buzdította, irányította, segítette őket, útkjából elhárította az akadályokat. Lelkesedését fokozta az a tapasztalata, hogy a háborút követő idők világkultúrpolitikájában általában dominál a szorosabb értelemben vett tudománypolitika. S bár sóvárgott a megértés után, mégsem

sokat bánta, hogy nálunk ennek a szónak még az emlegetése is sokakat támadásra ingerelt. Ment a maga útján... Első nagyobb tudománypolitikai alkotása, amelyet maga szerényen átrendezésnek minősített, noha jóval több volt, a Gyűjteményegyetem megszervezése. Ennek körvonalai még minisztersége előtt, a Történelmi Társulat elnöki székében szerzett tapasztalatok alapján bontakoztak ki elméjében. Az akció még a szorosabb értelemben vett mentés korszakába esett, amikor Klebelsbergnek minden ügyességére szükség volt ahhoz, hogy a Takarékosági Bizottság «aknamezőin» a magyar kultúra hajóit nagyobb egységek elvesztése nélkül átkalauzolhassa. Bizalmas jegyzeteiben már régebről a következő, szűkszavúságában is sokatmondó feljegyzést találjuk: «Trias: I. Levéltár, II. Könyvtár, III. Múzeum». Melléje jegyzi, hogy a Levéltárat a belügyminisztérium hatásköréből át kell helyezni a közoktatásügyi minisztériumhoz.

A törvényjavaslatot már 1922. július 26-án, tehát néhány héttel kinevezése után benyújtotta a következő címmel: *Törvényjavaslat nemzeti nagy gyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetük minősítéséről*. A javaslatból lett az Országos Magyar Gyűjteményegyetemet létesítő 1922: XIX. tc. A Gyűjteményegyetem elnevezést Concha Győző ajánlotta.

Az új szervezet, mint jogi személyiséggel bíró önkormányzati test egyesítette magában az Országos Levéltárat, a Magyar Nemzeti Múzeumot, az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumot, az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumot, s bizonyos jogfenntartással a budapesti egyetem könyvtárát is. Alkotója azonban rugalmas, fejlődésre képes szervezetnek szánta, s mint ilyenhez hamarosan hozzácsatoltattak a következő intézmények: a Bibliografiai Központ, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium könyvtára, a tihanyi élettanintézet, a bécsi történelmi intézet és Collegium Hungaricum, a berlini és római intézetek, a svábhegyi csillagvizsgáló, a szeizmológiai intézet. Majd átvette az összes hazai közgyűjtemények fölötti felügyeletet is.

Szembetűnően szerepel az intézmény megalkotásánál Klebelsbergnek az a sokszor emlegetett, később is követett tudománypolitikai elgondolása, amelynek lényegét abban jelölhetjük meg, hogy az elszigetelt intézményeket lehetőleg eredeti jellegük épségben hagyásával, főleg erőgyűjtés céljából, nagyobb egységekké ajánlatos tömöríteni. Sokszor hangoztatta, hogy a tudománypolitikában a nagyobb, átfogóbb szervezetek korát éljük. Főleg arra vigyázott mégis, hogy tudománypolitikájában mentől több tudomány és mentől

kevesebb politika legyen. Ezt a célt – mint látni fogjuk – elsősorban az autonómia kiépítésével próbálta elérni.

Az akkori helyzet magyarázza, hogy erősen hangsúlyozta a költségmenetességet. Bizonyos azonban, hogy felhasználta az alkalmat aránylag nagyon előnyös tudományos stallumok felállítására. Az eredeti magot alkotó Gyűjteményegyetem alkalmazottai elgondolásában három csoportra oszlottak: tudományos tisztviselők, technikai segédszemélyzet, közigazgatási alkalmazottak. A tudományos tisztviselők létszámát az akkori kerethez képest 97-ben állapította meg. Ezek alkalmazásánál döntő fontosságú mozzanat, hogy őket a Gyűjteményegyetem tanácsa jelöli s a miniszternek csak vétőjoga van. A múlt szétaprózott kis státusai helyett előnyt jelentett számukra a nagyobb mozgási lehetőség mellett a sokkal kedvezőbb elindulás. Klebelsberg ezekkel az állásokkal a tudományos utánpótlást akarta élnékíteni. Ennél fontosabb szempontot alig ismer. Bizonyára arra gondolt, – amit egyébként többször kifejtett –, hogy nálunk a viszonyok sanyarúsága következtében nagyon sok tehetség elcallódott, idő előtt letört, mert vagy a külső körülmények, vagy az ezektől is fokozott belső állhatatlanság pályájukat kettétörte. Egész kultúrpolitikájának egyik legfőbb mozgatója az a törekvése, hogy a tehetségek kifejlődéséhez szükséges atmoszférát megteremtse. Ennek a célnak szolgálatára rendelte részben a Gyűjteményegyetemet is. Azt akarja elérni, hogy hazánk a jövőben ne legyen a szellemi életben «a tört oszlopok és a derékban ketté tört fák országa». Hangoztatta, hogy «a nemzeti közmegebecsülés több melegére van szükség, ha azt akarjuk, hogy teljesen kifejlődjenek tehetséges embereink». Klebelsberg elgondolása akkor felemelő hatású volt. Később, amikor a trianoni korszak elhúzódása és ezenfelül még a gazdasági válság is fojtogatott bennünket, éppen ezek a tudományos intézetek egy időre megteltek a «foglalkoztatott diplomásoknak» akkor reménytelen menetszázadaival, akik néha évekig is szorongva várták, hogy pályájukon végre-valahára elindulhassanak a pusztá megélhetést jelentő legalsóbb tisztviselői fokozatokig.

Feltűnő vonása volt az új szervezetnek messzemenő autonómiája. Talán nem kis részben a javaslatnak ez a pontja is hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetgyűlésen a tárgyalás alkalmával szinte ünnepélyes hangulat uralkodott. Elhallgattak a személyeskedések, a vádaskodások: mintha összebeszéltek volna valami treuga Dei-féle létrehozása érdekében. Klebelsberg is meghatottan állapította meg, hogy vannak «olyan nagy kérdések, amelyekben igenis egyet tudunk érteni». Az előadó is nyomatékosan kiemeli az autonómia gondolatának

fontosságát: «A legizőbb érzés, a fajszeretet tüze érzik ki ezekből a betőkből, és amikor a kodifikátor az önkormányzati elv álláspontjára helyezkedve akarja továbbépíteni, fejleszteni, gyarapítani ezeket az intézményeket, bizonyára lelki szemei előtt lebegett a leszakított részek szomorú sorsa, ahol a magyar pástortüzeket ma már csak azok az intézmények képviselik, amelyek nem állami járszalagon jártak... Mi lenne most Erdélyben, mi lenne Északon és Délben, ha nekünk minél több önkormányzati jogokkal bírós és saját lábán, saját erejéből élő intézményünk lenne?... Ezekben a paragrafusokban, ezekben a hideg és néma betőkben ezek az érzések és gondolatok nyertek kifejezést».

A Gyűjteményegyetem Klebelsberg elgondolásában nem egyszerű kollegiális szerv, hanem egy, az államtól sok tekintetben független, tőle mindenestre különálló jogi személyiség, amelynek önállóságát alkotója törvényhozási úton biztosította, s amelyre a korábbi állami intézmények tulajdonjogát is ráruházta. Az autonómiát az új szervezet tanácsa gyakorolja, amelyben helyet foglalnak az intézmények első tisztviselői, akik «életük javát az illető intézmények kötelékében töltötték, annak szükségleteit legközelebről ismerik, s vele valósággal össze vannak forrva». Mellettük helyet foglalnak az egyetem és műegyetem tanárai, akik a megfelelő tudománysszakokkal foglalkoznak, és az utánpótlást a legjobban ismerik. Hozzájuk csatlakoznak a műértők, akik műízlésükkel és társadalmi függetlenségükkel gyarapítják az együttes hatóerejét.

Klebelsberg természetesen tisztában volt azzal, hogy egy ilyen szervezet megalkotása a közoktatásügyi miniszter részéről nagyfokú önkorlátozást jelent – de éppen ezt akarta! Szerette volna megakadályozni, hogy a magas kultúra irányításában érvényesülő alapelvek egy-egy miniszterváltásnál legalábbis összekuszálódjanak. Az autonómia, a decentralizáció – mint a következőkben még többször megfigyelhetjük – egyik legfőbb irányító gondolata. Vagy intendáns kellene, – elmélkedik törvényjavaslatának indokolásában – vagy önkormányzati elv. Az intendáns nem rendelkezne a kellő szakismerettel. Marad az önkormányzati elv, amelyről az egyetemek és tudományos akadémiák történetének tanulmányozása során azt állapította meg, hogy a magas műveltség intézményeinél általában ez a természetes kormányzati forma. Ez alkalmasnak látszik arra, hogy a parlament és az ingadozó közvélemény hatását a magasabb kultúra intézményeinek életéből lehetőleg kiszorítsa. «Minden el volna veszve, ha a pártpolitika betörne Apolló és Minerva szent berkeibe s ott a leggyöngédebb virágokat eltaposná.» Az ő elgondolásában a Gyűjte-

ményegyetem elsősorban tudományos szervezet, amelynek munkakörében egybefonódik a kutatás és konzerválás. S mint ilyent, kötelességének tartja egyszer s mindenkorra megvédelmezni mind a bürokráciával, mind a politikával szemben.

Mélyen átérzi a nem mindennapi és talán nem is korszerű igazságot: függetlenség nélkül nincs tudományos kutatás!

Az egyetemek és akadémiák szervezetének tanulmányozása mellett Klebelsberget az autonóm-megoldás mellé állította a magyar alkotmány egyik fontos alapelveként tisztelte is. Szerinte a régi magyar jogöntudat a központi hatóságok túlságos hatalmának ellensúlyozása céljából mindig szívesen szervezett autonóm hatóságokat. Hozzájárult ennek a törekvésnek kifejlesztéséhez az a körülmény is, hogy központi hatóságaink sokkal inkább ki voltak téve Ausztria nyomásának és sokkal kevésbé voltak a nemzetet fenyegető veszedelemmel szemben ellenállóképeseek, mint az autonóm testületek, a törvényhatóságok, a vármegyék stb. Tehát Klebelsberg ismét tudatosan a magyar hagyomány útját járta, amikor új autonómiákat teremtett, s azokat biztosítókkal bástyázta körül.

Klebelsbergéről köztudomású, hogy erős akaratú ember volt, kifejlett felelősségérzettel, tehát egyáltalán nem riadt attól vissza, hogy maga intézkedjék, a saját elgondolása szerint. S mégis csorbította a saját hatáskörét, amikor a szívéhez annyira közelálló intézményekben az ún. «hatalmat» kezéből kiadta. Bizonyosra vehetjük, hogy nem a felelősség elől futamodott meg, hanem elvi alapon dolgozott. A magyar történelem mellett, amelynek változatos eseményei között annyiszor húzódott vissza a függetlenségi gondolat az autonómiák sásfészkeibe, hatott rá még az az elvi álláspont is, amelyet az angol parlamentarizmus tanulmányozása erősített meg benne, hogy ti. az autonómia-gondolat érvényesülése tulajdonképpen a parlamenti rendszer szerves kiegészítése.

Kétségtelen, hogy a Gyűjteményegyetemben tömörült intézmények az átszervezés után nagy fellendülésen mentek keresztül. Az Országos Levéltár megkapta a technikai és művészi szempontból egyaránt a kor színvonalán álló új otthonát és berendezését. A Nemzeti Múzeum régi gyönyörű épületét sikerült a művészi kiképzés legcsekélyebb kára nélkül megnagyobbítani, s egyébként is tehermentesítették az épületet a természetrajzi táruk kiköltöztetésével és másutt való elhelyezésével. Új elhelyezéshez jutott addigi méltatlan kör-

nyezetéből kikerülve a Néprajzi Múzeum. A Szépművészeti Múzeum a régi Múcsarnok emeletével bővült, ahol a XX. sz. galériája jutott helyhez. Újra rendezték az Iparművészeti Múzeumot. De nemcsak építkezések, új elhelyezések, újrendezések történtek: voltak jelentős vásárlások, kiegészítették a háborúban hiányosan beszerzett könyvanyagot, szerencsésen továbbfejlesztették a tisztviselői státust stb.

A társadalom is felfigyelt a Klebelsbergtől kezdeményezett hatalmas munkára. Az az áldozatkészség, amely tudományos intézményeinkkel szemben mintha már kiveszett volna, újraéledt. Nem véletlen, hogy ez éppen abban az időben történt. Klebelsberg, amikor a Gyűjteményegyetemet mintegy önállósította, bevallottan számított is a társadalom áldozatkészségére. Az államnak senki sem szeret adni: «az adóhivatal – mondta – nem alkalmas persely az intézmények javára szolgáló adományok számára». Az adományok közül kiemelhetjük gróf Apponyi Sándor megbecsülhetetlen értékű, páratlanul gazdag gyűjteményét, hatvanöt éves, fáradhatatlan, áldozatos gyűjtő munka eredményét. Klebelsberg ezért az adományozásért, amelyet a gróf özvegyének további birtokadománya egészített ki, a nemzet háláját törvénybe iktatta. (1925: 1. tc.) Hatalmas értégyarapodást jelentett a Todorescu-könyvtár adományozása is. Betetőzte az áldozatkészséget a Vigyázó grófoknak valóban fejedelmi hagyatéka, amely a Magyar Tudományos Akadémiának jutott.

Itt említhetem meg az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ létesítését. Ez az intézmény mintegy kiegészítette a Gyűjteményegyetemet. Keletkezése elvben még a múlt század nyolcvanas éveire nyúlik vissza, amikor az ún. brüsszeli egyezmények a csatlakozó államok között könyvcserét szerveztek s a megfelelő cserehivatalok felállítását biztosították. A Nemzetek Szövetségében működő Coopération Intellectuelle az elgondolást továbbfejlesztette, amennyiben az összes tagállamokat csatlakozásra szólította fel. Magyarország 1923. január 1-ji hatállyal tényleg csatlakozott is, aminek következményeként sor került az említett központ megszervezésére. Tulajdonképpen új hivatalról volt szó, amely a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárával kapcsolatban a Gyűjteményegyetem keretében kezdte meg működését. Hatáskörébe jutott a külföldi kapcsolatok bibliográfiai részének, a folyóiratcserének stb. lebonyolításán kívül még sok más jelentős feladat: a folyóirataink idegen nyelvű kivonatairól való gondoskodás, központi címjegyzékek, folyóirat-katalógusok szerkesztése stb. Tevékenysége súlyának növekedését mutatják a működésére vonatkozó igen kedvező statisztikai adatok.

Klebelsberg második fontosabb lépése a tudománymentés terén a Magyar Tudományos Akadémia megsegítése volt. Ismeretes, hogy az Akadémia számottevő vagyona a háborút követő infláció alatt szinte teljesen megsemmisült. A reformkor társadalmi áldozatkészségének, elsősorban Széchenyi István grófnak ez a nagyarányú, pótolhatatlan tudományos munkát kifejtő alkotása anyagilag szinte csődbe került. Az elszegényedés menetét mutatják a következő számadatok: az Akadémia értékpapírai 1913. dec. 31-én 4.934.988 aranykoronát értek, 1925. szept. 25-én pedig 65.000 aranykoronát; a jövedelme 1913-ban 285.309 aranykorona volt, 1924-ben pedig 20.626 aranykorona. A főleg állami járadékokban és záloglevelekben elhelyezett vagyon összezsugorodott. Az Akadémia már a legszerényebb keretek között is alig tudta munkásságát folytatni: kiadványainak nagy része szünetelt. Igaza volt Klebelsbergnek: «Akadémiánk anyagi tekintetben úgyszólván megalapításra, vár» Hangsúlyozza, hogy ebből államnak és társadalomnak egyaránt ki kell vennie a maga részét.

Alighogy elfoglalta miniszteri székét, máris kieszközölt egy legmagasabb kormányzói kéziratot 1922. június 28-áról keltezve, amely lehetővé tette, hogy a miniszter a súlyos válságba jutott Akadémiának a legsürgősebb szükségletek fedezésére államsegélyként egyszer s mindenkorra hat millió koronát bocsásson rendelkezésére az 1922/23. kezelés terhére. Elvileg fontos mozzanat, hogy az adománnyal nem járt együtt az elszámolás kötelezettsége! Ez az összeg az infláció poklában hamarosan elolvadt. Ugyanezen év nov. 16-án most már törvényjavaslatot nyújt be a Magyar Tudományos Akadémia állami támogatásáról. Ünnepeles hangon kezdi: «A nemzet jövőjébe vetett tántoríthatatlan hitéről és életerejéről azzal is tanúságot tesz, hogy a magyar tudományos munka folytonosságát mostoha helyzetében is biztosítja.» Ekkor évi nyolcmillió korona segélyt javasol – ismét elszámolás kötelezettsége nélkül. Ezenkívül az Akadémia állandó alkalmazottait átveszi a Gyűjteményegyetem létszámába, vagyis ezeket az állam fizeti. Viszont hangsúlyozza, hogy az összes személyi kérdésekben ennek ellenére az Akadémia rendelkezik.

Jellemző, hogy Klebelsberg nagy öröme az évi segélyösszeget már a bizottsági tárgyaláson 12.000.000 koronára emelték fel. Különösen hatott a miniszternek az az érve, hogy az Akadémia tisztán nemzeti alapítás volt, távol minden állami és fejedelmi támogatástól.

A nemzetgyűlési tárgyalás ez alkalommal is elég méltóságteljesen folyt le, bár ez esetben már akadtak zavaró mozzanatok. A szociáldemokraták szónoka pl. elvben elfogadta ugyan a javaslatot, de azt kívánta, hogy az Akadémia «a maga tudományos munkálkodásával jöjjön közelebb a mi bonyolult napjainkhoz, hogy ne tartsa magát oly távol a fellegekben, és ne tisztán az exakt tudományok kizárólagos szolgálatának éljen... Jöjjön az Akadémia közelebb a mi véres problémáinkhoz.» Mindenesetre tudományos programnak kissé határozatlan! Belekeverték a tárgyalásba a numerus clausus kérdését is. Közben Klebelsberg is kapott az ellenzék részéről egy-két vágást. Méltósággal válaszolt. Tudománypolitikai kijelentései nem frázisok, hanem számára a kultúra ügye véresen komoly. «Ha megfeszített munka után sokszor igen későn este elmegyek a kultuszminisztériumból, mindig az az érzésem, hogy a két Eötvös, Trefort, Pauler szemében, akiknek a képei ott vannak, a részvét könnye ül, amikor látnak engem, a nemzeti katasztrófák szegény kultuszminiszterét küzdeni olyan nehézségekkel, aminőket az én nagy elődeim nem is sejtettek.» Magát a javaslatot előterjesztő beszédet jórészt betölti a Széchenyire való emlékezés. Azt kívánja, vajha jogosulatlan megaláztatásaink közben is felemelkednénk azokra a magasságokra, ahová a legnagyobb magyar lelke eljutott; vajha áthatná a nemzetgyűlést az 1825-i diéta szelleme!

Az 1923: I. tc. egyik leglényegesebb része továbbra is biztosította az Akadémia teljes függetlenségét, sőt a politikai hatalmi túlkapások megelőzése céljából vita esetén a legfelsőbb közigazgatási bíróságot jelölte ki a döntésre illetékesnek. Még azt is lehetővé tette, hogy az Akadémia az esetleg ki nem szolgáltatott segílyt bíróilag behajthassa! Klebelsberg nagyon komolyan vette a tudomány függetlenségét, különösen azzal a testülettel szemben, amely, míg tehette, éppen teljes függetlenségének megőrzése érdekében minden állami támogatást elvszerűen elhárított magától.

Három év múlva (1925) újabb törvényjavaslatot nyújt be, amelyben törvénybe iktatja a százéves Akadémia érdemeit és az államsegélyt az 1926/7. költségvetési évtől kezdődően évi 3.000.000.000 koronában állapíttatja meg. A parlament a javaslatot, amely mint 1925: XLVI. tc. került bele a corpus iuris-ba, minden nagyobb vita nélkül elfogadta.

Időközben a Vigyázó-grófok hatalmas adománya reményt keltett a tekintetben, hogy az Akadémia esetleg állami támogatás nélkül is folytatni tudja a régi keretek között munkásságát. Az egyik napilap már tudni vélte, hogy

Klebelsberg az új helyzetben fölöslegesnek tartja az évi államsegély folyósítását. Gondolkodásmódjába mélyen bevilágít az a cáfolat, amelyet sietve közzétett. Ha az Akadémia a Vigyázó-hagyatékból tényleg a régi keretben tudná folytatni munkásságát, akkor arra kéri vezetőségét, hogy az állami szubvencióból sorjában állítsa helyre a régi alapítók adományait és alapítványait. «Az Akadémia megsemmisült vagyonának e feltámadása szimbóluma lesz a másik, a nagy feltámadásnak.»

Az eddig megvilágított tudománypolitikai töredékek főleg a szellemtudományokat pártoló Klebelsbergét állították előtérbe. Természetesnek tarthatjuk, hogy a Történelmi Társulat elnökének figyelme az első időben főleg arra a részre irányult, amelynek helyzetét tapasztalatból is a legjobban ismerte. De éppen az mutatja rendkívüli rugalmasságát, átfogó szemléletét, hogy belőle, a jogász-történészből lett a magyar természettudományi kutatás egyik legnagyobb pártfogója és felvirágoztatója.

Egyik munkatársa, Szentgyörgyi Albert, rámutat Klebelsberg fogékony-ságának titkára: csodálatos intuícióval érezte meg az e körbe tartozó kérdések fontosságát és lényegét. «Egyik legnagyobb meglepetése és benyomása volt életemnek láthatni, hogy Klebelsberg Kunó, a történész és jogász, szinte gondolkodás nélkül, biztos intuícióval, hogyan látta át mint legtermészetesebb dolgot mindazt, amire én évtizedes laboratóriumi munkával és tépelődéssel jutottam. A mélységes összefüggések megértésének képessége szinte kísérteties, emberfeletti benyomást tett rám...» Hozzáfűzi, hogy mindez egyszerűen, természetesen ment. Megérezte, tudta azt is, melyik rész egy-egy tudományszakban a múlté, melyikben lappang a jövő. «Nem mondta neki senki, nem is olvasta. Valószínűleg nem is gondolkodott rajta, ő tudta, s neki igaza volt...»

Mielőtt munkához fogott volna, megszervezte a természettudományi kongresszust, amelynek tárgyalásai hatalmas kötetben láttak napvilágot. Ennek összehívását még 1925. febr. 25-én legfelsőbb kéziratával a Kormányzó Úr kezdeményezte. Az 1926. január 3–8-a között lefolytatott tanácskozásokat szintén a Kormányzó Úr nyitotta meg. A megnyitó szavak már elárulják a természettudományok fejlesztésének nemzeti célját: a tudományművelés mellett szó van a gazdasági teljesítmények fokozásáról és a külfölddel való versenyképességről is. Az időpont – sajnos – utólagosan szerencsétlenül megválasztottnak bizonyult. Közbejött ugyanis a politikailag annyira kihasznált frankhamisítási ügy, amely sokkal jobban érdekelte közvéleményünket a természettu-

dományi kongresszus tárgyalásainál. Pedig Klebelsberg egyik célja a nagyarányú rendezéssel éppen az volt, hogy a társadalom érdeklődését felkeltve, annak figyelmét ráirányítsa a természettudományok művelésének nemzeti szempontból való fontosságára. Szerette volna, ha az állam mellett áldozatkészségével a társadalom is nagyobb mértékben megmozdul. Ez később be is következett. A kongresszus időpontjában azonban a napi politikai élet annyira magára vonta a figyelmet, hogy az alkotó munka társadalmi előkészítésére már alig jutott belőle. Annál jobban sikerült a másik, a tudományszervezési cél megvalósítása. A kongresszus alapos munkálatai tisztázták, hol kell a dolgot megfogni, milyen intézkedésekre lenne szükség a magasabb természettudományi oktatás és kutatás tervszerű programjának kivitele érdekében. Klebelsberg lángoló szavakkal fejté ki meggyőződését: a kor tudománypolitikája kifejezetten természettudományi irányt vett, meg kell értenünk az idők jelét, teljes erővel fel kell karolnunk a természettudományok támogatását. Rettentés lenne az ő és a nemzet felelőssége, ha húsz év múlva e téren más nemzetekkel szemben elmaradottan állnánk. «Ezt a felelősséget nem lehetne elviselni!» Figyelemreméltó, hogy főleg az elméleti kutatások fontosságára hívja fel az érdeklődést. A gyakorlati eredmények kézzelfoghatóak: ezeket nem kell a közvélemény figyelmébe ajánlani. Viszont nincs olyan gyakorlat, amely megfelelő elméleti alap nélkül továbbfejlődhetnék. Elmélet és gyakorlat között nincs ellentét, inkább a legszorosabb összefüggésről kell beszélnünk. Utal a német példára: az ottani kutatóintézetek közül a legtöbb egyenesen azzal a céllal létesült, hogy a német ipar versenyképességét fokozza. A többi nemzetek, a franciák és angolok éppen a német példán keresztül ismerték fel a laboratóriumokban folyó munka sorsdöntő fontosságát. Nekünk sem szabad elmaradnunk!

A kongresszus eredményei közül két fontos szervezetet kell kiemelnünk: az egyik az Országos Természettudományi Tanács, a másik a gróf Széchenyi Társaság életre hívása.

Az Országos Természettudományi Tanács céljaul tűzte ki az elméleti és alkalmazott természettudományok rendszeres, tervszerű fejlesztését. Feladatköre volt a bel- és külföldi tudományos mozgalmak figyelembevételével az ország egyetemes érdekeinek megfelelő program kidolgozása, ennek állandó kiegészítése, a program végrehajtását biztosítani hivatott kutatómunka ellenőrzése. Joga és kötelessége volt minden olyan intézkedést kezdeményezni, amely a magyar természettudományi kutatásnak megfelelő színvonalon tartá-

sát célozhatta. Hatáskörébe tartozott, hogy az egyes természettudományi szakok intézeteinek és kutatóinak összeműködését biztosítsa. Az idevágó kutatás nemzetközi szervezeteiben Magyarországot magától értetődőleg szintén a tanács képviselte. Legfontosabb hatásköre mégis az volt, hogy az Országos Természettudományi Alap felhasználását intézte, magát az alapot kezelte.

Ebből szerezték be pl. a nagyobb és drágább műszereket, ebből kaptak az érdekelt kutatók megfelelő támogatást. A tanács felállításáról a miniszter egyébként törvénnyel intézkedett. Ez az 1930: VI. tc.

A tanács nyolcvan tagját a törvény úgy válogattatja össze, hogy az egyes szakok és intézmények arányos képviselője jussonak. A tagok között helyet foglalnak tudománypolitikusok és a tanács céljainak előmozdítására alkalmas egyesületek kiküldöttei is. A tanács messzemenő autonómiát élvez: határozataival szemben a miniszternek csak vétő-joga van. Klebelsberg azt reméli, hogy a tudósok nagyobb mérvű bevonása a tudományos igények kielégítésének, vagy a jelentkező igények sorrendje megállapításának munkáját nagy mértékben tökéletesíteni fogja. Elvégre az adminisztratív állami tényezők az ilyesmit mégsem tudják a megfelelő felkészültséggel kizárólagosan irányítani. Viszont elvárta, hogy tudósaink ne csak kutatók és tanárok, hanem bizonyos mértékig szervezők is legyenek, és maguk is hatásosan közreműködjenek a tudományos munka további feltételeinek megteremtésében. Főleg a tudományos igények felkutatásában és a fejlesztésre irányuló kezdeményezésben számított támogatásukra. Többször hangsúlyozta azonban, hogy nemcsak ad hoc javaslatokat vár, hanem – elsősorban – hosszabb időre szóló munkaprogramokat.

Az Országos Természettudományi Alap kezdővagyonát az az 1.000.000 aranykorona volt, amelyet Smith Jeremiás népszövetségi főbiztos hozzájárulásával Klebelsberg az 1925: XXIII. tc.-ben nyert felhatalmazás alapján a hasznos beruházásokra engedélyezett összegből a célra kapott. Ebből igyekezett a legégetőbb szükségleteket biztosítani, laboratóriumokat rendbe hozatni, anyagot, tudományos felszerelést beszerezni. Természetesen a törvény megfelelő módon gondoskodott az alap további táplálásáról. De számított az állam mellett a törvényhatóságok, községek, egyesületek, intézetek és egyéb adományozók áldozatkészségére is. Klebelsberg nem csinált belőle titkot, hogy az Országos Természettudományi Tanácsnak «a mi kisebb arányú viszonyainkra leegyszerűsítve» nagyjában azt a szerepet szánta, amit Németországban a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft látott el.

Mellette még 1927-ben megalkotta a Széchenyi István tudományos társaságot azzal a céllal, hogy a mezőgazdaság, ipar, kereskedelem és pénzügyi világ kiválóságait kapcsolatba hozza a természettudósokkal és tudományos intézetekkel. Az új társaság feladatkörébe tartozott a kutatóintézetek és laboratóriumok támogatása és fejlesztése, esetleg új intézetek alapítása, a régiéek kiegészítése, ösztöndíjak juttatása, a közvélemény érdeklődésének ébrentartása – mindez azonban társadalmi úton! A minta a német Kaiser Wilhelm-Gesellschaft volt. A lényeges mozzanat, amely egyúttal határvonal az Országos Természettudományi Tanáccsal szemben, éppen a társadalmi jelleg volt. Amíg a Tanács az idézett törvényben előírt módon elsősorban közpénzeket, főleg állami hozzájárulást használt fel, addig a Széchenyi-Társaság szabad, a közoktatásügyi minisztertől is független egyesülés, amely kutatási célokra lényegében a gazdaságilag érdekeltektől gyűjt hozzájárulást. A tagok között voltak magánosok és jogi személyek. Különösen sok ipari vállalat lépett be tagnak. A sikert mutatja egyetlen adat: 1929-ben a társaság már 120.000 P-t tudott a tőle szolgált célokra juttatni. Klebelsberg gondolta ki elvi alapon a munkamegosztást is: «A két szerv között – írja – úgy osztottuk meg a hatáskört, hogy a Széchenyi-Társaság inkább azokat a kutatásokat támogatja, amelyek gyakorlati eredményekhez vezetnek, mint pl. barnaszeneink teljesebb kihasználása; a Természettudományi Tanács ellenben azokat a munkálatokat támogatja, amelyek szintén vezethetnek gyakorlati eredményre, ahol azonban nem a közvetlen haszon, hanem a kutatás, mint olyan, áll előtérben.»

Klebelsbergnek a magyar természettudományi kutatással összefüggő további tervei – mint látni fogjuk – annyira gigantikusak, hogy még az ő akaraterejének is csak egy részüket sikerült megvalósítania. Az életre hozott alkotások közül még ebben az összefüggésben kettőt ismertethetünk: a svábhegyi csillagvizsgálót és a tihanyi élettani intézetet. Az első alapjában véve a megmentett, jobban mondva az átmentett intézmények közé tartozik; a másodikat azonban már az újaknak érzett szükségletek hozták létre.

A magyar tudomány sorsán elmélkedve Klebelsberg elborultan veszi tudomásul egy-egy intézményünk megszűnését. «A kultúra katasztrófája nem úgy következik be, mint midőn a bolthajtás nagy robajjal egyszerre beszakad; hasonló a természet őszi elhalásához, midőn levél levél után lassanként hullik le. A magyar művelődés fájának ez a levélhullása – sajnos – folyik.» A borongást az váltotta ki, hogy az Ógyallán működött földmágnességi állomás a megszállás következtében kénytelen volt beszüntetni működését. Pedig ez volt

délkelet felé a nemzetközi szervezetben az utolsó ilyen intézmény! Hasonló sorsra jutott volna az ógyallai csillagvizsgáló is, ha az igazgató személyes kockázat árán a felszerelést át nem menti. A magyar csillagászat múltja egyébként sem volt zökkenésmentes. 1852-ben pl. az osztrák önkényuralom lebontatta a gellérthegyi csillagvizsgálót, hogy helyet teremtsen a főváros katonai féken tartására épülő citadellának. Ez az intézkedés húszévi cezúrát jelentett. 1918-ban el kellett vesztenünk az időközben megépült ógyallai csillagvizsgálót. De Klebelsberget a hagyományos magyar balsors nem ejti kétségbe. A Svábhegyen hozzálát a harmadik magyar csillagda építéséhez. Nem tudná elviselni a gondolatot, hogy ezen a téren is töröljék a magyart a számottevő nemzetek sorából. A nemzetközi munkában eddig dicsőséggel vettünk részt: ezt a munkát folytatnunk kell!

Már 1923 vége felé bejelentheti, hogy a fővárostól átengedett svábhegyi telken az építkezés folyik, sőt egyes épületek már befejezést nyertek. A 40.000 négyzetméternyi telek különben a budakeszi erdő Setétvágás elnevezésű részéből lett kihalászva, 486 m tengerszint fölötti magasságban, olyan helyen, hogy a körülépítés veszedelme nem fenyegetheti. 1923-ban már elkészült a meridián-ház és egy kupola. A főépület 1926-ra lett készen. Ugyanebben az évben megkezdték a második és harmadik kupola építését is. Klebelsberget a munka minden részlete állandóan a legbehatóbban foglalkoztatta.

Elgondolása – mint minden más hasonló esetben – ez alkalommal is az volt, hogy az áldozatból a társadalomnak is ki kell vennie a maga részét. Az építkezés és a személyzet fenntartása állami feladat, de egyébként nyitva áll az út további adományok számára. Félreérthetetlenül célozgat rá a nyilvánosság előtt, milyen szép volna, ha a már régen megrendelt Heyde-féle reflektor hátalékos 62.000 aranymárkáját úgy lehetne kifizetni, hogy «a hatalmas műszere rávéshetnének azoknak a mecénásoknak nevét, akik nehéz időkben áldoztak a magyar csillagászat megmentéséért.» Nemcsak nemzetnevelő volt: szeretett volna a kultúra ügyének mecénásokat is nevelni. Emelkedett felfogását mutatja, hogy az áldozatkészségben az anyagi szempontokon túl az erkölcsi rész volt számára a fontosabb: maga az áldozatkészség volt szemében élni akarásunk fokmérője. Már említettem, hogy a felülről kapott alkotásokat gyökeretleneknek tekintette. Az áldozatkészség viszont azt bizonyította, hogy a nemzet köztudata mozdult meg, s magáénak érzi a kitűzött szent célt.

A társadalom érdeklődésének felkeltése és ébrentartása céljából kezdeményezte a «Stella» csillagászati egyesületet. Az előkészítő ülésen, még 1923-ban, beszédet mondott, hogy maga is propagandát csináljon a «legszebb természettudománynak», a csillagászatnak.

Kifejtette, hogy a legnehezebbjén talán már túl vagyunk, mert lelkünk megerősödött, s elszántuk magunkat, hogy az előző nemzedékektől átvett kincseket a jövőnek minden áldozat árán is továbbadjuk. Az egyesület formailag 1924 májusában alakult meg. Célul tűzte ki, hogy az ország tudománykedvelő és tudománypártoló nagyközönségével a csillagászatot és a vele rokon tudományos törekvéseket megismertesse, megkedveltesse, továbbá, hogy a menekült és újból felállított csillagvizsgáló tudományos színvonalon tartásának ügyét erkölcsi és anyagi támogatással előmozdítsa. A társaság 1925-ben csak Almanachot adott ki, a következő évben azonban már megindíthatta folyóiratát is. A sikert mutatta, hogy a tagok száma már az első évben felülmúlta az ezres létszámot. Részt vett Klebelsberg a csillagvizsgálók budapesti kongresszusán is. Ez alkalommal német nyelvű beszédben a tragikus magyar történelem áttekintésébe belefoglalva ismertette a magyar csillagászati törekvéseket.

A másik intézet, a tihanyi, egyike Klebelsberg legtöbbet vitatott alkotásainak. Talán egyetlen más művét sem kísérte annyi kritika, támadás, gúnyolódás, mint a «csiborpatkoldát» – ahogyan az utcai szellemesség az intézményt hamarosan elkeresztelte. Bizonyos, hogy ezen a ponton találkozott a legnagyobb értelmetlenséggel, ami nagy szó, mert az értelmetlenség, az emberiség e csorbíthatlan közkincese, elég nagy adagolásban jutott Klebelsberg közpályája kíséretéül. A magyar biológiai állomás felállításának gondolata már 1892-ben felmerült a Természettudományi Társulat állattani osztályában. Akkor azonban még egészen más előfeltételek mellett lehetett a tervezetést elindítani. A gondolat egyik propagálója, Vangel Jenő, pl. a rovigónói állomást ajánlotta mintának, s az intézményt az Adria partján, esetleg Fiumében kívánta volna elhelyezni. De már akkor voltak szakemberek, – id. Entz Géza, Hermann Ottó, Horváth Géza – akik a Balatont ajánlották. A vélemények megoszlásai következményeként az állattani és növényteni szakosztály akkor a kormánynak azt javasolta, hogy két állomást létesítsen, mindegyiket 60.000 forintnyi költséggel és 6000 forintnyi évi dotációval: az egyiket a Balaton mellett, a másikat Fiumében. A tervek akkor nem valósultak meg. Később Lóczy Lajos vette kezébe az ügyet, aki határozottan a balatoni megoldás mellett foglalt állást. Lóczy – elsősorban Entz tudományos vizsgálatai alapján – azzal érvelt, hogy a

Balatonnak egészen sajátos és rendkívül gazdag faunája, amelynek kincseiből már eddig is 700 állatfajt hordtak össze tudósaink, minden más megoldást értelmetlenné tenne. Lóczy törekvései sem sikerültek. Később, már 1925-ben, a Magyar Nemzeti Múzeum állattára Révfülöpön, a kikötőállomás emeleti helyiségeiben hat munkahellyel mégis elindított egy kutatóállomást, amelyet rögtön az első évben külföldi kutatók is felkerestek. Az intézmény berendezésének megfelelően kizárólag morfológiai irányban dolgozott. Már az első évben folyóiratot is adott ki *Archivum Balaticum* címen.

Ez a szerény kezdet hívta fel Klebelsberg figyelmét a további lehetőségek kiaknázására. Még a természettudományi kongresszus összeülése előtt cikket írt, amelyben kifejtette, hogy a biológia terén sem maradhatunk el szomszédjaink mögött: rendelkezésünkre áll a Balaton, amely az állattani kutatások számára eszményi terület. Már ekkor (1925. dec. 25.) megemlíti, hogy a tihanyi kolostor alatt megfelelő telket vásárolt.

Klebelsberg régi szerelmese volt a Balatonnak, amely problémái sokaságával szinte élete végéig foglalkoztatta. Különösen kedvelte a tihanyi félszigetet. Megkapta őt e kis földdarab történeti levegője: I. Andrásnak, a kolostoralapító királynak emléke, a templom Árpád kori kápolnája az alapító örök nyugvóhelyével stb. Úgy érzi, hogy az egészséges magyar múlt találkozik itt a természet szépségeivel. Ezt a környezetet különösen alkalmasnak gondolta arra, hogy a magyar jövőt előkészítő ifjúság nevelésében részt kapjon. Egy időben oda tervezte az angol kollégiumot, ami majd Sárospatakon valósul meg. Ott alkotta meg a főiskolai ifjúság sporttelepét. S oda építtette a magyar élettani intézetet. Klebelsbergnél minden összefüggött, s nem egyszer a legeszményibb célok mögött is igen életrevaló gyakorlati elgondolások bujkáltak. Kétségtelenül arra is gondolt, hogy az intézetben dolgozó külföldi tudósok majd propagandát csinálnak a Balatonnak. A végleg kiformalódott terv már helyet kap a természettudományi kongresszus beszámolójához csatolt törvénytervezetben és annak indokolásában: «... nekünk magyaroknak van egy nagy természeti kincsünk, Európa legnagyobb édesvizű tava, a Balaton. Ennek élettani átkutatása a magyar tudományosságnak speciális kötelezettsége. A Balatonnak és környékének állat- és növényvilága bő kutatási lehetőséget nyit meg, éppen ezért a balatoni limnológiai⁸ állomás gondolata önként szélesedik ki a magyar biológiai intézet koncepciójává, mely intézet céljaira a rendkívül

8 A tavakkal és folyóvizekkel, különösen ezek élővilágával foglalkozó tudományág.

kedvező fekvésű Tihanyban a telket már meg is vettem. Különösen ha sikerülni fog az intézetet akváriummal és terráriummal, továbbá kísérleti állatok befogadására szolgáló kisistállóval és növényházzal kiegészíteni, úgy ez az alapítás nagy lendületet fog adni az élettani tudományoknak hazánkban. De még ha kezdetben meg is kell maradnunk a limnologia szűkebb keretei között, ilyen intézménytől igen sokat várhatunk, mint azt a poroszok plőni, a dánok hillerödi és az osztrákok lunzi édesvízi állomásának példája és eredménye mutatják.»

Az intézet alapkövét 1926. aug. 25-én tették le. Az előző napon Klebelsberg cikket írt egyik elterjedt napilapunkba, amelyben igyekezett a közvélemény számára az új intézmény jelentőségét megvilágítani. A világháború után a természettudományok, főleg a biológia és a kémia, a modern kutatások középpontjába kerültek. Nálunk a kémia, amelynek gyakorlati haszna szembe-szökő, valahogyan még el van látva. Annál mostohább a biológia sorsa, pedig ennek is mérhetetlen nagy a gyakorlati fontossága is, főleg az orvostudománnyal való vonatkozásban. Szomorú tünetnek tartja, hogy pártpolitikai szempontból is belekontárkodnak kultúrpolitikai kérdésekbe, és kezdik sokallni a tudományos kutatás pártolását, az erre fordított összegeket. Azt is hangoztatják, hogy ezen a téren csak a nagy államok fejthettek ki sikeres tevékenységet. Az emberiség művelődéstörténete ennek éppen az ellenkezőjét tanítja. Klebelsberg kedvenc témájánál van: a kisállamok kulturális hivatását fejtegetheti. Az olvasót a történeti példák egész zuhatagával árasztja el, a görög kisállamoktól kezdve a renaissance kisállamain keresztül Weimarig és Bajorországig. Az ünnepélyes alapköletételkor mondott beszédében ismertette az intézmény munkaprogramját. E szerint az lesz a feladata, hogy a tudományos kutatás, az ismeretterjesztő szemléltetés és a tanárképzés céljait szolgálja. Kifejezte azt a reményét, hogy az intézet külföldön is becsületet hoz majd a magyar névre, s értékes összeköttetéseket szerez a magyar tudománynak. Bizott abban, hogy a külföld régi híres hasonló intézményeivel hamarosan fel tudja venni a versenyt. Az intézet bőségesen beváltotta a hozzáfűzött reményeket, de alkotójára mágnesként vonzotta a támadásokat. Klebelsberg egész ellenzéké – pedig ezzel sokat mondtunk – kipróbálta rajta szellemességét. Még halála után is főként ez az intézmény maradt meg «pazarlásai» botrányköveként, mint ahogyan pl. az egész «rendszernek» volt mit hallania Lillafüredért. Közben még a külföldi rádiókban is szó esett a Tihanyban folyó kutatómunkáról. Egy ilyen előadásról értesülve Klebelsberg keserűen jegyezte meg, hogy ná-

lunk még akkor is «halbiológiáról» fognak beszélni, amikor már az egész világ ismerik majd a tihanyi intézet tudományos jelentőségét.

Elgondolásaiban mindaz, amit eddig ismertettünk, csak szerény ízelítő volt a további tervekhez képest. Klebelsberg egyik legállandóbb törekvése az volt, hogy a magyar természettudományi kutatás számára «egységes természettudományi telepet» – röviden: «magyar Dahlem»-et létesítsen. E ponton kétségtelenül nagy hatása volt tervei kialakulására egykori berlini tanárának, Harnack Adolfnak 1909. november 21-én II. Vilmos császárhoz intézett emlékirata, amelyet Klebelsberg a tudománypolitika korszakot alkotó, klasszikus dokumentumának tartott. Ez a méltán híres emlékirat kifejtette, hogy a tudományos akadémiák és egyetemek mellett szükség van a tudományos intézetekre. Ismeretes, hogy a Vilmos császártársaság dahlemi kutatóintézetei főleg Harnack kezdeményezésére jöttek létre. A munkában igen nagy része volt még Althoffnak, a porosz közoktatásügyi minisztérium jeles tudománypolitikusának, kiről Klebelsberg mindig nagy kegyelettel emlékezett meg. Althoff irányította a figyelmet a Berlin tőszomszédságában fekvő dahlemi kincstári uradalom területére, ő dolgozta ki a részletes tervet s amikor meghalt, II. Vilmos intézkedésére hátrahagyott iratai alapján rekonstruálták terveit, amelyeket azután fokozatosan nagyobbbrészt meg is valósítottak.

Klebelsberg a Harnack-tól szerkesztett elvi alapon indul el, de természetesen a mi viszonyainkhoz képest megfelelő módosítással. Szerinte, minthogy a kis nemzeteknél a múzeumoknak is messze ágazó, nagyfontosságú tudományos munkát kell kifejteniük, a három válfaj mellé negyedikként oda kell vennünk a múzeumot. A létesítendő telep helyéül hosszabb ingadozás után a Lágymányost szemeli ki. A részletekre vonatkozó tervek pihenést nem ismerő agyát állandóan foglalkoztatták: a főbb körvonalak már a természettudományi kongresszus időpontjában kialakultak. A terveken való végső simítást az Országos Természettudományi Tanácsra kívánta bízni. Ismeretes, hogy a nagy terv meghiúsult. Klebelsberg később is sokszor visszagondolt rá, s mélyen sajnálta, hogy a körülmények erősebbeknek bizonyultak jó szándékainál. Ez lett volna tudománypolitikai szempontból a legnagyobb budapesti alkotása. Mivel életében és halála után is többször felbukkant a vád, hogy Budapestet elhanyagolta, s inkább a vidéki városoknak juttatott mindent, amit csak tudott, érdemes lesz a tervet, de különösen a meghiúsulás körülményeit közelebbről szemügyre vennünk.

A «magyar Dahlem» terve kétségtelenül a legnémetebb Klebelsberg összes tudománypolitikai elgondolásai közül. Ennek oka nagyon egyszerű: ezen a ponton a német szervező erő alkotta a legnagyobbat, a legsikerültebbet, a mintaszerűt. Klebelsberg onnan vette a jót, ahol azt a legjobb kivitelben találta. Maga sem titkolta, hogy elkérte a német illetékesektől az alapvető memorandumokat, munkálatokat, építési terveket. De láttuk, hogy a magyar szempontból szükséges módosítást termékeny elméje azonnal elvégezte. Különben is hangsúlyozta, hogy nem akar másolni, hanem a «mi szűkebb viszonyainknak megfelelő szerényebb keretben» kívánja a mű egészét megalkotni. Általában a legnagyobb igazságtalanság lenne Klebelsberg életművével kapcsolatban – mint ahogyan ezt megtették – a német kultúrpolitika járószalagát emlegetni. Maga is bevallja, hogy sokat tanult a németektől. De sokat tanult másoktól is, pl. az olaszoktól. A neonacionalizmus gondolatvilágát – mint majd részletesen látni fogjuk – a fascista gyakorlat termékenyítette meg. Sokat tanult azonban az angoloktól, általában az angolszászoktól is. Talán inkább bizonyos egyoldalú elfogultsággal lehetne vádolni az utóbbiak javára, mert nyíltan őket tartotta a jövő embereinek! Minderről még más vonatkozásokban szó esik. Itt csak annak akartam útját vágni, hogy Klebelsberg egyes utalásaiból valaki jogtalan általánosításra formáljon alapot.

A létesítendő telep helyét hosszas tünődés után szemelte ki. Gondolt a Vérmezőre, majd rövid ideig célba vette az Új Szent János-kórház mögött húzódó területet. Végül minden szempont figyelembevételével a legjobb megoldásnak vélte a lágymányosit. Erre különösen két mozzanat figyelembevétele szorította: a terület közelsége és a városrendezési tekintetben kínálkozó nagy lehetőségek. «Ha meggondoljuk, – írja – hogy Budapest belvárosa a Ferenc József híd pesti hídfőjénél ér véget, szinte el sem akarjuk hinni, hogy innét alig egy puskalövésnyire, a budai hídfőnél, egy lép bűzölög, amely valósággal elválasztja a Ferencvárost Kelenföldtől.» Ennél szemléletesebben alig lehetett volna kifejezni a vágyat, hogy összekösse a hasznosat a széppel, a telep létesítését Budapest városrendezésének előbbre vitelével. Lelkesen fejtegette a kiszemelt terület további előnyeit: Dahlem tizennyolc kilométerre fekszik Berlintől, a mi telepünk párszáz méterre lesz a Belvárostól, tehát a szakembereket és az egyetemi hallgatókat nem kell «a város különböző részeiben állandóan nyargalásztatni»; a terület akkora, hogy adottságaival legalább száz évre számolhatunk; s az sem utolsó szempont, hogy alapjában véve állami tulajdonról

volt szó, amelynek átengedését a miniszterelnök máris kilátásba helyezte; a fővárosnak csak a feltöltést kellene vállalnia.

Nem könnyű feladat arról beszámolni, mi mindent tervezett ez a «legnagyobb álmú» magyar kultuszminiszter a kiszemelt területre.

Tervezgetései hosszabb ideig forrtak, s közben a gomolyag formája mindig módosult. Legmegbízhatóbb dokumentumnak fogadhatjuk el a természettudományok érdekében teendő intézkedésekről tervezett törvényjavaslat indokolásában kifejtett programját, amelynek egy része már erre a telepre vonatkozik.

Előjáróban – talán a várható támadásoknak elébe vágva – hangsúlyozza, hogy legalább két évtizedes tervszerű munka alapjait kívánna lerakni. Jogunk és kötelességünk – hajtogatja – átfogó programot kidolgozni, mert a tervszerű alkotás a legolcsóbb, s egyúttal a leghasznosabb. A legcélszerűbbnek tartaná, ha az összes budapesti főiskolák és más tudományos intézetek természettudományi részeit, laboratóriumait egy közös nagy telepre helyezné, s ezeket egészítené ki a szükséghez képest megfelelő kutatóintézetekkel. Ugyanitt szeretné megoldani – 62 holdnyi területen – az Országos Növénykert problémáját is. Hatalmas terv! Hozzá foghatót még ő, a «legnagyobb álmú» sem gondolt el másodszer. Előre sejtí, hogy majd meg kell küzdenie a «fakultáspatriotizmussal». Főleg a budapesti egyetemi orvoskar ellenállására számít. Gondol azonban a bölcsészeti kar esetleges ellenszegülésére is. De elszánta magát, hogy itt is, ott is felveszi a harcot. Különben is a bölcsészeti kar szétválasztására, ami a kérdést lényegében eldöntötte volna, máris megvolt a pénzügyi felhatalmazása.

További nyilatkozatai újabb részleteket árulnak el. Panaszkodik, hogy a politikai köztudatban lágymányosi tervei eltorzultak. Ráfogták pl., hogy csupa kutatóintézetet tervezett volna. Ezzel szemben hangsúlyozza, hogy elsősorban a Műegyetemnek akart megfelelő kémiai fakultást biztosítani. Ehhez járultak volna a budapesti orvosi kar új elméleti és a bölcsészeti kar új természettudományi intézetei. Hozzájuk sorakozott volna a természettudományi múzeum és egy-két kutatóintézet. Az utóbbiak között lett volna pl. az új gyógymódokkal kísérletező experimentális terápiái intézet s Eötvös Lóránd kutatásainak folytatására egy geofizikai intézet.

Ez az utóbbi különösen sokat foglalkoztatta Klebelsberg fantáziáját. Nemcsak az Eötvös-inga nagy gyakorlati értéke, a petróleumkutatásnál való szerepe izgatta. Egyenesen becsületbeli kötelességnek tartotta, hogy a nagy magyar hagyományt méltó módon folytassuk. «Minthogy Eötvös elmulasztotta, hogy műszerére szabadalmat kérjen, annak gyártását külföldi cégek ragadták magukhoz, s ha még tudományos munkáját sem folytatjuk mi magyarok, akkor az egész korszakos felfedezés lassanként elvész a magyar tudományosság számára, s a külföld sajátítja ki.» S itt már megvolt a szervezeti alap is, amelyet «tervszerűen tágítani» lehetett. Annak idején Eötvös kutatásai – 1907-től kezdve – évi 60.000 K segélyben részesültek. A folyó kiadások mellett ebből az összegből szerezték be a szükséges műszereket is. Ez összeg segítségével alakult ki – a tanszékhez kapcsolódó fizikai intézettől elválasztva – a későbbi báró Eötvös Lóránd geofizikai intézet, amely alapjában véve a pénzügyi tárcához tartozott. Klebelsberg minden erejét összpontosította, hogy ez a szűkös elhelyezett, a fizikai intézettel területileg is összeházasított intézmény szeizmológiai és földmágnességi obszervatóriummal is kiegészítve méltó hajlékot kapjon. Alapjában véve ezt szánta a telep első intézetének. Az 1926–27. évi állami beruházások terhére már biztosított e célra 500.000 aranykorona fedezetet. Nemes, kegyeletes elgondolása volt, hogy «ez intézettel kapcsolatban oldhatnék meg az Eötvös-mauzóleum kérdését is olyszzerűen, amint azt Pasteurrel a franciák tették, aki a párizsi Pasteur-intézet egy kápolnaszerűleg kiépített termében nyugszik.»

A megoldás elé váratlan nehézségek tornyosultak. A «fakultás-patriotizmus» is működésbe lépett. Klebelsberg számításai ellenére a bölcsészeti kar még az orvosinál is jobban ellenezte a tervét. Ez azonban önmagában aligha jelentett volna elháríthatatlan akadályt. A terület átengedése is ment volna, bár az államon kívül, amely ez esetben jó egynéhány miniszteriumot jelentett, még a főváros és a közmunkatanács is kiterjesztették bürokratikus gondoskodásukat az elintézésre. A döntő akadály az volt, hogy a főváros nem vállalta a szóban forgó terület – feltöltését! S általában több hang megszólalt, sokallván a további áldozatokat. Klebelsbergnek különösen fájt a főváros szűkkeblősége. Kereste, mi lehetett az igazi ok. Talán azért volt olyan fagyos a közgyűlési hangulat, mert a belügyminiszter éppen akkor bírálta meg kissé energikusan a főváros gazdálkodását, vagy talán a népjóléti miniszter választotta meg rosszul az időpontot arra, hogy a főváros kórházi ügyeit szigorúbban kritizálja? Arra is gondol, hogy talán taktikai hibát követett el: elmulasztotta a

tárgyalást az egyes fővárosi csoportok vezetőivel! Mindenesetre nagyon fáj nekik, hogy ilyen fontos ügyekben hangulatok szerint történhetett a döntés. A kudarcot sokáig nem tudja elfelejteni. Cikkeiben ismételten visszatér az ügyre s az egész kérdést – mint minden egyebet – elvi alapra helyezve világítja meg. Ezt az elvi alapot legalábbis érintenem kell, mert fényt vetít Klebelsberg, a kultúrpolitikus és a főváros kapcsolatára.

Már az eddigiekben is láttuk, a következőkben is megfigyelhetjük majd Klebelsbergnek azt a vezető gondolatát, hogy a kultúrá[ér]t az állam mellett még egyéb közületeknek, sőt lehetőleg még a magánosoknak is áldozatot kell hozniok. Egyáltalán nem kicsinyli le azt az áldozatkészséget, amelyet a főváros iskolái létesítésével, fenntartásával, továbbá főleg a népművelés terén hozott, de ezt a Budapesten összetömörített nagy állami kultúrintézmények áldásaihoz képest még mindig nem tartja elegendőnek. Gondolkodásmódját legvilágosabban a saját szavai mutatják: «Még a kis dunántúli falvaktól is meg kell követelnem, ha népiskola válik szükségessé, hogy a telken felül még igazs és kézinapszámmal járuljon hozzá az építkezési költségekhez. Csak éppen Budapesten jusson ki minden állami intézet és építkezés ingyen? Ezt a rendszert az osztó igazságra való tekintettel nem lehet tovább fenntartani. Budapest megkaphatja egyetemi városát, de áldoznia kell éppúgy, mint ahogy kezdve Szegeden és Debrecenen, az ország második és harmadik városán, le egészen a dunántúli kis faluig, minden közösség kiveszi a maga részét az ország szellemi újjászületésének nagy munkájából.» A nehézségek láttára úgy határozott, hogy másutt keres valami pótlást. Így került előtérbe a szegedi természettudományi intézetek nagyobb arányú kiépítése, továbbá a debreceni új természettudományi tanszékek szervezése. «Az intézményekre nem egyik vagy másik városnak van szüksége. És mivel a fővárosi törvényhatósági bizottság elhárította magától az áldozatokat, azért most oda kell mennünk, ahol nagyobb megértésre találunk.»

Mindez nem annyit jelent, mintha Klebelsberg nem lett volna meggyőződéses híve az ún. kulturális decentralizációnak. Ahogyan a maga miniszteri hatáskörét szívesen osztogatta szét autonóm testületek között, a kulturális intézményeket is szerette volna egészségesen szétosztani. A magyar Dahlem esetében azonban más a helyzet. Klebelsberg Budapesten akarta alkotni a legnagyobbat, a gigászit, aminél nagyobbra még nem mert soha gondolni, ő, akit tervkovácsnak neveztek el. S a nagy terv megvalósítása érzése szerint méltatlan, kicsinyes szempontokon feneklett meg: önmagában véve is jelentéktelen-

nek látszó szalmaszálon akadt el. Ennek következtében Klebelsberg kénytelen volt a kisebb ellenállás irányában elindulni. «Budapesttel szemben – írja – jó és tiszta a lelkiismeretem. Tálcán hoztam egy európai megoldást. A városnak teljes joga volt elfogadni, vagy el nem fogadni. Határozata új fejlődés folyamatát indította meg. Az élet eleven árja hömpölyög végzetszerűen tovább. Fejlődésünk olyan irányt látszik venni, amely a nagy vidéki közművelődési gócpontok kifejlődésének kedvez.» A lágymányosi pocsolyában azonban, amely «mint egy rút, fekete ék nyomul be Budapest testébe, brutálisan kettéveszítve a budai és a pesti déli részeket», szimbólumát látja a nagyvonalúság végzetes hiányának. Ebből a pocsolyából nem szökött fel alkotás s így nem lehetett «jeggyűrű»a nemzet és a haza földje között oly végzetszerűen szükséges szent eljegyzés számára!

Eddig Klebelsberg tudománypolitikájában a szervező, építő, a kereteket megőrző és azokat továbbfejlesztő alkotási kedvet láttuk. De hol marad az ember, minden tudománypolitika végső, igazi hordozója, akinek arravalósága nélkül minden csak holt leltári szám, esetleg üresség? Klebelsbergert sokszor megvádolták, hogy számára az embernél fontosabb lett volna a keret, az épület, a szervezet, sőt a szobor, a falfestmény. Igazságtalanabb vád el sem képzelhető. Klebelsbergnek, az egyéni erőfeszítések lebírhatatlan akarató hősének kellett volna magyarázni, hogy a tudományt az egyéni tehetség, az alkotásra irányuló legegényibb képesség viheti csak előre? Senki világosabban nem látta, mint éppen ő, az egyén és a szervezet egészséges kapcsolatát. A tudományos munka szerinte is «az egyén legszemélyesebb megnyilatkozása». A szervezet csak arra való, hogy a kedvező előfeltételeket e munkához biztosítsa. Tudománypolitikájának legfontosabb része mindvégig az egyén helyes kiválasztására irányuló törhetetlen szándéka maradt. Láttuk, mennyire nem akarta, hogy hazánk továbbra is a kettétört, idő előtt megtorpant, vagy éppen sírba hanyatló tehetségek szomorú földje legyen. Felfogását mutatja az is, hogy már ifjúkorától kezdve sokat elmélkedett a kiválasztás és a vezetőképzés nehéz kérdésein. E felfogásának megfelelően tudománypolitikája középpontjába az ösztöndíjkérdést állította. E kérdésnek van olyan része is, amely nem tartozik szorosan a tudománypolitikához, hanem inkább a szociális segélynyújtást célozza. Előljáróban erről is kell néhány szót szólnom. Megfigyelhető ugyanis, hogy a nagyobb arányú tudományos ösztöndíjkiadás vezető gondolatai először együtt gomolyogtak a szociális célú ösztöndíjak visszaállítását célzó törekvéseivel, s csak később különültek el.

Ösztöndíjaink a békében ún. pupilláris biztonságú papirosokban, állami kötvényekben, záloglevelekben voltak elhelyezve. Az infláció értéküket majdnem teljesen megsemmisítette. Klebelsberg ezt a csapást joggal tartja nemzeti katasztrófánk egyik nem jelentéktelen mozzanatának, s éppen ezért a helyzetten mindenképpen segíteni akar.

A megsemmisült ösztöndíjak pótlására már minisztersége kezdetén célba vette az elkobzott Károlyi-vagyont. 1925. február 20-án bejelenti a parlamentnek, hogy a miniszterelnökkel egyetértésben e vagyomból kulturális újjáépítési alapot szándékozik létesíteni. Az alap rendeltetése eléggé szétágazó lett volna: segíyezni akarta belőle az értelmiség gyermekeit, a mezőgazdasági népesség szakoktatását, a főiskolai kollégiumokat és menzákat, továbbá a korán felcsillanó tehetségeket. Az utóbbiakkal kapcsolatban ismét kifejtette kedvelt gondolatát, hogy egyetlenegy komoly tehetségünknek, aki majd később a leromlott haza becsületére, javára és erősítésére válhatik, sem szabad a jövőben elkallódnia.

Ugyanezen év november 10-én a miniszterelnökkel együtt benyújtja törvényjavaslatát a Nemzeti Közművelődési Alapítványról. A javaslat a már érintett programot most már részletesebben kidolgozza. A Károlyi-vagyon táplálná a kül- és belföldi ösztöndíjakciót, ebből állítana fel fő-, közép- és szakiskolai internátusokat, diákasztalokat. De támogatná belőle a tudományos kutatást is. Talán régi hadigondozói tapasztalatai alapján még arra is gondolt, hogy tuberkulózis-kutató klinikai állomást és tüdőbeteg-szanatóriumot is létesít az alapból. Külön összeget akart kiharítani a közalkalmazottak és az ötven holdon aluli gazdálkodók gyermekeinek. Az utóbbi két pontot érdemes lesz közelebbről szemügyre vennünk.

Majd látni fogjuk, mekkora részt foglalt el Klebelsberg politikai rendszerében az ún. «népies» politika. De azért nem volt hajlandó azt a legfrissebb illúziót osztani, mintha az ős-rétegek tehetségeiből egyik napról a másikra teljesen új vezetőosztályt lehetne elővarázsolni. Nagyon fontosnak tartotta, hogy kultúrpolitikánk a tehetségek felemelkedésének útját tényleg megkönnyítse. A feltörekvő új elemekkel azonban csak a megritkult sorokat akarta kiegészíteni. Arra nem gondolt, hogy az újak a régieket és azok leszármazottait véglegesen félretolják. Bölcsen tudta, hogy új intelligenciát nem lehet a bűvészkalapból elővarázsolni. Ha valahol, hát itt van igazán szerepük azoknak a hagyományoknak, amelyek sokszor csak nemzedékek során kapják meg teljes értékű-

ket és hatóerejüket. Ezért is fontosnak tartja, hogy az összeomlás igazi áldozatát, a magyar értelmiséget, amellyel való szolidaritását nem szűnt meg hangsúlyozni, gyermekein keresztül is megsegítse. «A szellemileg vezető társadalmi osztálynak gyors szétmállása újabb politikai katasztrófát jelentene, amelynek elejét kell venni.» Úgy érezte, hogy a közalkalmazott gyermekek nevelésének megkönnyítésével ezenkívül még bizonyos mértékig szociális igazságot is szolgáltat. Ez az akciója sikerült is. Az 1925. november 10-i javaslat eredeti formájában akkor ugyan nem valósulhatott meg, de később külön megvalósult belőle a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek tanulmányi ösztöndíjáról szóló 1927: XIV. tc. Volt olyan idő, amikor évi 1.000.000 aranykorona állt rendelkezésre erre a célra.

Gyakorlatilag akkor még szintén nem került kivitelre, de mint elgondolás hallatlanul nagyvonalú és érdekes az 1925-i törvényjavaslatnak a falusi népesség gyermekeivel kapcsolatos része. Klebelsberg minden nyilvános oktatóintézet vezetőségének, az egyetemtől kezdve a legalsó fokú iskoláig, külön kötelességévé kívánta tenni, hogy egyúttal tehetséghalász is legyen. Ha olyan gyermekre akadnak, aki példás magaviseletén és szorgalmán felül tehetségével is kitűnik, erről jelentést tartoznak tenni a minisztertől kijelölt szervhez. A miniszter külön gondoskodik a valóban tehetségesnek ígérkező gyermek megvizsgálásáról, s amennyiben az eredmény kedvező, a Nemzeti Közművelődési Alapítvány tanácsa gondoskodik megfelelő ösztöndíj kiutalásáról. Az iskola-fajta megválasztásánál elsősorban a gyermek hajlama és tehetsége az irányadó. Általában azonban nem kívánatos, hogy az ösztöndíjas a földtől elvonassék. «Szükséges az, hogy minden községben két-három gazdaember legyen, aki magasabb fokú iskolákat is látogasson; magasabb fokú iskolát nem olyan értelemben, hogy őt kis üzemétől elvonja, hanem kultúránívó szempontjából magasabb fokú iskolát, hogy azután onnan visszatérve a maga falujába, a magasabb mezőgazdasági kultúrának legyen a terjesztője.» Tisztában volt azzal, hogy a tehetséghalászás a legnehezebb feladatok egyike. A további nehézségeket is élénken el tudta képzelni. Számított rá, hogy a falusi tanítók majd tömegével fogják ajánlani a «különös» tehetségeket, akik utóbb a legjobb esetben középszerűeknek bizonyulnak. Az is előfordul, talán nem is ritkán, hogy az igaziak majd felismeretlenül maradnak. Mégis meg kellene próbálni! «Ha tíz év alatt csak 25-30 igazán nagy tehetséget tudunk megmenteni és a maga teljességében kifejteni, nem tettünk-e akkor nagy szolgálatot a nemzetnek?» 1927-ben a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek tanulmányi ösztöndíj-

ról tárgyalva a parlamenti bizottság nyomatékosan remélte, hogy a segélyezés majd egyéb kategóriákra is kiterjed. Ez azonban – akkor! – még mindig csak remény maradt. Később tető alá került a nemzeti közművelődési alapítványról szóló 1929: XXXIII. tc. is, azonban az eredeti elgondolástól lényegesen elütő formában. A tervezett tehetséghalászás ekkor sem valósulhatott meg. A döntő lépések megtételére csak jóval Klebelsberg halála után kerülhetett a sor. Örök érdeme marad azonban, hogy a gondolatot annak idején felvetette, és népszerűsíteni próbálta.

Az ösztöndíjüggyel kapcsolatos diákszociális kérdésekről majd más összefüggésben lesz szó. Ez alkalommal, visszakanyarodva a tudománypolitikához, az ösztöndíjakkció legsúlyosabb részét, a tudományos ösztöndíjakat ismertetjük részletesebben. Ez Klebelsberg kultúrpolitikájában az egyik legfontosabb s a kiegyezéskori helyzethez képest teljesen új rész. A kiegyezés idején egy-két, inkább tessék-lássék ösztöndíj állt a magyar tudományos utánpótlás rendelkezésére. Klebelsberg hatalmas hálózatot épített ki, összekapcsolva az ösztöndíjüggyel a külföldi magyar intézetek és őrhelyek rendszerét.

Elgondolásának alapjai még nagyon messze időbe, fiatalságába nyúlnak vissza. Láttuk, hogy már fiatalon sokat elmélkedett a szelekcióról, a vezetőképzésről, az elit feladatairól. Egyik régi feljegyzésében a mohácsi csata következményeiről tűnődve a legvégzetesebb utóbajnak a magyar viszonyok összezsugorodását találta. A kicsinyes viszonyok azután – a «nagy vízben nagy hal, kis vízben kis hal» törvényszerűsége alapján – nem tették lehetővé nagyobb formátumú vezetők kibontakozását. A szétforgácsolódott ország apróbb részeiben a legjobb tehetségeknek nem akadt megfelelő érvényesülési terület. Báthory István pl. Lengyelországban keres magának működési terepment. A széttépett hazában nem fejlődhettek ki nagyobb hadvezérek és államvezetők. A Habsburgok udvarában pedig magasabb vezető hely igaz magyar számára ritkán akadt. Márpedig a népek számára erejük egyik legfőbb tényezője államférfiakban, vezetőkben való gazdagságuk!

Ugyancsak életbevágóan fontos az is, hogy a tehetségek kiválasztása rendben legyen. «A nemzetek erejének a lélekszámon kívül egyik hatalmas tényezője a nemzet társadalmi kiválasztóképesége.» Bár a régi Magyarországon – mint másutt is – sok jogi akadály tornyosult a társadalmi kiválasztás szabad érvényesülése elé, azért az igazi nagy tehetségek, mint a Hunyadi-család példája mutatja, még világi téren is tudtak érvényesülni. Az egyháznak pe-

dig az volt a legfőbb ereje, hogy a tehetségek kiválasztásánál nem volt kénytelen magát mesterséges korlátok közé szorítani: az ő utánpótlási területe mindig az egész nép volt. A mohácsi vész kora azonban a jelek szerint az addig viszonylagosan jól működő szűrőszervezetet elrontotta, legalábbis sem közvetlenül a veszély előtt, sem utána nem találunk hadvezért vagy államférfiút, aki a helyzet magaslatán állt volna.

Nagy gyengeség jele ez! S mindehhez járult a vagyon egészségtelen megoszlása – természetesen az akkori viszonyokhoz képest. Márpedig «a nemzeti vagyon megoszlásának aránytalansága – a társadalmi kiválasztásra való hatástól egészen eltekintve – önmagában is a nemzetek gyengeségének egyik tényezője».

További történeti tanulmányai, felgyülemelő tapasztalatai érett férfikorára teljesen kifomálták szemléletét. Azt vallotta, hogy az egyes nemzetek kultúrája, akár kicsinyek legyenek, akár nagyok, végeredményben három-négyezer ember vállán nyugszik. Ennek a szellemi vezetőrétegnek színvonala határozza meg az illető nemzeti kultúra fajsúlyát. E vezetők döntenek el a szóban forgó nemzet helyét a népek társaságában: tőlük függ, hogy a tudomány, irodalom, művészet, kereskedelem, földművelés, ipar, közlekedés hogyan működik. Sorsunk tehát azon fordul meg, lesz-e minden számottevő feladatkör ellátására megfelelő számú és színvonalú emberünk. Természetesen nem szabad csak a jelenre gondolnunk, hanem számolnunk kell az elkövetkezendő évtizedek szükségleteivel is.

A tervszerű, célravezető eljárás szabályait ez alkalommal is, mint minden esetben, a történelmi fejlődésből kívánja elvonni. Történelmünk pedig félreérthetetlen világossággal azt tanítja, hogy meg kell maradnunk magyaroknak, semmi őseredetit, ami értékes, nem szabad veszni hagynunk, de éppúgy tanulnunk kell a külföldtől is, hiszen nagyon sok esetben éppen a külföldön szerzett tapasztalatok segítették felszínre a lélek legmélyebb rétegeiből is az értékes magyar sajátságokat. Még nagy nemzetek sem engedhetik meg maguknak, hogy sovinizmusból, vagy a saját szellemi értékeik túlbecsüléséből a külföldtől elzárkózzanak. Kis nemzetekre pedig egyenesen végzetes lenne az elszigetelődés. A helyes ítélethez összehasonlításra van szükség. «Szükségünk van nyugati példákra, impulzusokra, ösztönzésekre, korszellem és irányok átvételére, hogy helyes irányban és gyorsabb ütemben haladhassunk.» Ez a «nyugatosság» örök törekvése a történelem nagy magyarjainak. Ilyen értelem-

ben Szent István volt az első nyugatos. Az igaz, hogy ellenzéke is volt, a Kopányok, akiket le kellett verni. A nagy magyarok azonban továbbra is Szent István útján jártak: Nagy Lajos, Mátyás király, Széchenyi, Eötvös, Trefort... A probléma kezdettől fogva nem is az volt, hogy ezen az úton járjunk-e, hanem inkább csak az, milyen okos arányban keverjük az őseredetit a kívülről eltanulttal. E magatartásunk eredménye volt, hogy Európa minden fontosabb szellemi áramlatát átvettük, befogadtuk, feldolgoztuk.

S ami érvényes volt a múltban, még inkább érvényes a trianoni korszakban. A legveszedelmesebb önámítást jelentené, ha fejünkbe vennénk, hogy éppen most, legyengülten, elszegényedve majd képesek leszünk önmagunkba zárkózva is kitermelni mindazokat a kultúrértékeket, amelyek nélkül akár a legszerényebb modern nemzet szellemi életének kereteit sem lehetne kitölteni. De talán még veszedelmesebb csalódásra vezetne a csak importált kultúrára való hagyatkozás: az ilyenből «magyar» kultúra sohasem lenne! A kettőt tehát – ez az alfa és omega – «okosan» vegyíteni kell. «Egy neme ez a kultúrpolitikai vegyészetnek, amelynek üzése közben a hazai és külföldi műveltségi elemeket egészséges arányban kell vegyítenünk.» E «vegyészet» révén – a kifejezés nagyon tetszik neki, többször visszajár cikkeiben, beszédeiben – akar olyan nemzedéket s abban olyan intelligenciát nevelni, «mely a hazát éppen annyira szereti, mint a régi, de amelynek látóköre szélesebb és szaktudása nagyobb». Klebelsberg magyar életkérdésnek tartja, hogy vezető embereink, az a bizonyos három-négyezer kiművelt emberfő, külföldet járjon, nyelveket – jól!! – beszéljen, külső összeköttetésekkel rendelkezék. Attól egyáltalán nem fél, hogy a külföldi tapasztalatok majd elidegenítik őket a gyötrődő hazától. A történelem szerinte éppen az ellenkezőjét tanítja: az izzó magyar hazafiságot egyenesen a külföldi kapcsolatok elevevége szokta a legmagasabb hőfokra emelni. «Széchenyi külföldi útjain vált izzó magyarrá és reformerré. A szabadságharc utáni idők emigránsai hozták haza azt az európai szellemet, amely a hatvanas éveket és a hetvenes évek első felét nálunk olyan nagyra tette. Trefort állandó szellemi kapcsolatokat tartott fenn a külfölddel. Tisza István német egyetemeket látogatott és Victoria korának angol politikai kultúrája volt államférfiúi tanulmányainak alapja. És izzó magyar emberek voltak mindannyian.» Éppen abban találja fajunk nagyszerűségét, hogy idegen vér és idegen kulturális befolyás ellenére önmagát nemhogy elvesztette volna, hanem még inkább megtalálta. Ennek az erőnknek köszönhetjük, hogy még élünk! Tehát:

«súlyos bünt követne el az a kultuszminiszter, aki kikapcsolná nemzetének művelődését a nagy európai kultúrák közösségéből».

Messzebb néző külpolitikai szempontok is azt javasolták, hogy a világon mindenfelé, legalábbis a jelentős helyeken, művelődési őrszemeink legyenek. Klebelsberg az új ösztöndíjasok tehetséges rohamcsapatának szánta azt a szerepet, hogy a régi osztrák és a friss kis-entente propagandától a hazánk köré vont ködfüggőnyt szétfoszlassák, hogy a magyarságnak mindenfelé barátokat szerezzenek. Utólag is megállapítja, hogy a régi osztrák polgári és katonai bürokrácia megdöbbenő következetességgel igyekezett bennünket az egyseges monarchia leple alá jól eldugni, legalábbis állami létünket homályba burkolni. Ennél talán csak az a torzkép volt ártalmasabb, amelyet rólunk «népszerűsítettek». A külföld elé vetítették a tüzes pusztáfit, «aki lehetőleg keveset dolgozik, adót fizetni nem akar, paprikás ételeket eszik, vad táncokat jár, miközben szilajul kurjongat, és komikus elvakultságában magát és faját minden belső jogosultság nélkül nagyra tartja». Ez a propaganda nem is volt valami veszélytelen, s alapjában véve messzebb néző célokat tűzött maga elé. Azt akarta valószínűsíteni, hogy mi Közép-Európába csak betolakodtunk, itt szép darab földet lefoglaltunk, ezzel szemben, mint alsóbbrendű, selejtes nép, semmi értéket az emberiségnek nem tudtunk nyújtani. Mindenképpen jogosult tehát, hogy megrendszabályozzanak bennünket. Ez a gonosz propaganda nem érhetett volna el sikert, ha a politikában, publicisztikában és a szellemi élet egyéb fontos területein nagyobb számmal lettek volna külföldi kapcsolatokkal rendelkező embereink, ahogyan voltak az előző századokban, amikor Bologna, Padova, Wittenberg, Halle és Párizs egyetemére nagyobb számmal rajzottak a magyar diákok. Talán még Trianon is másként ütött volna ki, ha e nemes hagyományok erőteljesen tovább érnek! Az igaz, hogy volt egynéhány világmárkánk: volt Lisztünk, Munkácsynk, Jókaink, Apponyink... «De egyes kimagasló emberek erőfeszítése nem elég: állandóan százaknak kellett volna dolgozniuk!» S most Klebelsberg útnak bocsátja a százakat, hogy majd belőlük kerüljön ki az a bizonyos három-négyezer, a világot járt vezetők, akik kapcsolatokat kötöttek és tartanak fenn, akik világösszefüggéseket éltek át, s a magyar sorsot majd ezekbe be tudják állítani. Kétségtelenül mindez pénzbe, nagy anyagi áldozatba kerül. De megéri! «Alig van pengő, amelyet előnyösebben használnánk fel, mint azokat a pengőket, amelyeket jól megválasztott külföldi ösztöndíjasainknak adunk.» Nem is tehetünk mást, ha azt a kulturális kínai falat, amely minket a kiegyezési korszak utolsó évtizedeiben a magunk hi-

bájából, de ellenségeink szívós propaganda-munkájának eredményeként is körülvett, át akarjuk törni. Pedig ezt át kell törnünk, s hozzá még lehetőleg több ponton egyszerre!

Hangsúlyoznom kell – az igazság szolgálata erre kötelez – a «több pontot». Klebelsberg ösztöndíjasainkat az egész művelt világon akarta szétszórni, hogy elkerülje az egyoldalúságot. E tekintetben semmiféle nyomásnak nem volt hajlandó engedni. Nyíltan hangoztatta, hogy a kultúra területén minden nyomás éppen az ellenkezőjét eredményezheti, mint amit el akart érni, amennyiben egyenesen megmérgezheti a légkört. Világosan és örökérvényűen megállapította, hogy csak olyan nemzettel lehet zavartalan kulturális összeköttetést teremteni és fenntartani, amelyik ebbe a szent kapcsolatba nem kever bele «egoisztikus momentumokat». Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert nem egyszer megvádolták, hogy kultúrpolitikája egyoldalúan német irányú. Kétségtelen, hogy Klebelsberg a legnagyobbra értékelte azokat a tanulságokat, ösztönzéseket, amelyeket a nagy szomszéd néptől kapott. Baráti kapcsolatai is elősegítették a kultúrpolitikai összeköttetés elmélyülését. Maga hirdette, hogy a német tudományosság a veszített háború után is pótolhatatlan szerepet tölt be, s értékes tanulságokat nyújt. De távol állt tőle, hogy ezen a téren német monopóliumra gondoljon. Általában ellene volt minden kulturális egyoldalúságnak. «Egy kis nép nemzeti és szellemi önállóságára mi sem veszedelmesebb, mint ha egyetlen külföldi kultúra egyoldalú uralma alá kerül.» Láttuk, milyen nagyra becsülte pl. az angolszász népeket, Nagy-Britanniát és az Amerikai Egyesült Államokat. Nagyrabecsülésének egyik látható jele volt, hogy az angol nyelvű magyar középiskolát oly sok fáradozás, tervezgetés után végül is Sárospatakon tető alá hozta, ezzel is folytatni akarván a Perényiek és Rákócziak korának nagy hagyományait, a nyugati tudás és a tősgyökeres magyar gondolkodás párosítását.

Külön könyvet érdemelnének Klebelsberg fáradozásai a külfölddel való kulturális összeköttetések területén. Minisztersége végére olyan hálózatot alakított ki, melyhez foghatót azelőtt el sem képzelhattünk. Szívóssága, hajlékonysága, ötletessége ezen a téren valósággal csodát művelt. A magyar ösztöndíjak mellett sikerült az egyes külföldi államoktól is magyar rendeltetésű, vagy esetleg csereösztöndíjakat szerezni, sőt ezek számát közben szaporítani. Ezeket is felhasználta a valóban imponáló szervezet kiépítésénél. A külföldi kapcsolatok egyes alkatrészei egyáltalán nem voltak uniformizálva, már csak azért sem, mert nem lehettek a kiépítettség azonos fokán. A legfejlettebb típus

jelentették a bécsi, berlini, római hatalmas intézetek. Ezek mellett működtek szerte az egész világban a kisebb állomások, mind megannyi magyar «őrszem». Az egész organizációt bölcsen kiformált alapelvek irányították.

A legfőbb elv volt minden rendű és rangú külföldi magyar intézmény, őrszem, ösztöndíjas számára: felvenni a kapcsolatot az illető ország tudományos köreivel. Magától értetődött, hogy az e révén kapott impulzusokat megfelelő módon továbbítaniok kellett hazafelé. A vezetők feladata volt, hogy a külföldre jutott fiatal magyar tudósokat munkájukban segítsék és irányítsák. Klebelsberg azért tartotta fontosnak, hogy lehetőleg jól felszerelt, könyvtárral ellátott központok formálódjanak ki, mert az ilyenektől remélhette az állandóbb összeköttetések kialakítását, általában az eredményesebb munkát. Kívánatosnak tartotta, hogy külföldi intézeteink lehetőleg folyóiratokat, önálló munkákat publikáljanak, s hogy ezek belekerüljenek a nagy külföldi könyvtárakba és bibliográfiákba. De hangsúlyozta, hogy ösztöndíjasainktól csak tudományos munkát szabad kívánni; közvetlen politikai, vagy gazdasági szolgáltatókra őket igénybe venni semmiképpen nem lenne ajánlatos. A tudomány az a minden gyanútól mentes terület, amelyen barát és ellenség a közös munkában találkozhatnak, s ha a tudományos munkát jól végeztük, ezzel közvetve politikailag is rendkívüli szolgálatot tettünk nemzetünknek, mert növeltük hazánk kulturális súlyát.

A legnagyobb reményt a nagy kollégiumok működéséhez fűzte. Ezek voltak kultúrdiplomáciai tevékenységének gócpontjai. Említettük, hogy az első magyar tudományos intézetet már 1917 januárjában szervezte Konstantinápolyban, még mint közoktatásügyi államtitkár. Az intézet állami intézmény volt. Céljául tűzetett ki, hogy az «egyetemes történelemmel, főleg a bizánci–magyar és török–magyar érintkezések kutatásával, klasszika és keresztény archaeológiával, Bizánc és az iszlám művészetének történetével, végül a keleti, elsősorban a török–magyar összehasonlító nyelvészettel foglalkozó szaktudósoknak kutatásaik helyszíni folytatására módot adjon, ezzel az említett tudományterületek hathatósabb fejlesztését intézményesen biztosítsa, s egyszersmind a hazai tudományosságnak a török szellemi élettel való kapcsolatát erősítse». Az intézet azonban csak 1918. szeptember haváig, a katonai összeomlásig folytathatta működését. Akkor feloszlatták, s könyvtárát előbb egy kolostor őrizetére bízták, majd később a konstantinápolyi Német Archeológiai Intézetbe szállították át. Klebelsberg több ízben tervbe vette a nagy kezdeti len-

dülettel szép sikerű munkát végzett intézmény újjáélesztését, de erre nem került sor.

A külföldi intézetek nagyobb arányú továbbfejlesztését a külföldi ösztöndíjak létesítése tette lehetővé. A kérdést Klebelsberg törvénnyel rendezte. A javaslatot a külföldi magyar intézetektől és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról 1926. május 14-én nyújtotta be. Tervei azonban már előzőleg nagyrészt kialakultak. 1925. november havában a parlamentben pl. arról beszélt, hogy Bécsben 100, Berlinben 75, Párizsban 60, Rómában 15, Angliában 30, egyéb helyeken még 20 ösztöndíjast szeretne továbbképeztetni. A számok később persze másként alakultak. S általában sok minden másként alakult, mint előre gondolni lehetett.

A törvényjavaslat indokolásában rámutat, miért tartja annyira fontosnak az ún. kéziösztöndíjak helyett inkább a megszervezett intézetben való elhelyezést ott, ahol ez egyáltalán lehetséges. «A tervszerű művészeti és tudománypolitikával bíró államok régtől fogva szükségét érezték annak, hogy külföldre küldött ösztöndíjasaik az idegenben szakszerű irányítás és ellenőrző felügyelet alatt álljanak. Az ösztöndíjasok nagyobb része éppen az ifjúkornak abban a szakában megy külföldre, amidőn a nagyvárosok kísértésével szemben különösen fogékony a lélek, s így tehetséges, de gyengébb jellemű ifjak nem egyszer vonatnak el tanulmányaiktól. De túl az ellenőrző felügyeleten rendkívül fontos, hogy az idegenbe kimenő ösztöndíjas ne álljon elhagyottan és tanácstalanul, hanem legyen ott a magyar intézet előljáróságának személyében olyan férfiú, aki az illető ország főiskolai rendszerét ismeri, ki tudja jelölni azokat a legkiválóbb tanárokat, kik az egyes szakmákban rendelkezésre állnak, és személyes összeköttetések révén be is tudja ajánlani az ösztöndíjast az egyes szemináriumokba, laboratóriumokba, klinikákra, könyvtárakba, levéltárakba, múzeumokba stb. Szükség van továbbá házi könyvtárra, hol az ifjú megtalálja mindazon segédkönyveket (szótárakat, lexikonokat, kézikönyveket), melyeket minden egyes ösztöndíjas magával külön-külön nem vihet, melyekre azonban tanulmányainak az idegenben való sikeres folytatásához szüksége van.»

Klebelsberg sokat tanult a németek, franciák, angolok stb. külföldi intézeteinek szervezeti szabályzataiból, de azért a magyar intézetek működésének alapelveit mégis elsősorban a magyar szükségletekből vezette le. Egyik ilyen magyar sajtószáma szánta, hogy a magyar intézetek egy szervezetben tulajdonképpen két intézményt foglalnak össze: a szorosabb értelemben vett kuta-

tóotthont, és a főiskolai hallgatók kollégiumát. Az utóbbi kategória elsősorban a modern nyelvi szakos tanárjelöltekből került volna ki, de mellettük kiküldetést nyertek volna főleg ama szakmák jelöltjei, amely szakok főiskoláinkon egyelőre még nincsenek kielégítő módon képviselve.

Mint már említettem, három ilyen nagy külföldi intézet létesítése fűződik Klebelsberg nevéhez. Berlin, Bécs, Róma. Mindhárom intézmény valamilyen formában már Klebelsberg minisztersége előtt működött.

A berlini intézet kezdetei még 1916-ra nyúlnak vissza, amikor az ottani egyetemre Gragger Róbertet a magyar nyelv és irodalom rk. tanárává nevezték ki. Gragger még ugyanebben az évben megszervezi tanszéke mellett a magyar szemináriumot, amelyből nem sokkal később az egyetem kitűnően felszerelt magyar intézete alakult ki. A könyvtár és működése oly hatalmas arányokban fejlődött, hogy az egyetem már 1920-ban külön épületet szerzett számára. Ugyancsak Gragger alapította meg még 1917-ben a Berlini Magyar Intézet Barátainak Egyesületét (Verein der Freunde des Ungarischen Institutes), amelyben a magyar és a porosz kormány, a Magyar Tudományos Akadémia és a berlini egyetem képviselőin kívül a magyar és német politikai, gazdasági élet számos vezető személyisége vett részt, tudományos tanácsában pedig a magyar, német és finn tudomány több jeles képviselője foglalt helyet.

Az így előkészített talajon alakult ki azután a berlini Collegium Hungaricum, melynek számára az akkori kedvező viszonyok között Klebelsberg egymásután két épületet is vásárolt. Az első (Marienstrasse 5.) kisebb ház volt: ebben csak 12 ösztöndíjast lehetett elhelyezni. Később, közvetlenül az egyetemi magyar intézet épülete mellett megszerezte a Dorotheen-strasse 2. sz. egyemeletes épületet, amelyet háromemeletessé építettek át. Ebben a monumentális kiképzett épületben nyert a Collegium Hungaricum végső hajlékot. Az átalakítás befejezését Gragger, aki pontosan olyan szabású ember volt, amilyennek Klebelsberg az eszményi magyar kultúrdiplomátát elképzelte, már nem érte meg: 1927-ben fiatalon meghalt. A magyar állami ösztöndíjak mellett német részről már Klebelsberg idejében rendelkezésre álltak a csereösztöndíjakon kívül még az Alexander v. Humboldt-Stiftung egyes helyei is.

Bécsben is nagyon kedvező volt a helyzet a «tervszerű tágítás» számára. A monarchia megszűnése magával hozta a magyar testőrség feloszlását, s így a gyönyörű testőrpalota eredeti rendeltetése megszűnt. Klebelsberg, mint a Történelmi Társulat elnöke, már 1919-ben arra gondolt, hogy a bécsi levéltár-

rak hozzáférhetővé vált nagy fontosságú anyagának tudományos kiaknázása céljából történeti intézetet kellene szervezni, amely a volt gárdapalotában kaphatna méltó helyet. Láttuk, hogy ezt a tervét nagyon szerény keretek között akkor meg is valósította. Az eredeti szobaszámot minden lehetséges alkalommal tovább gyarapította. 1925-ben már annyira jutott, hogy három helyet ajánlhatott fel olyan német kutatóknak, akik Bécsben akartak dolgozni, cserében a Kaiser Wilhelm-Institut, a firenzei és az athéni német intézetek helyeiért. A hatalmas épület további lehetőségeket nyújtott. Ebben helyezte el a Collegium Hungaricumot is. Tervezte még – ugyanott – egy Bécsi Magyar Művészeti és Művészettörténeti Intézet felállítását is, amely bekapcsolódott volna a majdan felállítandó Deutsch-Ungarisches Barockforschungs-institut-ba. Ez utóbbi elgondolások már nem ölthettek formát. Klebelsberg szívesen emlegette, milyen olcsón sikerült e gyönyörű megoldásokat létesíteni. A berlini palotát a német pénzügyi válság idején potom pénzért szerezte. A műemlékszamba menő bécsi palotához pedig valósággal ingyen jutott. Fellelkesítették az épülethez fűződő történeti reminiscenciák: «Micsoda genius loci, micsoda történeti emlékek töltik be a bécsi palota csarnokát és milyen inspiráló hatással van az ifjúságra!» Külön örült neki, hogy a palota első emeleti díszterme és monumentális helyiségei mennyire alkalmasak nyilvános előadások tartására és a bécsi tudományos körökkel való társadalmi érintkezés fejlesztésére.

Rómában szintén már meglévő alapokat használhatott fel. A Római Magyar Történeti Intézet alapját még Fraknoi Vilmos vetette meg azzal, hogy 1888-ban épült római villáját tudományos célokra az államnak ajándékozta. Még előzőleg helyet adott házában más, rendszerint egyházi kutatóknak, akiknek költségeit a legtöbb esetben egyházmegyéjük fedezte. 1902-ben a villával szomszédos telken még egy művészház is emelt. 1913-ban mindkettőt felajánlotta a magyar államnak, azzal a kikötéssel, hogy az egyikben történeti intézet, a másikban pedig művészház lenne létesítendő. Az állam a művészházat különböző okokból nem vállalta, a történeti intézet azonban a Magyar Tudományos Akadémiával létesített összeműködés alapján szervezés alá került. A szervező munkát a világháború megakasztotta, sőt közben az épületet is, mint ellenséges vagyont, lefoglalták. A zárlat alól való felszabadítás elég hosszú ideig elhúzódott, s a tudományos munka újból csak 1924/25-ben indulhatott meg. Később, 1927-ben, Klebelsberg főleg Mussolini, továbbá Fedele közoktatásügyi miniszter támogatásával megszerezte a hatalmas Palazzo Falconieri-t, Róma egyik nevezetes, műemlékszamba menő épületét. Még a XVII. szá-

zadban építette a római barokk egyik mestere: Francesco Borromini. Valamikor benne lakott Napóleon nagybátyja, Flesch kardinális, majd később Gioacchino Pecci ebből a palotából indult el a konklávéba, ahonnan mint XIII. Leó pápa került ki. A hatalmas épület befogadta a Fraknoi-féle Történeti Intézetet, a Collegium Hungaricumot, a papi kollégiumot és a művészi osztályt, amely Rómában különlegesen fontos szerephez jutott. Az egész intézmény olaszul az Accademia Reale d'Ungheria elnevezést kapta.

Klebelsberg egyik legkedveltebb eszméje volt, hogy az egyes intézményeknek különleges feladatok megoldását írja elő. Majd látni fogjuk, hogyan osztotta fel a fontosabb teendők különleges gondozását az egyes vidéki egyetemek között. Hasonló módon tervezgetett a nagy külföldi magyar intézetekkel kapcsolatban is. Bécsbe szánta a levéltári kutatókat, az orvosokat, a zenészeket, a középiskolai német nyelvszakos tanárok egy részét, Berlinbe – tekintettel a dahlemi intézetekre – elsősorban természettudósokat, kémikusokat, biológusokat, fizikusokat akart küldeni, de mellettük még lutheránus teológusokat és közgazdászokat is. Rómába kerültek volna az olasz nyelvi szakos tanárok, a katolikus papok, a művészek, de mellettük még jogászok is, akik képzettségüket majd a magyar–olasz kapcsolatok kiépítése terén tudják gyümölcsozttetni. Természetesen ezek csak irányelvek, s nem megkötések. Klebelsberg sokkal hajlékonyabb volt, semhogy a kiválasztás fontos aktusát merev kategóriák felállításával akarta volna megnehezíteni. Egyébként is, mint látni fogjuk, az ösztöndíjasok kiválogatását külön autonóm testületre bízta.

Meg kell még emlékeznem a további «örhelyekről», amelyeknek száma szinte évről-évre emelkedett. Franciaország már 1921-től kezdve évenként 6-10 ösztöndíjat bocsátott magyar diákok rendelkezésére. Ezek mellé a magyar állam előbb 12, majd később 20 kutatóösztöndíjat szervezett. Klebelsbergnek egyik legállandóbb törekvése volt, hogy tető alá hozza a párizsi magyar intézetet. Ezt nem sikerült elérnie. Helyette, ideiglenes pótlásként, 1927-ben megszervezte, a párizsi magyar tanulmányi központot (Bureau Franco-Hongrois de Renseignements Universitaires). Angliába 1925/26 óta küldettek magyar ösztöndíjasok a különböző egyetemekre (London, Oxford, Cambridge, Aberdeen). Az ösztöndíjak száma 1930-ban elérte évenként a 14-et. Az Egyesült Államokba szóló magyar ösztöndíj-akciót tulajdonképpen Smith Jeremiás népszövetségi pénzügyi főbiztos indította el nagylelkű alapítványával. Smith 1924-ben került hozzánk. 300.000 P-re rúgó tiszteletdíját nem vette fel, hanem alapítványt létesített belőle, hogy annak kamataiból magyar mérnökök tanulja-

nak tovább az Egyesült Államokban. 1927/28-tól kezdve évenként három ösztöndíjat lehetett az alap jövedelméből kiosztani. A további amerikai ösztöndíjak közül a legjelentősebbek voltak a Rockefeller-alap adományai, főleg orvosok és természettudósok részére.

Jelentős eredményt hozott a görög kormánnyal létesített megegyezés Haris Pál alapítványa tárgyában. Ez az alapítvány kb. 30 évig nem volt felhasználható, mert a rá vonatkozó kérdések tisztázatlanul maradtak. A megegyezés lehetővé tette, hogy magyar tudósok mehessenek görög földre, s görög tudósok látogathassanak el hozzánk. Az alapítvány még egyéb célokat is szolgál. Pl. Kozányi görög városban gazdasági iskolát tartanak fenn belőle. Hogy a görögök milyen nagyra értékelték Klebelsberg kulturális munkásságát, mutatja az is, hogy igen magas görög kitüntetést kapott s hogy Kozányi városnak egyik utcája már régebb idő óta Klebelsberg nevét viseli.

Külön figyelmet érdemelnek az északi rokon népekkel kötött megállapodások. Finnországgal ösztöndíjcsere létesített. Hasonló megegyezés jött létre Észtországgal is. Az észtekkel való kapcsolat az új állam megalakulása után különösen élénk volt: a tartui egyetem egyes tanszékein magyarok tanítottak, magyar lektor is működött, magyar intézet alakult. A rokon népekkel közös tudományos problémáink megoldására nálunk, a finneknél és az észteknél megalakult egy-egy Comitó National des Recherches Finno-Ougriennes, s ezeknek tagjaiból a közös szerv: a Commission Internationale des Recherches Finno-Ougriennes. A magyar comité munkásságát Gombocz Zoltán irányította. Itt említhetjük meg a svédországi akciót, amelynek elindítója s haláláig irányítója volt Leffler Béla. Leffler buzgó munkája eredményeként Stockholmban megalakult a svéd–magyar társaság, s létrejött az egyetemen a magyar intézet. Svédországgal Klebelsberg szintén csereösztöndíj-egyezményt kötött. Felújultak az évszázados kulturális összeköttetések Svájjal is. 1925/26-ban Klebelsberg négy Svájcra szóló magyar állami ösztöndíjat létesített elsősorban kálvinista teológusok számára, de később a kör bővültével más szakok is figyelembe jöhettek. Lengyelországban a varsói egyetemen magyar intézet fejlődött ki, amelyet a két kormány közösen tartott fenn. A kapcsolatot ösztöndíjcsere egészítette ki s tette hatásosabbá. Kezdeményezés állapítható meg Bulgáriában, ahol egy magyar tudós fontos ásatási munkákat végzett; Madridban, ahol Klebelsberg az egyetemen magyar könyvtárat szeretett volna felállítani. További tervek is foglalkoztatták, pl. Zürichet is számba vette, mint a technikai tudományok egyik legerősebb központját. Gondja volt arra is, hogy külföl-

di intézményeink egymással harmóniában működjenek. Az összeműködés biztosítása céljából még 1924-ben megalkotta a Külföldi Intézetek Szövetségét, amely első ízben 1925 húsvétján tartott Berlinben ülést.

A külföldi magyar intézetek ügyének törvényhozással való rendezése során szervezte meg az egyik legnevezetesebb tudománypolitikai alkotását, az Országos ösztöndíjtanácsot (1927: XIII. tc. «a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról»). A tanács feladata volt, hogy elsősorban az esetleg mutatkozó hiányra való tekintettel állandóan figyelemmel kísérje az egyes tudományágak művelőinek megoszlását, hívja fel a figyelmet, a megfelelő tehetségekre, jelölje ki a tudósképzésre legalkalmasabb vezetőket és helyeket, s főleg: jelöljön ki tudósokat, művészeket stb. és külföldi ösztöndíjakra. Általában joga és kötelessége volt véleményt nyilvánítani az összes hatáskörébe tartozó ügyekben. A szervezetet Klebelsberg a legnagyobb gonddal dolgozta ki. Maga is egyik legfontosabb pontnak azt tartotta, hogy a miniszter az ösztöndíjakat a tanács javaslata alapján ítéli oda; új személyeket nem jelölhet, csak vétőjogot gyakorolhat. Tudománypolitikájának egyik vezető gondolata volt a protekció, a régi magyar betegség kiküszöbölése. Azt tartotta, hogy az ország szegénysége és az ügy érdekében hozott áldozata szinte megköveteli, hogy a miniszter ezen a ponton mintegy megkösse a saját kezét. Amennyiben másnak, mint az ösztöndíjtanácstól alkalmassá minősítettnek adná az ösztöndíjat, a tanácsnak joga van a közigazgatási bíróságnál panasszal élni, s az adományozást megsemmisíttetni. Joggal vetette fel a kérdést: volt-e miniszter, aki a maga kezdeményezte törvénnyel ennyire korlátozta volna a saját hatáskörét? A nevezetes pontról a törvényjavaslat indokolásában a következőket mondja: «Nyilvánvaló, hogy a tudományos és a művészeti ösztöndíj-akció csak akkor fogja a várt gyümölcsöket meghozni, ha külföldre valóban ifjúságunknak a színét és virágját küldjük, vagyis ki kell zárni a protekciót, és biztosítani kell a szelekciót. Közismert, hogy éppen a parlamentáris kormányforma mellett van a miniszter leginkább kitéve a protekció nyomásának, mely hazánkban módfelett felburjánzott, s így éppen egy olyan ügycsoport intézésénél, ahol a jogosulatlan pártfogás a legnagyobb kárt okozhatja, intézményesen kell védőgátakat építeni a protekció betörésével szemben. Ez azonban a kérdésnek csak a negatív oldala; intézményesen kell biztosítani azt is, hogy a jól megszervezett szelekció révén éppen a legtehetségesebbek és a legmegbízhatóbbak nyerjék el a tudományos és a művészeti ösztöndíjakat». A tanács mű-

ködése beváltotta a miniszter reményeit. Hamarosan átment a köztudatba, hogy az ösztöndíjak szétosztásánál csak tárgyi szempontok érvényesülnek.

Az ösztöndíjtanács hatáskörébe utalta Klebelsberg az ugyancsak tőle letesített belföldi kutató ösztöndíjakra való jelölést is. Fontosnak tartotta, hogy azokat a fiatal tudósokat, akik itthon reményekre jogosító kutatómunkával foglalkoznak, az anyagi gondoktól lehetőleg mentesítse. Később ennek az ösztöndíjnak rendeltetése részben eltolódott: olyan jeles fiatalokat is segítettek belőle, akik tanulmányaikat elvégezve, sőt külföldi tanulmányútról visszatérve nem tudtak megfelelő elhelyezést kapni. Sajnos, ilyen eset évek múltával mindig több és több fordult elő. Trianon elhúzódott, a levegőhiány, amelyet a gazdasági krízis még fokozott, kezdett fojtogatóvá alakulni. A kitűnően képzett fiatalok egy része, akiknek neveltetésére a köz is áldozott, itthon átmenetileg nem ritkán kénytelen volt az állástalanság vagy a méltatlan elhelyezkedés mocsarában fuldokolni.

A közvélemény az ösztöndíjkiadást általában megértéssel, sőt bizonyos rokonszenvvel fogadta. Bár akadtak, akik külföldi «luxuspalotákról», «meleg-házi pálmatenyészetről» beszéltek, de azért az elismerés sem hiányzott. Amikor Klebelsberg kultúrpolitikájának lényegét egyik cikkében ismét összefoglalta, akadt olyan képviselőtársa, mégpedig a kritikusabb hajlandóságúak közül való, aki a nagyszerű cikket – «Optimista tervkovács vagyok?» – külföldi nyelvekre kívánta fordíttatni. Az elismerés Klebelsbergnek, aki «sóvárgott a megértés után», nagyon jól esett, mégis tiltakozott a megvalósítás ellen. Nem az volt szemében a fontos, hogy a külföld róla, az ő egyéni törekvéseiről vegyen tudomást, hanem inkább az eredményekről! S veszedelmesnek tartotta volna, ha kultúrpolitikáját az ő személyéhez, kezdeményezéséhez, vagy ha úgy tetszik, rögeszméjéhez kötnék. Maradjon ez a külföld szemében «a magyar nemzet hatalmas kollektív erőfeszítése, amely erőfeszítésnek és áldozatnak szükségessége mélyen gyökerezik minden jó magyar ember lelkében, az egész nemzeti talaj televényében». Érdemeinek elismerése mégis hamarosan utat tört a külföldi közvéleményben. A legilletékesebb bíró, Bethlen István alapította meg róla, hogy mint kultuszminiszter «aktív külpolitikát is folytatott a szó szoros értelmében». Jellemző, hogy halálakor az egyébként rendesen jól informált német lapok egy része mint volt külügyminisztert parentálta el. ANy nyiban tényleg külpolitikát is csinált, hogy egyetlen alkalmat sem mulasztott el a magyar nemzet életmentő kulturális törekvéseinek hangoztatására. Jellemző az is, amit halálakor Becker, a porosz közoktatásügyi miniszter írt róla:

«Csak csodálkozással állapíthatjuk meg, mekkora pénzügyi áldozatokra tudta Klebelsberg az egész kormányt, beleértve a pénzügyminisztert is, kulturális célok érdekében ösztönözni. Természetes, hogy ez a politika, főleg a berlini, bécsi és római Collegia Hungarica alapítása, hazájában némi kritikát váltott ki. A kívülálló nem tudja megítélni, túlbecsülte-e Klebelsberg a hazai pénzügyi erőket. De imponáló volt egész Európa számára a kultúrára való törekvés, a megingathatatlan hit, hogy Magyarország ismét csak akkor lesz nagy, ha a világ megtanulja benne nem a kis katonai hatalmat, hanem a nagy, nélkülözhetetlen kultúrtényezőt méltányolni». Hasonló nyilatkozatokról majd lesz alkalomunk beszámolni. Kétségtelen, hogy nevét az egész világon ismerték, sőt sokan irigyelték őt tőlünk. Akadt később olyan vélemény is, hogy ezt a kivételes embert a sors szerencsétlen kis hazája számára tulajdonképpen túlméretezte. Klebelsberg az ilyen felfogás ellen bizonyosan tiltakozott volna! Kultúrdiplomáciai munkásságával elérte, hogy hazáját kicsinyek és nagyok kulturális vonalon már nemcsak megbecsülték, hanem tanulni is kezdtek tőle. Maga is mindent megtett, hogy törekvéseinket a külföld hiteles forrásokból ismerhesse meg. Egyik pódiuma volt a hazánkban tartott nemzetközi tudományos kongresszusok előadóasztala. Ilyen kongresszus minisztersége alatt aránylag nagyon sok volt: a csonka ország éppen az ő törekvései eredményeként kulturális szempontból egyike lett a legjelentékenyebb tudományos gócpontoknak. A Nemzetek Szövetsége sok fontos célkitűzése közül talán egyet vett komolyan, s egyet intézett el legalább viszonylagos pártatlansággal: a szellemi együttműködést. A kulturális összeköttetés az egyes országok között általában élénk volt. A korszellemet Klebelsberg nagy gyakorlati érzéssel használta fel tovább, a népszövetségi lehetőségeken messze túlmenő összeköttetések létesítésére. Egymást érték a kongresszusok, a miniszteri és egyéb látogatások. Klebelsberg nem ismert pihenést. Szívesen vállalta pl. a nálunk tartott nemzetközi tudományos kongresszusok ünnepélyes megnyitását. Ilyen alkalommal rendszeren a magyarság kulturális erőfeszítéseit ismertette. A jelenlévő magyarok, akik a téma kifejtését már esetleg több változatban ismerték, elálmélkodva állapíthatták meg azt a rendkívüli hatást, amellyel Klebelsberg a külföldi hallgatóságot valósággal lenyűgözte. Sikerének egyik titka az volt, hogy remekül tudta megütni éppen azt a hangot, amire szükség volt. A nemzetközi történeti választmány budapesti összejövetelén pl. azt fejtegette, hogy nálunk a történelemnek különleges nemzeti jelentősége van, mert a jelen bajaiból sokszor kellett a múltba menekülnünk, hogy katasztrófáink leküzdéséhez onnan hozzunk erőt. A hatás rendkívüli volt. Rendszerint azonban azt fejtette ki, mit jelent nekünk

a kultúra, mit várunk letiportságunkban kulturális újjászületésünktől. Előadásaiból egy ilyen típusút példaképpen megemlítek. Az egyik orvosi kongresszuson (X. Tagung der Gesellschaft für Verdauungs- und Stoffkrankheiten in Budapest) elhangzott beszédéből az egyik legelterjedtebb külföldi orvosi folyóirat idézte a következő részletet: «A rettenetes válságban a magyar néplélek mélyén feléledtek azok az őserők, amelyek ezt a nemzetet történetének kritikus korszakaiban végül is mindig megmentették. Mi magyarok a világtörténelem tragikus népe vagyunk, s éppen a ránk sújtó katasztrófák kovácsoltak bennünket acélkeménnyé...» A gondolat nekünk – éppen Klebelsberg publicisztikai működése eredményeként – nagyon ismerősnek tetszik, a külföldi jelenlevőkre azonban – mint a folyóirat is kiemeli – valósággal megrázó hatással volt.

Sokat utazott külföldre is, hogy ott nagyobb igényű előadásokban kulturális törekvéseinket ismertesse. Németországban, ahol erős baráti kapcsolatai voltak, több ízben járt. Az első nagyobb külföldi előadását is a berlini egyetem aulájában tartotta még 1925-ben a magyar kultúrpolitika háború utáni törekvéseiről. 1929-ben személyesen részt vett a német régészeti társaság jubiláris ülésén. Minden egyes útjáról újabb ösztönzésekkel és azzal a meggyőződéssel tért vissza, hogy más módot nem választhatott volna. 1927-ben Olaszországba látogatott el, ahol a talajt külpolitikailag Bethlen már nagyon kedvezően előkészítette. Előadást tartott a római egyetemen (Szellemi összeműködés Magyarország és Olaszország között), amely díszdoktorává avatta. Járt Nápolyban, Bolognában, Milanóban. Az utóbbi helyen szintén tartott előadást.

Az egyik legnevezetesebb látogatása Bécsnek szólt, ahol az ottani Tudományos Akadémián 1930 februárjában nagy jelentőségű előadást tartott a magas kultúra területén felmerülő szervezeti problémákról. Pár napon keresztül, amint ezt a sajtóhangokból utólagosan is megállapíthatjuk, személye és működése az érdeklődés középpontjába került. De azt is megfigyelhetjük, hogy az akkori Bécs, a hivatalos körök minden jóindulata, megértése és tisztelete ellenére nehéz talaj volt a «fehér» Magyarország kultuszminisztere számára. Ismeretes, hogy a bécsi sajtó egy része, a baloldali és a cseh pénzen fenntartott újságok, erősen magyarelles volt. Ezek a lapok nem nézték jó szemmel az előadást tartó, nyilatkozatokat adó, cikkeket író Klebelsberg nagy sikereit, s durva hangú rágalomokkal próbálták közömbösíteni a magyar miniszter hatását. Előkerültek az arsenálból a rozsdás hazugságok és ízetlenségek a leigázott magyar munkásokról és parasztokról, az analfabétákról, a le-

vente-intézményről, a megrendszabályozott irodalomról, az egyházak túlkapásairól stb. stb. Klebelsbergről pl. azt állították, hogy a tanítók százait és ezreit űzte el, hogy az istállókhöz hasonló népiskolákban egy-egy osztályban a rab-szolgák gyermekeinek százait zsúfolja össze, miközben «a fiatal magyar nemesek» számára ragyogó külföldi kollégiumokat épített. Az már szinte becézetésszámba ment, hogy a «szellem pénzhamisítójának», a kultúra «szélhámósának» nevezték s egész kultúrpolitikájával kapcsolatban hangulatkeltés okából Potemkin nevét sűrűn emlegették. Az egyik cseh zsoldban álló lap azonban felfülel. Gyanús, hogy Magyarországon szociális politikára nincs pénz, kultúrára viszont van! Kétségtelen, hogy a kultúra ez alkalommal politikai célkitűzéseket takar: Magyarország ezen a réven szeretne nehéz helyzetéből kiemelkedni. Ha a félelmetes szimatú cikkíró több fáradságot vett volna magának, hogy Klebelsberg törekvéseit megismerje, ezt a tételt az emberfölötti gyanakvás igénybevétele nélkül is könnyen megállapíthatta volna. Egyébként elismeri, hogy Klebelsberg céltudatos kultúrpolitikájában önmagában véve van valami imponáló. Ausztria éppen az ellenkező utat választotta: a kultúrán spórol. «Az a tetszés, amelyre Klebelsberg gróf talált, megmutatta, hogy a bécsi tudományos körök ezt a szervező tehetséget Magyarországtól irigylik, bár az is kiderült, hogy e tehetség a politikában gyökerezik». Ez az irigységtől fűtött, fogcsikorgatóan elismerő cikk is bizonyítja, hogy Klebelsberg útja ez alkalommal is teljes sikerrel járt.

Ugyanezen év április-májusára esett Klebelsbergnek ún. északi útja. Április 27-én érkezett Stockholmba, ahol meglátogatta a magyar intézetet, majd az egyik nagy szálloda dísztermében előadást tartott a magyar kultúráról és Magyarország világtörténeti hivatásáról. Május 2-án érkezett Turku finn városba, ahol részt vett egy tudományos intézet alakuló ünnepén, s maga is felszólalt: közös kulturális munkára hívta fel a rokon népeket. Másnap érkezik a finn fővárosba, ahol előadást tart a magyar kultúra vezető eszméinek fejlődéséről. Itt a finneknek fejt ki azt a kedvelt tételét, hogy a trianoni Magyarországon a magasabb értelemben vett honvédelmet a közoktatásügyi tárca látja el. Finnországi utazása valóságos diadalúttá mámorosult: a finnek még tudtak lelkesedni! A következő jelentősebb állomás Észtországban Tartu, ahol megtekintette az ottani magyar intézetet, amelynek egy szép kiadványa éppen ezekben a napokban jelent meg. Az észtek lelkesedését mutatja egyik költőjüknek (K. E. Sööt) Klebelsberg tiszteletére írt üdvözlő költeménye: köszönti a «magyarok szép déli honából» érkezett vendéget, a «rokonok testvéri követét», aki

eljött bizonyosságot tenni arról, mit jelent a népi rokonság, s mekkora erő a sors viharában a baráti kapocs. Eljövetele napsugaras hitet és jövőbe vetett bizalmat hozott a rokonoknak is. Meglátogatta Rigát, majd Vlnát. Május 11-én érkezett Varsóba, ahol előadást tartott a lengyel–magyar szellemi együttműködésről. Itthon sokan rossz néven vették neki, hogy ezt az utat vállalta. A meglátogatott országok, Lengyelország kivételével, a nagy politikában nem sokat számítottak. Klebelsberget meggyanúsították, hogy csak a saját nevét akarta forgalomba hozni a nélkül, hogy az országnak különösebb hasznot hajtana «az eszkimóéknál» tett látogatásával. Nem nagyon értették meg, hogy Klebelsberg lángoló fajszeretete átcsapott a rokonnépekre is, akik hozzánk hasonlóan küszködtek létükért és kultúrájukért.

Ez a mély átérzése a rokonsági kapcsolatoknak egyéb kultúrpolitikai intézkedéseiben is megnyilvánul. Már 1928-ban Budapesten megszervezte a III. finnugor kongresszust, mely előkészítette a három finnugor kultúr nép már említett közös tudományos intézményét. Ezen a kongresszuson kb. 800 finn és észtek vett részt. Az összejövetel «mintegy első találkozása volt ez a magyarságnak rokonaival háromezer év után. Amióta a magyarság kivált az Ural mentén elterült finnugor őshazából, ennyi rokonával még sohasem jött össze.» Nagy érdeklődéssel kísérte a Helsinkiben 1931-ben megtartott IV. kongresszus előkészületeit is. Rendszeresítette valamennyi alsó- és középfokú iskolánkban a rokonnépek napját: minden október 18-án ismertetni kellett a finn és észtek nemzetek történetét, állami berendezését, kultúráját, művészetét. Az ösztönzést ehhez az észtek adták, akik az első rokonsági napot 1929. január 26-án tartották. Északi útjának további eredménye volt a már említett nemzeti albizottságok megalakulása a közös történelmi, nyelvtudományi és néprajzi problémák tudományos feldolgozásának irányítására. Természetes az is, hogy látogatása megélénkítette a tudóscserét és az ösztöndíjasok kiküldését.

Nem hanyagolta el Klebelsberg azt a segítséget sem, amit a külföldi sajtónak Magyarország iránt való érdeklődése ügyünknek jelenthetett. Soha anynyi cikk külföldi lapokban a magyar tudományos törekvésekről nem jelent meg, mint ezekben az években. Maga is szívesen ragadott tollat, hogy egy-egy külföldi újságban a magyar kulturális törekvéseket ismertesse. Ezekben a cikkekben természetesen számunkra semmi új nincs, viszont a külföldiek számára annál meglepőbb adatokat tartalmaztak. Eleinte alig tudták elképzelni, hogy egy legázolt, halálra csonkított ország ekkora élniakarásról tehet bizonyosságot! Különösen a külföldi kollégiumok és magyar «örszem»-intézmények

keltettek nagyobb érdeklődést. A magyar tudósok, művészek külföldi szereplése azután betetőzte a munkát. Mindig több és több jel mutatta, hogy a nemzetnek sikerült kivergődnie abból a halálos elszigeteltségből, amibe annakidején az osztrák és a nemzetiségi propaganda, később pedig az internacionális munkásszervezetek és a kis-entente összehangolt befektető munkája juttatta. A folyton szaporodó biztató jelek hatása alatt vágyakozva, bizakodó hittel írta le Klebelsberg egyik könyvének címeiként is a szimbolikus jelentésű szavakat: «Jöjjetek harmincas évek!» Meggyőződése volt, hogy a világ vezető népeinek véleménye, nem utolsó sorban következetes kultúrpolitikájának eredményeképpen megváltozott rólunk, s ez a változás a harmincas években már politikailag is mutatkozni fog. Lángoló szavakkal hirdeti, hogy nincs szükségünk hamis adatokkal operáló propagandára: elég lesz tárgyilagosan rámutatnunk a magyar művelődés értékeire. «A magyar nemzet nagyszerű harcot folytat, gyönyörű erőfeszítést tesz, mely szépséget visz egyébként sivár korunkba. Meg akarjuk mutatni szellemi értékeinket és azt, hogy ha minket el akarnak törölni, akkor a kultúra egyik nélkülözhetetlen, pótolhatatlan munkását ölik meg.»

Érdekes, hogy aránylag milyen kis mértékben használta fel a népszövetségi Coopération Intellectuelle közvetítését. Azért erre is gondolt, bele is kapcsolódott munkájába, de nem bízott teljesen a mégis inkább bürokratikus jellegű, az ő temperamentumához képest túlságos kényelmesen mozgó szervezetben. Sokkal fontosabbnak látta a közvetlen kapcsolatok kiépítését. Ezért vette annyiszor kezébe ő maga a vándorbotot, ezért használt fel minden alkalmat a személyes jellegű összeköttetések teremtésére. Állandóan hangsúlyozta, hogy a közvetlen érintkezést nem pótolja semmi. Udvariasan úgy fejezte ki magát, hogy a népszövetségi intézmény centrális működését igyekszik transzverzális kapcsolatokkal kiegészíteni. A fontos számára a magyar ügy szolgálata volt: akár így, akár úgy. A külföldi utaknak, a kongresszusokon és egyébütt tartott beszédeknek vállalását, a sok magyar- és idegennyelvű cikk keletkezését tehát nem az egyéni érvényesülés vagy éppen a szereplés vágya irányította, hanem a jól átgondolt munkaprogram.

Klebelsbergnek megvolt az a ritka elégtétele, hogy tudománypolitikai téren még láthatott valamit munkája eredményeiből. Sokat emlegette, hogy a kultúrpolitika alapjában véve hosszú lejáratú váltó, az erőfeszítések gyümölcse későn érkezik. A jelek mégis azt mutatták, hogy ez a parcella – a tudománypolitika – talán hamarabb beéri. Fiataltjaink a külföldi tudományos világban

mindenütt becsületet szereztek. A tudományos kapcsolatok számai erősödtek. Még a hivatásos diplomaták is elismerték a «kultúrdiplomáciai» segítséget, amit Klebelsberg alkotásaitól kaptak. Az egyik vezető-diplomatánk Parisban szerzett tapasztalatai alapján kijelentette, «hogy semmi sem alkalmasabb Trianon igazságtalanságainak hirdetésére a külföldön, mint a magyar műveltség és a magyar művelődési törekvések ismertetése». A berlini külügyi hivatal egyik kimagasló funkcionáriusa pedig úgy nyilatkozott, hogy a német birodalomban Magyarországnak tulajdonképpen két követsége van: a diplomáciai-külügyi és a berlini Collegium Hungaricum. Említettük, hogy a Klebelsbergre záporozó sok politikai támadás közül aránylag a legkevesebb érte talán a külföldi kollégiumokat és az ösztöndíjügyet. Klebelsberg ezt a viszonylagosan megértő magatartást örömmel vette tudomásul, s megható sorokkal nyugtázta: «A külföldi kollégiumokról szóló javaslatom bizottsági tárgyalásánál és sajtóbeli fogadtatásánál éreztem először a maga teljességében azt a felemelő érzést, amely akkor fog el, ha az embert egészen megéri nemzete. A politikusnak igazi örömet kétségtelenül csak az jelent, ha látja, hogy munkássága nyomán reális eredmények mutatkoznak. De emberek vagyunk mi is, és az ember valahogy úgy van megszerkesztve, hogy sóvárog a megértés után. Kimondhatatlan örömmel töltött tehát el, amikor azt láttam, hogy ez a javaslat igazi megértésre talált. Mert az összes törvényjavaslatok közül, amelyeket eddig személyesen szerkesztettem és a parlamentben képviseltem, a tanyai iskolákról szóló törvény mellett a külföldi ösztöndíjakról szóló javaslat nekem a legkedvesebb, és e két javaslatból várom hazám részére a legnagyobb hasznot.»

Meg kell még említenem azt a két átfogó szervezetet, amelyekkel Klebelsberg a különböző területeken dolgozó tudományos társaságok és intézmények munkáját összefogni igyekezett. Az egyik, a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, meg is valósult. A másik, a szinte fantasztikus méretű Suprauniversitas csak terv maradt; az utóbbinak tető alá hozásához a közel egy évtizednyi miniszterség is rövid időnek bizonyult.

A nagyszámú magyar tudományos társaság a háború, de főleg az országcsönkítő béke következtében szinte egytől-egyig nehéz helyzetbe jutott, pedig voltak köztük mintaszerűen megszervezett, virágzó Egyesületek is. A hosszú évek folyamán összegyűjtött tartalékok devalválódtak, a tagok szétszóródtak, az elszakított részekben maradt tagok leváltak, s a kiadványok a gazdasági termelés (nyomda, papiros) megráculása következtében összezsugorodtak, vagy teljesen megszűntek. Ilyen körülmények között a legtöbb tudomá-

nyos egyesület továbbműködése kérdésessé vált. Klebelsberg, mint a Történelmi Társulat elnöke, már 1918-ban hirdette a szervezkedés szükségességét a közös célok megközelítése érdekében. A programban a papírbeszerzés, nyomda felállítása, közös társulati ház terve stb. szerepeltek. A kommunizmus után megalakult a Tudományos Társulatok Társulatközi Bizottsága, amelynek elnöke Klebelsberg lett. Ez az ideiglenes szerv máris elért bizonyos eredményeket. Sikerült pl. Vass József akkori közoktatásügyi minisztertől nyolc vagon ingyen-papírost biztosítani, s alapjában véve tető alá jutott a nyomda kérdése is. Megalakult ugyanis a Tudományos Társulatok Sajtóvállalata című részvénytársaság, amely egy kisebb nyomda megvásárlásával működését meg is kezdte. A megindulás 1922 szeptemberében nyolcmillió korona alaptőkével történt, amelyhez később az állam további jelentékeny összeget adott. Felmerült az Egyetemi Nyomdával való fúzió ötlete, amelyből hamarosan valóság lett. Így keletkezett a mai Egyetemi Nyomda, amely tudományos életünkben kivételesen nagy szerepet játszik. 1923-ban megalakult formálisan is a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, amely gondoskodik a tudományos kiadványok és folyóiratok megjelenésének biztosításáról, az államszegély igazságos szétosztásáról, általában a tudományos termelés külső, gazdasági, technikai előfeltételeiről. A szövetséghez az első évben 34 társulat csatlakozott. Később ez a létszám jelentékenyen emelkedett.

A Suprauniversitas eszméjét Klebelsberg több ízben megvilágította. Ennek kiépítését a legnehezebb, de egyúttal a legmagasabb rendű feladatnak látta. Ezzel akarta biztosítani az összes magasabb rendű tudományos szervezetek tervszerű együttműködését. Régebben e feladatot az egyetemek és akadémiák patriarchális egyszerűséggel látták el. Az új viszonyok azonban sokkal bonyolultabbak, semhogy a régi elintézési mód megfelelhessen. A központi bürokrácia sokat vállalhat, de nem mindent. Ennek is szüksége van megfelelő korporációs kiegészítésre. Ezt adná a Suprauniversitas, mint korszerű «csúcs-szervezet». Klebelsbergnek életérzése állandóan azt súgta, hogy korunk «a nagy egység, a mamut-intézmények ideje».

Először talán a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség céljait szolgáló ösztöndíjakról benyújtott törvényjavaslat indokolásában fejti ki a nyilvánosság előtt idevágó eszméit. A lényeg a következőkben foglalható röviden össze. Az utóbbi évszázad folyamán a tudományos élet régebben nem is sejtett mértékben differenciálódott. Megnövekedtek a méretek; velük együtt növekedett az adminisztrációval szemben támasztott igény is. A központi bü-

rokrácia egymagában már nem tud megfelelni az újabb, felfokozott igényeknek. Szükség lenne tehát egy tudósokból kultúrpolitikusokból és adminisztratív erőkből összeállított olyan korporatív szervre, amely a minisztérium felügyelete alatt önkormányzati úton látná el a tudományos igazgatás magasabb rendű tennivalóit. Ennek a kollégialis korporatív szervnek kialakítására az első lépésnek a Gyűjteményegyetem megalkotását tekintette. További alkatrészeknek szánta a Természettudományi és az Ösztöndíjtanácsot. De mindez nem lett volna elég: a miniszter még két olyan további szervezetet gondolt el, amelyek szintén helyet foglaltak volna a Suprauniversitas-ban. Az egyik lett volna az Országos Szellemtudományi Tanács, a másik az Egyetemközi Bizottság. A Szellemtudományi Tanács megalkotását éppúgy megfelelő kongresszus előzte volna meg, mint annak idején a Természettudományiét. Az Egyetemközi Bizottság lett volna a zárókő. A bejelentés alkalmával a miniszter hangoztatta, hogy a tervet csak fokozatosan kívánja megvalósítani. Számított arra is, hogy a megvalósítás nehézségekbe fog ütközni.

Később újból nyilatkozott e kérdéstről, mégpedig a bécsi Akadémián tartott előadásában. Ez alkalommal pontosabban körülírja a Suprauniversitas hivatását: figyelemmel kísérné a tanszakok és tanszékek tervszerű szétosztását az egyes főiskolák, egyetemek között, kezdeményezné a szükségessé vált új tanszékek, intézetek, gyűjtemények létesítését, s a nemzetközi szellemi érintkezésben mintegy a központot alkotná. A nagyobb egységben helyet foglaló ösztöndíjtanács pedig egységes és összhangzatos irányelvek alapján formálná a jövőt, a tudósképzést. A tervezett egyetemközi bizottságnak külön még az a feladat jutna, hogy a tanszékekre másodfokon jelöljön. Klebelsberg – mint az eddigiekben állandóan megfigyelhettük – nagy barátja volt az önkormányzati elvnek, de tudta, hogy az egyes elszigetelt autonómiák, különösen a kisebb testületekben, könnyen átalakulhatnak nemkívánatos klikk-rendszerekké. Ezért főleg olyan esetekben, amikor a miniszter nézete szerint az egyes karok részéről kandidált jelöltek nem felelnek meg a követelményeknek, vagy ha érdemesebb tudósok figyelmen kívül maradtak, nagy fontosságú másodfokú jelölő-szerv lenne az egyetemközi bizottság, illetőleg tanács.

Ez a hatalmas tudománypolitikai «felhőkakukvár», amelynek a világ népei, ha életre kel, csodájára járhattak volna, sokkal nagyobb méretű volt, semhogy egykönnyen megvalósulhatott volna. Nem csodálhatjuk, hogy az osztrák tudósok, akik előtt részletesebben kifejtette elgondolását, bámulattal s bizonyos irigységgel hallgatták. Klebelsberg maga meg volt győződve, hogy

elgondolását ez alkalommal is a kis ország szükségleteihez és sajátos viszonyaihoz kell mérnie. Tisztában volt vele, hogy egy ekkora felhőkarcoló csak szélesebb néprétegek gazdasági erejének és egy kellő szociális tagozottságú társadalomnak talajára épülhet. Érezte azt is, hogy nálunk ez az alap még nem elég szilárd. De meg volt arról győződve, hogy a megfelelő kultúrpolitika ezt a kérdést magától megoldja, s hogy a felhőkarcoló alatt a talaj éppen a helyes irányú kultúrpolitika következményeként mintegy magától megszilárdul. Ezért tudott tervezni, álmodni még akkor is, midőn mások szívét talán a reménytelenség, kishitűség szorongatta. Álmaid már nem tudta minden téren megvalósítani. De ne azt kérjük tőle számon, ami elmaradt: azt csodáljuk, amit csinált! Amikor jött, jóformán minden romokban hevert, s hiányzott az elszántság még az élniakaráshoz is. Amikor elment, a gazdasági világválság fojtogatott ugyan bennünket, de már bizonyosak voltunk a hitben, hogy élünk és élni fogunk. A kulturális kérdésből létproblémát csinált, s amikor a kultúra révén felemelt bennünket, egyúttal életérzésünket is megszilárdította.

Arra is gondolt, hogy a tudományos munka külső megbecsülése terén is betetőzze művét. Előterjesztést tett a Corvin-rend alapítására, azok számára, «kik a mai páratlanul nehéz időkben a magyar művelődés szintjének fenntartásáért és emeléséért folyó szellemi munkából kimagasló tehetséggel és rendkívüli odaadással veszik ki részüket». Az alapítási okmányt az államfő 1930. október 11-én írta alá. A formális megalakulás 1931. február 23-án volt. A kitüntetések céljából rendelkezésre állt 12 Corvin-lánc, 60 Corvin-koszorú és 12 Corvin-díszjelvény, az utóbbi kategória külföldiek számára. A testület tagjai évente Mátyás napja táján ünnepi lakomára gyűlnek össze, s ilyenkor az egyik tag megemlékezik Hunyadi Mátyásról. A serlegavató-beszédet 1932. február 23-án maga Klebelsberg tartotta.

Befejeztük Klebelsberg tudománypolitikai tevékenységének és terveinek vázlatos ismertetését. Alapjában véve ide tartoznának az egyetemek ügye is. Mivel azonban az egyetemi probléma vonatkozásai többfelé elágaznak, s Klebelsberg különös gonddal kapcsolta össze az egyetemi kérdést a városfejlesztés ügyével, ezt a két problémakört külön fejezetben egyesítve tárgyaljuk.

V. fejezet

A csonka országnak meg kellett oldania a menekült pozsonyi és kolozsvári s a még ki nem épített debreceni egyetem kérdését. – Klebelsberg a menekült egyetemek fenntartása mellett foglalt állást. – Harc a «szent takarékoság lovagjait ellen». – A közvélemény áthangolása. – Az egyetemek, mint kutatóintézmények, nagy fontosságú szerepet töltenek be a nemzeti életben. – A pécsi egyetem elhelyezése és további sorsa. – A szegedi egyetem kiépítése. – Tervek 1913-ból a debreceni egyetem jövőjére vonatkozólag. – A debreceni egyetemi építkezések folytatása. – A budapesti tudományegyetem helyzete. – Az egyetemi hallgatók létszáma és az értelmiségi munkanélküliség. – «A diploma nem belépőjegy». – A gazdasági és szociális fejlődés nem tudott lépést tartani a kulturális előretöréssel. – A numerus clausus kérdése. – A diákszociális intézmények kiépítése. – Az egyetemi kérdés és a várospolitikai kapcsolata. – Korábbi várospolitikai tanulmányok. – Budapest egészségtelen felduzzasztásának kérdése. – Klebelsberg állítólagos Budapest-ellenessége. – A decentralizáció sürgetése. – Az egyetemek, mint az egészséges decentralizáció eszközei. – A kultúrtartományok terve. – A vidéki városok kulturális ügyeinek gondozása. – Az 1930-i népszámlálásnak a városok fejlődésére vonatkozó adatai. – A három vidéki egyetemi város viszonylagos előretörése.

Klebelsberg miniszterségét betöltötte a magyar egyetemek fennmaradásáért folytatott szakadatlan küzdelem. Helyzete nem volt könnyű. Az ország megcsonkítása után két egyetem hajléktalanul maradt: a kolozsvári és a pozsonyi. A harmadik, a debreceni, egyelőre még nem jutott tető alá. Csak a budapesti tudományegyetem, a műegyetem és a nem régen felállított közgazdasági kar működhetek többé-kevésbé zavartalanul, ha ugyan az akkori nyomorúság, lerongyoltság közepette ilyesmiről egyáltalán beszélni lehetett. Hoz-

zájárult a nehézségek fokozásához, hogy a történeti ország csak kevéssel az összeomlás előtt állította fel a debreceni és a pozsonyi egyetemet. A közvéleményt nem volt könnyű arról meggyőzni, hogy a csonka országban minden egyetemünket fenn kell tartanunk. Klebelsbergnek az egyetemek létéért kemény harcot kellett vívnia. De felvette és állta.

A küzdelem vállalásában kétségtelenül volt érzelmi elem is: Klebelsberg majdnem babonásan úgy érezte, hogy az «egyetemi gondolat csatavesztése» mintegy előre vetné árnyékát a nagy magyar per elvesztésének. Egyetemeink sorsában látta szimbolizálva a magyar sorsot, nemzetünk egész tragikumát, históriánk mélységes szomorúságát. «Hatalmas akarások és erőfeszítések, amelyeknek a mostoha sors miatt nincs folytatásuk...» De most az egyszer folytatnunk kell, amibe belekezdünk. Meg kell mutatnunk, magunknak és másoknak, hogy semmi balsors, semmi csalódás nem törhet meg bennünket. Legyen bizalmunk, bátorságunk, erőnk arra is, hogy a munkát akár újra kezdjük.

Ezen az érzelmi, szinte babonás makacsságon kívül az egyetemek fenntartásának gondolata mellé állt megfontolásból, elvi szempontból is. Láttuk, mennyire meg volt győződve arról, hogy az adott helyzetben jogaink visszaszerzésére egyetlen megmaradt fegyverünk a kultúránk. A harcot végig akarta harcolni, s reszketett attól, hogy egy akkora fegyvert kelljen elveszíteni, amekkorát ezen a téren egy vagy két egyetem jelent. Az ő szemében minden egyetem a magyar gondolat egy-egy erődítménye volt, egy-egy erős támaszpont, amelyen lábunkat megvetve, a trianoni rendszert majd kiemelhetjük sarkaiból. «Én minden kulturális intézményhez a végsőkig ragaszkodom. Ragaszkodom az utolsó óvodához egy pici dunántúli faluban is... Ha egyetemet vesztenék, akkor az lenne a szerepem, mint annak a tengernagynak, aki nagy egységet, dreadnoughtot⁹ vesztett. Én pedig a magyar kultúráért folytatott harcban nagy egységet... egyetemet veszteni nem akarok.»

Pedig könnyen állhatott volna a másik, a naposabb oldalra, mert – ezt maga is többször hangsúlyozta – nem ő volt az, aki a menekült egyetemek fenntartását javasolta. Sőt még minisztersége előtt baráti körben olyan nyilatkozatokat tett, amelyek elárulták, hogy felfogása nem teljesen egyezett a fenntartás mellett állást foglaló hivatalos körökével. Akkor még hajlott volna arra, hogy két, vagy három egyetemet, legalább átmenetileg, egyesítsenek. Amikor

9 A Brit Királyi Haditengerészet csatahajója volt.

azonban már felelős állásban újból végiggondolta a problémát, véglegesen a teljes egyetemfenntartás mellett döntött. A már készen talált törvényeket, amelyek a menekült egyetemek helyét is kijelölték, minden ingadozás nélkül, a legnagyobb eréllyel igyekezett végrehajtani. Kapóra jött neki az ún. «szukcesszív szolidaritás» elve: az új miniszter folytassa elődei művét, ne bontsa fel Pénelopé vásznaként azt, ami előzőleg elkészült. Legyen a törvénybe foglalt intézkedéseknek maradandóságuk, állandóságuk. «Ha egy nemzet valamit törvénybe írt, az bizonyos fokig szent!» Amikor jött, még meg sem száradt a porzó az államfő aláírásán. Frivolitás lett volna, ha ilyen körülmények között ő mást csinál, mint hogy megpróbál a törvénynek érvényt szerezni. Ha az ellenkezőjét cselekszi, az «utókor – írja – méltán kiszórhatta volna csontjaimat, mint olyan emberét, aki nem érdemes arra, hogy hazai földben nyugodjék». Néha szinte megfélemedezik arról, hogy alapjában véve mások törvényéért állt ki a küzdőterre, s vállalja a támadásokkal és kritikákkal szemben a teljes felelősséget, pedig tulajdonképpen Vass József volt a menekült egyetemokról szóló törvényjavaslatért politikailag felelős. «Egyetem-mészárlás és kultúrfölény» címmel cikket ír, s nyílt sisakkal védi elődje intézkedését, mintha a sajátja lenne!

Érzelmi beállítottságára mutat az is, hogy polémiáiban szokásától eltérően a teljes fenntartás ellenzőivel szemben alkalmilag nagyon kemény hangokat üt meg. Különösen keserű szavakat talál a «szent takarékoság» lovagjainak megbélyegzésére. «Nem irigylem a történelmi felelősségét annak, – kiált fel egy alkalommal – akinek javaslatára a magyar kultúra egyik lényeges intézményéhez hozzá fognak nyúlni. Mert lehet, hogy az illető képviselő úrnak esetleg az a szerencse fog osztályrészülni jutni, hogy a történelem megfélemedezik róla, de aki ilyen keresztül fog vinni, arról a történelem nem feledkezik meg és annak a felelősségét a magyar történelem előtt nem irigylem.» Különösen elkészerítette, hogy a budapesti egyetem néhány tanára is nyilvánosan hangoztatta a részleges megszüntetés szükségességét. Klebelsberg nem vonja kétségbe jóhiszeműségüket és szándékaik tisztaságát, de azért akciójukat a kultúrára nagyon veszedelmesnek tartja. Rámutatott, hogy érveiket majd mások esetleg a kulturális törekvések túlzott dédelgetésének bizonyítására használhatják fel. Nekik szóló válaszából kicsendül valami fenyegetésféle, vagy legalább is az ellentámadásra kész elszánt akarat. «A demagógia, ha egyszer ezt jelszóként felkapja, nem fog különbséget tenni egyetem és egyetem között. A feleslegesség nagyon relatív valami – különösen kulturális téren. A fővárost

egyébként sem jó szemmel néző vidék pl. egy szép napon megsokallhatja a budapesti egyetem párhuzamos tanszékeit... Ne játsszunk a tűzzel. A katonai leszerelést már ránk kényszerítették. Végzetes lenne, ha ezt kulturális leszerelés követné.»

A kérdés állandó ébrentartása még azt a kényelmetlenséget is jelentette, hogy Klebelsberg az egyetemek érdekében nagyon gyakran kénytelen volt tolat fogni, s így akarva-akaratlanul abba a színbe került, mintha éppen ez a pont fontosabb lenne számára pl. a népoktatásnál. Így még könnyebb volt valószínűsíteni vele szemben azt a gyilkos vádat, hogy a népoktatást a magasabb kultúra kedvéért elhanyagolja. Később véglegesen rájött, hogy a politikai életben vannak ellenfelek, akiket semmivel sem lehet kielégíteni, vagy hallgatásra bírni. Eleinte azonban még «sóvárgott a megértés után». De a kényes helyzet ellenére sem szüntette be az egyetemek publicisztikai védelmét. Talán mindenél jobban kívánta, hogy a közvélemény éppen ebben az esetben mögéje sorakozzék. Nem hitte ugyanis, hogy ő maga, akár az érdekeltekkel, a professzorokkal, tanügyi segédszeméllyel stb. összefogva képes lenne célt érni. «Kultúrpolitikánk csak akkor lehet sikeres, ha kultúrfölényünk fenntartását az egész ország a maga szent ügyének vallja, és a nemzeti közhelyeslés lendítőkerekeit a nagy mű szolgálatába állítja éppúgy, mint a szerbek és csehek, a románok és görögök kitörő lelkesedéssel szemlélik azt a kétségtelenül hatalmas munkát, amely e fiatalabb kultúráknak fellendítése iránt olyan erővel és következetességgel folyik, hogy attól a tárgyilagos szemlélő nem vonhatja meg elismerését.» Ezért örül annyira, ha valaki Saulus-ból Paulus-szá, ellenzékéből támogatóvá lett. S még a támadásokkal szemben való érzékenysége is csökkent, ha észrevette, hogy a támadás mögött tárgyszeretet rejtőzik. Amikor pl. Pécs városának egyik szociáldemokrata képviselője szemére vetette, hogy Debrecen Bethlen kedvéért, aki ott képviselő volt, Szegedet pedig, mint az egyik szegedi mandátum birtokosa támogatja Pécs rovására, alapjában véve még az igazságtalan támadást is kedvező szimptomának tartotta, «mert ez is mutatja az egyetemi gondolat diadalmas terjedését.» Annál kevésbé tudta megérteni, ha alkalmilag a nagybirtok egy-egy képviselője is kirohant az egyetemek ellen. Ezek az urak nem tudják, hogy Németországban pl. az agrokémiai és agrobiológiai laboratóriumok sikeres harcot vívnak a mezőgazdaságot sorvasztó kedvezőtlen konjunktúra ellen? De akár támogatták mások, akár támadták, a maga harcát végigharcolta. Ismétlem: a harc nem volt könnyű! A kérdés maga sem volt valami túlságosan egyszerű.

Az összeomláskor a két menekült egyetem tanári kara már hiányos volt, a debreceni egyetemé pedig még egyáltalán nem volt teljesnek mondható. Így felmerült s bizonyos népszerűsége tette szert az a gondolat, hogy a három egyetem Debrecenben egyesüljön. Az már optimistának volt mondható, aki még egy további vidéki egyetemre gondolt. Közben megmozdultak azok a városok, amelyek egyetemet szerettek volna maguknak biztosítani: elsősorban Szeged és Pécs. Alapjában véve tudománypolitikai szempontból még nem is tisztázódott a kérdés, amikor az 1921: XXV. tc. nem utolsó sorban talán érzelmi szempontból, máris intézkedett a kolozsvári és a pozsonyi egyetemek elhelyezéséről. Az északokat az intézkedés támogatására Klebelsberg később dolgozta ki, amikor a kérdést végiggondolva, a törvény gyakorlati végrehajtását szorgalmazta.

A legnehezebb volt annak bizonyítása, hogy a csonka országnak tényleg szüksége van négy egyetemre. A történeti országban közvetlenül az összeomlást megelőző időkhöz két egyetem működött. Igaz, hogy ezt kevésnek találták, s azért állítottak fel két újat. De a csonka országnak talán mégis elég lenne kettő? Klebelsberg a legkategorikusabb nemmel válaszol. A modern egyetem nem az, aminek a régi generáció visszaemlékezései alapján gondolja. Ez a nemzedék annak idején nagyjából a túlszűfolt budapesti egyetemen szerelte tapasztalatait, amelyek a lehető legrosszabbak voltak. Tulajdonképpen olyan emberek foglaltak a kérdésben állást, akik soha modern egyetemet nem láttak, «akik a maguk fiatalságának idején a budapesti egyetem jogi, vagy a 90-es években annak orvosi fakultásán szerzett tapasztalataikat akarják általánosítani, vagy ezeket a dolgokat rendjén valóknak tartják». Ezek azt hiszik, hogy az egyetem szükségképpen mamut-intézmény, tízezer, vagy annál is több hallgatóval, akik nem «hallgatnak», mert egyetemre járni nem nagyon érdemes, csak vizsgázni próbálnak. Ez a két-három évtized előtti kép minden, csak nem normális: ez tulajdonképpen az egyetemnek, mint intézménynek az elfajulása. A helyzet éppen a harmadik és negyedik egyetem késedelmes felállítására következtében romlott el ennyire ijesztő módon. S most ezt a torzképet vizionálja a közvélemény vissza, s használja fel érvként az egészséges egyetemi gondolat érvényesülésével szemben.

Arról szó sincs, hogy Klebelsberg a számoktól megmámorosodva mentől több főiskolát és egyetemet akart volna. A tanügyi intézmények racionális elrendezése neki fontosabb volt minden számnál, így pl. valósággal fáj neki a három jogakadémia fenntartása. Ezeket szívesen megszüntette volna, de nem

akart «darázsészekbe nyúlni». Általában nagy ellensége volt az ún. törpe főiskoláknak, amelyeken sokszor egyazon tanár kénytelen több szakot tanítani. Az ilyesmit méltatlannak tartotta a főiskolához, a tudományhoz és a tanárhoz egyaránt. Annál szívesebben vállalta a középnyagosságú egyetemek védelmét. Még azt sem bánta volna, ha több van belőlük: Legalább is erre mutat, hogy gondolatvilágában fel-felbukkant pl. a soproni egyetem terve. Különösen szívesen foglalkozott tanügyi intézményeink racionalizálásának gondolatával, főleg azért, hogy a megtakarított összegekből új, életerős intézményeket hozhasson létre. Amikor egyszer az egyik képviselőtársa felvetette a gondolatot, mennyire üdvös volna, ha a magyar életnek olyan kiválóságai, akik hivatásuknál fogva nem tanárok, alkalmilag katedráról szólhatnának az ifjúsághoz, Klebelsberg termékeny agya rögtön felvázolja a magyar Collège de France-féle intézmény körvonalait: racionalizálással felszabadít tizenkét tanszéket, ezek mellé szervezne hat tiszteletbeli tanszéket, a heti órák száma nem lenne több egykettőnél. «Mennyit fognak ezért bántani» – füzi hozzá csendes rezignációval. Nem bántották, mert ez alkalommal a terv megmaradt tervnek...

Szemében az egyetem legfőbb kritériuma: kutatóintézmény-e vagy sem? Ha nem, akkor elnevezhetik egyetemnek, de mégsem az. Ha az egyetem kizárólagos vagy akár csak a legfőbb feladata a tanítás lenne, akkor – elismeri – beérhetnének kevesebb egyetemmel is. De erről szó sem lehet! Az egyetem elsősorban kutat, tudományt gyarapít és tudományos utánpótlást, biztosít. S magyar tudományt, amely ezt az elnevezést megérdemli, amely élteni és áthatja az egész magyar művelődést, amelynek hatása eredményeiben leszivárog az utolsó tanyai iskoláig, csak akkor képzelhetünk el és remélhetünk, ha több egyetem működik, ha verseny van, ha egészséges tudományos közvélemény alakulhat ki, ha a tehetségek kifejlődhetnek, ha az arravalók legalább az érvényesülés némi reményével már eleve tudományos pályákra készülhetnek. Ebben egyébként teljesen igaza volt! S hogy mekkora munkát végzett a tudományos állások szaporítása terén, mutatja néhány kiragadott számadat. 1880-ban költségvetésszerűen biztosított tudományos állásunk volt 293. Húsz év múlva: 531. Közvetlenül a háború kitörése előtt, 1913-ban: 839, – természetesen a történelmi országban. Ezzel szemben a majdnem egyharmadára zsugorított csonka országban 1926/27-ben: 1165! Az egyetemeken talán aránylagosan még kedvezőbben alakult a helyzet. Ennek fontosságát nem győzte hangsúlyozni. Gyakorlati szellemű ember volt, aki a dolgokat úgy nézte, ahogy voltak. Látta, hogy a régi rendszer mellett nem fejlődhetett ki igazi tudományos

élet. Ha egy tanár hosszabb ideig «megülte» a katedrát, szó sem lehetett róla, hogy a fiatalabb nemzedék azon a szakon belátható időn belül érvényesülhessen. Így nincs utódnevelés! S hozzá még erkölcsstelen is az ilyen berendezkedés, mert a várományosokat szükségszerűen demoralizálja. A «tudósjelölt» lesi, várja, hogy a tanszék megürüljön. Nem fél kimondani a nagy, de nehezen népszerűsíthető igazságot: «A magyar tudományosság megmentése miatt tartottuk fenn a négy egyetemet!»

S nagy buzgalommal bizonyítja, hogy a négy egyetem más szempontból sem olyan sok, mint azt a magyar közvélemény egy része gondolná. Csak azért tetszik soknak, mert el tudtuk tűrni, hogy a teljes országban kettő legyen. Magyarországnak kereken nyolc millió lakosa maradt, tehát két millióra esik egy tudományegyetem. Jegyzeteiben páratlan teljességgel összegyűjti a külföldi országok egyetemi viszonyaira vonatkozó adatokat, amelyek egy részét cikkeiben és beszédeiben is felhasználta. Bizonyítgatja, hogy a XVII–XVIII. században alig akadt olyan jelentősebb német hercegség, fejedelemség, amely kötelességének nem tartotta volna, hogy országa számára külön egyetemet alapítson. Néhány százezer lakosú kis államocskák már külön egyetemet tartott fenn. S ennek köszönhető Németország művelődésének gazdag változatosságát, egyenletes elosztását, arányosságát.

Az egyetemek már megvoltak. Fenntartásuk előzetes eldöntése volt a kisebb feladat. De fel kellett őket újból építeni, és biztosítani kellett számukra az elengedhetetlenül szükséges felszerelést. Ez volt a nagyobb, a nehezebb munka. Ezt már teljesen Klebelsbergnek kellett vállalni. S vállalta is, bár a kikerülhetetlen támadások sokszor elszomorították. De bizonyos volt abban, hogy eljön az idő, amikor a nemzet hálája majd megnyilvánul fáradozásával szemben. S nagyon boldog volt, ha ebből a hálából valami előleget kapott. Berliini beszédében meghatottan említi s politikai pályája legszebb emlékei egyikének minősíti a jelenetet, «amikor egy egyszerű földművesképviselő, a magyar Alföld istenadta fia» eléje lépett, s a kispapok nevében tiltakozott a híresztelés ellen, mintha közülük akár egy is sokallná a menekült egyetemek fenntartásával járó adókat és költségeket. «Ez az eset jelképesen mutatja, – fűzi hozzá – hol rejtőznek Magyarország erejének gyökerei, hol csobog az a csodaforrás, amelyből nemzeti életünk folyton ifjúságot és egészséget merít.» A jelenet kissé romantikusan színezett, majdnem olajnyomat-szerű. Azt azonban hitelesen bizonyítja, hogy Klebelsberg ezen a ponton különösen sóvárgott megértés után».

Minden részrehajlás nélkül megállapítható, hogy a vidéki egyetemek közül Klebelsbergnek a pécsivel volt a legkevesebb szerencséje. Ennek további kiépítése és fejlesztése ment a legvontatottabb, egyáltalán nem «klebelsbergi» tempóban. Meg is vádolták – mint láttuk – hogy Szegedet, a saját kerületét, és Debrecent, Bethlen István kerületét favorizálta volna Pécs rovására. A vád igazságtalan volt. Egészen másutt kell az okokat keresnünk.

Klebelsberget a pécsi egyetemhez a pozsonyi megalapítástól kezdve erős kegyeleti szálak fűzték. Annak idején, még kultuszállamtitkár korában, hatalmas munkát végzett az egyetem munkájának elindítása terén. Amikor helyéről távozott, az egyetem tanácsa 1917. május 2-án kelt határozatában visszatekintett «gazdag sikerű munkásságára, ... amelynek köszönhető, hogy az egyetem elhelyezésére szolgáló telek kérdése gyors és az egyetem érdekeinek minden tekintetben javára szolgáló megoldást nyert» s általában szokatlan melegséggel mondott köszönetet az egyetemmel kapcsolatban végzett nagy szolgálatokért. Már az a leirat, amely az elhelyezéssel kapcsolatban 1917 februárjában Pozsonyba érkezett, Klebelsberg legegényibb munkájának eredménye volt. Közben nagyon sok minden történt: az összeomlásokkor a tanári kar kénytelen volt menekülni, s működését egyelőre Budapesten folytatta. De kezdettől fogva az volt a törekvése, hogy olyan városban találjon az egyetem otthont, amelyik az összes karok együttműködését biztosíthatja. Az akkor még szerb megszállás alatt álló Pécs városának tanácsa és közönsége felajánlotta, hogy az egyetemet befogadja és elhelyezi. E határozat következménye volt Haller István akkori vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1920. aug. 12-én kelt leirata, amely kimondta, hogy az egyetemet Pécssett, vagy ha ez nem lenne lehetséges, a Dunántúl más alkalmas városában kell elhelyezni. A versenyben véglegesen Pécs győzött: Vass Józsefnek a menekült egyetemek elhelyezéséről benyújtott, már említett törvényjavaslata visszavonhatatlanul Pécs városát jelölte meg az Erzsébet-Tudományegyetem új székhelyéül. Amikor Klebelsberg 1922 júniusában átvette a közoktatásügyi tárca vezetését, hamarosan fogadta az egyetemi tanács kiküldötteit, s azonnal megígérte a pécsi elhelyezés gyors lebonyolítását. Előzőleg, 1921. augusztus 21-én a város a szerb megszállás alól felszabadult. Klebelsberg csakugyan már 1922. július 19-én Pécssett tartózkodik, bejárja a megfelelő helyeket, számba veszi az összes szóba-jöhető épületeket, elkészíti terveit. Már egy hét múlva összeül a tőle delegált építészeti bizottság. Hamarosan, 1923. febr. 8-án kormányzói rendelet szervezi meg a szünetelő soproni és a menekült eperjesi és pozsonyi ev. teológiai

akadémiák helyébe a pécsi egyetem részeként a Sopronban elhelyezett ev. teológiai kart. Az újjáalakult egyetem felavatása 1923. október 14-re esett. Klebelsberg ünnepi beszédében megemlékezik a múlttól is, a hét év előtti ügyekről, amikor Pozsonyban az egyetem számára biztosította a primási nyári palotát «hatalmas parkjával és telkével, melyeken akkor szabad volt nagy egyetemi városrész építését tervezni». De már a jövőbe néz, s a mecsekalji egyetemi várost «magyar Heidelberg»-nek kereszteli el, s az ősi német egyetemi város munkájához hasonló teljesítményt vár tőle. Néhány nap múlva a jogi és a bölcsészeti karok elkezdték munkájukat. Az orvosi kar azonban egyelőre csak két évfolyamot tudott leköltöztetni; a többi három 1924. év nyarán, az intézetek és klinikák elkészülte után jutott el az egyetem állandó székhelyére.

Más vonatkozásban már említettem Klebelsberg hajlamát az egyes tudományos intézmények munkájának, speciális beosztására. Ez a hajlama már 1917-ben Nagy-Magyarország egyetemeivel kapcsolatban megnyilvánult: már akkor differenciálni szerette volna az egyes egyetemek feladatkörét. A debreceni egyetemnek szánta – akkor! – a török hódoltság és a protestantizmus történetének feldolgozását, a kolozsvári főleg az erdélyi fejedelemség történetével foglalkozott volna, a pozsonyi pedig a XVII. és XVIII. századi magyarországi latin irodalom mellett elsősorban magyar művészettörténettel. Természetesen az egyéb feladatok ellátása párhuzamosan ment volna. Klebelsberg csak a specifikumot akarta kiemelni, amely a szükséges különleges tanszékek felállításában szervezetileg is kifejezésre jutott volna. Az új helyzetben a program lényegesen változott. A két alföldi egyetemnek most elsősorban az annyira elhanyagolt Alföld problémáinak feldolgozását szerette volna kijelölni. A pécsi egyetem kötelességül viszont a dunántúli kérdések tudományos megvilágítása jutott. «Hiszen ott van a dunántúli nyelv, a dunántúli művészet, ott vannak a Dunántúl sok tekintetben nehéz, latifundiumos társadalmi viszonyai, ott van a Dunántúl speciális jogélete, vannak tájkórjai speciális betegségei: ezeregy tér, amelyet meg kell munkálni... a pécsi egyetemnek csak akkor lehet jövője, ha ... egész tudományos munkásságát be tudja kapcsolni a Dunántúl nagy élet-szükségleteibe...»

A pécsi egyetemi problémák továbbra is állandóan foglalkoztatták. Még a gazdasági válság alatt is azon törte a fejét, hogyan tudná az egyetemet tovább fejleszteni. Egy időben arra gondolt, hogy az egyetemet hat karral újjászervezi: ezek közül három lett volna Pécsen (szellemtudomány, jogtudomány, orvosi kar), három pedig Sopronban (ev. teológia, természettudomány,

bányászat és erdészet). Kétségtelen, hogy az ország nagyobb tájegységei közül az Alfölddel foglalkozott a legtöbbet, itt akarta a nagy «történeti igazságtalanságot» helyreütni; de ebből nem következik, hogy a Dunántúlt, gyermekkorra és ifjúsága színhelyét, elhanyagolta volna. Úgy érezte, hogy az az új magyarság, amelyre az országnak akkora szüksége van, főleg erről a tájról fog kirajzani. Ne feledjük el, hogy elvi ellensége volt az ún. turanizmusnak, a keletre fordulásnak: mindig nyugatra nézett, s a csonka országot kelet felől az első nyugati államnak kívánta tudni a jövőben is, mint ahogyan az volt a múltban. S ehhez a Dunántúl magyarságára, annak nyugatibb világszemléletére szüksége volt. Az Alföldet is csak azért akarta mélyebben felszántani, hogy a megforgatott földben a nyugati kultúra mélyebbre bocsáthassa gyökereit és magyarább gyümölcsöket hozzon. A Dunántúl iránti nagy szeretete Pécs felé sugárzott. Ez a város lett törekvéseinek egyik központja. Szimbólumot látott abban, a magyar és nyugati műveltség egymásra találásának biztató jelképét, hogy éppen Pécssett alakult meg a Janus Pannonius Társaság, hiszen Janus volt az első magyar költő, aki utat tört a magyarságnak a humanista világirodalom ormai felé.

Nem Klebelsbergen múlt, hogy a pécsi egyetemmel kapcsolatos tervei csak részben valósulhattak meg. A Dunántúl kezdetben – ezt a miniszter rezignáltan állapítja meg – nem sokat törődött egyetemével, sőt magában Pécs városában sem találta meg a kezdeti lelkesedés után azt a szent tüzet, amire a gyorsabb fejlődéshez talán szükség lett volna. «Ha a szanalás idején nem védem körömszakadtáig, ma a pécsi egyetem nincs többé». Amíg Szeged és Debrecen szinte erejükön felül áldoztak egyetemeikért, Pécs nem nagyon mozdult. Amikor a miniszter számára akadt volna egy kis fedezet, rögtön tapogatózni kezdett: mekkora hozzájárulásra számíthatna a város részéről? Kezdeményezése azonban, amint ő maga lakonikusan kifejezte, «nagyon csekély visszhangra talált». Elismeri, hogy Szeged és Debrecen gazdagabbak, de azért e városok «monumentális áldozatkészsége és a semmi között az áldozatkészségnek számos fokozata van még.» Már-már levonja a következtetést, hogy az Alföldön nagyobb expanzív erő mutatkozik; ezzel szemben a dunántúli energiák mintha ellankadtak volna. Annál jobban örül, amikor végre, pl. a Marianum létesítésével kapcsolatban, Pécs városának áldozatkészsége is nagyobb mértékben megnyilvánult. S élénk érdeklődésre talált nála 1929-ben az a pécsi memorandum, amely az egyetem további kiépítését sürgette. A további fejlődés már halála utánra esett. Ezeken az adatokon végigtekintve, tárgyilago-

san megállapíthatjuk, hogy Klebelsberg az elhanyagoltnak kikiáltott pécsi egyetemet is nagy szeretettel gondozta: elhelyezte, felszerelte, programot dolgozott ki számára, továbbfejleszteni igyekezett. Törekvéseinek azonban nagy akadálya volt és maradt az ez alkalommal leküzdhetetlennek bizonyult anyagi nehézség.

Sokkal kedvezőbben alakult a helyzet Szegeden, a Ferenc József Tudományegyetem elhelyezésével kapcsolatban. A hűségeskü megtagadása miatt Kolozsvárról kiutasított professzorok először Budapesten maradtak, annak az 1920. febr. 20-án hozott minisztertanácsi döntésnek alapján, amely lehetővé tette, hogy a menekült pozsonyi és kolozsvári egyetemek ideiglenesen Budapesten együtt működjenek. Az 1919/20. tanév második felében kezdődött el ez a jogfolytonosság fenntartását célzó összeműködés. Később az egyetem Szegedre került, ahol a város az első évek nehézségeinek leküzdése után páratlan áldozatkészséggel járult hozzá a további költségek viseléséhez Klebelsbergnek többször alkalma volt különösen Somogyi Szilveszter akkori polgármesternek, méltó munkatársának, rendkívüli támogatását a nyilvánosság előtt is megasztalni. Egymásután emelkedtek az új épületek: a hatalmas klinikák, a minden összehasonlítást kiálló természettudományi intézetek, amelyek a tudományos cél szolgálatán kívül még a város szépítéséhez is rendkívüli mértékben hozzájárultak. A város képe úgyszólván megváltozott. Megépül a templomtér, a szegedi «Márkus-tér», melyért «kis híja, hogy meg nem következtek engem» – írja később. Az alkotó miniszter elemében van; nem győz eleget gyönyörködni művében. Külön örül a téglafalnak, minden oszlopnak, minden művészien kovácsolt lámpástartónak. Ömlenek belőle a párhuzamok: Szeged a «magyar Göttinga», a templomtéren álló fogadalmi templom merész, campanile-szerű tornyai viszont Kölnre emlékeztetik. «Valahogy a magyar Köln van ott lenn a Tisza és Maros összefolyásánál kialakulóban, amely a maga erőteljes városi egyéniségével mindig hatalmas támasza lesz a magyar nemzeti gondolatnak, a nemzeti művelődésnek és kultúrának». Élete egyik legszebb napja volt a szegedi új egyetemi épületek felavatásának ünnepe. Úgy érezte, hogy az árvíz után kialakult keretvárost éppen legyőzöttségünk idején sikerült méltóképpen gazdagítani, legalábbis bizonyos fokig tartalommal megtölteni. Újból és újból átgondolta az egyetem sajátos programját, s végül is a természettudományok fokozott, de egyben az Alföld felemelését célzó művelését tűzte ki különleges feladatául. Behatóan tanulmányozta a salzburgi ünnepi játékokat, mert a «Márkus-térre» még a téglá, cement és homokbuckák közé odaálmodta – s az

álomból hamarosan valóság lett – a szabadtéri előadásokat. A salzburgi játékokra vonatkozó irodalmat szorgalmasan tanulmányozta; a magyar és külföldi újságokból minden fontosabb erre vonatkozó cikket kivágott és megőrzött. Az ünnepi játékok megindulását még megérte. 1931. június 14-én írta az egyik újságban: «Izgagtottan lessük, ... alkalmas-e Szeged arra, hogy a magyar Salzburggá váljon... Tele vagyok reménnyel... Csak attól függ ez, hogy valaki szenvedélyesen, szívósan, szakértelemmel tegye magáévá a gondolatot». Szeged, amint majd látni fogjuk, még nagyon sokat szerepel további terveiben. Ezt a várost szánta a nagy alföldi akció legfőbb mozgatójának. Az egyetem-építést is ebbe az átfogóbb programba illesztette be: «Ez a tiszai egyetem itt ebben a nagy alföldi metropolisban csak akkor fog hivatásának megfelelni és csak akkor illeszkedik bele mint nélkülözhetetlen szerv a nemzet organizmusába, ha az egyetemi gondolat leglényegesebb mozzanatát, a kutatást, egyesíteni tudja az alföldi gondolattal, ha kutatásainak tárgyát lehetőleg úgy választja meg, hogy a megoldáshoz közelebb hozza az Alföld nagy speciális problémáit».

A debreceni egyetem kérdése Klebelsberget már nagyon korán foglalkoztatta. Emlékezzünk vissza, milyen messzemenő tervei voltak annak idején a bosnyák s általában a balkáni ifjúság Magyarországon való iskoláztatásával kapcsolatban. Terveinek középpontjában a még fel sem állított debreceni egyetem szerepelt. Magánfeljegyzései között 1913-ból több olyan gondolatot találunk a debreceni egyetem különleges hivatásáról, amelyeknek felelevenítése hatalmas fénykévét vethet a későbbi egyetem- és tudománypolitikus előzetes fejlődésére, eszmevilágának kialakulására. Klebelsberg akkor közgazgatói bíró volt. A kérdés tehát nem hivatalból, nem «ügykör» formájában érdekelt. Mint magyar ember s mint a Julián-egyesület ügyvezető igazgatója dolgozta ki memorandum céljaira a leendő debreceni egyetem első munkaprogramját.

«Nem lenne ránk nézve hízelgő, – írja – ha pár horvát és bosnyák fiút csak ösztöndíjjal tudnánk főiskoláinkra csalogatni. Kell, hogy az egyetemeken kifejlődő tudományos munka vonzza hozzánk a magyar birodalom hatalmi körén kívül eső balkáni nemzetek fiatalságát is.» Az igaz, hogy nagy nehézséget jelent nyelvünk elszigeteltsége. A világnyelv előnyeivel szemben tehát a mérleg másik serpenyőjébe azokat a szakokat kell dobunk, amelyek a Balkán és a közel-kelet fiatalságát különösebben érdeklik. Ez az a pont, amelynél a déli és délkeleti ifjúság magyarországi iskolázásának kérdése a

magyar nemzet legmagasabb kulturális problémáival találkozunk. A mélyebben gondolkodó magyarok már régebben felismerték, hogy igazi történeti hivatásunk, melynek teljesítése révén az emberiség értékei közé emelkedhetünk, a közvetítés kelet és nyugat között. Vonjuk le ennek a földrajzi helyzettől diktált hivatásnak következményeit egyetempolitikai téren is. Szervezzük meg úgy a debreceni egyetemet, hogy ott a tudományos munka tervszerűen ezt a célt is szolgálja. Szervezzük meg mindazokat a tanszékeket is, amelyek a balkáni részeket érdeklő sajátos keleti szakokat képviselik.

Az egyik ilyen szak lenne a török filológia és történelem. Ennek jelentősége magyar szempontból is elvitathatatlan. Az igaz, hogy nyelvészeink elutasították és megcáfolták Vámbérinek és társainak tanítását a magyar nyelv török eredetéről, de azért nem vonható kétségbe a török nyelvészeti kutatásoknak a magyar nyelvészet szempontjából való fontossága. S különös jelentősége lenne az oszmán történelem forrásszerű művelésének. Nemcsak azért, mert a magyar hódoltság történetének még meg nem írt fejezetei, Erdély története, az idevágó török anyag nélkül nem dolgozhatók fel, hanem azért is, mert a monarchia s így Magyarország szempontjából a török-kérdés még mindig egyike a legfontosabbaknak.

Különlegesen fontos szerepet szán Klebelsberg az új egyetemen a bizantinológiának, általában a kelet-római császárságra vonatkozó kutatásoknak. Művelődésünk kezdeténél ott állt Bizánc is. A Konstantinápolyból kiáradó műveltség és művészet kutatása művelődéstörténetünknek sok homályos pontjára vethet világosságot. A szlávok szempontjából meg különösen fontos Bizánc s így e pontnál ismét égető fontosságú magyar érdekek bukkannak elő, hiszen – hogy mást ne említsünk – tele vagyunk szláv nemzetiségekkel. Ezeket csak úgy tudjuk helyesen kormányozni, «ha az egész lényüket meghatározó szellemi és erkölcsi alapmotívumokat ismerjük». S itt van a magyar szempontból nem kevésbé életbevágó fontosságú orosz probléma s a vele kapcsolatos pánszlávizmus, amely telve van még Bizáncból elindult vallási eszmékkel. Tanulmányaink körébe kell vonnunk a keresztény-görög és szláv szellem összeolvadásának egyházi és művelődési folyamatát. Ezt parancsolják politikai érdekeink is: a nagyszámú görög keleti és görög katolikus magyar állampolgár megfelelő kormányzásának kötelezettsége. Klebelsberg már gondol a megszervezendő új görög-katolikus magyar püspökségre, az egyesült és nem egyesült görög papság és tanítóság színvonalának emelésére. Tanulmányoznunk kell – versenyre kelve egyéb nemzetekkel – a görögnyelvű szent-

írás-szöveget, a görög patrisztikát. Különös gonddal akarja kiképezni a magyar görög-katolikusok vezetőit, akik így kultúrában a rutén és a román papság fölé kerekednének! Mindezek a rokonszakok együttvéve olyan kulturális környezetet teremtenének, amelyhez fogható nem lenne még egy Európában.

Nagy szerep jutna a legátfogóbb értelemben vett szlavisztikának. A balkáni szláv országok a középkorban nem egyszer Magyarország melléktartományai voltak. A XIX. században sikerült felemelkedniök, s előbb népeik, majd országaik tényezőkké lettek a monarchia külpolitikájában. Történelmüket annál is inkább nekünk kell beható tárgyilagossággal tanulmányoznunk, mert ők maguk aligha sietnek kiemelni, már csak politikai okokból is, a nagy fontosságú magyar befolyás eredményeit és ezek későbbi nyomait. De egyébként is hallatlanul érdekes problémák merülnek fel velük kapcsolatban: mi lett náluk a parlamentarizmusból, hogyan formálódtak át a kölesönvett nyugat-európai intézmények stb. stb.? A jog- és gazdaságtörténet kutathatná a határörvidékek szláv lakosságánál kialakult ház-, vagyon-, földközösségek történetét, általában a szláv jogrendszert, amely egyes helyeken, pl. Boszniában, önmagától átvezet a mohamedán jog világába. A népesedési tudomány e problémakörrel kapcsolatban mérhetetlenül érdekes kérdéseket tisztázhatna: hogyan hatott pl. a török uralom az egyes területeken a parasztságra, miért pusztult el annyi magyar falu az Alföldön és a Dunántúl keleti felében, miért maradt meg Szerbia és Bosznia ősi lakossága? A kérdésre – mint láttuk – Klebelsberg általánosságban már választ adott: a Debrecenben összpontosított tudományos kutatás feladata lett volna a részletek tisztázása. «Milyen aktuális lenne – írja – a balkáni nemzetek népesedési viszonyainak összehasonlító vizsgálata, mennyire elősegítenék ezek a kutatások az illető népek erejéről és értékéről való ítéletünk kialakulását. Mennyi tévedést lehetne ezen a téren Európa előtt eloszlatni. S tudományos ítéleteink révén hatalommá lennének, melytől a balkáni népek politikai körei és publicistái tartanának».

A tervezet politikai és tudománypolitikai szempontból egyaránt a legnagyobb mértékben megérdemli még ma is a figyelmet, s jellemzően mutatja, milyen formátumú kultúrpolitikus volt Klebelsberg már azelőtt, hogy a kultuszminisztériumban dolgozott volna. Magasan szárnyalt, képzeletében a múlt és jelen problémái fölé emelkedett, de a földön is tudott járni. Jól tudta, hogy egy ilyen hatalmas külön programmal megterhelte egyetlen már csak pénzügyi okokból sem pattan elő egyik napról a másikra. Külön keleti tanszékeket csak a nagyobb önálló területtel bíró szakok számára tart szükségeseknek, egyéb-

ként azonban az általános tudományszakok tanárait kötelezné megfelelő speciális kollégiumoknak a tanrendbe való beiktatására. Tisztában van azzal is, hogy idő kell a megfelelő képzettségű tanárok és a kívánatos létszámú diákság összesereglésére. A diákok számára eleinte ösztöndíjakat tűzne ki, hogy Debrecenbe szokjanak. «Ha évtizedek szervező és tudományos munkájával kultúrdreadnought-ot tudunk csinálni debreceni egyetemünkben, akkor teszünk majd akkora szolgálatot a monarchia hatalmi állásának keleten, mintha egy hajó-óriást küldünk a levantei vizekre.»

A szép elgondolásokra hamarosan lecsapott a legnagyobb vihar, amely történelmünkben valaha is tombolt. A monarchia összeomlott, Magyarországot szétdarabolták. Keleti misszióról, birodalmi tervezgetésekről hosszú ideig szó sem lehetett: a pusztaság élet is problematikussá vált. A debreceni egyetem nem sokkal az összeomlás előtt a pozsonyival egy időben megkezdte munkáját. Természetszerűleg a hosszú lejárátú klebelsbergi terv elindítása az akkori viszonyok között egyelőre szóba sem kerülhetett. Az építkezés megindult, de az összeomlás következtében abbamaradt. A forradalmak alatt semmi sem történt. Az építkezéseket csak Klebelsberg indította meg újból, már 1922-ben. Amikor a később csodálatos széppé kialakult klinikai telepet, amit annyiszor mutogatott jogos büszkeséggel külföldi vendégeinek, először meglátogatta, nagyon szomorú látvány tárult szeméi elé. «Tető alatt volt ugyan, – írja – de befejezetlenül állott a debreceni egyetemi telep, amelyet, mikor először oda mentünk, valóban úgy fedeztünk fel, mint az inkáknak az őserdőben lévő valamely elhagyatott városát. Többméteres gaz között alig találtuk meg az egyes tető alatt lévő egyetemi épületeket.» De már akkor úgy érezte, szinte nem is e földről való bizakodással, hogy «végre betelt a mérték, a mi szenvedéseink mértéke, s a láthatár szélén egy jobb kor hajnalhasadását látjuk». Nagy energiával elindította a munkát, s az első két klinikát már 1923. szeptember 23-án felavathatta. Ezek felavatásánál mondta az emlékezetes szavakat, amelyeknek igazsága még ma is belénksajog: «És ha egy boldogabb jövő majd visszatekint ezekre a keserves évekre, és méri az értékeket, akkor nem fogja megtagadni a részvételen felül elismerését sem attól, amit a mai szerencsétlen nemzedék páratlanul nehéz körülmények között e helyen alkotott».

Annak külön örült, hogy éppen a klinikai építkezések ügye olyan szépen haladt előre. A klinikák az ő szemében nemcsak egyetemi épületek, hanem fontos, nélkülözhetetlen népegészségügyi intézmények is voltak. Ez az oka annak, hogy a klinika-építésknél, ha módja volt rá, szívesen tette előre a

gyermekgyógyászati és szülészeti klinikákat. Ezzel is a magyarságot annyira pusztító gyermekhalandóság elé próbált mentől gyorsabban egy-egy újabb gáttat emelni. 1926. október 3-án már odáig jut, hogy az egész klinikai telepet felavathatja. A felavatáskor mondott beszédében visszaemlékezett mesterére és atyai barátjára, Tisza Istvánra, kinek nevét az egyetem viseli, s akinek az orvostudományi telep előtt felállított szobrát az államfő ugyanezen a napon leplezte le. Kegyelettel idézte fel annak az államférfiúnak feledhetetlen alakját, «aki küzdött a demagógia és a destrukció ellen, aki az európai államférfiak közül egyedül ellenezte a háborút, s aki a nagy összeomlásban hősi halált halt akkor, mikor annyi földi nagyság kishitűen futott szerteséjjel. Nem volt ember, ki jobban utálta volna a kongó frázist és jobban imádta volna a tettet, mint Tisza István. Az alkotó munkának valóságos fanatikusa volt ő; sehol sem lenne tehát szobra inkább helyénvaló, mint a debreceni klinikai telep előtt, mely a most élő magyar nemzedéknek talán a legnagyobb kulturális és közegészségügyi alkotása.»

Politikai szempontból is nagyra értékelte a telep befejezését. Meg volt győződve, hogy a mintaszerű megoldás még külső propaganda tekintetében is többet ér, mint a célzatosan megírt füzeteknek akár a milliói. Ezek tények, s szavukat lehetetlen meg nem hallani. Elégtétellel jegyezte meg, hogy eddig az idegeneknek, ha vidékre vittük őket, szegedi halpaprikást adtunk, vagy a Hortobágyot mutogattuk. Most már elháríthatjuk a vádat, hogy Budapesten kívül nincs más semmink. A klinikai telep befejeztével különben nem állt meg a munka. Megindította a központi épület és a bölcsészeti kar építkezését is. Az eredeti tanári kart közben a természettudományi szakok képviselőivel egészítette ki. Valóban el lehet mondani, hogy a debreceni egyetemet, amelynek normális kialakulását már a világháború késleltette, a forradalmak pedig egyenesen megakasztották, tulajdonképpen ő alkotta meg. Arra azonban, hogy a régebbi keletű hatalmas méretű terveket Debrecenről, mint a keleti tudományok középpontjáról újból elővehesse, a változott viszonyok között nem kerülhetett sor.

Nem lehet tagadni, hogy a két menekült egyetemnek újból való felállítása és a harmadiknak jelentékeny részben való felépítése rendkívüli áldozatokat jelentett a nagy nehezen lábra álló országnak. De a budapesti tudományegyetemet, bár nem volt hajléktalan, s régi felszerelését nem vitték el a hódítók, a hosszantartó háború és a forradalmak következményeként siralmas állapotba jutott. Bizonyos az is, hogy az egyetemi célokra kihatározható költségvetés-

si összegek elég aránytalanul oszlottak meg. Az oroszlánrész az új alapítású vidéki egyetemeknek jutott; azok kapták a modern épületeket, a korszerű felszerelést. A budapesti egyetem részben elavult intézeteivel, megkopott felszerelésével kezdett meglehetősen rosszul festeni az együttesben. Kétségtelen, hogy ez volt a tényleges helyzet. Ebből sokan levonták a következtetést, amely csakhamar váddá keményedett: a miniszter a budapesti egyetemmel, általában a fővárossal nem sokat törődik, mindent a vidékbe töm. Még olyanok is, akik Klebelsberg feltétlen hívei voltak, erőelvonásról beszéltek, a miniszternek olyan tévedéséről, amit a jövő korrigálni fog. Legföljebb azt hozták fel mentségnek, hogy Klebelsberg akkor kezdte el a vidéki egyetemek nagyobb arányú fejlesztését, amikor budapesti tervei – nem az ő hibájából – meghiúsultak.

Láttuk Klebelsberg hatalmas méretű terveit a «magyar Dahlem»-mel kapcsolatban. Ezek a tervek felölelték a magyar természettudományi kutatás egész körét, s a legközelebről érintették a műegyetemet, továbbá a tudományegyetem orvosi és bölcsészeti karát. Ha a terv megvalósulhat, a budapesti egyetem minden égetőbb problémája szinte egy csapásra megoldást nyer. Láttuk, hogy maga az egyetem is támasztott akadályokat. S betetőzte az elkedvetlenedést a főváros magatartása, amely nem akarta tudomásul venni a Klebelsbergtől kidolgozott és a másutt jól bevált hozzájárulási rendszert. Klebelsberg általában nem volt megelégedve a főváros kulturális áldozatkészségével. Felhozta pl. hogy nemcsak hogy nem járul hozzá az állami színházak támogatásához, hanem egyfelől a Városi Színházzal valóságos konkurenciát csinál az Operaháznak, másfelől vigalmi adóban elviszi még az állami szubvenció egy részét is. Általában méltatlannak tartotta, hogy a kultúra színvonalának fenntartásához nélkülözhetetlen komoly színházakat vigalmi adóval terheljenek meg. Azt is felhozta, hogy a főváros túlságosan takarékoskodik a telkekkel. E magatartás számlájára írta, hogy pl. a nagykorúton nincs egyetlen középület, viszont az igazságügy-minisztérium főhomlokzata egy mellékutcában van elrejtve. De ezek még régi dolgok! Sokkal súlyosabban minősítette, hogy Budapest vezetősége szerinte az egyetemi növénykert kérdésében is nagyon szűkeklően viselkedett: hasznavehetetlen területeket ajánlott fel, kielégítő megoldásra nem volt kapható. De különösen bántotta a «magyar Dahlem», vagy – amint más alkalommal elnevezte – a lágymányosi «Cité Universitaire» kérdésében tanúsított magatartása, ami Klebelsberg megítélése szerint ríkító ellentétben állt egyes vidéki városok hatalmas áldozataival. Arra nem érzünk hiva-

tottságot, hogy a vitát akár utólag is eldöntsük. A főváros kétségtelenül nagyon sok áldozatot hozott és hoz a kultúráért, de elsősorban a maga intézményeit próbálta pénzügyileg táplálni. Klebelsberg, aki minden kérdést a legátfogóbban ragadott meg, nem tudott ezzel a bizonyos mértékig helyhez kötött szemlélettel egyetérteni. A kérdés elmérgesítésébe belejátszott a napi politika, sőt talán ma már kibogozhatatlan személyi vonatkozások is. A vége az lett, hogy Klebelsberg tervei a budapesti egyetemek továbbfejlesztésével kapcsolatban meghiúsultak. Ha megvalósulhatnak, a legtöbbet kétségtelenül Budapest kapta volna.

A nagy tervek meghiúsulása azonban nem jelenti azt, mintha semmi sem történt volna. Klebelsberg nagyon komoly erőfeszítéseket tett hogy a budapesti egyetemek nehéz helyzetén is segítsen. Minisztersége első idejében sikerült külön fedezetet biztosítani a klinikák tönkrement fehérnemű-állományának kiegészítésére. Nem sokkal később 1.000.000 aranykoronát állított be a költségvetésbe a további legsürgősebb szükségletek fedezésére. A műegyetemmel kapcsolatban is gondolt a korszerű továbbfejlesztésre: rádió-tanszéket, repülőmotor-tanszéket stb. akart felállítani. A történeti igazság azonban kétségtelenül az, hogy a vidéki egyetemek kapták viszonylagosan és abszolút mértékkel mérten is a legtöbbet, összefüggésben volt ez Klebelsberg várospolitikai alapelveivel is, amelyekről később, e fejezet végén lesz részletesebben szó. Előbb még az egyetemi kérdéssel szorosabban összefüggő és egymással is kapcsolatban álló két pontot kell megvilágítanunk: a szelekció kérdésében tanúsított felfogását és diákszociális intézkedéseit.

A szelekció kérdése – mint láttuk – Klebelsberget jóformán kora ifjúságától, szinte egyetemi hallgató korától kezdve a legkülönbözőbb szempontokból foglalkoztatta. Elmélkedéseiben főleg a legmagasabb vezetők kiválasztásának titkát szerette volna megközelíteni, abban a meggyőződésben, hogy a nemzet sorsa végeredményben e probléma helyes megoldásától függ. A trianoni korszak a szelekció kérdését sokkal határozottabb, formában vetette fel. A megoldandó probléma egyfelől szociális jellegű volt: hogyan élhet meg átmenetileg az összezsugorodott országban a történeti területnek jóformán egész magyar értelmisége? De beleszövédket a kérdésbe kultúrpolitikai, közelebbről iskolapolitikai szempontok is: hogyan állítsuk be az iskolák szűrőszervezetét úgy, hogy egyfelől számoljunk a csonka ország teherbíró képességével, viszont ne feledkezzünk el revízió esetére a jövő igényeiről sem? A kérdés egyike volt a leg súlyosabbaknak már csak azért is, mert nem elraktározható, holt

leltári tárgyakról, hanem emberekről, sorsokról, sőt éppen a nemzet reményéről, ifjúságunkról kellett döntenünk.

A kérdés súlyát megsokszorozta az ország rettenetes, esztelen megcsönkítése. A megszállók a kezükbe esett területek magyar értelmiségét csak a legritkább esetben túrték meg régi helyükön. Ezek kénytelenek voltak ezer- és ezerszámra a maradékország felé tódulni. Maga Erdély, ez az ősi magyar kultúrterület több ezer tisztviselőt, tanárt, szabad értelmiségit adott át a megmaradt országrésznek. Nem sokkal jobb volt a helyzet a többi elcsatolt részen sem. Az ezer bajjal küzdő csonk-terület értelmisége ennek következtében erősen felduzzadt. A tisztviselői fizetések, nyugdíjak nyomorúságos voltak ellenére addig soha nem tapasztalt mértékben igénybe vették az államkincstárt, amely az ország szétdarabolása és az infláció következtében amúgy is eljutott normális teljesítőképességének legvégső határához. Elkövetkezett a sorozatos B-listák, a végkielégítések szomorú korszaka.

Ezzel párhuzamosan, nem utolsó sorban a világháborúban megmozgatott és igénybe vett óriási tömegeknek jobb életszínvonalat áhító sóvárgása következményeként az egész világon, nálunk is, az alsóbb és középrétegekben hatalmas felemelkedési vágy, ascendizmus jelentkezett. Az ország megcsönkítése után a lakosság a réginek felére csökkent: ezzel szemben a középiskolai tanulók száma nagyjában a régi maradt, a főiskolai hallgatók létszáma pedig, legalább átmenetileg, még a békelétszámot is felülmúlta. A statisztikai adatok világosan mutatják a helyzetet. A történeti országban az egyetemi és főiskolai hallgatók létszáma 1913-ban volt a legmagasabb: 14.575. A kis országban viszont 1922-ben 17.306-ra, a következő évben pedig 18.347-re duzzadt a számuk. Később csökkenés állt be, részben a háborús évfolyamok kikapcsolódása, részben a megszállt területeknek majdnem hermetikus elzárása következtében. De azért 1925-ben még mindig 13.508-ra rúgott a számuk. Hasonló volt a helyzet Németországban is, ahol 1920-ban a főiskolai-egyetemi hallgatók létszáma elérte az 1910-es létszám kétszeresét! Klebelsbergnek abban igaza volt, hogy nem sajátosan magyar, hanem világproblémával állunk szemben. De azért a magyar részt nekünk kellett vállalnunk, s a mi kötelességünk volt vele szembenéznünk! Bekövetkezett a helyzet, hogy egyfelől a munkaadók, élükön a legnagyobbal, az állammal, kénytelenek voltak a régi alkalmazottak számát is szinte erőszakosan csökkenteni, másfelől viszont az iskolák, a középiskolák éppúgy, mint a főiskolák és egyetemek tovább ontották

felemelt létszámmal az új erőket, az időközben elkészülteket, akik az áldatlan helyzetben az «élet kapuja» előtt kénytelenek voltak megtorpanni.

Klebelsberg érezte, hogy a felelősség kérdése előbb-utóbb felvetődik. Talán ezért is hangsúlyozta annyira, hogy a szellemi túltermelést – amiben van némi igazság – elsősorban a középiskolák okozzák; ezeknek létszámát ugyan is ő nem emelte. Az egyetemek és főiskolák szerepét hajlandó volt viszonylagosan kisebb jelentőségűnek tekinteni. Rámutatott arra a veszedelemre is, amit a tanulmányaikat ímmel-ámmal végzettek tömegei az ország szempontjából jelentenek. «Ezekre nincs szükségünk, mert az ilyen fél-intellektüellek ki-művelése nagy nemzeti kalamitást jelent.» Helyesen figyel meg, hogy nálunk a közhivatalokba tódulásnak egyik oka «a munka nehezebb nemeitől való irtó-zás». E tekintetben nagyon kívánatosnak tartaná a nemzet életérzésének gyökeres átformálását: «Míg nálunk a semmittevés még bizonyos finomságnak a jele és nem megvetés tárgya, míg a jogász pálya mindennél előkelőbb foglalkozásszámba megy, míg mindenki vezetni és dirigálni akar ... addig a viszonyok gyökeres jobbrafordulásáról nem lehet szó.» További, még beszédesebb bizonyítékaink vannak arra vonatkozólag, hogy a probléma teljes súlyát át-érezte. Már egész korán, 1923. január 26-án feltárta a nemzetgyűlés előtt a kérdésre vonatkozó fontosabb számadatokat, s levonta a különben maguktól adódó következtetéseket. Az időben a csonka országban főiskolai végzettségű egyén volt 45.700. Ezek évi fogyatékát 1360-ra becsülte. A szükségletet, optimista módon beleszámítva a fejlődéstől igényelt többletet is, évente 1920 személyben állapította meg. Ezzel szemben az egyetemek és főiskolák abban az időben egyetlen évben 4835 diplomát osztottak ki. Akárhogyan forgatjuk is a számokat, közel 3000 ember, a végzettek felénél jóval több, a csonka országban nem juthatott megfelelő állásban kenyérhez. Vannak ugyan köztük mérnökök, orvosok stb., akik esetleg külföldön is elhelyezkedhetnek. De erre kevés a remény, mert hiszen a diploma-infláció világjelenség. «Ha mi sokkal nagyobb intelligenciát képezünk ki, mint amelyre szükség van, óriási szociális bajokat idézünk fel... Én ezt a kérdést igen komolyan veszem, és nemcsak a főiskolák, hanem az iskolák minden tagozatára kiterjedő, igen alapos számításokat készítették.» Az idézett számokból egyébként kiderül, hogy a középiskolák mellett a főiskolák és egyetemek is megtették a magukét a kérdés el-mérgesítésére.

Egy ponton Klebelsberg elutasított minden vitát: a keresztény közép-osztály gyermekeinek minden körülmények között biztosítani kívánta a to-

vábktanulás lehetőségét. Láttuk már, mekkora fontosságot tulajdonított az értelmiségi réteg utánpótlásával kapcsolatban a hagyományok, a családi adottságok erejének. «Az a felelős miniszter, aki még a gyermekben megnyilatkozó reményt is el akarná venni a középosztálytól, nagy bünt követne el a nemzet ellen.» Már az egyik, közvetlenül a kommunizmus bukása után mondott programbeszédében tervszerű középosztály-politikát sürget. Még előzőleg, kultuszállamtitkár korában kidolgozta a közalkalmazottak gyermekeinek tanulmányi segélyezéséről szóló rendeletet, amelynek főbb elveit azután egész más körülmények között minisztersége alatt valósította meg. Általában minden alkalmat megragadott, hogy a középosztály, különösen a hivatalnoki kar iránti nagybecsülését kifejezésre juttassa. Mártír-osztálynak nevezi, amelyik akkor is itthon maradt, midőn a tehetősebbek az országból kiszöktek. S ez az agyongyötört hivatalnoki és tisztikar valósággal csodát művelt, amikor aránylag rövid idő alatt újból felépítette az államkeretet, és megteremtette a nemzeti hadsereget. Különösen sokat szenvedett ez a réteg az infláció alatt. «Valahányszor magyar hivatalnok-feleséget piacra menni látok divatját múlt, elnyűtt ruhában, szakadt, cipőben, hogy a férj keservesen keresett, de értéktelen papírpénzén a családnak valami ennyivalót vegyen, könny gyűlik a szemembe, és szeretnék neki kezet csókolni...»

A probléma nem is az volt, hogy a középosztály gyermekei tanulhassanak-e, hanem inkább annak megakadályozása, hogy a középosztály felé olyanok törekedjenek az iskolákon keresztül, akik sem szellemi, sem egyéb tulajdonságaik révén a felemelkedésre nem voltak érdemesek. Kétségtelenül arra is lehetett volna gondolni, hogy a középosztály tehetségtelen vagy hanyag gyermekei szintén nem érdemelnek semmiféle kíméletet, annál kevésbé pártfogást. De ha már ezen a ponton nem állítottunk fel mesterséges akadályokat, hiszen elvégre nem itt volt a kérdés gyökere, akkor legalább általában kellett volna iskolarendszerünkben a tehetségtelenek rohamát meggyengítő védőszerkezetet felállítani.

Ezen a ponton Klebelsbergnek sem volt más orvossága, mint annak ismételtgetése, hogy «a diploma nem belépőjegy». A kiegyezés korában, szerinte, az volt, csak éppen az hiányzott, hogy a kinevezéskor úgy átlukasszák, mint a kalauz az utas vasúti jegyét a szakaszban». Más a helyzet a csonka országban! «Éppen úgy, amint bármilyen ipar kitanulása nem ad jogot arra, hogy az illető az iparban alkalmazást, illetve elhelyezkedést nyerjen, úgy a főiskolai diploma sem ad semmiféle jogot semmiféle alkalmazásra». Az érv első hallás-

ra szépen hangzik, nem Klebelsberg mondta először s nem is utoljára. Ez sokkolt a bajba jutott felelős tényezők «ultima ratio»-jaként szerepelni hasonló esetekben. A hiba csak az, hogy ezt az elvet a társadalom közfelfogása nem volt hajlandó szentesíteni, s így alapjában véve semmit sem használt. A társadalom csökönnyösen kitartott ősi felfogása mellett, amelynek lényege az volt, hogy aki diplomáját hosszú évek munkájával az államtól külön erre a célra drága pénzen fenntartott intézményekben nagy anyagi és szellemi tőkebefektetéssel, esetleg ösztöndíjakkal is támogatva megszerezte, az minden többé-kevésbé ésszerűen berendezett emberi közösségben remélheti is annak többé-kevésbé megfelelő felhasználását. Végeredményben a létszámfölötti, az életlehetőségektől elzárt diplomásokat nem lehetett úgy a tengerbe önteni, mint annak idején a braziliai kávé, s nem lehetett belőlük pl. gombot sem gyártani, mint – az akkori újságok szerint – ugyanabból a sokoldalú terményből. A szellemi munkapiacon túlnyomórészt csak tartalékra vagy nem megfelelő elhelyezésre dolgozni nem csak fájdalmas, hanem egyúttal veszélyes művelet, mert nem raktározható, inkább gyorsan romló, sőt robbanó áru halmozásáról van szó, olyan veszedelmes tömeg állandó gyarapításáról, amely természetesen forradalmi hajlandóságú, mert nem veszíthet, csak nyerhet, s hozzá még bizonyos mértékig szellemi kicsiszoltságot is kapott feszítő erejének fokozására.

Fájdalmas, a legfájdalmasabb volt ez a probléma különösen egy Klebelsberg-szabású, kultúráért rajongó, a kultúra gyógyító erejében feltétlenül bízó államférfiú számára. A pillanat létparancsát kellett volna összeegyeztetni az örök eszményekkel, de úgy, hogy csak az utóbbiak húzhatták volna átmenetileg a rövidebbet. Nem lehet csodálni, hogy Klebelsberg, noha világosan látta a problémát, tulajdonképpen nem mert, nem akart vele szembenézni. Várta a «harmincas évek» csodáját, ami viszont még nem érkezett el, s halála után is egyre késett. Közben a helyzet még jobban elmérgesedett, s különösen az 1930–1938 közé eső időszakaszban már sokan úgy érezték, hogy az egész kultúrfőlény tudományos, főiskolai, sőt középiskolai része is társadalmilag rendkívül veszélyes robbanóanyaggal alá van aknázva.

Klebelsberg gondolatvilágába mélyen belevilágítanak egyes megjegyzései, amelyek mutatják vívódását, de elárulják azt is, miért nem volt hajlandó ebbe a kérdésbe ún. «erős kézzel» belenyúlni. Érezte, hogy a szelekció az akkori körülményekhez képest sem az alsóbb, sem a felsőbb fokon nem működik azzal az embertelen eréllyel, amekkorát az ország gazdasági helye-

tét figyelembe vevő minőségi termelés átmenetileg megkövetelt volna. Ha ezt működésbe hozza, minden kulturális törekvése, az egyetlen népoktatást és népművelést kivéve, magától összezsugorodik, a nagy gonddal kiépített kultúrfőlény-gépezet megtorpan, talán megáll. Lehet-e csodálni, hogy nem akarta kockára tenni egész élete művét? A kultúra embere volt, iskolákat mentett meg, új iskolákat teremtett, új egyetemeket szervezett, hatalmas tudománymentő és -fejlesztő akciót indított, még hatalmasabbakat gondolt el. Hogyan tudta volna magát elszánni arra, hogy ezeket az intézményeket erőszakosan ő maga annyira elnéptelenítse, mint amennyire az ország akkori szociális és gazdasági helyzete talán átmenetileg megkívánta volna? Kétségtelen, hogy a magyarság egyéb akkori életmegnyilvánulásai színvonalban messze mögöttük maradtak a kultúrpolitikai erőfeszítésektől létrehozott eredményeknek. Klebelsberg szent tüzeben előreszaladt: az ország viszonyai nem bírták követni. A terület nagyobbodása, a gazdasági erő gyarapodása nélkül menthetetlenül zsákutcába jutottunk volna – már félig-meddig benne is voltunk. Klebelsberg világosan látja, hogy legalább valamennyire egyensúlyi helyzethez hasonló kellene teremteni a gazdasági-társadalmi teljesítőképesség és a kultúrpolitikai vonalon folyó értelmiségtermelés között. Talán ő maga is átérezte a vád részleges igazságát, amelyet egyik legtehetségesebb és legszívósabb, egyben legádázabb kritikusa olvasott fejére: «Csináltunk kirakatpolitikát, amely mögött az értelmiség iszonyú nyomora és pusztulása ásit». A statisztika valóban kezdte kimutatni az érettségizetteket, sőt a főiskolát végzetteket a napszámosok, házicselédek, a villanyos- és társaskocsi-kalauzok stb. között. Az meg nyílt titok volt, hogy az értelmiség fiataljai, köztük olyanok is, akik külföldi kollégiumokban képezték tovább magukat, alkalmilag roppant alacsony, elviselhetetlenül nyomorúságos életszínvonallal voltak kénytelenek nem megelégedni, inkább fogcsikorgatva, kiábrándultan beérni. Sokatmondó tünet pl., hogy 1920 és 1930 között a szolgálatban álló főiskolai végzettségűek száma majdnem megkétszereződött: 41.891-ről 80.628-ra szökött fel. Mivel közben a megfelelő állások száma távolról sem szaporodott hasonló arányban, ez önmagában véve annyit jelent, hogy a főiskolaiak előzőnlőtték a képzettségüknek egyáltalán nem megfelelő, sokkal alacsonyabban díjazott munkahelyeket is, ami – röviden – a társadalmi lecsúszással volt egyenlő. Klebelsberg mindezt pontosan tudta, de nem volt hajlandó olyan orvosságot alkalmazni, amely felfogása szerint rosszabb lett volna magánál a betegségnél is. Meg volt arról győződve, hogy a nagyobb tanultság, a már megszerzett szellemi tőke előbb-utóbb érvényesülni fog, s meghozza a gyógyulást. Minden siralmas tapasztalat, B-lista,

fizetéscsökkentés, állástalanság ellenére az volt a legbensőbb meggyőződése, hogy igen: kevés a főka és sok az eszkimó; de ebből nem az következik, hogy az eszkimók fogyjanak, hanem inkább a főkákat kell szaporítani. Törhetetlen optimizmusa nem engedte meg, hogy a csonka országban pillanatnyilag rendelkezésre álló férőhelyek számát tegye meg kultúrpolitikája kiindulópontjával, akármilyen sokáig tartott is a «pillanat». A legtöbb kortársa úgy érezte, hogy a magyarság a történeti ország tágas tereiről kiszorulva, szűk helyre összezsúfolva, szinte egymástól kénytelen a levegőt elszívni. Klebelsbergnél jobban senki sem érezhette a megcsonkítás fájdalmát, de a zsúfoltságról nem akart tudni. «Nem az itt a baj, – kiáltotta – hogy túl sokan vagyunk, hanem az a baj, hogy annyian, ahányan vagyunk, nem dolgozunk sokkal többet. Nem sok ezen a darab földön az a nyolc millió ember, hanem kevés a kifejtett munkája, és nem elég az intelligenciája.» Nem szűnt meg hajtogatni, hogy nem a diplomáért és a fix állás mankójáért kell tanulni, hanem az életben való fölényesebb eligazodás feltételeinek megszerzéséért. «Általában a világ kultúrpolitikai felfogása nem az, hogy a nagyobb tudás megnehezíti az illető számára a létért való küzdelmet.» Hivatkozik Amerika példájára, ahol óriási tömegek látogatják a közép- és felső iskolákat, s utána nagy részük visszatér a termelő munkához. Főleg Széchenyi Istvánra utal, aki szintén a kiművelt emberfők mentől nagyobb számától várta az ország felemelkedését. S szívesen emlegeti a lengyel történeti példát. Számukra a cári Oroszország nem tette lehetővé az állami hivatalokban való elhelyezkedést. A lengyel szülők mégis taníttatták gyermekeiket, s ezekből alakult ki az erős, államtól független lengyel középosztály. Nálunk sem szabad a taníttatás végső céljával a hivatali állást tekinteni. Ilyen értelemben kell felfognunk aggodalmát: «Ha a tanulók számát még jobban lenyomnám, az a választási kör, amelyből az állam és társadalom meríthet, még kisebb lenne és egy szép napon arra ébredhetnénk, hogy a megüresedett állásokat nem lehet alkalmas emberekkel betölteni». Lehet-e ekkora bizalommal vitatkozni, vagy éppen szembeszállni? Klebelsberg a hétköznap szomorú valóságai elől gondolatban felemelkedett a magasabb vagy legalábbis a hosszabb életű valóságok felhői közé, ahová a mezítlábas gyakorlati szempontok alig követhették. Ha nem is mondhatta ki előtte a szelekció kérdésében is a megnagyobbodott ország térségei lebegtek. S ha ezt a lehetőséget képzelete a valóságos helyzet súlya alatt kénytelen volt a távolabbi időkre eltolni, akkor biztató példaként Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd gazdáira gondolt, akik az alföldi homokon csodát műveltek, s majd még nagyobbat művelhetnek, ha gazdasági erejüket a megfelelő iskolázás megsokszorozza. S példájukat követheti,

bizonyosan követni is fogja az egész ország s akkor mindjárt nem leszünk olyan fullasztó módon sokan, mindjárt lesz hely a megnagyobbodott értelmiség számára is!

Végül mégis Klebelsbergnek lett nagyobbrészt igaza, s nem a mezítlásbas gyakorlati embereknek. Az elmúlt évek tapasztalatai lehetővé teszik, hogy kultúrpolitikájának mérlegét ezen a ponton felállítani vagy legalább nagyjából a mérleg állását vázolni próbáljuk. Kétségtelen, hogy kultúrpolitikája akkor lett volna zavartalanul összhangban az általános politikai vonalvezetéssel, ha az ország népének teherbírása, vagy ami ennél is fontosabb, a társadalmi és gazdasági felemelkedés tempója, a gazdasági és a szociális elégedettség a kultúrfölény vívmányait párhuzamosan kísérhetik. A feladatok azonban nagyon sokszor egyszerre jelentkeznek, megoldásuk viszont rendszerint csak sorjában történhetik. A gazdasági és szociális előrehaladás sehogyan sem tudott lépést tartani Klebelsberg hétmérföldes lépteivel. Ez letagadhatatlanul először némi izgalmat, majd bizonytalanságérzetet, később talán válságot okozott. Klebelsberg szerint azonban ez a válság mindenképpen, még az ország megnagyobbodása nélkül is csak átmeneti lehetett volna. A magyarság teherbíró képessége éppen a kulturális előretörés következményeként szerinte még a csonka országban is utolérte volna a kulturális előretörést. E tekintetben a gazdasági világválság is csak időleges késedelmet jelenthetett. Miniszterségének vége felé, 1930-ban, a főiskolát végzettek száma már elérte a 84.000-t. Nagy szám – az akkori Magyarországnak! Nyugaton azonban általában nagyobb az arány-szám, tehát az átmeneti nehézségek ellenére szerinte nem volt még különösebb ijedelemre ok.

Ma már megállapítható, hogy az ország lakosságának értelmi színvonalá éppen Klebelsberg kultúrpolitikájának eredményeként rohamosan növekedett. Az egyes foglalkozási ágakban, most már nemcsak a közszolgálatban, hanem a gazdasági élet őrhelyein is kezdtek nagyobb számban feltűnni a tőle e helyekre szánt kicsiszolt emberfők, a magasabb értelmiségűek. A mezőgazdaságban 1920-ban 4303 volt a főiskolai végzettségűek száma, tíz év múlva már 5106. Az iparban ugyanebben az időközben ugyanez a kategória 4438-ról 5946-ra szaporodott. Még hatalmasabb volt a kulturális emelkedés az alsóbb rétegeknél. Azóta ez a folyamat, különösen a keresztény értelmiség számára, szinte felbecsülhetetlenül meggyorsult. S a Klebelsberg-től annyira várt harmincas évek végén elindult az országgyarapodás, az elcsatolt területek visszatérése. Ha nincs a Klebelsberg kultúrpolitikájától tartalékolt értelmiség, már az

első alkalommal nem lett volna elég emberünk a sürgős feladatok ellátására. A vizek azóta leapadtak; egy darabig már csak itt-ott jelezte egy-egy kisebb, folyton fogyó víztükör, hogy arrafelé áradás volt. Legújában már sok ponton hiány mutatkozik. Mi lett volna belőlünk a Klebelsberg-teremtette tartalék nélkül?

A szelekció kérdésével szorosan összefüggött az ún. numerus clausus problémája. Még Klebelsberg minisztersége előtt, az ellenforradalom első lendületében alkotta meg a nemzetgyűlés, nem utolsó sorban a közvélemény, egy részének nyomására a törvényt, amely korlátozta a zsidóknak a főiskolákra és egyetemekre való felvételét. Párhuzamosan a tanügyi kormány elrendelte a középiskolákban a felvételi vizsgálatot, amelyet a zsidóság szintén maga ellen irányulónak érzett. A törvény célja az volt, hogy az értelmiségi pályákat a maga arányszámának többszörösében elfoglaló zsidóságot visszaszorítsa, illetőleg hogy a további rohamot ezen a ponton gyengítse. Ez a kérdés volt az ellenforradalmi korszaknak, az ún. keresztény kurzusnak legtöbbet emlegetett, a leghevesebb szenvedélyeket mozgató problémája. Erősen foglalkoztatta a politikai és gazdasági köröket egyaránt: a politikai jelleg biztosította számára a szenvedélyeket, a gazdasági kapcsoltág pedig a szívósságot. A még mindig túlnyomórészt liberális sajtó szinte napról-napra támadta a numerus clausust épp úgy, mint a középiskolai felvételi vizsgálatot. A parlamentben alig lehetett olyan kérdésről tárgyalni, amibe ez a probléma valahogyan – esetleg a hajánál fogva előrángatva – bele nem kapcsolódott volna. A helyzet nemcsak belpolitikai szempontból volt nehéz, hiszen a liberális körök igen hatalmas anyagi és szellemi erővel rendelkeztek, hanem még külpolitikailag is, mert a kérdés iránt a Népszövetség is kezdett érdeklődni. Klebelsberg talán legjobban szeretett volna az egésztől mélyen hallgatni. Az egymással szembenálló felek azonban sokkal hevesebben csaptak össze, sokkal többször előhozták a problémát, semhogy a felelős miniszternek hallgatnia lehetett volna. Nem lehetett a kérdés elől kitérni: nyilatkoznia, sőt intézkednie kellett. A nyilatkozatok és intézkedések természetesen senkit nem elégítettek ki, s inkább csak a politikai ellenfelek szaporítására voltak alkalmasak. Most derült csak ki igazán, milyen nehéz bizonyos adott helyzetekben ún. középutas politikát folytatni! Pedig a törvény, bár egy aránylag hosszú fejlődés menetét szakította meg, alapjában véve a később lényegesnek érzett pontot, a zsidóságnak a hazai gazdasági életben való térfoglalását alig érintette.

Klebelsbergnek már minisztersége elején kialakult az a formulája, amellyel a kérdés méregfogát kirántani próbálta. Egy alkalommal a parlamentben nyilatkozik a numerus claususról: «Mintfogó én a tanszabadság híve vagyok, ha a régi Nagy-Magyarországon élnénk, nem foglalnék állást a numerus clausus mellett. Mivel azonban maradék Magyarországon élünk, az ország területének kétharmad részét elvesztettük, s onnan az intelligencia visszaözönlött a megmaradt egyharmad részre, itt egy sokkal nagyobb intelligencia van ma, mint amennyit, sajnos, az ország megfelelően eltartani képes.» E szerint tehát szükség van numerus-claususra. De nem is nagyon titkolta, hogy erre az állásfoglalásra inkább csak a belpolitikai helyzet készítette. Károsnak tartotta pl., hogy a parlamenti tárgyalás közben az eredeti javaslatból hiányzó faji szempont végül is belekerült a törvénybe. Azt is hangoztatta, hogy a törvényt legföljebb szociálpolitikai eszköznek fogadja el, kultúrpolitikai fegyverként nem hajlandó forgatni már csak azért sem, mert véleménye szerint kultúrpolitikai eszközökkel szociálpolitikát csinálni csak igen kis mértékben lehet. Egyébként nem titkolta azt a felfogását, hogy az újjáépítés munkájába, szívesen bekapcsolná minden zavaró mozzanattól mentesen azt a szellemi és anyagi tőkét, amellyel a hazai zsidóság rendelkezett.

A középiskolai (gimnáziumi) felvételi vizsgálatot, amikor erre alkalma nyílt, a legnagyobb csendben, szinte észrevétlenül eltörölte. A numerus clausust azonban, amelyet már azért sem helyeselt, mert – elvileg – a nemzet érdekében állónak találta, hogy mentől több képzett ember állhasson munkába, nem tudta ilyen könnyen elintézni. Rendszerint azt hangoztatta, hogy a további fenntartás ódiáját csak ideiglenesen vállalja. Egyébként azt is elárulta, hogy az egésztől nem sok eredményt vár.

Alkalma nyílt arra is, hogy a Népszövetség előtt a magyar kormány álláspontját a numerus clausus ügyében kifejtse. A kérdés 1925. dec. 10-én került tárgyalásra. Klebelsberg előadása abban foglalható össze, hogy a magyar kormány a numerus clausust nem tekinti állandó jogi természetű berendezkedésnek, hanem olyan átmeneti rendszabálynak, amely a békeszerződés területi rendelkezéseiből folyik, s azonnal megszüntethető, mihelyt a társadalmi és gazdasági élet visszanyeri állandóságát. A Népszövetség a kétségtelenül nagyon ügyesen megszerkesztett nyilatkozat után, amely mindenről beszélt, csak a lényegről bölcsen hallgatott, a kérdés fölött napirendre tért, illetőleg az előadottakat tudomásul vette. Az ügy azután itthon is, bár csak heves hangú viták után, viszonylagos nyugvópontra jutott. A kérdés a közvéleményt akkor fog-

lalkoztatta ismét erősebben, amikor Klebelsberg az eredeti törvény módosítására tett javaslatot, ami azután a törvénytárba is belekerült. (1928: XIV. tc. A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. tc. módosításáról.) Az indokolás szerint a módosításra az előző törvény 3. §-ának 3. bekezdése miatt volt szükség. Ez a szövegrész ugyanis a népfajhoz és nemzetiséghez való tartozás kritériumát emlegette, ami Klebelsberg szerint sok félreértésre adott alkalmat. Az indokolás magában véve sikerült munka. Viszont az új törvény minden szava elárulja azt a nehéz küzdelmet, amelybe megalkotása került. Annyira rugalmas, pontos alkalmazása olyan bonyolult statisztikai kalkulációkat kívánna, talán szándékosan annyira homályos, áttekinthetetlen, önkényes alkalmazásokra módot nyújtó volt, hogy a gyakorlatban alig lehetett vele valamit kezdeni. A gyakorlat nagyjában az maradt, ami az új törvény előtt volt, annál is inkább, mert a felvételt továbbra is a régi főiskolai és egyetemi hatóságok intézték.

Amennyire nem volt hajlandó Klebelsberg a numerus clausus további kiépítésével a keresztény ifjúságot a zsidó jelöltek versenyétől az addiginál nagyobb mértékben mentesíteni, mert ezt az eljárást régibb veretű politikai gondolkodásával nem tudta volna összeegyeztetni, s a politikai célszerűség is inkább bizonytalan halmazállapotú állásfoglalást sugalmazott neki, annyira készséggel állt a keresztény főiskolai ifjúság rendelkezésére pozitív segítség formájában, diákszociális intézkedésekkel. Ezen a téren, különösen a múlthoz viszonyítva, amikor a Gondviselésen kívül az ifjúság szociális ügyeivel alig törődött valaki, de talán legkevésbé az állam, valóban korszakalkotó munkát végzett. Van egy sajtóságos, szinte az egész nyilvánosságra jutott gondolatvilágától elütő észrevétele, amit azért idézek mert mintha mégis elárulná, mi motoszkálhatott agyában a diákszociális probléma megszervezésével kapcsolatban. A nyilatkozatot 1925. november 25-én, a közoktatásügyi tárca költségvetési tárgyalása alkalmával mondott beszédében tette, s a következőképpen hangzik: «Mivel ... annyiszor történt hivatkozás, hogy a zsidóság gyermekeinek egy része talán jobb tanulmányi előmenetelt mutat fel, mint a keresztény intelligencia gyermekei, kijelentem, hogy ezt ne méltóztassék a tehetség hiányának betudni, hanem méltóztassék arra a számlára írni, hogy ez a magyar intelligencia anyagilag le van romolva, és nem képes gyermekeinek azt a gondtalanságot biztosítani, amely gondtalanságot, ha nem is csak a vagyonos, de a legtöbb jómódú zsidóember gyermekeinek biztosítani tud. Ehhez hozzá-

teszem azt is, hogy ezt a közoktatásügyi miniszter mondja, akinek látnia kell a pedagógiai kérdések szociálpolitikai vonatkozásait is. Azokkal a kitűnőkkel és jelesekkel nem lehet oly nagy mértékben a kirakatba menni, mert ezek mögött a kitűnők és jelesek mögött a túlsó oldalon ott van a nyomor és a nyomorból fakadó korlátoltság. Ha az a magyar gyermek nem tud annyi erőt kifejteni, mint az a zsidó gyermek, annak oka az, hogy nincs úgy táplálva, vagy mert hideg szobában lakik, amelyben nincs világítás.» Nem lehetne azt mondani, hogy e kijelentésében ne lenne kritizálható rész. Sommásan általánosít, romantikusan színez, tagadhatatlanul némi mellékízzel. Klebelsberg politikai óvatosságát figyelembe véve rögtönzésnek látszik, amit talán egy gesztus, vagy valami fel sem jegyzett közbeszólás váltott ki. Annál érdekesebb viszont, mert talán akaratlanul is elárulja, hogy diákszociális intézkedéseivel elsősorban a keresztény ifjúságnak, főleg a közalkalmazottak gyermekeinek versenyképességét akarta biztosítani az anyagilag kedvezőbb helyzetben lévő más rétegekkel szemben.

Elgondolása az volt, hogy a külföldi kollégiumok kiépítése után az ún. «collegia domestica» nagyobb arányú fejlesztését veszi sorra. A nagyobb szabású diákjóléti politika kiépítésére vonatkozó tervei már elég korán kialakultak, s belőlük nagyon sok meg is valósult. Láttuk, milyen messzemenő tervei voltak a Károlyi-vagyon jövedelmének felhasználásával kapcsolatban. A tervek idők folyamán tovább forrongtak, alakultak. Intézkedéseiről már 1926-ban módja volt részleges beszámolót adnia.

Budapesten talán a legnagyobb alkotása volt a Horthy kollégium. Amikor miniszter lett, a Nádasdy-laktanyában egy félig katonai félig főiskolai internátust talált, amely azonban, mikor meglátogatta, inkább nyomortanyának, mint internátusnak látszott. Ezt az intézményt azzal szabadította ki méltatlan helyzetéből, hogy megszerezte számára a sasadi laktanya két pavilonját, s ott az egyetemi és műegyetemi hallgatók százait igen jutányos árért, vagy ingyen helyeztette el. A végső létszámot 750-re tervezte. Gondoskodott leányok számára is megfelelő új internátusokról; ezek között volt a Bethlen Margit és a Sarolta leányinternátus; Budapesten is, vidéken is főleg a modern nyelvi szakos tanárjelöltnek internátusi elhelyezését tartotta a legfontosabbnak. Mindig attól félt, hogy a leányiskolák számára majd nem lesz elég tanárnöje. Ez az aggodalma később túlzottan bizonyult. Hosszú ideig volt belőlük legalább egy-két évtizedre, sőt még hosszabb időre elegendő tartalék! Kedvelt gondolata volt a főiskolai internátusokkal kapcsolatban a modern nyelvek tanítása, így

akarta elérni, hogy azok is, akik nem kerülhetnek külföldre, alkalmat nyerjenek nyelvtanulásra, amit a legfontosabb dolgok egyikének tartott. «Hányszor láttam vérző szívvel – írja – hogy kiváló tudású emberek, rendkívül szellemes emberek, akik itthon a legnagyobb megbecsülésben részesülnek, az idegenek előtt hiányos nyelvismeretük következtében gyámoltalan emberek benyomását teszik.»

A vidéki nagyobb városokban, főleg az egyetemekkel kapcsolatban, egész sorát létesítette a diákjóléti intézményeknek. Pécssett először egy iskola épületében rendezte be ideiglenesen a Nagy Lajos kollégiumot, amely később végleges helyhez jutott. A legszebb és legnagyobb pécsi alkotása e téren mégis a Maurinum lett, amelynek létesítéséhez mások mellett a tanulmányi alap is hozzájárult. Szegeden hatalmas arányokban kiépítette a Horthy kollégiumot, amely a maga nemében szinte egyedülálló intézmény volt. Ugyancsak Szegedre tervezte a természettudományi tanárjelöltek számára az Eötvös Lóránd kollégiumot, amely később meg is valósult, és a női Eötvös kollégiumot, amely csak terv maradt. Debrecenben eleinte kénytelen volt szükségmegoldással beérni, s az ottani tanítói árva ház egy részét alakíttatta át főiskolai internátussá. Az igazi, végleges megoldásra csak a központi egyetemi épület létesítésével kapcsolatban kerülhetett sor. Az internátusok és menzák fenntartására kezdettől fogva igen jelentékeny összegeket szánt.

További tervei egyik kitűnő munkatársának segítségével még nagyobb arányokban bontakoztak ki. Ezeket azonban csak részben valósíthatta meg. Kétségtelen, hogy intézkedéseivel egy modern, addig el sem képzelt diákjóléti berendezkedés alapjait vetette meg.

Az egyetemi kérdéssel kapcsolatban legalább vázlatosan ismertetjük Klebelsberg várospolitikai törekvéseit. Erről a tárgyról tulajdonképpen külön kötetet lehetne illetékesebb feldolgozónak írnia!

A várospolitika nála a legszorosabb összefüggésben állt egész kultúrpolitikájával. Véleménye szerint a művelődés létrehozói elsősorban a városok. Éppen ezért szerinte mindenkinek, ha a művelődési jelenségek alapokait kutatja, találkoznia kell a városi politika főbb problémáival. Ezt a tételt a legkülönbözőbb szempontokból többször átgondolta és megvilágította. A városok összetételétől, hatóképességétől függ, van-e valamely országban mélyebb fogékonyság a kultúra iránt. Kedvteléssel fejtegette az urbs és urbanitas, a civis és a civilizáció legbensőbb, felbonthatatlan összefonódottságát. Ahol kevés a

«civis», ott hiába keresnénk nagyobb fokú kulturális érzékenységet: «Városi polgár és művelődés összetartozó és szétválaszthatatlan fogalmak.» A város sajátos termékének tekintette a polgárt, a munka, a békés fejlődés, a mérséklet képviselőjét, a társadalmi képletek legtökéletesebb egyensúlyozó elemét.

Kora ifjúságától kezdve mindvégig, élete utolsó évében talán a legnagyobb elmélyüléssel tanulmányozta a sokféle szétágazó kérdést. Mint minden problémát, ezt is gyökerénél igyekezett megfogni, éppen ezért sokat foglalkozott az ún. városképző, városfejlesztő tényezőkkel. S úgy találta, hogy bizonyos nagyon szükséges, nálunk azonban hiányzó várostípust a trianoni országban csak az egyetemek segítségével tud létrehozni. Ezen a ponton van a legbensőbb összefüggés nála egyetempolitika és várospolitikája között. De tartunk bizonyos sorrendet, s próbáljuk idevágó gondolatvilágát genetikusan vázolni.

Már fiatalkori külföldi útjain a legnagyobb gonddal figyelte a városok életét. Jellemző pl. az a szinte aggodalmas előkészület, amellyel még egyik 1906-i utazását e szempontból előre megalapozta. Ekkor, amint jegyzeteiből megállapítható, Német-, Francia-, Angolországba, Hollandiába, Belgiumba és Svájcba, tehát a városi kultúra klasszikus országaiba készült. Előre feltette magában, hogy főleg a városok életét tanulmányozza, mert szerinte a város-ügy annyira fontos a modern életben, hogy mindenkinek, aki csak távolról is politikával foglalkozik, érdeklődnie kell iránta. Utal arra, hogy a városok fejlesztették ki pl. a belügyi közigazgatást, amely a modern állam működésének legfontosabb mozzanata. Rapszodikus feljegyzéseiben felsorolja a német városok szokványos alkatrészeit: falak, tornyok, kapuk, városháza, árucsarnokok, patríciusok házai. Dicsérettel emeli ki pl. Nürnberg lakosainak történeti és művészeti érzékét, amellyel a XIX. század mindent nivelláló, romboló dühével szembeszállva a régi városi építészeti emlékeket megőrizték. Szembeállítja ezzel nevelővárosának, Székesfehérvárnak eljárását. A város polgárai a régi magyar koronázóvárosnak utolsó külső emlékeit, a még meglévő tálakat, kapukat lerombolták. Csak az vigasztalja, hogy ilyesmire külföldön is látott elég példát: «bizony, a kultúra ama lovagjainak körében is voltak nagy számmal ikonoklaszták».

E fiatalkori feljegyzésekben egyelőre inkább a városkép dominál. Erre később is igen nagy gondot fordított. Láttuk, mennyire fájt neki az új igazságügyi minisztériumnak esztétikai szempontból kedvezőtlen fekvése, vagy a budapesti nagykörútnak bérkaszányákkal való telezsúfolása. Emlegeti majd az

Erzsébet-híd környékét, a Petőfi teret, amely szerinte a rápazarolt óriási költségek ellenére «egyike Budapest legcsúnyább tereinek, sőt világreklációban is az egyik legszerencsétlenebb városszabályozási elgondolás». Majd felmegy a várbástyára, hogy iszonyodva megszámlálja, a szeme elé meredő tűzfalak szarait, amelyek a városképet teljesen elrontják. De lassanként mégis inkább belülről nézi a kérdést: a kultúra, a gazdasági élet szempontjából. Nagy mértékben hathattak rá azok a tanulmányok is, amelyeket közigazgatási bírói minőségben kellett a hozzákerült ügyekkel kapcsolatban a városok életéről végeznie. Nagy fontosságú dokumentum további fejlődésének ismerete szempontjából az a talán 1917-ből való tanulmánya, amelyet feljegyzései őriztek meg számunkra. Ebben a várospolitikus Klebelsberg már teljes fegyverzetben áll előttünk. A tanulmányt éppen ezért részletesebben kell ismertetnem.

Ebben az időben – a világháború utolsó korszakában – erősen foglalkoztatták a háború után megsokasodva szőnyegre kerülhető különböző problémák. Ezek közé sorolta a városiasodás kérdését is. Úgy találta, hogy «az Alföldön és a Dunántúlon a földbirtoknak kedvezőtlen megosztása mellett vidéki városaink fejletlensége nemzetünk legnagyobb szervezeti fogyatékosága.» Vidéki városaink panganak. Sokan hajlandók lennének megállapítani, hogy e pangás oka tulajdonképpen a főváros dédelgetése: Budapest szívja el az ország minden városképző erejét. Klebelsberg ezt a sommás ítéletet nem osztja. Van ugyan benne valami igazság, de van sok túlzás is. Megpróbálja a kérdést történeti távlatba állítva tárgyilagosan elbírálni.

Amikor a XVII. században kifejlődött a centralizált állam, egyidejűleg megindult a fővárosok kialakulása is. Nálunk ez a folyamat nagyon lassan ment. Alapjában véve a XVIII. században sem volt még fővárosunk. Politikai és szellemi gyengeségünknek talán egyik oka volt ez a nagy hiány. Az excentrikus fekvésű Pozsonyból és Kolozsvárból sehogyan sem lehetett volna igazi fővárost csinálni. Ennek szükségszerűen a Duna partján, központi fekvésű helyen kellett kialakulnia. S a fejlődés el is indult, amikor a helytartótanács és a királyi kamara Pozsonyból és az egyetem Nagyszombatból az ikervárosba került. Itt épült fel a Nemzeti Színház, itt alakult ki a Nemzeti Múzeum, itt kezdte el működését az Akadémia. Annak idején József nádor és Széchenyi István világosan felismerték a fővároslétesítés döntő jelentőségét. A kiegyezés kora e téren alapjában véve az ő munkájukat folytatta. Az 1870: X. tc. szervezte meg a közmunkatanácsot s egyúttal megfelelő pénzalapot létesített, az 1872: XXXVI. tc. pedig jogilag is megalkotta a két város egyesítésével Budapestet. Az

így teremtett alapon megindult újabb fejlődés talán egy-két ponton túllőtt a célon, mindenesetre azonban a legfontosabbat, a ragyogó főváros létesítését elérte. Budapestnek most már nincs szüksége további gyámkodásra; elég erős ahhoz, hogy a tervszerű szociálpolitikai és esztétikai továbbfejlesztést a jövőben önmagára támaszkodva elvégezze. Eljutottunk oda, hogy most már inkább kezdetét veheti a tervszerű decentralizáció. Klebelsberg pl. nem érti, miért kell kertészeti iskolát, szőlészeti intézetet, dohánygyárakat stb. Budapesten, aránylag igen drága telkeken létesíteni és fenntartani! Az iskolák egy részét is fölöslegesen zsúfolták a fővárosban össze. Általában a tisztviselőknek a fővárosi élet utáni vágya sok olyan intézményt hozott a fővárosba, amelyeknek másutt jobb helyük lenne. Ezzel szemben még legnagyobb vidéki városainkban is a kultúremler a modern élet megszokott kényelmét és apró örömeit nélkülözni kénytelen. A bajokon csak a vidéki városok megfelelő fejlesztésével lehetne segíteni.

Budapest elé különleges célokat kell tűzni. Igyekezzék elérni azt, hogy a Duna középső és alsó medencéjének, főleg mégis a Balkánnak legfontosabb piaca legyen. Meg kell alkotni Nagy-Budapestet! A budai villamosvasutat ki kell vinni Esztergomig, hogy a közben elterülő egészséges hegyvidék a nyaralás és kitelepedés számára kívánatos legyen. Meg kell építeni az óbudai és lágymányosi új hidakat. Fejleszteni kell a hajózást; meg kell építeni az új ipari és kereskedelmi kikötőt; nem szabad tovább halogatni a Duna–Tisza csatorna létesítését. Ezeknek tulajdonképpen már mind el kellett volna készülniök, s talán el is készültek volna, ha a millennium után a nemzetet erőt nem vesz a meddőség, a politikai bénaság, a nagy feladatoktól irtózó neuraszténiás aggályoskodás szelleme.

A Budapesten immár fölösleges és nem is kívánatos állami intézményeket nem szabad tovább a fővárosba tömni, hanem a vidéki városok között kell egészséges módon szétosztani. Az így széttelepített hivatalnokok az illető városoknak nemcsak gazdasági erőt jelentenek, hanem a szellemi és társadalmi élet szintjének emeléséhez is hozzájárulnak. «Csak aki ismeri szunnyadó, a világtól elzártan élő, a nepotizmus karjaiban lévő vidéki városok tespedését, az tudja, milyen szükség van arra a mozgásra, elevenségre és kezdésre, melyet pár idegenből jött, tágabb látókörű, tette kész hivatalnok, bíró, ügyész, tanár, mérnök vihet be a helyi életbe.»

A közintézmények ésszerű elosztása és csoportosítása különösen akkor lehet nagy mértékben városfejlesztő tényező, ha az állam és vármegye közé sikerül beiktatnunk egy közbeeső, magasabb fokú regionális közigazgatási szervet. Klebelsberg igen nagy hiánynak tartja, hogy nálunk nincs valami tartományféle alakulat. A túlhajtott centralizmusban szenvedő magyar államszerkezet mellett a törvényhatóság, akár vármegye, akár város legyen is az, túlságosan kicsiny, tehát erőtlen egység az igazi városképzéshez. Viszont vigyáznunk kellene, hogy különösen a Felvidéken és Erdélyben ne alakulhassanak ki valami nemzetiségi tartományfélék! Erre a veszedelemre is gondolva a következő városoknak nagyobb centrumokká való kifejlesztését tartaná szükségesnek: Debrecen, Győr, Kassa, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Pécs, Pozsony és Temesvár.

Tervet készít egy másfajta várostípus; az iskolaváros népszerűsítésére is. Nagyszombat, Pápa, Eger, Sárospatak, Nagyenyed példái lebegnek szeme előtt. S különös gonddal szeretné továbbfejleszteni a vidéki egyetemi városokat: Kolozsvárt, Pozsonyt és Debrecent. Nem helyeselné pl., ha a tervezett két új műegyetemet Kassa, Szeged, vagy Temesvár kapná. Ezeket a már egyetemmel bíró városokban kellene megszervezni, hogy a tömörítéssel igazi tudományos környezetet teremtsünk. Szeretné egyesíteni a szétszórt törpe múzeumokat, rendezni a színházkérdést. Úgy gondolja, hogy egy-két nagyobb városunk színháza már megérett az államosításra. Ez esetben a budapesti Nemzeti Színház és Operaház fiatalabb erőit is jobban ki lehetne használni.

Különleges gondoskodásának tárgya a sajátos magyar várostípus, a tanyaváros, vagy, amint akkor elnevezte, a «turáni» város. Később a «turáni» szó különleges politikai zamatot nyert, s éppen ezért gyanakodva nézte. Akkor még aggály nélkül használta. Egyébként Szegedre, Szabadkára, és Debrecenre gondol. E városoknak, mint központoknak, a tanyák tízezreit kellene egységes szervezetbe foglalniok. Az lenne a fő sajátosságuk, hogy «telefonhálózat, gépkocsi- és motorkerékpár-forgalom segítségével a városi élet előnyeit, az orvost, állatorvost, gyógyszerért, rendőrt, papot a tanyák lakosságának is könnyen és aránylag gyorsan hozzáférhetővé tegyék.» Fontosnak tartaná, ha a nagy tanyaképző erővel bíró városok közelében a nagybirtokokat szétdarabolnák. Ez lenne az adott esetekben a városfejlesztés legmegfelelőbb, formája.

Kitér a közlekedéspolitikára, amely körül szerinte nagy bajok és mulasztások figyelhetők meg: Kolozsvárról egész keleti Erdélybe csak nagy ke-

rülövel lehet eljutni; Győrnek nincs közvetlen összeköttetése a Csallóközzel; Pécs az Alföldről alig közelíthető meg, s egyébként is kimaradt a sugaras hálózatból; Kassának nincs összeköttetése Zemplén-megye várostalan részével, holott a kapcsolat gazdasági szempontból fontos lenne stb. Általában nincs városfejlesztés megfelelő közlekedéspolitikai nélkül!

A továbbiakban főleg a városok kultúrpolitikai feladatait ismerteti. Foglalkozik a népiskola, a kisdédóvás, a gazdasági szakoktatás, ipari szaktanítóképzés, a színházak stb. kérdésével. Felállítja azt a követelményt, hogy minden városnak legyen külön kultúrpolitikája, «amely a maga sajátos hivatásából kiindulva neveli polgárait a sajátos célok megvalósítására». Felhívja a figyelmet a kertváros-mozgalomra, a munkásházak építésének fontosságára. Mintaként ajánlja a budapesti Wekerle-telepet, amely e téren «hazánk legnagyobb szociálpolitikai alkotása».

E tanulmányra kerekedett összefüggő feljegyzéseken kívül szétszórtan nagyszámú városstatistikai adatot állított jegyzeteiben össze. Mindezek együtt mutatják, mekkora gonddal készült fel Klebelsberg a békekötés utáni várospolitikai feladatok megoldására. A béke azonban egészen másként ütött ki, mint akkor remélte. A megcsonkított országban e téren is jelentősen módosult feladatokkal kellett számolnia. Az alapelvek, mint látni fogjuk, nagyjában a régiék maradtak, a részletfeladatok azonban lényegesen eltolódtak.

A Budapest szerepéről és feladatköréről vallott felfogását is bizonyos mértékig kénytelen volt később revízió alá venni. Továbbra is azt vallja, hogy szükségünk volt egy milliós fővárosra s elismeri, hogy ennek létrehozása a kiegyezéstől az összeomlásig terjedő időszakaszban a magyar fejlődésnek talán legszebb alkotása. «Azok közül a koncepciók közül, amelyek a visszaszerzett magyar szabadság mámorában születtek, egyik legnagyobb volt olyan magyar főváros fejlesztése, amely megüti a világváros mértékét. Kiépítették a dunai rakpartokat, megcsinálták a sugaras Andrassy-utat, a két körút gyűrűjét, megépítették az óriási parlamentet, a hatalmas királyi várat, kitelepítették a kaszárnyákat, megépítettek öt új hidat, miközben közel 1.300.000 ember csődült össze a közigazgatási Budapesten és vidékén.» Az igaz, hogy a gyors fejlődésnek megvoltak az árnyoldalai is: az erők nagymérvű központosítása kétségtelenül egyik oka lett a vidék vérszegénységének. Mindegy! szükség volt rá, tehát helyes volt. A dualisztikus rendszerben elkerülhetetlen volt egy milli-

ős magyar főváros létesítése. A Deák Ferenctől felállított paritás-elv e nélkül csak papiroson maradt volna. A Duna mentén a milliós Bécsnek megfelelő magyar ellensúly kellett. Ezt elértük, s ez az állapot a történeti országban, ha áldozatokkal is, fenntartható volt. De továbbfejleszteni a régi határok között sem lett volna kívánatos. Közben azonban Trianon eltolta az arányokat: a 8.680.000 magyarból nem kevesebb mint 1.420.000 jut Budapestre és környékére! S amíg a kiegyezés korában a szent cél megvalósítása érdekében még csak el lehetett bizonyos mértékig túrni, hogy az összes fontosabb intézményeknek Budapestre terelésével a fővárost felduzzassuk, a jelen körülmények között ezt folytatni bűn lenne. S levonja ugyanazt a következtetést, amit már a világháború alatt felállított: jöjjön a decentralizáció! Jöjjenek olyan intézkedések, amelyek törvényhatósági és megyei városainkat nem akasztják meg fejlődésükben, hanem inkább elősegítik. Csapoljuk le, amennyire ezt az ésszerűség is követeli, a fővárosban és környékén fölöslegesen összeszaladt népesség egy részét. S szüntessük meg a lelkek mélyén még mindig kísértő központosítási dühöt. Megbotránkozva figyelte meg, hogy pl. a «legtöbb képviselő nem a vidék gondolkodásának, vágyának és követelésének a kifejezője, hanem a fővárosi gondolatok hirdetője odahaza. A vezető emberek túlnyomó többsége nem bennszülött budapesti, és mégis a legtöbb meglehetősen elszakadt korábbi otthonától, budapestivé lett.» Ezt a lelki alkatot kellene talán legelső sorban az ország érdekében is áthangolni.

Bámulatos hozzáértéssel, szorgalommal, a részletekbe menő aprólékos-sággal, magas szempontokból, de mégis megingathatatlan valóságérzéssel mutat rá Klebelsberg a magyar városképződés akadályaira és azok elhárításának módjaira. Élete utolsó évében ez a kérdés állt gondolatvilágának központjában. Elmékedéseinek figyelembevételével egészen másként fest az, amit rövid tömörséggel, de annál igazságtalanabban «Budapest-ellenességnek» szoktak vele és törekvéseivel kapcsolatban emlegetni. Klebelsberg kora ifjúságától kezdve rajongója volt Budapestnek, de nem vak szerelmese. Amikor a millennium évében Berlinből hazatért, a politikai életben «már mutatkoztak a belső betegség májfoltjai», Budapest azonban virágzott, hihetetlen lendületben volt, ami nagy örömet és vigasztalást jelentett később is számára. A folyton fejlődő városban élte ő maga is egyéni életét, s mindvégig hálásan emlegeti, mennyi mindent kapott lelkileg a budapesti kultúr-környezettől. Az igazság az, hogy agya pihenést nem ismerően dolgozott a legkülönbözőbb terveken, amelyek középpontjában Budapest állt. Trianon után azonban kénytelen a fővárosnak

más fejlődési vonalat tervezni, mint amilyent azelőtt, még a háború végén is képzeletben megrajzolt. Nem akarja a várost megcsonkítani, de nem akarja mesterségesen továbbra is az elővárosokba tömöríteni a nyomorgó családok ezreit, szaporítani a nyomortanyákat, «ami nem várospolitika, hanem forradalom-tenyésztés». De vannak a lakosság-duzzasztáson kívül további, igen egészséges, sőt egyenesen nagyarányú fejlődési lehetőségek. Csodákat lehetne pl. művelni idegenforgalmi, balneológiai téren. Különösen nagy lehetőségeket lát az utóbbiban, a Budapest-fürdőváros koncepcióban: olyan milliós nagyváros, ahol egyfelől meglennének a világváros összes szórakozási lehetőségei, másfelől az eszményi fürdőügyi lehetőségek, Budapesten kívül alig akad még egy széles e világon. Csak tervszerűen dolgozni kell a megvalósításon! S mennyi lehetőség van még a művészeti élet, különösen a zeneművészet terén! Nem tett le Nagy-Budapest, vagy legalább a «Duna-megye» megvalósításának tervéről sem, de a pénzügyi nehézségek miatt kénytelen volt ezeket jobb időkre eltenni. Addig is azonban, amíg a pénzhiány a kivített majd megengedi, dolgozzunk, végezzünk előkészítő szervező munkát. Ez esetleg már közben racionalizálást, tehát pénzmegetakarítást jelenthet.

Ereje javát azonban kétségtelenül a vidék felvirágoztatására koncentrált. Joggal állapíthatták meg róla, hogy nem volt még olyan magyar miniszter, aki nála többet törődött volna a vidéki városokkal, amelyekben a trianoni magyarságnak kb. 30%-a lakott. Tudja, hogy ezen a téren nagyon sok a teendő, s egyelőre a legjobb esetben még csak az alapok lerakásánál tartunk. Egyik töredékes jegyzetében említi, hogy már korábban beutazta a külföld nagy művelődési gócpontjait, később pedig, egy évtizedes kultuszminisztersége alatt jóformán minden 10.000-nél nagyobb lélekszámmal bíró magyar várost megtekintett, s így összehasonlító autopszia alapján állapíthatta meg a hiányokat. Az volt a terve, hogy minden magyar városegység ismertetését, sajátos hivatásának megállapítását külön cikkekben végzi majd el. Idevágó kéziratos jegyzetei rengeteg becses anyagot tartalmaznak! Kár, hogy ezek bővebb ismertetésére nincs terem. Ezt a tervét egyébként közbejött halála miatt már nem volt ideje megvalósítania.

Alapgondolata továbbra is a decentralizáció maradt, kissé más színezéssel, mint a világháború idején volt. Most a kulturális szempont talán még jobban előtérbe nyomult, noha, mint láttuk, ez a szempont régebbi elgondolásai-ban is nagy szerepet játszott. Történelmi tanulmányai is arról győzték meg, hogy a legmagasabb rendű, s egyúttal emberileg legértékesebb életformákat

kulturális szempontból a decentralizáció fejlesztette ki: a világtörténelem klasszikus kultúrnépei a «decentralizációban juttatják kifejezésre a lényegüknek leginkább megfelelő szervezési formát». Hivatkozik a görögökre, olaszokra, németekre. Ezt a tanulságot magyar földre alkalmazva odáig szeretne jutni, hogy «millió fővárosunk mellett az ország egyes vidékeinek, kisebb földrajzi egységeinek központjaként legyenek más életképes városaink is, hogy minden város ismerje fel a maga sajátos hivatását, és ennek ápolása közben munkálja ki a maga különleges jellegét». A korábbi várospolitikát a gyökeresen megváltozott viszonyok között folytatni nem szabad és nem lehet. A kiegyezés kora megalkotta Budapestet: az újjáépítés korának életképes vidéki metropolisokat kell kifejlesztenie. Időt veszítenünk nem szabad: a lehetőség határain belül mentől gyorsabban pótolnunk kell átmenetileg Erdély és a Felvidék városait is, amelyekből valamikor a magyar értelmiség elsősorban kapta az utánpótlást. Jegyzetei között van egy kimutatás, amely Trianonnak a magyar városügy terén végzett romboló munkáját szemlélteti. Ebből kiderül, hogy éppen az urbanitás magasabb fokán álló városainkat veszítettük el, jó részt olyanokat, amelyekben nem járt a török, mint pl. Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Brassó, Fiume. De elvesztettük még Szabadkát, Aradot, Nagyváradot, Szatmárt stb. Az aránytalanság ezzel még nagyobb lett a főváros és a vidéki városok között. Érvényre kell juttatni a magyar várospolitikában azt az új felfogást, «hogy a nemzet rétegződése, területi megoszlása, társadalmi szerkezete csak akkor lesz igazán egészséges, ha a túlfejlesztett, túlméretezett főváros mellett olyan erőteljes városi egyéniségek fejlődnek ki, amelyekben provincializmustól mentes gazdasági, társadalmi, művelődési és politikai élet lüktet. Csakis ennek a gondolatnak érvényesülése esetén érhető el, hogy Magyarországnak ne csak politikai, de közgazdasági élete se legyen egyetlen kártyára feltéve.» Különösen kiemeli élete vége felé is azt a kora ifjúságától kezdve többször kifejtett tételét, hogy városodás és kultúra között sorsdöntő összefüggés van. Ezért lett a trianoni korszakban a várospolitika még fontosabb, mint valaha volt: hiszen ez a korszak kultúrával akarja az elvesztettet is visszaszerzeni. A kulturális mozzanat azonban többféle módon érvényesülhet. Éppen azt kell megállapítani, hogy minden egyes adott esetben melyik a legmegfelelőbb eljárási mód. Nem elég tehát a városszeretet: szükség van városismeretre is. Számolni kell a földrajzi helyzettel, a történeti múlttal, a lakosok hajlamával, a közlekedési viszonyokkal, a gazdasági adottságokkal. A városfejlesztés soha sem lehet elszigetelt akció. Vele kapcsolatban mindig tekintetbe kell venni a nemzet erkölcsi egészségét, belső szerkezetét, szociális struktúráját, a né-

igazán a zenei kompozíció belső tartalmát, azonképpen a nemzetek életében is minden egyes komunitásnak megvan a maga külön városegynisége és sajátos hivatása, s éppen ennek betöltésével működhetik közre a nemzeti élet gazdagabbá és teljesebbé tételében is.»

S itt kapcsolódik be a várospolitikába a legközvetlenebbül az egyetemi kérdés. Klebelsberg a milliós főváros mellé tehát még egy-két európai nagyvárost szeretett volna a csonka országban létrehozni. Erre a célra Szegedet és Debrecent választotta ki. Nem véletlen, hanem nagyon is céltudatos elgondolás eredményeként mindkettő egyúttal egyetemi város is volt. Itt meg kell állnunk egy pillanatra, mert – elsősorban hátrahagyott kézíratai alapján – rá kell mutatnunk, hogy kevés szociálpolitikusunk foglalkozott olyan behatóan az ún. városképző elemekkel, mint Klebelsberg. Sorbaveszi az összes nagyobb magyar városokat, majd világviszonylatban, összehasonlító alapon vizsgálja a folyók szerepét, a történelmi tényezőket, s különösen az ember öntudatos városfejlesztő tevékenységét. Kiterjeszti vizsgálatát az egyetemek szerepére is. Összeállítja maga számára az idevágó fontosabb adatok jelentékeny részét. Miután így minden apró részlettel tisztába jött, s feltétlenül uralkodott a számba jövő anyagon, kidolgozta a program főbb pontjait.

Nagyon jól tudta, hogy «európai nagyvárost» improvizálni még akkor sem lehetne, ha akár milliós lakosságot terelünk össze egy helyre. Város csak ott van, ahol kultúrát, ipart, kereskedelmet, egészségesen, tagozott társadalmat találunk. «Hasztalan tetszelgett volna a szegedi és debreceni lokálpatriotizmus abban, hogy mindkét komunitás a lakosság lélekszámára nézve százezres város, ha a népesség e nagyobb konglomerátumainak a helyi színezetet csak a paprika és a délibáb adja meg.» Ezek lehetnek igen érdekes kuriózumok, de nem városképző elemek. Városképző elem lenne – ez régebbi gondolatának visszatérése – pl. a tartomány. Erről azonban a háború alatt elképzelt formájában később a trianoni korszakban lemondott. Nem feltétlenül városképző elem – sajnos – a vármegye. De bizonyos tényezők összehatása esetén a legsikeresebb városképző elemek egyike lehet az egyetem! Az egyetemi szervezetben, annak egészséges működésében kultúrterületet formáló erő rejtőzik, s az olyan komunitás, amelynek iskolarendszerét egyetem koronázza, szinte magától előbbre és előbbre sodródik a városias jelleg kialakulásának útján, még pedig nemcsak szellemi, hanem gazdasági szempontból is. Ahhoz, hogy Szegedből és Debrecenből igazi nagy város lehessen, nélkülözhetetlennek tartotta a jól kiépített és eredményesen működő egyetemet. Sőt továbbment: a két alföldi

egyetemtől várta az egész táj újrabebredését, abból az elgondolásból kiindulva, hogy «az olyan hatalmas kulturális főintézmény, mint amilyen az egyetem, nemcsak székhelyére hat, hanem hatása messze kisugárzik a környékre is». Az egyetemek tehát nemcsak tudománypolitikai, hanem várospolitikai szempontból is a legnagyobb mértékben érdekelték, s amikor a vidéki egyetemekre anynyit áldozott, egyáltalán nem regionális szempontok vezették, hanem általános nagy nemzeti érdekeket szolgált.

A program egyik lényeges pontjának tekinthetjük azt az elgondolását, hogy az egyetemek segítségével majd sikerül az illető vidék fiait is jobban hozzákötni szűkebb hazájukhoz és ennek problémáihoz. Azt szerette volna elérni, hogy a vidéki értelmiség fiai, általában az egyes vidékekről származó fiatal értelmiségiek ne akarjanak Budapesten «ragadni». Megfigyelte, hogy a Budapesten iskolákat végzetek az esetek túlnyomó részében nem akarnak vidékre visszamenni, vagy ha erre kényszerülnek, szerencsétleneknek érzik magukat. Országos érdek tehát, hogy a vidéki értelmiség nevelésére megfelelő számban vidéki főiskolák és egyetemek álljanak rendelkezésre. De viszont mindent meg kell tennünk, hogy a vidéki élet lehetőleg kellemes legyen. Nálunk – ezt sajnálattal ismeri el – a legtöbb vidéki városban a civilizált élet minimális előfeltételei is hiányoznak. Általában minden téren még rengeteg a tennivaló. Figyelt arra is, hogy a városfejlesztés ne hanyagolja el az esztétikai szempontokat. E tekintetben különösen Szegeden végzett munkája volt korszakot alkotó.

Láttuk, hogy a háború vége felé kidolgozott várospolitikai programjában tartományfélék szerepeltek. Említettem, hogy e gondolatát a trianoni országban nem látta keresztülvihetőnek. De sokat törte a fejét valami hasonló berendezkedésen: az ún. kultúrtartományokon. Ez tetőzte volna be a tanügyi adminisztrációval kapcsolatos reformjait. Bár elgondolása nem valósulhatott meg, érdemes lesz e pontot néhány szóval ismertetnünk.

Még a háború alatt lejegyzett elmékedéseiben szerepel a túlzottan központosított közigazgatás kritikája. «Minisztériumainknak egyik legnagyobb baja – írja –, hogy hivatalnoki kara a központi szolgálatban növekszik fel, s így az étellel való közvetlen érintkezés és a vidék ismerete nélkül nő fel, s így állami intézetek szervezésénél általános megfontolások és mások jelentése, legföljebb futólagos helyszíni szemle alapján készíti elő a még tájékozatlanabb miniszter számára a döntést.» Így azután nem egy állami intézmény léte-

sült nem megfelelő helyen. Később, már élete vége felé, még több tapasztalat után, lényegileg megismételte bírálatát: «A magyar kormányzat hiányainak egyik legfőbb okát abban látom, hogy Budapesten óriási minisztériumok vannak, a közalkalmazottak százaival, ezekbe az óriási büro-rezervoárokba az akták százezrei az ország minden részéből összefolynak, és itt feldolgozást többnyire olyan bürokraták kezében nyernek, akik szolgálatukat mint fogalmazógyakornokok kezdték meg, akik az országot csak jelentések aktáiból ismerik, és rendeletek aktáival akarják kormányozni; de sokszor fiatal fogalmazók változtatják meg tapasztalt alispánok és más középfokú hatóságok rendelkezéseit.» Arra nem gondolhatott, hogy ezt a rendszert az egész vonalon felgöngyöltse. De sokat törte azon a fejét, hogyan javíthatna a helyzeten legalább a saját területén, a tanügyi adminisztrációban. S mivel nála a sokszor távolesőknek látszó ügyek is a legszorosabban összefüggtek, ez a kérdés is kapcsolatba került az egyetemekkel és a várospolitikával is. A kérdés annyira tisztázódott, hogy gondolatai már kézirat gyanánt kinyomatott, nagyjából Fináczy Ernőtől mintaszerűen megfogalmazott törvénytervezetben nyertek formát. Csak sajnálni lehet, hogy a kitűnően elgondolt, részletesen kidolgozott tervezet tárgyalásra és megvalósításra nem került.

Az elképzelt törvényjavaslat az országot négy közművelődési tartományra osztotta fel: Budapest, Szeged, Debrecen és Pécs székhelyekkel. A székhelyek kijelölése már önmagában mutatja az egyetemekkel való szoros összefüggést. Az indokolás ezt még részletesebben kiemeli. «A nemzeti közművelődés egész rendszerének csúcspontjai az egyetemek, melyeknek a tanügyi közigazgatásba való bevonását – az egyetemi autonómia megóvása mellett – művelődési politikám egyik sarkpontjának tekintem. Habár az egyetem főfeladata a tudomány tanítása és művelése, e tudományos munkásságnak közvetett hatását kell, hogy megérezze az iskola is, mely nem tanít ugyan szaktudományt, de munkásainak a tudománytól megihletett egyéniségéből meríti a haladását biztosító magasabb rendű ösztönzéseket. Nem elég ugyanis, hogy az iskola a művelődési javakat, melyeket őseinktől kaptunk, gondos sáfárkodással átadja a fiatal nemzedéknek kegyeletes megőrzés végett; kell, hogy azok, akik utánunk következnek, e javakat gyarapítsák is, a nemzet szellemi életét tovább és tovább fejlesszék, aminek szerintem egyik fő feltétele, hogy az iskola és az egyetem kölcsönhatása biztosítva legyen. Az egyetemnek és az iskolának e lelki kapcsolatát oly értékesnek tartom, hogy vele szemben alig lehet nagyobb súlya annak a várható ellenvetésnek, hogy egyetemeink kö-

zül három a csonka ország perifériáin van elhelyezve, és ennél fogva nehezen hozzáférhető.» Még mindig jobb lesz a helyzet, mint akkor volt, midőn minden Budapesten központosult.

A berendezés lényege abban állt volna, hogy a vallás és közoktatásügyi minisztérium hatáskörének jelentékeny részét az új hatóságokra ruházta volna át, egyfelől azért, hogy az adminisztráció meggyorsuljon, simulékonyabb, az egyéni vonások iránt fogékonyabb, kíméletesebb legyen, de másfelől azért is, hogy a minisztérium, mint legfőbb tanügyi hatóság, a maga munkásságának súlypontját inkább a nagyvonalú művelődési politika feladatainak megoldására helyezhesse, s ekként «a szó legmagasabb és legnemesebb értelmében a nemzet egész szellemi életének legfőbb irányítója lehessen».

A tervezet a külföldi példák áttekintése után megállapítja, hogy a központosítás e téren nálunk a legnagyobb, s hogy a kontinensen a legfőbb közoktatásügyi kormányzat és az alsó intéző szervek közé mindenütt be van iktatva egy nagyobb területet felölelő és aránylag széles hatáskörrel felruházott tanügyi hatóság, amely a felsőbbfokú adminisztráció körébe vágó teendők legnagyobb részét sikeresen vállalhatja. E munkamegosztás teszi azután lehetővé a felügyelet hatásosabbá tételét. Klebelsberg hasonlóra törekedett. A közművelődési tartomány hatásköre kiterjedt volna a kisdedővök, gyermekmenedékházak, elemi népiskolák, általános irányú és gazdasági irányú továbbképző iskolák, önálló gazdasági népiskolák, iparos- és kereskedő tanulóiskolák, kisdedővönöképző intézetek, tanító- és tanítónőképző intézetek, polgári fiú- és leányiskolák, fiú- és leányközépiskolák, az iskolákkal kapcsolatban szervezett nevelőintézetek és az iskolán kívüli népművelés személyi és dologi ügyeire. Az élén állt volna a tartományi elnök, aki alá megfelelő létszámú fogalmazási, felügyelői, műszaki, számvevőségi, kezelési és altiszti személyzet tartozott volna. Valóban ún. «kis minisztériumok» alakítása volt tehát tervbe véve. Az elnök mellett mindenütt közművelődési tartományi tanács és közművelődési tartományi jelölő bizottság szerveztetett volna, az utóbbi főleg a személyi jelölések, a tanügyi alkalmazottak kiválogatása céljából. Arra nem kell külön rámutatnom, milyen hatásos «városképző» elem lett volna egy-egy ilyen nagy tartományi hivatal létesítése.

Nem kis erkölcsi bátorság kellett már a terv elkészítéséhez és a decentralizáció elvének hangoztatásához sem. Sokan úgy egyszerűsítették le a kérdést, hogy Klebelsberg ki akarná Budapestet fosztani, pedig csak arról volt

szó, hogy Budapesten kívül is tudjanak mentől több értéket termelni. Klebelsberg ellensége volt a «gyilkos centralizációnak», de nem volt ellensége Budapestnek. Az igaz, hogy örült a vidéki folyóiratoknak, a pécsi Minervának, a szegedi Széphalomnak, a Debreceni Szemlének. Fájt neki, hogy nálunk egyelőre nincsenek olyan méretű és színvonalú «vidéki» újságok, mint a Corriere della Sera, vagy a Frankfurter Zeitung. De ezeket az érzéseket nem a Budapest-ellenesség, hanem a magyar kultúra áhítatos imádata fakasztotta. Nem akarta feltenni a magyar kultúra és politika sorsát egyetlen lapra! Gondoskodni kívánt arról, hogy a magyar művelődésnek vidéken is támadjanak nagy teherbírási gócpontjai, amelyek lehetővé teszik, hogy a vidék is hathasson a fővárosra, ne csak a főváros befolyásolja a vidéket. Ha ez egyszer bekövetkezett, akkor magától betemetődött volna a mély szakadék, amely a fővárost és a vidéket elválasztja, s amelynek betöltésén annyit fáradozott. «Mert azt ne felejtjük el – foglalta feledhetetlen szavakba – hogy Budapest közgazdasági és kulturális lámpái nem elég erősek ahhoz, hogy Magyarország egész területét gazdasági és művelődési sugarakkal megvilágítsák, és vidéki gócpontok, vidéki erős fényforrások kifejllesztése nélkül különösen a perifériákon nagy lesz a közgazdasági és kulturális éjszaka.»

Természetes, hogy minden olyan jelenséget örömmel vesz tudomásul, ami törekvéseinek sikerét jelenti, vagy legalább ígéri. Így örömmel állapította meg, hogy célkitűzései részben azonosak a Vidéki Magyar Városok Kulturális Szövetségének törekvéseivel. Először a Dunán inneni városok fogtak össze tervszerű kulturális programjuk megbeszélése és a kivitelre megérett reformok összehangzatos megvalósítása céljából. Ehhez csatlakoztak a dunántúli városok is: így jött létre az országos szövetség, amelynek munkáját Klebelsberg a legnagyobb figyelemmel kísérte és támogatta. Lelkesen magyarázta cikkeiben a magyar «Hanza» fontosságát és sikereit. Annál nagyobb szomorúság fogja el, ha a városokkal összefüggő tervei nem sikerülnek. Jegyzeteiből adták ki halála után egyik töredékét a magyar városok Sedan-járól. A borongó gondolatokat az 1930-i népszámlálásnak a városokra vonatkozó statisztikai adatai váltották ki belőle. «Sokszor hajlok az ország térképe és központi statisztikai hivatalunk táblázatai fölé és nézem a nemzeti terület megoszlását a csonka hazában. 8.682.740 lelket tevő össznépeiségünkben nem kevesebb, mint 1.420.553 fő esik Nagybudapest területére, kint pedig hitbizományoktól és más nagybirtokosoktól szorongatott falvak, ki nem elégítő módon fejlődő, vagy éppen hanyatló városok.» Az adatok valóban lesújtók. Virágzóknak gondolt városok

vagy alig szaporodtak, vagy éppen vissza is estek. Különösen megdöbbentő a megyei városok és a 10.000 lakosnál népesebb községek statisztikája: igen sok város jelentékeny veszteséget mutat! «Saját lelkiismeretem nyugodt – füzi hozzá. – Engem az 1930. népszámlálás adatai nem értek meglepetésszerűen, én a húszas évek folyamán az országban tett gyakori útjaim alkalmával a baj kialakulását közvetlenül a helyszínen láttam és a napilapok hasábjain megjelent cikkeimben és könyveimben ismételten vészjelt adtam. Nem hallgattak rám, sőt decentralizációs irányzatomért gyakori támadásban volt részem.» Egyik cikkében újból megkongatja a vészharangot, s ismét sürgeti a tervszerű vidékfejlesztést, különben «a megindult hanyatlás zuhanássá fajulhat». Jóformán közvetlenül a lemondás előtt még elnyerte a miniszterelnök hozzájárulását ahhoz a tervhez, hogy az egységes pártban külön városi bizottság alakuljon.

Csak annak örülhetett, hogy az általános hanyatlásból az egyetemi városok nemcsak kimaradtak, hanem egyenesen előre törtek. «A tények brutális kapacitáló ereje» őt igazolta. «S annyi üldöztetés után – folytatja – amit éppen ezen a címen elszenvadni kellett, most nyugodt lelkiismerettel jelentem be nemzetemnek, hogy vidéki városaink széleskörű romlása idején legalább három várost előre lehetett sodorni a fejlődés útján, amelyek népe különben szintén Budapest környékét szaporította volna.» Ez éppen a három vidéki egyetemi város.

A körülmények magyarázzák, hogy e három város közül éppen Szeged sorsa foglalkoztatta a legbehatóbban. Cikkeiből külön szegedi szemelvény-sorozatot lehetne összeállítani. Már 1927-ben, amikor még az egyetemi építkezések elején volt, megálmodta Nagyszegedet. Dorozsma lassanként összeépül Szegeddel: ezzel megszűnik az alsó és felső tanyákat szétfeszítő ék. Tápé már szegedi kézen van. Szó van a deszki határ megszerzéséről. Szőreg felnyúlik Újszeged alá. A városi mag körül, amely egyébként Tisza Lajos tervei alapján Magyarország legszebben rendezett városának épült ki, 160.000 ember csoportosul, hatalmas gazdasági erőt is képviselve. A többi majd elvégzi az egyetem, amelynek nagyobb arányokban való kiépítése hamarosan megindul. Később újból és újból visszatér a nagyszegedi gondolathoz, «amelyért érdemes összefogni, amelyből kisugárzó szuggesztív és propagatív erő megragadja a lelkeket.» Már kibontakozva, szinte készen látja «egy európai értelemben vett nagyváros népesedési, társadalmi és gazdasági alapjait». Csak a városias jelleget kell még tovább emelni. Cikkein kívül, amelyek konkrét, aprólékos javas-

latokat is tartalmaznak, jegyzeteiben még továbbszövi a témát. Feldolgozza Szeged összes fontosabb statisztikai adatait 1869-től kezdve. Külön rovatokat nyit feljegyzéseiben az egyes szegedi problémaköröknek: művészi feladatok – feltöltendő pocsolyák és vizenyős területek a körtöltésen belül – városrendezés alá vonandó területek a körtöltésen belül stb. stb. Sok bennszülött szegedi nem ismerte annyira a várost, különösen a történetét, mint Klebelsberg! Külön összeállította a Tisza-szabályozásra és az árvizekre vonatkozó adatokat. Mindent pontosan tudni akart, ami céljai megvalósítását a legtávolabbról is előmozdíthatta. Álmait azóta a szegedi fogadalmi templom sírboltjában szövi tovább...

VI. fejezet

A középiskola reformja. – A reform előzményei: küzdelem az ún. egységes iskola fel-felbukkanó gondolatával szemben. – Az egységes jogosítás kérdése. – Klebelsberg előzetes nyilatkozatai a humanisztikus tanulmányok fontosságáról. – A törvényjavaslat benyújtásakor mondott beszéd: az elődök munkájának elismerése. – A világháborút követő középiskolai reformok sorsa. – Klebelsberg váratlan állásfoglalása a humanisztikus gimnáziumi görög tantervvel kapcsolatban. – Utólagos módosítások a már kiadott tanterveken: «a törvény további végrehajtása». – Az utólagos változtatások okai. – A leány-középiskolai kérdésnek törvénnyel való rendezése. – A középiskolai tanárképzés új szervezete. – A polgári iskola reformja. – A polgári iskola nagymérvű felvirágzása a csonka országban. – A polgári iskolai tanárképzés reformja. – A középfokú gazdasági szakoktatás új iskolája: a felső mezőgazdasági iskola megszervezése.

Klebelsberg kultúrpolitikájának egyik legtöbbször vitatott pontja a nevéhez kapcsolódó középiskolai reform. Működésének ez a része váltotta ki a szakemberek körében a leghevesebb kritikát. Viszont a közvélemény nagyobb része a miniszter mellett foglalt állást. A hadihelyzet egyébként időközben változott: a törvénybe iktatott reformot a pedagógiai körök helyeselték s a szélesebb rétegek szócsövei támadták; az utólagos módosításoknál a helyzet megfordult, amennyiben a pedagógus szakemberek a miniszter ellen fordultak, viszont a tágabb értelemben vett közvélemény az egymást követő, az eredeti alapot lényegéből kiforgató intézkedéseknek élénken helyeselt. Végül is e fontos területen, ahol a nyugodt munka lehetősége sokszor áldásosabb, mint a nem megfelelő időben és módon keletkezett, egyébként bármilyen szerencsésnek ígérkező reform, akkora lett a káosz, hogy még a szakemberek sem egy-

könnyen ismerték ki magukat a különböző módosításokon átment tantervek, szervezeti változtatások zűrzavarában.

Amikor Klebelsberg miniszter lett, a már előzőleg újjászervezett Országos Közoktatási Tanács a háború után elkerülhetetlennek látszó középiskolai reform munkálataival nagyjában készen volt. Még 1919. december 5-én, tehát közvetlenül a bolsevizmus bukása után az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter valamennyi középiskola tanári testületét véleményadásra szólította fel a középiskolai reform ügyében. A miniszter pontosan megfogalmazott kérdésekre kívánt választ. A kérdések úgy voltak megfogalmazva, hogy beléjük lehetett érezni az ún. «egységes» iskolát igenlő feleletet. A pedagógiai közvélemény azonban a sugalmazásnak ellenállva általában elutasító álláspontra helyezkedett az egységes iskola gondolatával szemben. A szakfolyóiratokban közzétett cikkek, a tanáregyesületekben lefolyt viták eredményeként indult meg azután egészen más alapon a reform előkészítése.

Az egységes iskola gondolata jóformán a kiegyezés óta kísértett. A kérdés központjában a legtöbb esetben a humanisztikus tanulmányok álltak. Az egységes iskola hívei a görögről lemondva, a latint erősen lecsökkentve a középiskolai tanulmányi anyagot elsősorban a modern nyelvekből és a reáliákból kívánták összeállítani. Ezzel szemben a humanisztikus gondolat harcosai úgy vélték, hogy az egyes történetileg jól megalapozott középiskolai típusok a maguk külön értékeit nem adhatják fel azért az egységért, amely cserében legfőbb gyakorlati könnyebbségeket tud nyújtani, de csak a szellemi erők rovására. Az egységes iskola ugyanis aligha tudná valaha is megközelíteni a differenciált iskolatípusokkal dolgozó középiskolai rendszer szellemi teljesítő képességét. S e ponton hiába hivatkoznak arra, hogy ha az egységes iskola jó Amerikának, Dániának, Norvégiának, Svédországnak, stb., stb., akkor jó lesz nekünk is. A mi ifjúságunknak más iskolákra van szüksége, egyszerűen azért, mert nekünk történetileg fejlődött, tehát meg nem változtatható, a világból ki nem iktatható adottságoknál fogva más konzerválandó kultúrértékeink vannak, mint az említett népeknek. Pl. az ütközőpontot jelentő latin-görög tanulmányok nekünk sokkal többet jelentenek, mint – mondjuk – Amerikának, szellemi életünkben sokkal nagyobb szerepet játszottak és játszanak, mint pl. az északi államokéban.

Van azonban más szempont is. Az egységes iskola, mely legfőbb argumentum gyanánt a különböző társadalmi rétegek képzettségi színvonalának le-

hető kiegyenlítését szokta a maga javára önkényesen elkönyvelni, szükségképpen a magasabb színvonal lesüllyedését, a tudományos érzék csökkenését jelentené, mert a színvonalkiegyenlítésnél szinte törvényszerűen a magasabb szint szokott rosszabbul járni.

Félreértések elkerülése céljából azonban hangsúlyoznom kell, hogy elképzelhető olyan egység is, amely nem azonos az «egységes» iskolával. A humanisztikus gimnázium és egységes középiskola valamikor egyet jelentettek. Később úgy fordult a helyzet, hogy a kettő egymással szembekerült s az egyik csak a másik holttestén juthatott előbbre. Az 1934-i középiskolai törvényünk bebizonyította, hogy ennek nem kell szükségképpen így lennie: az egység gondolata bizonyos esetekben összefér a humanisztikus tanulmányok lehető megtartásával. Az 1924-i reform előkészítői azonban a humanisztikus tanulmányokat nagy mértékben csökkenteni akaró egységes iskolai rendszer sugalmazásával álltak szemben.

A reformot előkészítő munkálatok lényege abban foglalható össze, hogy az új rendezés az addig egy típusba kombinált gimnáziumot és reálgimnáziumot szétbontotta humanisztikus és reálgimnáziumra s ezekhez kapcsolta hozzá a reáliskolát. Így az addigi két típus helyébe három keletkezett: a humanisztikus gimnázium görög és latin tanulmányokra való alapozással mélyebb történelmi kultúrát kívánt adni, a reálgimnázium középpontjába a latinra alapozott modern humaniőrak kerültek, míg a reáliskola nagyjában változatlan formában tovább szolgálta volna a főleg matematikára és természettudományokra támaszkodó általános műveltségi eszményt.

Nagyon fontos mozzanat volt a tervezgetésekben az ún. egységes jogosítás: mindhárom típusból bármilyen főiskolai szakra lehetett jelentkezni. A német fejlődés ugyanis bebizonyította, hogy a humanisztikus tanulmányokat a monopolizált jogosítású gimnázium nem tudja megvédeni. Ezért ott már 1900-ban győzött az egységes jogosítás gondolata. Kétségtelenül e berendezésnek a főiskolai tanulmányokban hátrányai is voltak, mindent összevéve azonban az intézkedés a gimnáziumot visszaadta önmagának s lehetővé tette a különböző középiskolai típusok egészséges versenyt.

Klebelsberg, mint új miniszter, mindezeket az alapelveket, amelyek lényegükben a humanisztikus tanulmányok védelmét jelentették, annyira a magáéinak érezte, hogy beköszöntőjében a nagyközönség felé az egész elgondolást már előre szükségesnek tartotta megvédelmezni: «Mindig fejszóválva

néztem – mondotta – azt a törekvést, mely a humanisztikus gimnáziumot lasként le akarja bontani... Én meg vagyok győződve róla, hogy az új rendszerben kifejlődő tapasztalatok során rájön majd a magyar közönség is, mint ahogyan rájöttek a tanszabadság rendszerének hasonló alkalmazása után a francia szülők, hogy igazán finom fejeket elsősorban a görög és latin műveltség alapján, lehet kifejleszteni.» Később a parlamentben is hangoztatta, hogy személy szerint a humanisztikus műveltség híve.

Egy alkalommal pl. elítélően nyilatkozik a görög nyelv tanulását háttérbe szorító 1890-i reformról, amely negatív jellegű volt: gyengítette a görögöt, de nem tudta világosan megmondani, mit kellene a helyébe tenni. A maga törvényét a Trefort-féle 1883-i törvény szerves folytatásának tekintette: «Haladjunk tovább – mondta egy alkalommal – a történetileg bevált alapokon. Minkünk a múlttal számoló és a jelen nagy igényeit megértő középiskolai rendszerre van szükségünk».

Az 1924. febr. 26-án benyújtott törvényjavaslat indokolása szintén hangsúlyozza, hogy csak a történeti folytonosságot megőrző szerves reform lehet állandóbb jellegű. Nem felforgatásra, hanem óvatos továbbfejlesztésre van szükség. Kiemeli a humanisztikus gimnázium különleges fontosságát és a reálgimnázium humanisztikus jellegét: «Mint hogy a latin különösen nálunk úgyszólván tegnapig az irodalmi s az állami élet nyelve volt, ennek ismerete nemcsak az európai, de a magyar nemzeti történeti tudatnak is elemi feltétele, mondhatnók: a latin nálunk nemzeti tantárgy. Mélyebb jellegű történeti kultúra latin nélkül el nem gondolható. Aki bármely tudományban mélyebbre szánt, az a latinra bukkan.... A modern kultúr-nyelveknek (franciának, olasznak, angolnak) ismerete a latin nélkül, tudományos szempontból, gyökértelen. Csak a latin segítségével lehet az európai s a mi nemzeti kultúránkat fejlődésében felfogni, lényegében megérteni.» Az egységes jogosításra vonatkozólag megjegyzi, hogy több nyugati országban megvan s nálunk is 1896 óta számon tartott óhajítás.

A javaslat mellett 1924. március 26-án mondott beszéde remekbe szabott hatalmas történeti és pedagógiai tanulmány. Elemében van, amikor a maga művét az elődökéhez kapcsolja. Részletesen beszél az első Ratio Educationis-ról, Ürményi, Terstyánszky és Makó hatalmas művéről, amely nemcsak a magyar pedagógiai törekvések történetében korszakot alkotó, hanem nemzetközi viszonylatban is a XVIII. század egyik legjelentősebb iskolaszervezési

munkálata. Ezen épült fel a magyar középiskola a Bach-korszak Entwurf-jáig. Különleges tisztelettel hódol Ürményi, az «első modern értelemben vett kultúrpolitikus» emlékének: neki valóban volt koncepciója! Ürményit más alkalommal is emlegeti: ő tette politikummá, vagyis az állam felügyelete alá tartozó közüggé nálunk az iskolák kérdését. Ismerteti folytatólagosan a második Ratio Educationis keletkezését, amellyel kapcsolatban Ürményi további nagy érdemeket szerzett. Ez alkalommal mondta el pl. a nagy magyar iskolaszervező «az első magyar kultúrpolitikai expozét». Nagy tisztelettel és elismeréssel gondol vissza Eötvös József munkásságára: főleg a népiskolai törvényre. Rámutat, hogy Eötvösnek volt külön középiskolai elgondolása is, amelyet azonban már nem valósíthatott meg. Mintha sejtette volna, hogy a német idealizmus világában megfogant középiskolai rendszer nálunk nem fog teljesen gyökeret verni, azért olyan középiskolai reformra gondolt, amely a régi magyar Ürményiféle tervezetre ment volna vissza, azt fejlesztette volna tovább, azonban a francia tanulságok felhasználásával. 1870. április 7-én benyújtott egy törvényjavaslatot, amely kilenc osztályos gimnáziumot tervezett: négy osztály lett volna az algimnázium, két osztály a főgimnázium s erre épült volna trifurkációval a hároméves liceum. A reáliskolát meghagyta volna, de az akkori hat osztályt még egy további, hetedik osztály tetőzte volna be. Sajnos, a liceális rendszert az akkori anyagi helyzet nem bírta el. Közben Eötvös megbetegedett s utóda, Pauler, kénytelen volt visszatérni az Entwurf alapjára. Nagy hódolattal szól Trefort munkásságáról: neki adatott meg Ürményi után és Ürményin kívül, hogy a magyar tanügy érdekében a legtöbbet alkosson. Neki köszönjük az 1883: XXX. tc.-t, amely a magyar középiskolai oktatást hosszú időre szólóan a «törvény sziklaszilárd alapjára» helyezte. Megemlékezik az 1900. évi porosz iskolareformról is, amely a mienkéhez hasonló előzményekből indult el s nagyjában az új javaslatához hasonló történeti fejlődés alapján áll. De szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy az idegenből vett tanulságok ellenére javaslata szervesen folytatja a magyar fejlődés vonalát: «Az Ürményi József által megvetett alapon, Trefort nagy alkotásának épségben tartásával, de figyelemmel a modern pedagógia vívmányaira is alkotta meg az én szerény és felelős személyem munkatársaimmal... ezt a javaslatot. Nem lépünk azzal az igényrel a nemzetgyűlés elé, hogy eredetét alkottunk volna, de a javaslat, mellyel jövünk, Deák szép szavait idézve, helyzetünkhöz és erönköz van mérve».

Szükségesnek tartja még, hogy a holt nyelvek, különösen a latin kérdésére ez alkalommal is kitérjen. Feltétlen híve a humanisztikus tanulmányok-

nak, de azért mintha már aggodalom rezege szavaiban: «A humanisztikus gimnázium híveinek azt mondom, hogy az én kísérletem az utolsó ilyen kísérlet Magyarországon a humanisztikus stúdiumok megvalósítására». Hangsúlyozza, hogy ezeket a tárgyakat igen jól kell tanítani, különben az ellenkező célt érjük el. Ezen a téren nem ismer tréfát! Viszont a jó tanítás eredményei egészen rendkívüli hasznot hozhatnak: «Az én egyéni meggyőződés az, hogy minden más művelődési anyagon felül a humanisztikus stúdium és a görög és latin kultúra az, amely leginkább alkalmas az ifjú elméjének a főiskolai tanulmányokra való megérlelésére és általánosan művelt emberré való képzésére». Más alkalommal tett nyilatkozataiból kiviláglik, milyen mélyen átgondolt felfogása volt a középiskola funkciójáról. Nem az ismeretmennyiség szerinte a fontos, hanem az elsajátított anyag elmeképző ereje! Az elmét kell kipallérozni! Meg kell tanulni gondolkodni és dolgozni! S e tekintetben nagyon fontosak a holt nyelvek. A fenti javaslatot előterjesztő beszédében a latinról valószínűs himnuszt zeng: megkönnyíti a modern nyelvek tanulását, művelődési ereje kiszámíthatatlan, mert a legősibb, legfontosabb művelődési forrásokat nyitja meg. Nem ismeri el igazán művelt embernek, aki Tacitust és Horatiust nem olvasta! Bátor beszéd ez a nemzetgyűlésen, ahol bizonyára akadtak olyanok, akik e meghatározás miatt legalább titokban megsértődhetek volna.

A törvény (1924: XI. tc.) aránylag simán átment: viharok inkább csak a mellékkérdések körül támadtak. Ellenzéki oldalról pl. kifogásolták, hogy a középiskolai törvényben nincsen benne a főiskolai numerus clausus eltörlése! Nagy érzelmi mozgalmasságot váltott ki az is, hogy a miniszter a törvényben nem volt hajlandó állást foglalni a felvételi vizsgálatokkal kapcsolatban. Ezért jobbról és balról egyformán támadták: balról azért, mert nem törölte el, jobbról azért, mert nem helyezte a rendelkezést törvény alapjára. Klebelsberg nagyon ügyesen válaszol: Eötvös József is szükségesnek tartotta a felvételi vizsgát, mégpedig nemcsak a középiskolai tanulmányok elején, hanem az egyes tagozatokba való föllépés, sőt az egyetemre való beiratkozás előtt is, pedig ő kétségbevonhatatlanul liberális ember volt! Egyelőre a felvételi vizsgálatot fenntartandónak véli, a törvényjavaslatba azonban nem foglalja be. A vitatott rendelkezés napjai egyébként már ekkor titokban meg voltak számlálva...

Az új törvény, ha nyugodtan végrehajtják és az esetleges tapasztalatokhoz képest később óvatosan továbbfejlesztik, mindenképpen alkalmas lett volna arra, hogy közoktatásunk történetében a Trefort-féle törvényhez hasonló módon korszakot jelöljön. De rossz időben, nyugtalan korszakban szüle-

tett s osztotta a háború után keletkezett hasonló külföldi reformok sorsát. Nem lehetett hosszú életű! Míg azonban külföldön rendszerint az utódok bontották le a többnyire más politikai felfogást valló elődök alkotásait, Klebelsberg önmaga hordta le a magáét. Újabb törvényig már nem jutott el, azonban az időközi módosításokkal, amelyek végül még a törvény betűjével sem maradtak összhangban, az eredeti elgondolást annyira szétfűzta, hogy a lényegből már alig maradt benne valami. Ezt a folyamatot röviden meg kell világítanunk, mert a maga nemében szinte egyedül áll Klebelsberg egész kultúrpolitikai működésében.

A miniszter nagyon jól tudta, maga is többször hangoztatta, hogy a tanügyi reformok kipróbálásához, általában véve a tanügyi berendezkedések eredményes működéséhez elsősorban nyugalom és állandóság szükséges. Külön problémaként vetette fel: hogyan lehet az "állandóságot kívánó kultúrpolitikát a parlamenti rendszerrel, amelyben az erőviszonyok mégis gyakrabban változhatnak, bölcsen összeegyeztetni? Különösen az iskolákat féltette a gyors változásoktól. «Az iskolának, hogy virágozhassék, állandóságra és nyugalomra van szüksége. Míg ezt hangsúlyozom, természetesen tökéletesen távol állok attól, hogy a pedagógiai konzervativizmus, vagy éppen a quietizmus érdekében emeljek szót. A reformok szükségesek és elengedhetetlenek, azonban csupán a jól átgondolt és hosszú időn át kipróbált reformok, melyeket nem kell rövidesen bevezetésük után megváltoztatni». Arany szavak! Csak – sajnos – ez alkalommal másnak bizonyult az elmélet és másnak a gyakorlat.

Még alig száradt meg a nyomdafesték az új törvény alapján kiadott tanterveken, a miniszter máris módosítást javasolt: a humanisztikus gimnáziumban a görögöt a III. osztályból az V.-be kívánta feltolni. Nem sokkal előbb ő maga mutatott rá, hogy «ahol a görög nyelvet tanítják, ezt mindenütt a mi harmadik osztályunknak megfelelő évfolyamban kezdik». Egy félév múlva már felszólal a parlamentben a görög nyelv túltengése ellen – természetesen nagy helyeslés kíséretében. A be nem avatott előtt jelentéktelen módosításnak látszik az egész. Lényegileg azonban a törvény létalapját ingatta meg. Nem akarom ezt a kérdést kellesténél nagyobb nekikészülődéssel megvilágítani, a fontosabb mozzanatokat mégis meg kell említenem, mert a későbbi nehézségek jórészt ebből az első módosításból származtak.

Előljáróban ismételnem kell, hogy itt nem egy tantárgy terjeszkedési vágyáról vagy birtokállományának megtartásáról volt szó, hanem olyan kér-

dés eldöntéséről, amellyel a reform vezérlő elve állt vagy bukott. A görög az új humanisztikus gimnáziumnak nem egyik, akármilyen tantárgya volt, hanem e típus specifikuma, amelynek kedvéért éppen ezt a típust a reform tervezői megalkották. Kétségtelen, hogy a miniszter a három típust, köztük a humanisztikus gimnáziumot is bizonyos mértékig a közvélemény nyomása ellenére alkotta meg, de mégis a saját elhatározását, a saját jobb meggyőződését követte, amikor a kulturális múlt értékeihez való ragaszkodás jegyében az egész elgondolást a magáévá tette. A három típus legfőbb értéke azonban csak úgy bontakozhatott volna ki, ha nem zsúfoljuk össze az elsajátítandó ismeretanyagot, hanem mindegyik iskolafajt a maga jellegének, életformájának megfelelően következetesen építjük ki.

A görög nyelvet csak a humanisztikus gimnázium tanította. A régi gimnáziumot alapjában véve a görög nyelv kedvéért bontotta szét a reform két külön típusra. S ha már a görög kedvéért a törvény külön típust létesített, a legtermészetesebbnek látszott, hogy ez a tárgy a maga szükséges minimális tantervi keretét ne nélkülözze. Ez lett volna az eredetileg elgondolt hat év. A miniszter pedig éppen ezt akarta a régi négy évre leszorítani, ami annyit jelentett, hogy az egész ún. reform ezzel utólag teljesen fölöslegesnek minősült. Magától értetődőleg a tanterv egésze szintén rosszul járt volna. Egy kész tanterv, már beosztott anyaggal nem sakktabla, amelyen a figurák ide-odatozhatnak, hanem precíziós szerkezet, amelyben egy kis rész megbolygatását az egész megcsínyli. Végeredményben az új elképzelés megtámadta a humanisztikus gimnázium jogosultságát s közvetve az egész reformét! Az operációt az Országos Közoktatási Tanácsnak kellett volna végrehajtania, ez azonban inkább testületileg lemondott, semhogy a kínos feladatot vállalja. A módosítás mégis megvalósult: Klebelsberg nagy akarateréje győzött. Később azzal védekezett, hogy a görög nyelv tanítását felülről hozták be, a közvélemény támogatása nélkül, már pedig szerinte a középiskola kérdésébe beleszólást kell engedni az érdekelteknek is. Ezzel az elvvel meddő kísérlet lenne vitába szállni. Bizonyos azonban, hogy fontos tantervi kérdéseket a legdemokratikusabb országokban sem szoktak holmi népszavazással eldönteni. A közvélemény többsége ugyanis mindenütt görögöt nem tanulókból, a legjobb esetben ún. «görögpótlókból» rekrutálódik. S a fórumon szereplő hangos közvélemény mellett van egy csendes, a nemzet életforrásánál rendszerint zajtalanul őrködő, a kiművelt emberfők szűkebb közösségében élő közvélemény, amely számban természetesen kisebb, hangban szerényebb, de azért sehogy sem súlytalanabb. Pár

évvel később Klebelsberget egyéb, jól megérdemelt görög kitüntetései mellett a *Parnassos* c. görög irodalmi társaság beválasztotta tagjai közé. Bizonyos, hogy ehhez a kitüntetéshez az alapot nem a középiskolai görög tanulmányok körül szerzett érdemek szolgáltatták.

Még mindig nem lett volna nagyobb baj, ha ez az első módosítás megmaradt volna egyben az utolsónak. Sajnos, nem így történt: Klebelsberg továbbmorzsolta a saját törvényét, ártatlanul elnevezvén az utólagos módosításokat a «törvény további végrehajtásának». S ő, aki mindenütt másutt elsősorban a szakembereket hallgatta meg, a középiskola terén – látva a szakemberek belső ellenkezését – végül is már eleve egyenesen gyanúsnak tekintett minden kompetens beeszólást. Egyik leghívebb munkatársa és barátja, Kornis Gyula, éppen ebből az okból mondott le államtitkári ügyköréről. Volt neki egy nagyon helyes általános elve a tanulmányi reformok végrehajtásának lelki feltételeiről: «Az iskola megreformálása csak akkor lehet sikeres, ha a nemzet közgondolkodása a reformmunkát helyesléssel kíséri és a közvélemény ereje leküzdí azokat az óriási nehézségeket, amelyekbe a közfelfogás ily mélyreható megváltoztatása és iskolaszervezetünk átalakítása szükségszerűen ütközik». Kétségtelen, hogy ez alkalommal az illetékesek, a hozzáértők, a fáradozások és áldozatok szükségességét felismerni tudók közvéleményéről beszélt. Amikor azonban a középiskolai kérdésben a «további végrehajtással» kapcsolatban a közvéleményt emlegeti, az illetékes közvéleményt rendszerint hallgatólagosan behelyettesíti az illetéktelennel, vagy a legjobb esetben az érdekelttel, mégpedig a szülők közvéleményével, amiből persze sok félreértés támad. Az új törvény abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a könnyű középiskola adott helyzetünkben szociális bűn lett volna, a szelekciót hathatósabbán szolgáló nehéz középiskolát teremtett, ami az érdekelt közvéleménynek természetesen nem volt inyére. Klebelsberg módosításai viszont a legtöbb esetben egyúttal könnyítést is jelentettek. Így pl. a «további végrehajtás» egyik fontos intézkedésének szánta azt a rendelkezését, amellyel a latint a reálgimnázium első osztályából a harmadikba toltá fel. Természetesen ez alkalommal mindazt a szépet és jót, amit azelőtt a latinról, mint a modern kultúra és a modern nyelvtanulás alapjáról írt és mondott, kénytelen volt elfelejteni. Ez lett volna még a kisebb baj. Azok az érvek, amelyekkel újabb intézkedését alátámasztotta, a latin nyelv és kultúra ellen súlyos vádak is tartalmaztak. S mivel ezeket is írásba foglalta, a «scripta manent» elv alapján könnyű volt ki-

mutatni az ellentmondásokat, a következetlenségeket... Ez természetesen meg is történt.

Utolsó intézkedése a megreformált középiskolával kapcsolatban betöltözte a törvény megsemmisítését: közvetlenül lemondása előtt elrendelte, hogy a humanisztikus gimnáziumban a görög fakultatív tárgy legyen, változhatassak a franciával. Ez az intézkedés már a törvény betűjével is ellentétbe jutott – a törvény szelleméről nem is beszélve. A rendes tárgyak között helyet kívánt csinálni a gyorsírásnak, ami szintén a vitatható értékű törekvések közé tartozik, nem csak elvi szempontból, hanem a gyorsírás jól felfogott érdekében is.

Az utólagos rendelkezések egyik következménye volt, hogy az iskolai élet belső rendje végleg felbomlott: a tanárok és diákok nem tudhatták, mit hoz a legközelebbi jövő. Minden nagyobb átfogó reform, az új értékek ellenére, amiket hoz, pedagógiai szempontból szükséges rossznak minősíthető, mert egy időre felkavarja a nyugalmat és állandóságot, a sikeres tanítás első feltételét. Hát még ott, ahol állandóan reng a föld, milyen nehéz eredményes pedagógiai munkát végezni! Ilyen esetben az életet a legrövidebb időn belül megbénítja a kétség, a bizonytalanságérzet, vagy, ami talán ennél is rosszabb, a fásult közömbösség. Ez történt a középiskolával akkor, amidőn az értelmiségi kiválasztás munkája a csonka országban fontosabbá lett, mint valaha is volt. A folytonos változtatások, könnyítések, az iskolák belső életét állandóan bizonytalanságban tartó újabb és újabb rendelkezések korszakában a középiskolai érettségizettek száma a csonka országban elérte, sőt túlhaladta a történeti ország abiturientseinek létszámát, ami önmagában véve is azt mutatja, hogy a szűrőszervezet, amelynek segítségével egy társadalom az értelmiséghez tartozókat kiválasztja, valahogyan elromlott! Az egészségtelen értelmiségi túlermelésnek és az ebből következő nagyon súlyos, éveken át tartó szociális bajoknak itt volt talán a legmélyebb gyökere. Ehhez képest nem sokat számított, hogy a középiskolák száma tulajdonképpen alig szaporodott.

Mi erre a magyarázat? Mi az oka annak, hogy Klebelsberg középiskolapolitikája az első nagy remények után olyan kevés maradandó eredményt hozott? Hiszen, mint láttuk, a miniszter alapjában véve rendkívül élesen körvonalazta a középiskola funkcióját, pontosan lemérte az egyes tárgyak hierarchikus jelentőségét s maga tudta legjobban, hogy az iskolapolitika hosszúlejárattal váltókkal dolgozik, amelyeket nem szabad idő előtt bemutatni és megóvatolni.

Egyik bizalmas embere írta róla: «Ámbár klasszikai műveltségű ember és történettudós volt, még a klasszikus nyelvek tanításáról is mélabúsan lemondott, csakhogy a modern nyelvek elsajátításával lebontsa azt a válaszfalat, amely az olaszt, angolt, franciát elkülöníti a magyartól.» A megokolásban van valami igazság. Abban a miniszternek teljesen igaza volt, hogy a latin nyelv nyolc éven át folyó tanítása az esetek túlnyomó részében nem hozta meg azt az eredményt, ami arányban lenne az idővel és fáradozással. Azt gondolta, hogy az időt sokkal hasznosabban lehetne modern nyelvi tanulmányokkal eltölteni. Titokban arról is meg volt győződve, hogy a latin ideje lejárt. Később azt is mondta, hogy a törvény benyújtásakor még nem volt elegendő modern nyelvi szakos tanára. Ezért is, de meg azért is, mert «kímélni akarta konzervatívabb pedagógusaink érzékenységét, hogy hozzászoktassa őket a kultúrbotrány elviseléséhez s hogy időt adjon az óriási számú latin tanár csökkentésére», benyújtotta az 1924-i törvényjavaslatot. Ebben is lehet igazság, de még mindig nem elég annak a megmagyarázásához, ami történt.

Azt hiszem, talán közelebb jutunk magatartása megfejtéséhez, ha figyelembe vesszük az egyik parlamenti nyilatkozatát, amely még 1923. augusztus 31-én hangzott el: «Készen van a középiskolai reform is, amelynek rendjén egy új iskolatípust akarunk meghonosítani, a reálgimnáziumot, amelynél számolni akarunk a haladó korrallal és számolni akarunk a szülők egy igen számottevő részének óhajával.» Említettem, hogy a középiskolai reform munkálatai jórészt már készen voltak akkor, amidőn Klebelsberg a miniszteri széket elfoglalta. Ez a nyilatkozat elárulja, hogy a reformból Klebelsberg elsősorban a reálgimnázium gondolata ragadta meg, amely a modern humaniorákat tette a tanulmányi anyag középpontjába. S ha a «további végrehajtás» módosításain végigtekintünk s egyéb nyilatkozatait is számba vesszük, világossá válik, hogy Klebelsberg a külföldi kollégiumok és kultúrkapcsolatok kiépítése után a reálgimnáziumot akarta egyelőre legalább uralkodó típusúvá, később esetleg egyetlen típusúvá fejleszteni. Ezért hatalmasodott el szemléletén a középiskolával kapcsolatban, eredeti álláspontjával ellentétben, a hasznossági szempont: «Természetes történeti jelenség, – írja – hogy különösen azok a korok vetették fel a hasznosság problémáját az iskolával szemben, amelyekben nagy volt az elszegényedés és így sok minden luxusnak látszott, amit az emberiség a jobb időkben megengedhetett magának.» A holt nyelvek túltengését a trianoni szegénységben ilyen luxusnak érezte. Felelőssé tette a gyakorlatiatlan középiskolát azért is, hogy a magyar ifjúság csak hivatalokba akar tódulni és nem akarja

vállalni a szabadpályák kockázatát. A reálgimnázium uralomra juttatásával érzése szerint kisebb kerülővel juthat el a célhoz. «A középiskola terén – írja – figyelembe kell venni a magyar értelmi középosztály előrelátható helyzetét, jövőjét és úgy kell középiskoláinkat megkonstruálnunk, hogy olyan tulajdonságokkal, neveléssel, tudással, ismeretekkel lássa el a fölnövő nemzedéket, amellyel a létért való küzdelemben a legkönnyebben fog boldogulni. Itt semiféle szentimentalizmus nem segít, a doktriner elfogultság kész veszedelem, mert arról van szó, hogy középosztályunk fiai a jövő évtizedben az életért való harcban siralmasan el ne bukjanak.» Egy más alkalommal nyíltan megmondja, hogy a tőle megreformált (az eredeti latin óraszámot visszaszorító) reálgimnáziumban látja azt az iskolát, amely mélységesen hazafias, modern nyelveken beszélni tudó, cselekvőképes, az élet küzdelmeire felvértezett nemzedéket tud nevelni. Kétségtelen, hogy Klebelsberg ettől az iskolától kissé sokat várt, amikor azt remélte, hogy pl. «modern nyelveket bíró» nemzedékek özönlének majd ki belőle. Nagyon viszonylagos dolog, hogy ki «bír» egy idegen nyelvet s az iskolai modern nyelvoktatásnak hatóképességben megvoltak és meglesznek a maga korlátai. Klebelsberg kétségtelenül nagy erkölcsi bátorságról tett bizonyosságot, amikor előző nyilatkozatainak fejére olvasását is belekalkulálva a saját törvényének lebontásába fogott, hogy belső meggyőződését érvényre juttassa. A bajt tulajdonképpen az a diszkrépancia, vagy inkább pedagógiai jogrend-hiány csinálta, amely az érvényben lévő törvény szelleme és a végrehajtás módja között úrként tátongott. Ha politikailag annyira kényelmetlen nem lett volna, egy megfelelő új törvény bizonyára tisztább helyzetet teremt. E téren való munkásságának mégis volt valami maradandó következménye: az 1934-i törvény tulajdonképpen a Klebelsberg-féle reálgimnáziumot vette alapul, amikor az új magyar egységes középiskolát megalkotta.

A középiskolai törvényt nemsokára követte a leány-középiskolai kérdés rendezése. A törvényjavaslat megokolása rámutat, hogy a középfokú leányoktatás már fél évszázad óta nélkülözi a törvényes szabályozást, bár mentségünkre szolgálhat, hogy a legtöbb állam szintén rendeletekkel operált ezen a téren. Részletesen ismerteti a külföldi és hazai törekvéseket: Fáy András kezdeményezését, az egyes apácarendek, a protestáns iskolafenntartók idevágó érdemeit. Van bizonyos történeti érdeme a közelmúltban virágzott felsőbb leányiskolának is. Amikor azonban a leányok a tudományos pályákra kezdtek tódulni s amikor az 1895-i királyi rezolúció alapján, amely néhány egyetemi és főiskolai szakra megengedte a nők beiratkozását, 1896-ban megindult az

első leánygimnáziumi tanfolyam, a felsőbb leányiskola, ez az ideális, öncélú intézmény elvesztette addigi jelentőségét. 1901-ben elkezdik működésüket az első leánygimnáziumok, de a folytonos kísérletezés ellenére sem tud normatív típus kialakulni. A kérdést 1916-ban rendezik: négyéves alapra építik a négyéves gimnáziumi tanfolyamot. 1918-ban újra módosítják a tantervet. Közben a felsőbb leányiskola elnéptelenedik: 1924/25-ben Budapesten három van belőlük, de egyikük sem állami; vidéken egyetlenegy maradt, ez viszont állami.

Az új törvény (1926: XXIV. tc.) három típust teremt: a leánygimnáziumot, latinmentes leánylíceumot és a felsőbb leányiskolát modern formában folytatni akaró, főiskolai tanulmányokra nem jogosító leánykollégiumot. Ez utóbbi vállalná a szorosabb értelemben vett nőnevelést. A törvényalkotó azt remélte, hogy ez a típus fogadja majd be népes osztályaiba a középiskolát végző leányok zömét. A remény nem vált valóra: a leánykollégium éppúgy elsorvadt, mint közvetlen őse, a felsőbb leányiskola. A leánygimnázium és leánylíceum érettségi bizonyítványának képesítő hatálya azonos volt. Az egyetemi felvételeknél meglévő korlátozásokat, amelyek a nőknek a tudományos pályákra való özőnlése elé akartak annak idején gátat emelni, az új törvény megszüntette. A leányközépiskolák nagyjában szintén végigcsinálták a fiúközépiskolák változatos sorsát, bár az utólagos módosítások itt nem okoztak akkora zavart. A végső rendezés itt is az 1934-i középiskolai törvényre maradt, amely a fiú- és leányközépiskolát elvileg azonosá tette.

A középiskolai reformmal kapcsolatban Klebelsberg törvénnyel rendezte a középiskolai tanárképzést is, amely hosszú idő óta egyike volt kultúrpolitikánk legelhanyagoltabb területeinek. Az egyetem bölcsészeti kara, sőt a műegyetem mellett ugyan már a XIX. század hetvenes éveitől kezdve működött egy-egy tanárképző-intézet, de az eredmény az időközi szervezeti javítások ellenére sem volt kielégítő. A legnagyobb hiány talán abból származott, hogy a beiratkozás a tanárjelöltek számára nem volt kötelező s így a tanári diplomát meg lehetett szerezni a tanárképzői kötelezettségek teljesítése nélkül is. Az 1924: XXVII. tc. lényegesen módosította az addigi helyzetet. Először is szabályozta a bölcsészeti karok és a tanárképzők elkülönített együttműködését s megkövetelte, hogy a vizsgálatra jelentkezéskor a folyamodó igazolja előzetes tanárképzői tagságát és tanulmányait. Az addig meglehetősen könnyedén kezelt gyakorlóévet is az új rendszer sokkal szigorúbban vette, mint a régebbi gyakorlat. Különös gondot fordított a miniszter a modern nyelvi szakos jelöl-

tek képzésére, akik közül többen hosszabb-rövidebb ideig külföldi kollégiumokban tökéletesíthették nyelvi ismereteiket.

Nagyon jelentős és jótékony működést fejtett ki Klebelsberg a polgári iskolákkal kapcsolatban. Ez az iskolafaj kezdettől fogva egyike volt a legéletrevalóbbaknak és legvirágzóbbaknak. Az 1868-i törvény megalkotói annak idején azért ültették át hozzánk, hogy a szerényebb kulturális igényű polgári társadalmi réteget főleg a gyakorlati műveltség magasabb színvonalára emeljék. Népszerűségét bizonyította, hogy az esetek túlnyomó részében községek és felekezetek állítottak fel polgári iskolákat. Az ország megcsonkítása előtt már összesen 550 fiú- és leány-polgári iskola működött hazánkban, amelyekből a trianoni békekötés 253-t hagyott meg. Jellemző azonban, hogy két év múlva ez a szám 328-ra emelkedett. 1922 után a fejlődés irama rohamosan gyorsult: 1926-ban már 412 polgári iskola működött a csonka országban.

Klebelsberg törvénye, az 1927: XII. tc. egyfelől pontosabban kijelölte a fontos intézmény helyét iskolarendszerünkben, másfelől az eddiginél sokkal gyakorlatibbá teszi tantervét. Az 1926. május 5-éről kelt javaslat indokolása erősen hangsúlyozza a gyakorlati szempontot. A gyilkos gazdasági versenybe nem állhatunk ki értelmetlen tömegekkel: a népiskolák, az ismétlő- és továbbképző-iskolák mellett a polgári iskoláknak különlegesen nagy szerep jut a dolgozó magyar tömegek értelmi színvonalának emelésében. Eötvös József annak idején megpróbálkozott a felsőbb népiskolákkal, de kiderült, hogy a virágzás feltételei hiányoztak. Annál jobban fellendült a Csengery Antaltól propagált polgári iskola! Csak a célkitűzésben való ingadozás, a szervezet határozatlan volta és a megfelelő rendtartás hiánya akadályozták a még erősebb felvirágzást. Kétségtelen pl., hogy az V. és VI. osztályokat az élet elsorvasztotta: 1921/22-ben a IV. osztályba járt 14.834 tanuló, az V.-be 165, a VI.-ba 90! Ezek a számok mutatják, hogy a két felsőbb osztályra nincs többé szükség. Az ipari és kereskedelmi szakoktatás kérdését más vonalon kell megoldani, nem a polgári iskola felsőbb osztályaival. Ennek megfelelően konstruálja meg a miniszter a most már négyosztályos polgári iskola új célkitűzését: a középfokú szakiskolákra, vagy egyenesen a gazdasági pályákra való előkészítést. A középfokú szakiskolát a polgári iskolától a fejlődés elkülönítette: ezt visszacsinálni többé nem lehet s nem is kívánatos. S a természetes fejlődés mintegy magától megszüntette a hat osztályt, amelyet egyébként sem lehetett a négyes tagozódású magyar iskolarendszerbe szervesen beilleszteni. «E szerint mind a történeti fejlődés komoly és többszörös tanulsága, mind a magyar társadalom

művelődési és gazdasági igényei, mind pedig a helyes didaktikai felfogás arra utal, hogy a polgári iskola sem hatosztályú (mint az 1868. tv. megszabja), sem nyolcosztályú (mint egy legújabb irányzat kívánja) ne legyen, hanem maradjon meg mai élő négyosztályos alakjában, amelyben valóban népszerűvé vált s fontos társadalmi szükségletet kielégítve oly szépen felvirágzott.»

Nagy változást jelentett a javaslat a polgári iskolai felügyeletben is. Eddig a polgári iskola fölött a népiskolai felügyeleti hatóság gyakorolta az ellenőrzést. Klebelsberg felhatalmazást kap rá, hogy a kérdést egyelőre rendeleti úton szabályozza. Így alakult ki az egyébként rövid életű polgári iskolai főigazgatói rendszer, amelynek hálózatát Klebelsberg tulajdonképpen később akarta kiépíteni. Rendezte a javaslat a községek hozzájárulását is, amennyiben a népiskoláknál már kialakult rendszer analógiájára a községek kötelesek voltak az iskolák létesítéséhez és fenntartásához jelentékeny mértékben hozzájárulni.

Talán a szorosabb értelemben vett tantervi és szervezeti reformnál is fontosabb volt a törvénynek az a rendelkezése, amely szerint azok az 5000 lélekszámnál nagyobb lakosságú községek, amelyekben polgári iskola még nem működött, kötelesek lesznek ezt az iskolafajt felállítani. Az igaz, hogy ezt a rendelkezést már az 1868-i törvény is tartalmazta, a végrehajtás azonban nem tudta a törvényhozó szándékát megvalósítani. A községek nagyjában ugyanazt a támogatást kapják a polgári iskoláknál is, mint a népiskoláknál. S e területen is a miniszter megalkotja az Országos Polgári Iskolai Építési Alapot. Elvi állásfoglalását később a következőkben foglalta össze: «Nem elég, hogy a műveltségnek az országban csak egyes kimagasló gócpontjai legyenek; szükség van arra is, hogy a helyi viszonyoknak megfelelően a kulturális iskolafajták az ország egész területét egyenletesen hálózzák be. A polgári iskola a legalkalmasabb iskolafajta arra, hogy a járási székhelyeket is művelődési központokká fejlessze ki. A középiskolák... inkább törvényhatósági városokba és megyei székhelyekbe valók... Ha ezt a gondolatot következetesen keresztülvisszük, akkor négyfajta, négyfokú közművelődési gócpont alakul Magyarországon: Budapest az egész országot összefogó központ, az egyetemi városok, mint a magas kultúrának az ország területén tervszerűen szétosztott központjai; a törvényhatósági városok és megyei székhelyek, mint középiskolai városok és végül a járási székhelyek, ahol mindenütt polgári iskolák lesznek.» A gyakorlatban megmaradt a törvénytől megállapított 5000 lakosságú kisebb városoknak polgári iskolával való ellátása mellett. A törvény benyújtásakor 93 olyan köz-

ség volt az országban, amelyekben ezen az alapon új polgári iskolát kellett szervezni. A miniszter egyelőre 80 községet választott ki s örömmel jelentette az országnak, hogy a városok és falvak valósággal megostromolják őt polgári iskolákért. Egymás után alakultak az iskolák, emelkedtek az új épületek. Klebelsberg a rohamos fejlődésnek azért is örült, mert egyelőre a még hiányzó nyolcosztályos népiskola komoly pótlását találta meg ebben az iskolafajban. «Hogyha legalább az ötezer lakosnál több lelket számláló községekben... mindenütt meg tudjuk szervezni a polgári iskolát, akkor legalább ezeken a helyeken módot nyújtunk arra, hogy a magyar nép négy elemi osztály után négy polgári osztályt végezve ugyanazon műveltséghez jusson, amelyhez Ausztriában és Németországban mindenki eljut.» Csak azért mert várni a nyolcosztályos népiskolára vonatkozó törvényjavaslat benyújtásával, mert legalább a nagyobb helységekben átmenetileg a polgári iskola valamennyire pótolta a hiányt.

A miniszter nagyon felháborodott azon, hogy akadtak, akik még a polgári iskolát is az értelmiségi proletariátus növelésére alkalmas intézménynek minősítették. «Az ilyen emberek nyilván azt óhajtánák, hogy a magyar nép általános kultúrszintjét a kiseddévők adják meg», kiált fel keserűen. A polgári iskola nem középiskola abban az értelemben, hogy egyenesen a főiskolák felé vezetne. Növendékeinek tekintélyes része közvetlenül a kereső életbe lép s ennek megfelelő szellemi útravalót vár az iskolától. Áldatlan helyzetnek tartja, ha egy városban középiskola van, de polgári iskola nincs. A polgári iskolákkal kapcsolatban is kiütözik belőle a várospolitikus: arra számít, hogy a kisebb városokban a polgári iskolák tanári kara majd jelentékenyen gyarapítani fogja a községi főjegyzőből, az orvosból, a gyógyszerészből, a lelkészből, az egy-egy ügyvédből álló csekély számú intelligenciát. «A polgári iskola valósággal az az eszköz, amely a népes falvat a maga csendes munkájával felemelkedni segíti a kisvárosok színvonalára.»

Ezek után természetes, hogy a legnagyobb érdeklődéssel kísérte főleg az új polgári iskolák benépesedését. A fejlődés tempója egyes helyeken túlságosan gyorsnak bizonyult: néhány új iskola elsorvadt. De ezek helyébe újak és újak keletkeztek. Az iskolafaj életereje általában töretlenül bizonyult.

Megreformálta Klebelsberg, még pedig igen mélyrehatóan, a polgári iskolai tanárképzést is. Nagy vívmánynak tartotta, hogy ezt kielégítő módon sikerült tető alá hozni. «Három évig tartott, míg ezt keresztül lehetett vinni» –

írja utólag nem minden elégtétel nélkül. A lényeg a következőkben foglalható össze.

A polgári iskolai tanárképzést 1928-ig a felekezeti intézmények mellett állami részről a budapesti Pedagógium és az Erzsébet-Nőiskola látták el. A két állami intézmény a világháború végén, 1918-ban főiskolai rangot kapott. Ugyanakkor az addig tanítói címmel működő polgári iskolai tanerők elnyerték a «tanár» címét. Ama feladatok közül, amelyek minden tanárképzésben összefonódnak, a hivatás gyakorlására előkészítő szorosabb értelemben vett szakképzésben és a gyakorlati didaktikai kiképzésben mindkét főiskola elsőrangút nyújtott: a jelölteket későbbi életpályájukra kitűnően készítették elő. A tudományos munkába való bevezetés terén azonban, legalábbis abban az értelemben, ahogyan ezt az egyetemek bölcsészeti karai felfogják és gyakorolják, már csak azért sem történhetett sok, mert az említett főiskolák a megfelelő szervezet hiánya miatt ezt a részt különösebben nem is tartották feladatuknak. Általában nyílt kérdés lehet, hogy mekkora mértékben van szükségük a főleg gyakorlati jellegű ismereteket közvetítő polgári iskola tanerőinek szorosabb értelemben vett tudományos kiképzésre. Bizonyos, hogy a polgári iskolai tanári pálya kitűnő tehetségei közül aránylag kevesen kértek részt a szorosabb értelemben vett tudományművelésből s ezek is nagyjából olyanok voltak, akiknek módjuk volt az Apponyi-kollégiumi további tanulmányok során utólag az egyetemi tudományos szellemmel megismerkedniük. Talán ez a körülmény volt egyik oka annak, hogy a polgári iskolai tanárság már régebben szorgalmazni kezdte a tanárképzésnek egészben vagy részben az egyetemek bölcsészeti karaira való áttételét. Annak a mélyreható átszervezésnek, amely 1928-ban történt, nem utolsó sorban a polgári iskola tanárságának ez a törekvése volt az elindítója. S Klebelsberg, a tudománypolitikus és várospolitikus, aki a kisebb városokat, nagyobb falvakat egyébként is — mint láttuk — magasabb értelmiségi színvonalat képviselő vezetőréteggel szeretne volna ellátni s e tekintetben számításba vette a polgári iskolák tanerőit is, készséggel elébe ment ezen a ponton a polgári iskolai tanárság törekvéseinek.

A kérdést jól átgondolva utólag is túlzó álláspontnak minősíthető az a törekvés, amely a polgári iskolai tanárképzést szinte teljes egészében az egyetemre kívánta volna bízni. A terv felvetői valószínűleg maguk sem voltak tisztában azzal, hogy az egyetem nem adhat mást, mint ami a lényege: a tudományos munkába való bevezetést, ami sehogyan sem azonosítható teljesen a tanárképzéssel, bár annak egyik fontos része lehet. Ismeretes, hogy a bölcsészeti

karok a középiskolai tanárképzést sem vállalhatták teljes egészében, aminek kétségtelen bizonyítéka, hogy mellettük mindenütt külön tanárképző intézetet és gyakorlóiskolát állítottak fel. Az egyetemi karok és középiskolai tanárképzők összeműködését – mint láttuk – éppen Klebelsberg új törvénye szabályozta. A polgári iskolai tanárképzésnél is csak valami hasonló berendezkedésről lehetett szó, természetesen a viszonyoknak megfelelő súlypontelosztással. Kár lett volna ugyanis az újjászervezéssel kapcsolatban megfedkezni azokról a kitűnő hagyományokról, amelyeket a polgári iskolai tanárképzés előző fél évszázada megteremtett. Ezekről lemondani egyértelmű lett volna a legoktalanabb erőpazarlással. Már pedig a teljes egyetemi képzés, ha egyáltalán kivihetőnek bizonyul, nagyjában ezt jelentette volna.

Az átszervezés mindezeknek a szempontoknak messzemenő figyelembe vételével a legóvatosabb körültekintéssel történt. A miniszter a két állami főiskolát egyesítve mint egyetlen állami polgári iskolai tanárképző főiskolát Szegedre helyezte át. Ezzel az intézkedéssel nemcsak Szegedet akarta egy virágzó főiskolával gyarapítani, hanem egyéb, messzebbrenéző célokat is szolgált. A nagyjából kis vidéki városokban, esetleg nagyobb falvakban szolgáló polgári iskolai tanárok tanulmányi idejüket ezentúl nem Budapesten, hanem az egyik vidéki városban tölthették s így kevésbé volt alkalmuk lelkileg elidegenedni attól a környezettől, amelybe őket későbbi hivatásuk az esetek túlnyomó részében szőlította. Anyagi szempontból is nagyon üdvösnek bizonyult az átrendezés: az addigi két főiskola helyett az állam csak egyet tartott fenn s ez az egy jóval kevesebbe került, mint azelőtt a kettő közül bármelyik. A felszabadult költségvetési tételeket másutt lehetett felhasználni, elsősorban az egyetemeken, Debrecenben és Szegeden. A felszabadult budapesti épületek közül a Pedagógium régi otthonába költözhetett az új Testnevelési Főiskola.

Az átszervezés a legnagyobb gonddal örködött azon, hogy a volt budapesti főiskolák régi bevált hagyományaiból semmi se menjen veszendőbe, sőt, amennyire a körülmények ezt szükségessé tették és megengedték, az újjászervezett intézmény tudatosan a régi nyomokon próbált továbbfejlődni. Megmaradtak a régi szakcsoportok, megmaradtak a tanulmányi rendben mindazok a követelmények, amelyek a szakfőiskolákon nélkülözhetetlen szigorúbb fegyelmi és tanulmányi ellenőrzést voltak hivatva biztosítani, megmaradtak, sőt a polgári iskola gyakorlati jellegének megfelelően továbbfejlődtek az ún. kiegészítő (gyakorlati) szakkörök, megmaradt és továbbfejlődött a didaktikai képzést szolgáló gyakorló polgári iskola. Külön rá kell mutatnom a kiegészítő

szakkörök fontosságára. Ez ugyanis az a pont, amelynél a polgári iskolai tanárképzés a középiskolaitól a legélesebben elkanyarodik s egyúttal ez mutatja a polgári iskolai tanárképzésnek gyakorlati beállítottságát. A legtöbb polgári iskola párhuzamos osztályok hiányában csak négy osztállyal rendelkezik. Ebből következik, hogy két elméleti szakkal nem tudná tanerőit megfelelő munkakörben az előírt óraszámmal foglalkoztatni. A gyakorlati tárgyak viszont rendszerint nem veszik igénybe egy-egy tanárnak teljes óraszámát. Ilyen tárgyak pl. a polgári leányiskolákban a női kézimunka, az ének, a testnevelés, a fiú polgári iskolákban a szlőjd¹⁰, a testnevelés, az ének, a mezőgazdaságtan, az ipari ismeretek. A jelölteknek az elméleti szakok mellé az utóbbiakból kell az egyiket kiegészítő szakkörként választaniuk, mert csak ez úton lehetséges, főleg a kisebb polgári iskolákban, a szakszerű tantárgyfelosztást a tanerők között biztosítani. A négy évre felemelt tanulmányi idő lehetővé tette az anyag egészségesebb elosztását és a didaktikai kiképzés színvonalának további emelését.

Ehhez a régi alaphoz, vagy a régi alapon továbbfejlődött részekhez járult a nagy újítás: az egyetemi tanulmány. Az átszervezés ezen a ponton is a legnagyobb óvatossággal járt el akkor, midőn a tudományos specializáltság sajátos igényeit szem előtt tartva az egyetemi kooperációt csak az egyik tanárképzői szakra vagy éppen csak a szaktárgynak önálló tudományos diszciplínát alkotó részére tette kötelezővé. Ez a gyakorlatban annyit jelent, hogy a jelöltek hetenként 4—10 órát hallgatnak az egyetemen. A helyzetet világosan mutatja a Szervezeti Szabályzat idevonatkozó pontja: «A főiskola hallgatói a tanárképző tanulmányi rendjében kiszabott előadásokon kívül választott szakcsoportjuk egyik szakköréből, illetőleg annak egyik szaktárgyából a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem bölcsészet-, nyelv- és történettudományi, illetőleg mennyiségtan-természettudományi karán is kötelesek előadást hallgatni s e célból az egyetemre rendkívüli hallgatókul beiratkozni.» Az egyetemen hallgatatandó előadásokat a főiskolai tanulmányok egészét legfelsőbb fokon irányító igazgatótanács jelöli ki. Az átszervezés tanulmányi szempontból is nagyon figyelemre méltó eredményeket hozott. Mindent összevéve az átrendezés, amelyet végül is a miniszter nagy szívóssága, lankadást nem ismerő céltudatossága tett lehetővé, általában szerencsésnek bizonyult. A régi felekezeti polgári iskolai tanárképzők közül csak a budapesti angolkisasszonyok főiskolája maradt meg, amely a budapesti bölcsészeti karral lépett kooperációra. A tanárképzés új rendje ezen a főiskolán is teljesen az állami követelményeknek

10 <svéd>: kézügyességi foglalkoztatás

megfelelően alakult s növendékei éppúgy, mint a szegedi főiskoláéi, az Országos Polgári Iskolai Tanárvizsgáló Bizottság előtt szerezhetik meg tanári diplomájukat.

Foglalkozott Klebelsberg a középfokú gazdasági szakoktatás kérdésével is, főleg a középfokú mezőgazdasági szakoktatással. A helyzet úgy alakult, hogy a felső kereskedelmi iskolák, amelyekből az egész ország területén elegendő mennyiség állt rendelkezésre, – talán valamivel több is, mint amennyi egy agrár-országban feltétlenül szükséges lett volna – nem okoztak különösebb gondot. A kettétagozódásra és a munkadélutánokra való rendelkezés mellett idevonatkozó figyelmen kívül hagyható jele az 1927-ben kiadott új tanterv, amelynek előmunkálatai még az 1924/25-i tanévig nyúlnak vissza. A középfokúnak tekinthető ipari szakiskola és felső ipariskola, továbbá a nő-ipariskola akkor nem tartoztak a kultusztárcához. A középfokú mezőgazdasági szakoktatásnál különlegesen alakult a helyzet, amennyiben nem sokkal a világháború kitörése előtt, 1912-ben, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium az orosházi polgári iskolát hétosztályú gazdasági polgári iskolává kezdte fejleszteni. A közbejött világháború ugyan megakasztotta a teljes kialakulást, de mégis megindult az a folyamat, amely végül is elvezetett a felső mezőgazdasági iskola megteremtéséhez. Az alapelvek az új iskolára vonatkozólag csak lassan tisztázódtak. A megvalósítás már Klebelsberg miniszterségének idejére esett, aki a legnagyobb szeretettel karolta fel az új iskola ügyét. Az összeomlás szerinte nemcsak politikai szerencsétlenség, hanem példátlan gazdasági katasztrófa is volt, amely maga alá temette a nemzet régebbi jólétét. A köznyomorból csak úgy emelkedhetünk ki, ha a magyar munka minden vonalon, de főleg a mezőgazdaságban, ahol még olyan nagyok a kiaknázatlan lehetőségek, szakszerűbb s ennek következtében termékenyebb, jövedelmezőbb lesz. Nagyon tetszett neki az is, hogy az új iskola elsősorban nem a gazdasági főiskolákra akarta növendékeit előkészíteni, hanem a kisbirtokos osztály műveltségét kívánta emelni. De tudta, hogy a teljes kifejlődéshez a nemzeti közfelfogás alapos megváltozására lesz szükség, ezért a gyors fejlődést még ő, a nagy optimista sem remélte. Jellemző dokumentum e tekintetben egyik nyilatkozata: «Igaz, hogy gazdasági szakoktatásunk rendszerének kiépítése esetén a szakiskolák által közvetített gazdasági kultúrára támaszkodva könnyebb lesz a létért való küzdelem, de csak annak számára, akinek van lelki ereje ezt a küzdelmet felvenni, a termelő életbe közvetlenül belemenni, a termelésben személyesen résztvenni, a reális kockázatokat viselni, sikertelenségek esetén egy más vál-

lalkozást, sőt magát az életet újrakezdeni. A közfelfogásnak ezt a változását hirdetni – ez nemzetnevelő feladat.» Mintha megérezte volna, hogy a felső mezőgazdasági iskolák, amelyekből 1926-ban már öt működött az országban, éppen a közfelfogás tehetetlenségi nyomatéka következtében nem egykönnyen érik el a kitűzött célt: a megfelelő műveltséggel rendelkező ifjúságnak a földhöz, a gyakorlati mezőgazdasági tevékenységhez való visszakanyarodását, a művelt, haladásra képes kisbirtokos gazdaréteg megteremtését. Egy időben foglalkozott a miniszter azzal a tervvel is, hogy a fölös számú felső kereskedelmi iskolák egy részét átalakítja felső mezőgazdasági iskolákká, de lemondott róla, mert nem akart «reszort-küzdelmekbe keveredni». A reszort-küzdelmeket általában a gazdasági szakoktatás terén mutatkozó nehézségeket csak már utódainak sikerült teljesebben kikapcsolni. A későbbi rendezésnél, amely megteremtette a gazdasági középiskolákat, a volt felső mezőgazdasági iskola, amelynek megalkotása Klebelsberg nevéhez fűződik, egyenlő rangú tagként illeszkedett be az együttesbe a kereskedelmi és ipari középiskolák mellé. S közben némileg megváltozott a közfelfogás is, ami a további sikeres munkát a műlthoz viszonyítva valamivel eredményesebbé tette.

Mélyreható változásokról számolhattunk be a középiskola, a polgári iskola, a középfokú szakiskolák területén. Klebelsberg hosszú ideig volt miniszter s nagy alkotó erejével sorra vehette jóformán minden fontosabb közoktatási és közművelődési intézményünket. Tevékenységének nyomai mindenütt megfigyelhetők. Egyes elszigetelt mozzanatok körül utólag is lehetne vitatkozni, érveket és ellenérveket felhozni. Az egész azonban lenyűgözően nagyszerű! Az egészhez, annak arányaihoz képest nevetséges kicsinyesség lenne körülmenyesebben firtatni s a világrend közepébe állítva mérlegelni, helyes arányban adagolta-e pl. a reálgimnáziumban a latint, célszerű volt-e a humanisztikus gimnáziumban a görög nyelvet az V. osztályba feltolni, vagy a gyorsírás kötelező tanítását az elméleti jellegű középiskolákban előkészíteni. Mindez önmagában véve kétségtelenül fontos, de mennyire eltörpül, ha az egészre, a nemzetmentő kultúrpolitika nagyvonalúságára, eredményeire, törekvéseire, célkitűzéseire gondolunk! De még ebben a szinte lenyűgözően nagyszerű együttesben is a legmonumentálisabb lesz az, amit Klebelsberg a népiskolai oktatás területén alkotott és elképzelt. Egyik legnagyobb tisztelőjének és megértőjének, Herczeg Ferencnek szavai jutnak önkéntelenül eszünkbe: «Ha kezünkbe vesszük alkotásainak jegyzékét, olyan grandiózus képet kapunk, amilyent csak a havas hegyek, őserdők vagy világvárosok adhatnak.

Egy számot vetett oda: ötezer népiskola! Még a szertelen számok szülőföldjén, Amerikában vagy Oroszországban is elállna tőle az emberek lélegzete.» Más intézkedései körül, ha a részletekbe merülünk, még lehetséges esetleg a vita, amit azonban a népiskolák területén csinált, azt az utókor, akár hálás, akár nem, csak a legnagyobb csodálattal nézheti. A következő fejezetben működésének erről a talán legfontosabb, legmaradandóbb részéről lesz szó.

VII. fejezet

Az 1868-i népiskolai törvényt csak részben hajtották végre. – A színmagyar vidékek nagyfokú elhanyagoltsága. – A népiskolai kérdést Klebelsberg, a Julián-egyesület volt ügyvezető igazgatója, már vallás- és közoktatásügyi államtitkár korában behatóan tanulmányozta. – A világháborút követő program előzetes kidolgozása. – A programot a békekötés rendelkezései fájdalmasan módosították. – A népiskola és a magas műveltség szükségszerű harmóniája. – Első lépések a legnehezebb viszonyok között: a meglévő megtépzott népiskolai szervezet leghiányosabb pontjainak kifoitozása. – A nagy népiskolai építőprogram részletes kidolgozása s a kivitelhez szükséges anyagi eszközök biztosítása: az 1926: VI. tc. – A kultúra és a forradalmi demagógia kizárják egymást. – A politikai és a kulturális demokrácia szükségszerű összekapcsoltsága. – Gondoskodás az alföldi tanyavilág különleges szükségleteiről. – Klebelsberg szerint a tanyarendszer történeti fejlődés eredménye s egyúttal nagy jelentőségű újabb honfoglalás, tehát az iskolapolitikanak alkalmazkodnia kell adottságaihoz. – A történeti egyházak részvétele a közoktatás feladatainak ellátásában. – Kavarodás a szegedi egyetem ún. világnézeti tanszékei körül. – A költségek biztosítása az 5000 népiskolai «objektum» számára; a végső mérleg felállítása. – Az új népiskolai tanterv. – A kisdedóvó hálózat kiegészítése. – A gazdasági irányú ismétlő iskolák továbbfejlesztése. – Az iskolán kívüli népművelés gondozása. – A nyolcosztályos népiskola gondolatának népszerűsítésére irányuló erőfeszítések. – Az Alföld-kérdés szerves összefüggése a népoktatási problémákkal. – Klebelsberg az Alföld-kérdés kezelésében is Széchenyi hűséges tanítványa. – Az Alföld megnövekedett jelentősége a csonka országban. – A Klebelsberg-féle Alföld-kép. – A nagy történeti igazságtalanság jóvátételének kötelezettsége. – A Bethlen-kormány Alföld-programja. – Az

Országos Alföldi Bizottság. – Az Alföldkutató Bizottság. – A Duna–Tisza csatorna kérdése Klebelsberg megvilágításában.

Klebelsberg nem titkolta azt a meggyőződését, hogy nálunk a népoktatás ügye körül a legjobb esetben kegyes önámítás folyt. Hoztunk bölcs törvényeket, s ezeket nem hajtottuk végre. Így pl. Eötvös József 1868-ban, hat év-tizeddel Klebelsberg-népoktatási akciójának tetőzése előtt törvénybe iktatta az általános tankötelezettséget. Klebelsberg attól fél, hogy az évfordulót nem ünnepelehetjük meg nyugodt lelkiismerettel, teljes erkölcsi jogosultsággal, «mert súlyos dolog, hogy ez az elsőrendű nemzeti szükségletet kifejező törvény megalkotása után hatvan évvel is részben még csak papíron van meg.» Mekkora szégyen lenne, ha mulasztásaink miatt a nagy évfordulón nem örvendhetnénk, hanem inkább magunkat okolhatnánk kötelességünk elhanyagolásáért! Mert Eötvös nem volt hibás. Az a szellem, amely törvényét áthatja, mindvégig élni fog, amíg a magyar nemzet él. S Klebelsberg, akit a sors fél évszázaddal később Eötvös íróasztala mellé ültetett le, csak áldani tudja elődjének nemes emlékezetét, s igyekszik példájából tanulni. «Bámulatatos intuícióval meglátta, hogy elszigetelt fajunkat Európa közepén csak a művelődés tarthatja fenn. A kiegyezés után különösen Ausztriában sokan voltak, akik abban bizakodtak, hogy Magyarország a hosszú szolgaság alatt gazdaságilag és műveltség terén annyira elmaradt, hogy nem lesz képes a XIX. század közepén a romokból egy új modern államot fölépíteni. Beszélték, hogy az 1867-i kiegyezés csak kísérlet marad, mely a magyar nemzet gazdasági és művelődési gyengeségénél fogva össze fog omlani. E történeti háttér ismerete ad igazi jelentőséget Eötvös hatalmas erőfeszítéseinek. Eötvös igazsága ma nagyobb igazság, mint bármikor volt: egyetlen igazi nagy erősségünk nemzeti műveltségünk.» Kétségtelen, hogy Eötvös művét az utódok nem tudták az alkotó szándékai szerint az életbe átültetni. Ebből Klebelsberg levonja a figyelmeztetést: vigyázzunk a törvényekkel, mert azoknak a népoktatás terén különösen súlyos következményei vannak; tantermekről, tanítókról, tanítólakásokról, általában végrehajtó szervekről és a célkitűzés elérését biztosító eszközökről is gondoskodni kell. A kultúrpolitikának erre a részére különösen áll, hogy könnyebb valamit papíron elrendelni, mint az életbe átültetni. Kiszámítja, hogy a magyar lakosság egynegyed részét törvény kötelezi iskolába, ismétlőbe, leventébe stb. járásra. Egyelőre még a végrehajtástól jó messze vagyunk, s máris akadnak, akik sokallják a költségeket, nem tudván, hogy pl. az Egyesült Államokban vannak egyes államok és községek, amelyek költségvetésük 50%-át fordítják köz-

oktatási célokra. Aki A-t mond, annak B-t is kell mondania! «Ha az állam egyfelől kimondja az általános iskolakötelezettséget, akkor másfelől az államnak kötelessége, hogy az iskolák építését előmozdítsa, a terhek nagy részét viselje, és így lehetővé tegye a tankötelezettség végrehajtását: az iskolába járást, mert különben az iskolakötelezettség kimondása pusztá önámítás. Itt a magyar népművelésnek oly rákfenéjéről van szó, amelyen nem lehet sem törvénnyel, sem rendelettel, sem a tanügyért való lelkesedéssel, sem ékesszólással, sem frázissal segíteni, hanem igenis téglával és malterrel: népiskolák tömeges építésével és pedig ott, ahol helyszűke miatt beiskolázatlan gyermekek vannak.»

S ilyen hely a csonka hazában nagyon sok akadt, aránytalanul több, mint gondolnók. A kiegyezés kora e tekintetben a trianoni csonkra igen súlyos örökséget hagyott. A rosszul értelmezett nemzetiségi politika következménye volt a színmagyar vidékek elhanyagolása és a nemzetiségi vidékeknek való túlzott kedvezés – főleg népiskolai téren. Ezt a pontot Klebelsberg éles reflektorfényvel világítja meg. Senkinek sem volt több joga ehhez, mint neki, aki kezdettől fogva a legjobb nemzetiségi politikának a magyarság, a színmagyar elemek erősítését és felemelését tartotta. A többi szerinte majd magától jött volna! Ezzel szemben a hivatalos politika állandóan a nemzetiségeket akarta megnyerni s azokat dédelgette. «Trencsén-megyében még az irtványokon is palotaszerű elemi népiskolákat építettek, az Alföld és a Dunántúl színmagyar vidékeit pedig elhanyagoltuk» – írja keserűen. Klebelsberg ezt kezdettől fogva végzetes hibának tartotta, pedig akkor még nem sejtette, hogy a Gondviselés az ő vállaira rakja majd a helyreigazítás irdatlan terhét. Még a békevilágban hányszor sürgette, hogy minden erőt a színmagyar vidékekre, a nyelvhatárokra és a szórványokra kellene központosítani! Nem hallgattak rá, s mire hatalomhoz jutott, a viszonyok gyökeresen megváltoztak.

Különösen közoktatásügyi államtitkársága alatt nyílt bőséges alkalmá a kérdés alapos tanulmányozására. Maga mondja, hogy 1913-ban gróf Tisza és Jankovich Béla tulajdonképpen mint a népoktatás specialistáját hívták meg államtitkárnak. Ezt a kitüntető bizalmat a Julián-Egyesületben végzett szervező munkájával érdemelte ki. Klebelsberg, a rendszeres munka fanatikusa, első kötelességének érezte a minden pontra kiterjedő adatgyűjtést, a statisztikai feldolgozást, ezért azonnal megszervezte a szinte átláthatatlan tömkeleget átfogó ügy alaposabb megismerésének alapvető eszközéül a kultúrstatistikai osztályt. Ennek az osztálynak segítségével haladéktalanul kidolgozta azt a programot, amely szerint a háború befejeztével Nagy-Magyarország népiskolai háló-

zatát kiépíteni szándékozott. Az elsődleges cél lett volna most már a magyar elem tervszerű megerősítése. A nagy program a sürgősségi szempont figyelembevételével kiterjedt az állami és nem állami elemi iskolákra egyaránt. Különösen nagy gonddal készítette elő a tanyai iskolák és internátusok szervezését, továbbá a nyelvhatárokon és nyelvszigeteken élő magyarság iskolaszervezetének kiépítését. Egyszer majd közoktatásunk történetének ezeket az iratokat elő kell szednie a raktárakból!

A munkaprogramul kidolgozására vonatkozólag Klebelsberg fogalmazványai között ránk maradt egy a maga számára lejegyzett vázlat, amelynek néhány részlete megérdemli az ismertetést. Az is lehet, hogy e tárgyról tartott vagy előkészített előadásának gondolatmenetét rögzítette meg néhány mondatban. «A háború utáni nagy helyreállítás – nem rövid átmeneti korszak, hanem évtizedek munkája – nem lehet csak a művelt középosztály műve. Ennek az óriási feladatnak megoldásában részt kell vennie az egész nemzetnek, a népszéles rétegeinek, és pedig a hozzáértés, a tudás erejével meghatározott munkával». Olyan mondat ez, amelyet jóval később a neonacionalizmusról elmélkedő Klebelsberg is minden változtatás nélkül leírhatott volna. Ebből is látszik, hogy a látszólag rapszodikus gondolatjárású Klebelsberg mennyire céltudatos volt: gondolatvilágának állandóbb elemei néha évtizedekig érlelődtek. A tudást és a hozzáértést a tankötelesek beiskolázása nagy mértékben elősegíti. Meg kell tehát mentől előbb indítani a tervszerű előkészítő tevékenységet. De ezenkívül a nevelő és tanító munkát is tartalmasabbá, főleg mégis gyakorlatibbá kell átformálnunk. A feladat megoldását alkalmilag megnehezítik a települési viszonyok, pl. az Alföldön a tanyarendszer. Klebelsberg a statisztikusok segítségével már kikereste azokat a «gócpontokat», amelyeken kellő számú tankötelest lehet csoportosítani megerőltetően hosszú gyaloglások nélkül. A szegedi tanyai iskolaügy kiépítésére nemcsak a részletes tervek állnak készen, hanem részben állami, részben helyi forrásból a költségek is! A körzeteket és ezek központját az egész Alföldön a legnagyobb gonddal kellett megállapítani. Ahol egyébként leküzdhetetlen akadályok meredtek volna, ott népinternátusok szervezésével tervezte a segítséget.

A másik fontos iskolaszervezési terület lett volna számára a nyelvhatár. Klebelsberg megfigyelte, hogy a magyarság számaránya általában évről-évre emelkedik, viszont egyes vidékeken, főleg a magyar–román nyelvhatáron fajunk fokozatosan tért veszít. Az eredmény sokkal kedvezőbb lenne, ha a nyelvhatár minden szempontból megfelelő védelemben részesül. A további

foszlásnak úgy akarja elejét venni, hogy a választóvonalat iskolákkal szegi be. A szórványokon még nehezebb a helyzet. Itt sok esetben csak internátusokkal lehet a kívánatos eredményt biztosítani. A tiszta nemzetiségi vidékek iskolaügyének kezelésében a legnagyobb óvatosságot ajánlja, mert itt minden túlfeszített állami akció heves reakciót válthat ki. Egy kétségtelen: a tiszta nemzetiiségi vidékeken felállított állami iskoláit a magyar nyelv terjesztésében soha nem érhetik el azt az eredményt, amelyet tőlük a kérdést gyakorlatilag nem ismerők várni szoktak. Mivel anyagi eszközeink a háború után minden valószínűséggel korlátozottak lesznek, fordítsuk pénzünket oda, ahol a legnagyobb eredményt várhatjuk: a színmagyar vidékekre, a nyelvhatárookra és a szórványokra. Később megemlítette, hogy az egész szervezetet a részletes katonai térképen az utolsó faluig, az utolsó tanyáig, az utolsó majorig olyan pontosan kidolgoztatta, hogy jóformán csak egy villamosgombot kellett volna a nagy mű elindításához megnyomni.

A gombnyomással azonban sokáig kellett várni. Közben a vezetékek egy része elszakadt. A veszített háborút követő békeparancs tárgytalanná tette a program kidolgozásába fektetett munka jelentékeny részét. A szórványokat, a nyelvhatárokat szinte kivétel nélkül elvesztettük, sőt az új határok mélyen belevágtak a színmagyar területekbe. Az egész tervezetet át kellett alakítani. S volt-e a háborút követő húszas évek elején egyáltalán remény arra, hogy a megcsonkított és kifosztott országban a szükséges pénzt – igen nagy pénzt! – erre a célra valaha is mozgósítani lehet? Ebben talán csak egy ember hitt: Klebelsberg. A Gondviselés úgy akarta, hogy neki legyen igaza.

A kultúrfölény gondolatának kialakulását ismertetve rámutattam, hogy Klebelsberg az ország sorsának javulását rendületlenül a művelődés színvonalának emelésétől várta. Azon lehetett vitatkozni, hogy hol kezdjük el: alul-e, vagy felül? Láttuk, hogy Klebelsberg a viszonyok kényszerítő nyomása következtében felülről indult el. De azzal tisztában volt, hogy az alap, akárhol kezdjük is, mindig megmarad alapnak. Ezen változtatni nem lehet. «Kultúrpolitikai felfogásom az, hogy minden egészséges népoktatásnak a mindennapi elemi iskolán kell felépülnie és minden továbbképző és hasonló csak másodrangú kérdés». E mondatában benne van a népoktatás döntő jelentőségének elvi elismerése. Különösen fontosnak tartotta a kérdés egészséges rendezését a trianoni országban, ahol a magyarságot az általános hadkötelezettség nemzetnevelő befolyásától is elütötték. De fontos volt a probléma gazdasági szempontból is. Klebelsberg visszaemlékszik volt berlini tanárának, Adolph Wagnernek fejte-

getéseire, amelyek szerint a termelés nem kizárólag az ún. gazdasági erők függvénye, hanem a legszorosabb kapcsolatban van a munkás értelmi színvonalával és a vezetők képzettségével. Emelni kell tehát a magyar munkás színvonalát is. De ehhez pénz, pénz és ismét pénz kellett. Klebelsbergnek sikerült az egymást felváltó pénzügyminiszterek szemében ún. kellemetlen miniszterré előlépnie, de minden ügyessége ellenére az olajos korsóból, főleg eleinte, inkább csak csöppent, mint csurrant. Márpedig a kultúra «mégis csak üvegházi növény; csak úgy virulhat, ha szeretettel ápolják és arannyal öntözik». Ezt ugyan a magas kultúrára mondta, de a népkultúrára is értette, bölcsen tudván, hogy pl. a népoktatás területén a nagy szorzószámok a kisebb és olcsóbb egységek ellenére nagyobb összegeket hoznak ki, mint amilyenek a magas kultúránál egyáltalán szóba jöhetnek. De meg kellett lennie és meglett!

A magyar népoktatás szervezete már a háború előtt is nagy kihagyásokkal működött. A beiskolázás terén különböző okokból már akkor igen kedvezőtlen helyzet alakult ki. A háború után a helyzet tovább romlott. Megbízható adatok szerint 1920-ban minden hatodik mindennapi tanköteles nem járt iskolába; az ismétlő tankötelesek közül pedig átlagban a fele egyáltalán semmiféle oktatásban sem részesült. De akkor sem részesülhettek volna, ha nagyon akarják: nem volt elég férőhely! E tekintetben különösen egyes vármegyékben és törvényhatósági városokban volt szomorú a helyzet. Pl. ki gondolta volna, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében, az ország szívében a 6–11 éves gyermekek 31%-ának, Heves vármegyében 32,9%-ának, Kecskemét városában pedig 46,7%-ának egyszerűen nem jutott hely az iskolákban? De ezek a számok még egyáltalán nem mutatják a helyzetet a maga komorságában. Az iskolák nagy része még így is túlszűfolt volt. Átlagban (!) 60 tanuló jutott egy tanítóra, ami annyit jelent, hogy voltak iskolák, ahol 100-150-200, sőt ennél is több gyermek, szorongott egyetlen tanteremben, természetesen a legtöbbször osztatlan iskolában. Ilyen körülmények között a szigorúbb bírságolásnak, kemény rendeletek kibocsátásának nem lett volna sem értelme, sem erkölcsi alapja. Itt csak komoly munka segíthetett.

A közvélemény főleg az analfabéták számáról közzétett adatok világosságánál döbbsent rá a kérdés rendkívüli fontosságára. Az 1920. dec. 31-i népszámlálás adataiból kiderült, hogy a csonka országban, amely elvesztette a műveltségben elmaradt nemzetiségeit, 1.090.715 hat éven felüli analfabéta volt. Horribilis szám, amelyet különböző statisztikai számműveletekkel le lehetett ugyan nyomni 866.000-re, ami azonban még mindig 12,2%-nak felelt

meg. Viszonylagosan háromszor annyi volt az analfabétánk, mint Ausztriának s ötször annyi, mint a régi Csehországnak! Az egyik hivatalos kiadványunk említi, mekkora hatással voltak ezek az adatok a közvéleményre. «Az újságok állandóan foglalkoztak a kérdéssel. Mindenki érezte, hogy az erőgyűjtés és felemelkedés feltételei közül az elemi műveltség hiányainak pótlása előbbre való a többinél, s hogy a népoktatás nem egy szakminiszter ügye csupán, hanem az egész nemzeté. Az analfabetizmus elleni küzdelem jelszóvá lett, de hogy ne maradjon pusztá jelszó, ahhoz súlyos és hosszabb időn át hozott anyagi áldozatokra lett volna szükség».

Klebelsberg tehát a közvélemény állásfoglalása tekintetében alkalmasnak látszó időpontban jött. A jó szándék megvolt, de veszedelmesen hiányzott a pénz. S minisztersége kezdetén éppen neki, aki a hiányokat olyan tisztán látta, engednie kellett a tanítók létszáma apasztásának kérdésében. A B-listák korát éltük. Klebelsberg minden tanítóért a végletekig küzdött, de átmenetileg elvesztette a csatát. Mély seb maradt lelkében. Később úgy beszélt erről az esetről, mintha nem is hivatalos, hanem valami legszemélyesebb veszteség érte volna. Visszaidézi a takarékosági bizottság és a személye között lefolyt tragikus összecsapást, «amelynek emlékei – írja – olyan keserűen íródtak bele az én lelkembe, hogy azoknak fájdalmas emlékeit majdan magammal viszem a sírba».

Az idő azonban nagyon is hamar őt igazolta. Emelkedni kezdett az iskolakötelesek száma, sőt már az első években a nagy nehézségek ellenére sikerült a népiskolai szervezet leghiányosabb pontjaira foltokat rakni, s így nemcsak az elbocsátott tanítókat vehette vissza, hanem az új osztályok szervezésével együtt új tanítói állásokat is létesíthetett. Sikerült neki a túlszűfolt osztályok számát is csökkenteni. Már 1924-ben bejelentette, hogy minisztersége kezdetén 826 olyan osztály volt, amelyeknek létszáma 80-nál többre rúgott; időközben sikerült az ilyen osztályok számát 150-re csökkenteni, s reméli, hogy három év múlva az ilyen pedagógiai szempontból elviselhetetlen osztályok végleg el fognak tűnni. A szükséges tanítói létszámot 20.000-ben állapította meg. Nem sokkal lemondása előtt, 1931. május 17-én még 1075 új tanítói állás szervezését tartotta volna szükségesnek. Érdekes viszont, hogy amikor szinte diadalmasan számol be a parlamentnek a tanítói létszám emeléséről, ugyanakkor hasonló jóleső érzéssel regisztrálja a központi adminisztrációban foglalkoztatottak létszámának csökkenését. Amikor a kultusztárcát átvette, a központi igazgatásban a létszám 889 volt. Ezt először 461-re, majd 422-re

csökkentette. Az eredményt láthatólag olyan vívmánynak tartja, amelyért büszkén viseli a felelősséget.

Az 1929/30. évi előirányzat általános indokolásában kapjuk meg a vég-ső pontos számokat. E szerint a fogalmazási szak a miniszter és államtitkárok beszámításával 104-ről 61-re, a számvevőségi 393-ról 181-re, a kezelési 249-ről 101-re, az altiszti 136-ról 73-ra csökkent. Jellemző adatok és különösen jellemző magatartás!

Nincs rá terem, hogy a nagy népiskolai építőakció minden egyes mozzanatát külön ismertessem. Az idevonatkozó adatokról Klebelsberg külön-külön is beszámol, s az egész folyamatot részletesen összefoglalta az 1928-ban közzétett hatalmas méretű hivatalos kiadvány a magyar népoktatásról. Az eredményeket majd az 1926. évi VII. tc. ismertetésével kapcsolatban próbálom összefoglalni. Előzetesen azonban célszerű lesz néhány fontosabb kísérő körülményt kiemelni.

Rámutattam, hogy a politikai légkör általában kedvezőnek látszott egy nagyobb arányú népiskolai építő program kezdeményezésére és lebonyolítására. Klebelsberg rögtön mintegy ösztönszerűen megérezte, hogy a nemzet túlnyomó részében meglenne az áldozatkészség. Utólag már más vonatkozásban ismertetett bécsi beszédében utalt is erre a hangulatra. «Akinek belátása van, demokratikus korunkban a népművelés szükségleteit állítja első helyre. Nálunk Magyarországon is a népképviselő nagy áldozatkészséggel szavazta meg az eszközöket 5000 népiskolai tanterem és tanítói lakás építésére». De azért ne higgyük, hogy ez alkalommal is minden simán ment volna: támadták felülről és alulról, jobbról és balról. Felülről és jobbról az volt ellene a vád, hogy kultúrával forradalmasítja a tömegeket. A vád azonban alkalmilag csak azt az érzékenységet kendőzte, amellyel egyes nagybirtokosok a latifundiumokon létesítendő iskolák építésének és fenntartásának kötelezettségét fogadták. Az alulról és balról jövő támadás pedig a tényeket figyelmen kívül hagyva makacsul fújta a régi nótát: Klebelsberg alapján véve mégis csak elhanyagolja a magas kultúra kedvéért a népoktatást! Klebelsberg bátran nézhetett szembe mind a két váddal.

Szánalommal gondolt azokra, akik a korszerű népoktatással kapcsolatban a forradalom veszélyét emlegették. Az ő meggyőződése éppen az ellenkező volt. Szerinte 1867 óta az volt egyik legnagyobb bajunk, hogy a nemzet szélesebb rétegei alacsonyabb műveltségüknél fogva nem tudtak helyes véle-

ményt formálni a magyar politika létkérdéseiről, a nemzet helyzetéről, valódi szükségleteiről, sőt egyes rétegek még a saját jól felfogott érdekeiket is alaposan félreismerték. Ennek következtében volt az ország a demagógia klasszikus földje.

Régen elmúlt annak az illúziónak ideje, hogy a civilizáció hiánya immunizál a forradalommal szemben. Ellenkezőleg: szinte kézzelfogható igazság, hogy a demagógia és ennek következménye, a forradalom ellen csak egy igazi szérum van: a kultúra. A mai világban a veszedelmek nem felülről, a féjedelmektől jönnek, hanem az alsó rétegektől, különösen akkor, ha ezek műveletlenek. Itt van Oroszország példája. Esményibb kultúrátlan országot, mint az analfabetizmusban dőzsölő szent Oroszország volt, el sem lehetne képzelni, s íme, ott tört ki a világtörténelem legborzalmasabb, legvérengzőbb s egyúttal eszmékben legszegényebb forradalma. Pedig ott igazán nem lehetett a népoktatás túlzásait emlegetni. S az ottani forradalom brutalitása éppen a tömegek nagyfokú tudatlanságának következménye. Annak idején Dózsa György és Hóra, Kloska tömegei sem erőltették meg magukat iskolalátogatással.

Az igazság az, hogy a politikai demokrácia értelmetlen ott, ahol a kulturális demokrácia ezt megfelelő módon még nem készítette elő. Ennek átértése valóban nemzeti létkérdés! Jaj lenne, ha a szélsőséges politikai radikalizmus megfelelő kulturális előkészítés nélkül csaphatna le ránk. Klebelsberg elsősorban a választói jog nagyobb mérvű kiterjesztésére gondol, amit elkerülhetetlennek tart. Mindig attól fél, hogy kifogyunk az időből. Ha ez a félelem a legjobb magyaroknál jogosult volt a reformkorban és a kiegyezés korában, amikor a világtörténelem óramutatója lassabban járt, mennyivel jogosultabb az ő idejében, «mikor az események úgy rohannak, mint a viharfelhők az égen». Ha a politikai jogok szükségszerű kiterjesztése kellőleg át nem művelt tömegeket találna, megisméltódnának 1918–1919, s a lelketlen demagógok mindent újból szétzilálhatnának, amit közben nagy erőlködéssel építenünk, rendbehoznunk sikerült. «Azért készítsük elő, amíg nem késő, a kulturális demokráciával a politikai demokráciát». Különösen rosszul esett neki egyes nagybirtokosok állásfoglalása az iskolaépítési kötelezettséggel szemben. Ezek nem tudták belátni, hogy «a nagystílusú népámításra nincs alkalmasabb talaj, mint a tudatlan tömeg». Bár állították volna fel önmaguktól még idejekorán a majorsági iskolákat. A felsőházban egy alkalommal egyszerre három nagybirtokos indult ellene rohamra: Szily Kálmán vette őt védelmébe, s a vita végén Beth-

len állt ki mellette. Klebelsberget azonban nem lehetett meghátrálásra bírni. «Én itt nyolcmillió magyart találtam, s ebből a nyolcmillió maradék magyarból egymillió volt hat évnél idősebb írni-olvasni nem tudó, akiknek írni-olvasni kellett volna. Természetes, hogy legfőbb feladatom volt kimenni az alföldi tanyákra, a latifundiumok majorjaiba, hogy ott is megszervezzük az elemi iskolát, és véget vessünk ennek a szégyenletes állapotnak».

S bármekkora áldozatokat hozott is az állam s bármekkora áldozatkészségre szorította is Klebelsberg törvénye az iskolafenntartókat, csak nem hallgatott el a vád, hogy a miniszter a népoktatás rovására egyoldalúan a magas kultúrát pártolja. Amikor még nem nyújtotta be törvényjavaslatát, akkor ez volt a baj. Hiába bizonyígtatta a miniszter, hogy ő már a törvényt megelőzőleg igyekezett a legégetőbb hiányokon segíteni, s különben is a cél biztosítására nem annyira törvényre, hanem pénzre lenne szükség, a vád csak nem akart elhallgatni. Utalt arra, hogy az egyetemi kiadások túlnyomó része klinikákra megy, amelyek egyúttal népegészségügyi intézmények is; felemlítette, hogy a költségvetésekben nem szerepelnek az iskolafenntartóktól folyósított igen lényeges összegek; számokat sorakoztatott egymás mellé, amelyekhez egyáltalán nem kellett bővebb kommentár: a vád csak fel-felbukkant. Miniszterségének negyedik esztendejében, még a törvénnyel biztosított nagy építőakciót megelőzően, egyik beszédében összefoglalta a legfontosabb adatokat: «Ha egy rövid visszapillantást vetünk arra a négy esztendőre,... akkor azt látom, hogy az 1922/23. évi költségvetésben népoktatás céljára kereken 8.300.000 P-t fordítottunk, ma pedig 41.200.000 P-t fordítunk. Ezzel tehát önként megdől az a szemrehányás, melyet többször hallottunk, hogy a kultuszminisztérium nem törődik eléggé éppen a népoktatási kérdésekkel. Vallási célokra az 1922/23. költségvetési évben 624.000 P-t irányoztunk elő, most pedig 4.600.000 P-t. Ezzel szemben ... az annyit hánytorgatott egyetemekre, amikor miniszter lettem, 7.500.000 P-t fordítottunk, ma pedig 17.700.000 P-t; az emelkedés tehát hasonlíthatatlanul kisebb, mint a népművelési és a vallási célok támogatásánál. Én tehát teljes jogosultsággal tiltakozom az ellen a vád ellen, mintha a kultuszminisztérium a magas kultúra intézményeivel többet foglalkoznék és ezekre nagyobb áldozatokat hozna, mint a nép széles rétegeinek kiművelésére.» Később az arány a népoktatás javára még jobban eltolódott. Ennek ellenére – főleg egyes szociáldemokrata képviselők –továbbra is szinte sportszerűen ismételték a vádat. Klebelsberg jól látta a felvilágosítás és védekezés céltalanságát. Továbbra is tiltakozott, de inkább nemzetnevelő, mint

védekező célzattal: a nemzet szélesebb rétegeit akarta a dolgok állásáról híven tájékoztatni, hogy a köztudatba begyökereztesse a népművelés és a magas kultúra egyenlő fontosságának elvét.

Érdeemes lesz még külön megvilágítanunk, hogyan gondolkodott Klebelsberg a beiskolázás szempontjából annyi nehézséget nyújtó tanyavilágról amely iskolaépítési programjának a középpontjába került. A magyar talaj valóságából, Széchenyi magyar parlagából indult ki. Szerinte nemcsak a jó kultúrpolitikának, de általában mindenféle politikának első alapelve, hogy az eljárási módot ne légüres térben eszelje ki, a világerő se külföldről hozza be, hanem a nemzet nagy életszükségleteiből párolja le. Ez a jó politika, mert ez a nekünk való. E szempontból a kiegyezés korának második felében hanyatlást észlel. A kiegyezés első felében a visszatért emigránsok voltak sok tekintetben a hangadók. Ezek világlátott emberek voltak, de egyúttal ismerték a magyar föld szükségleteit is. Érdekes egyébként, hogy jegyzeteiben külön foglalkozott az emigránsok lelki fejlődésének kérdésével a nagy forradalom francia emigránsaival kapcsolatban, akik régi környezetükből kiragadva megismerik Angliát, Németországot, meglakják a lengyel és ukrán kastélyokat, eljutnak Kurlandba, sőt a Néva partjára, s ráeszmélnek, hogy a világ nincs mindenütt francia kaptafára húzva, s hazatérve viszonylagos távolságból, de annál tárgyilagosabban tudják szemlélni az otthoni dolgokat. Valami hasonlót lát az emigrációból visszatért magyar uraknál is. Ezeket a 80–90-es években újabb nemzedék váltotta fel, amely sem a külföldet, sem saját hazáját nem ismerte jól, csak Budapestet látta, ennek óriási fejlődését bámulta, s elbűvölten azt hitte, hogy a központból mindent el lehet intézni. Ezek is jó hazafiak, derék emberek voltak, de akták között éltek. Szemléletmódjuk eredményeként óriási szakadék keletkezett a hivatal és az ország között. Kifejlődött valami ál-közvélemény, amely mellőzhetőnek gondolta a kapcsolatot a nagy tömegek életszükségleteivel, így indult a vidék élete lassú sorvadásnak. A szemek csak akkor kezdtek kinyílni, amikor az annyit dédelgetett Budapest beleszédült a forradalmi mámorba és az erőtlén vidéket is magával sodorta. A hivatal és az ország közti szakadékba hullott bele többek között a tanyavilág egész problematikája is. Kifejlődött az a felfogás, hogy a tanyavilág problémái akkor oldódnak meg, ha ezt a települési formát, akár erőszakosan is, megszüntetjük.

Kétségtelen, hogy a települési viszonyok sok nehézséget okozhatnak az adminisztrációnak, de ebből még nem következik, hogy az ember van a közigazgatásért és nem megfordítva. Az iskolaügy szervezésénél is jelentékeny

munkatöbbletet nyújt pl. az a körülmény, hogy nálunk aránylag kevés a 3-4-5-6000 lelket számláló, gazdaságilag is teherbíró olyan község, amelynek elemi népiskoláját benépesíteni és fenntartani aránylag gyerekjáték lenne. Az Alföld népességének nem elhanyagolható része azonban a tanyákon szétszórta él. A dunántúli latifundiumok majorjaiban is a cselédség szintén decentralizáltan lakik. Nagy bajt okoznak még a törpe-községek is, amelyeknek lakossága ugyan együvé tömörült, de olyan kicsiny létszámú, hogy egyfelől nem tudja eltartani, másfelől esetleg nem is tudja jól kihasználni tanítóját. A nehézségeket még fokozza, különösen a Dunántúl egyes falvaiban, a lakosság felekezeti megoszlása. Előfordul, hogy egyazon, gyakran törpe községben két templom, két lelkészség, két iskola van. Mindegyik felekezet féltékenyen ragaszkodik a maga birtokállományához, ami viszont megduplázza az egyházi és iskolai kiadásokat. A legnagyobb gondot mégis a tanyavilág okozza.

A nagyobb gond azonban Klebelsberg szemében nagyobb munkára való kötelezettséget jelent, nem pedig a feladattól való megfutamodás jogát. A tanyarendszer miatt nem kesereg, hanem ezt történetileg kifejlődött helyzetnek veszi, s alaptermészetéhez híven hajlandó meglátni az előnyeit is. Inkább elítéli azt a közigazgatási szükkeblőséget és rövidlátást, amely a rendszerhez fűződő óriási érdekeket félreismerve, ennek kialakulását és továbbfejlődését erőszakosan is meggátolni, elgáncsolni igyekezett. «A helyi közigazgatás – Klebelsberg a múlttól beszél – a maga szűk látókörével nem ismeri fel, hogy itt egy hatalmas népmozgalom, egy második honfoglalás indul meg, mely hivatva lesz kipótolni népességünkben a török hódoltság által okozott rettenetes károkat, hanem konokul küzd a tanyaképződés ellen.» Kétségtelen, hogy a zárt település helyett keletkezett szállások, a lakosságnak ez a «szétfutása» nem könnyítette meg a közigazgatás feladatait. Ezért szabályrendeleteket hoztak, hogy a tanyák tűzhelyeit és kéményeit le kell bontani, ablakaikat betömni. Mindenáron azt akarták elérni, hogy a lakosság a telet ne tölthesse külterületi otthonában. «A régebbi magyar közigazgatásnak egy nemzetgyötrő alapelve nyilvánul meg e státútumokban, amely szerint a nép van a közigazgatásért és nem a közigazgatás a népért.» A magyar népi életerő azonban diadalmasan szembeszállt az akadékoskodásokkal: a XIX. század közepétől a világháborúig egyre nagyobb tömegek rajzoltak ki az óriási városhatárokból. «Mennyivel jobb, – fűzi hozzá – hogy kimentek a tanya friss levegőjébe, mintha bejöttek volna Budapestnek gyári füsttől kormos levegőjébe, vagy éppen vándorbotot véve kezükbe, Amerikába emigráltak volna.»

Ahol mások csak szétszórtságot, szervezetlenséget, közigazgatási és egyéb nehézségeket láttak, ott az ő tüzes magyar lelke, történeti tanulmányokon iskolázott elméje, a tanulmányutakon látáshoz szokott szeme csodálatos népmozgalmat figyelt meg. «Nagyszerű dolog folyik, szinte a szemünk előtt: az Alföld tanyavilágának kialakulása, ami semmi más, mint az alföldi községek belterületén szaporodó népességnek földvásárlása vagy földbérlése a török időkben elnéptelenedett külterületeken. Nemcsak népesedési mozgalom ez, hanem vagyonszerzés is, a legtermékenyebb munka, amit magyar ember elvégezhet.» Örül a lelke, hogy most – végre! – utánaemehet iskoláival a tanyai népnek a szállásokra, s drága kincsként az addig elhanyagoltak közé viheti a nemzeti gondolatot, a vallás értékeit, a gazdasági életben való érvényesülés nagyobb lehetőségeit. S a szeretett Alföld, amelynek felvirágoztatása annyi jó magyarnak okozott álmatlan éjszakákat, e réven közelebb jut a boldoguláshoz. A népesség mindig sűrűbb lesz, a gondosan megművelt terület mindig nagyobb. Ha Szegedre vagy Debrecenbe utazik, – s hányszor megtette ezeket az utakat! – a vasútvonaltól jobbra és balra, amerre a szeme ellát, élvezheti és mélységes örömmel élvezi is az új honfoglalás csodáját. Ha a közigazgatás nem tudna megbirkózni az itt reáharuló feladatokkal, annál rosszabb a közigazgatásnak! Igazi régi osztrák szabású aggodalmaskodás ez. Azzal a szemlélettel, amely a kecskeméti határban kéményeket rombolt, tűzhelyeket oltott ki, ablakokat zúzott be, az új országban egyszer s mindenkorra le kell számolnunk!

Amint már láttuk, a részletes terveket, az iskolahálózat elhelyezését még kultuszállamtitkár korában a maga elgondolása szerint megcsináltatta. Mihelyt miniszter lesz, a tervek újból előkerülnek. Az első időben azonban az anyagi nehézségek csak a legszerényebb kezdeményezést, az alapok lerakását engedélyezték. Mégis elkezdte a munkát abban a reményben, hogy nem lesz olyan magyar közoktatásügyi miniszter, aki ezt abbahagyná. A Gondviselés többet adott neki: megengedte, hogy az alapozáson kívül a feladat jelentékeny részét is elvégezhesse.

Nem sokat okoskodik, nem sokat elmélkedik: számára kezdetben vala a tett! Tudja, hogy ezt nem mindig méltányolják nálunk. Egyik alföldi beszédében tréfásan fejtegette, hogy a magyar ember azt, aki jól bírja a szót, «szónok»-nak nevezi, aki csak szemlélődik, hogy a jövőbe lásson, az a «látnok». Már aki valamit akar, az gyanús ember: «akarnok». «Tettnök», «cseleknök» – erre már nincs is szavunk! De akár van megfelelő főnevünk, akár

nincs, cselekednünk kell, le kell küzdenünk többek között a településből adódó nehézségeket is. A keresztény szellemben megújhodott Magyarország kormányzatának össze kell fornia a nemzet nagy életszükségeivel, a magyar vidék igényeivel, hogy eljöhessen a várva-várt feltámadás. Az adott esetben az iskola keresse fel az eddig elhagyatott külterületi népet, vigye magával a tanyai rádiót, a tanyai népkönyvtárat, a tanyai népházakat, a tanyai templomokat. Építsünk utakat, hiszen a tanyaprobléma «jelentékeny részben közlekedési, szorosabban közúti kérdés.» Az utak és közlekedési eszközök segítségével alakítsuk ki megfelelő helyen az iskolakörzetek központjait, mindmennyi kis kultúrcentrumot, nemcsak a tanulók, hanem a felnőttek számára is. Sokat emlegeti a rádiót, amellyel tényleg fel is szerelte iskoláit. Száguldó fantáziájában a rádió révén egész Magyarország átalakul időről-időre valami gigászi méretű tanteremmé.

Joggal érezte a tőle kezdeményezett hatalmas alkotás korszakos fontosságát. Szinte ünnepélyes szavakkal említi: «...ha sikerül nekem, hogy a tervezett módon az általános iskolába járást keresztülvigyem, abban közéleti szereplésem legfőlségebb jutalmát fogom látni.»

Támadás azért ezen a ponton is érte. Még mindig akadtak olyanok, akik az osztrák bürokrácia felfogását magukévá tették, s kifogásolták, hogy Klebelsberg iskoláival meglássítja a tanyás nép falvakba tömörülését. Klebelsberg higgadtan válaszol: «... a száraz valóság az, hogy népiskolák hiányában is azért tanyáján maradt volna a nép, de még egy nemzedéken át megmaradt volna az Alföldön az analfabétáknak az a magas száma, ami majdnem kirekesztett bennünket a komolyan vett kultúrnemzetek sorából s alföldi népünk gazdasági boldogulását is annyira megnehezítette.» A gáncsokkal nem törődve, épített, mert világosan látta, hogy nincs elegendő számú iskolánk. S ami az elődöknek a nagyobb ország lehetőségei mellett minden jó szándékuk ellenére sem sikerült, azt ő rettenthetetlen akarateréjével a csonka, szétdarabolt országban megcsinálta. Elsősorban népiskolai műve tette a szomorúan tragikus trianoni korszakot tényleg azzá, aminek Klebelsberg határtalan optimizmusa elnevezte: az újjáépítés korszakává.

Még egy nagyon fontos szempontot kell előzetesen megvilágítanom: a felekezeti népiskolák kérdését. Az 1926: VII. tc. megalkotója tisztában volt egyfelől azzal, hogy megfelelő állami támogatás nélkül évtizedek mulasztásait a népoktatás terén helyreütni nem lehet, de azzal is, hogy az állami munka

mellett az egyéb iskolafenntartók közreműködésére is égető szükség van. E ponton elsősorban a történeti egyházak segítségére számított. Olyan helyeken azonban, ahol az egyházak vállalták az iskolafenntartást, az állam támogatása mellett megkívánta még a politikai község hozzájárulását is. A törvénytől létesített Országos Népiskolai Építési Alap rugalmas berendezése lehetővé tette, hogy a helyi viszonyoknak megfelelően, esetleg hosszabb vagy rövidebb lejáratú kölcsön igénybevételével, a politikai község és az állam támogatásával történeti egyházaink továbbra is megtartsák fontos szerepüket a népoktatás terén. Semmi sem állt távolabb Klebelsbergtől, mint a minden áron való államosítás. Egyik alapelve volt: «... a nacionalista kultúrpolitika Magyarországon nem mondhat le történeti egyházaink közreműködéséről.» Ebből következik a másik alapelv: «... az állam és a történeti egyházak Magyarországon nem lehetnek az iskolaügy terén sem versenytársak.» Ebből a szempontból az egyébként áldásosnak alig minősíthető magyar felekezeti megoszlásban is előnyt látott: a különböző felekezetek versengve szolgálhatják a magyar kultúra ügyét, s építhetik az ország jövőjét. «Ha többen közös célra dolgoznak, a munkának tervszerű megosztására van szükség, aminek szintén magasabb elvi szempontok szerint kell megtörténnie. A katolicizmus könnyebben megtalálja az utat a latin nemzetekhez, a protestantizmus meg a germán és az angolszász világhoz. A katolikus és protestáns magyaroknak pedig nem a hazai felekezeti fronton kell vetélkedniük, hanem abban, hogy minden egyház a maga módja szerint és a maga eszközeivel mentől sikeresebben szolgálja a maga ügyét.» Tárgyalgosságában annyira ment, hogy még az izraelita vallásfelekezet országos iskolai alapjának is adott államsegélyt, ami politikailag akkor sem tartozott a veszélytelen gesztusok közé. S mivel azt vallotta, hogy a nemzet valláserkölcsei erőinek ápolása egyházi feladat ugyan, de egyúttal nemzeti érdek, még az iskolai hitoktatás költségeihez is hozzájárult, noha ezt általában sajátos felekezeti feladatnak szokták tekinteni, amit az egyes érdekeltek a maguk erejéből kötelesek ellátni.

Klebelsberg politikai iskoláját még az ún. liberális korszakban járta ki. Sokan liberális politikusnak tartották őt mindvégig – ami mindenesetre kissé sommás meghatározás, ő maga – mint láttuk – inkább «középutas»-nak vallotta önmagát, ami talán helyesebb elnevezés. Egyáltalán nem volt ún. doktriner liberális. Különösen egyházpolitikai kérdésekben ítélte el a magyar közelmúlt liberális politikai életének állásfoglalását. Pl. a kilencvenes évek egyházpolitikájáról, amelyet még mint egészen fiatal ember élt át, azt vallotta, hogy «dok-

trinér indokokból táplálkozó folyosó-politika» volt, egy hozzánk elég későn érkezett eszmehullám terméke, amelytől a magyar tömegek távol álltak, vagy a legjobb esetben közömbösen viselkedtek vele szemben. «Nem az ország nagy szükséglete szülte meg a politikai akciókat alulról, hanem az ország készen kapta a politikát felülről.» Hasonló véleménnyel van az iskolák államosításának szükségét hirdető liberális elvről, amelytől akkor sokan a magyarosítás előmozdítását várták. Az akkori egyházpolitika és az iskolák államosítására való törekvés egyébként nézete szerint szoros összefüggésben álltak egymással: mindkét gondolat «a specifikus budapesti atmoszférában, a budapesti sajátos gondolkodásnak megfelelően» tálaltatott a liberális sajtóban a közvélemény elé. Klebelsberg egyik illúziót sem osztotta. Arra még alkalma nyílt, hogy az államosító düh ellen a küzdelmet felvegye. A múltat azonban e ponton is már csak kritizálhatta. «Nem a felekezeti iskolák államosításán kellett volna a fejüket törni, hanem, ha oly nagyon duzzadt az állami kormányzatban a tetterő, akkor el kellett volna menni az iskolátlan falvakba, és követni kellett volna iskolákkal a tanyákra kirajzó népet, vagyis meglévő iskolák elhalászása helyett új állami iskolák létesítésével kellett volna foglalkozni, amely iskolaszervező tevékenység számára szinte mérhetetlen szabad tér nyílt volna.» Ennél nagyobb tévedést – szerinte – el sem lehet képzelni, különösen olyan korszakban, midőn a történeti ország területén legalább 24–30.000 új tanteremre és tanítólakásra lett volna szükség. Közben az államnak mint iskolafenntartónak a terhei alaposan megnövekedtek, az iskolahálózat viszont nem fejlődött tovább. S a liberális iskolaállamosítás politikai szempontból is rossz üzletnek bizonyult, mert különösen a katolicizmust a kormányzattal szemben politikailag átnyomta az ellenzékre.

Klebelsberg csak örült neki, hogy a világháború és következményei ezt a rövidlátó liberalizmust elfűjták. «A mi iskolapolitikai tézisünk – hirdeti felelős helyről – nem az, hogy állami, vagy felekezeti oktatás, hanem: állami és felekezeti oktatás a szerint, amint az ország egyes részeiben a történeti fejlődés, és a helyi viszonyok megkívánják.» Szerinte egy olyan felekezeti legszéttagolt nemzetben, mint a magyar, a leggondosabban kell őrködni a béke fenntartásán. Ennek pedig legfőbb eszköze, ha a társadalom és az állam a történeti egyházakat jelentőségüknek megfelelően minden lehető módon megbecsüli. Viszont ez a helyzet nagyfokú felelősséggel is jár. Amikor pl. a tiszazugi arzén-mérgezésekkel kapcsolatban a falusi lakosság erkölcsi és vallásos

elmaradottságára szomorú fény vetődött, Klebelsberg volt az egyik első, aki felvetette a felelősségre vonó kérdést: «Hol voltak a papok?»

Megértő, mérséklő, kiegyenlítést kereső magatartását a közvélemény jóformán politikai pályafutása kezdetétől fogva számon tartotta. Amikor 1926 közepe táján úgy látszott, hogy a felekezeti egyetértés veszélybe került, a közvélemény – nagyon komoly, jelentős újságcikk formájában – tőle várta a *treuga Dei* létrehozását. S mégis megtörtént, hogy átmenetileg egy alkalommal vád alá került, mint a felekezeti békesség megbontója. A vihart a szegedi bölcsészeti karon szervezett ún. világnézeti tanszékek indították el. A kérdés akkor nagy port vert fel, s nehezen került le a napirendről. Kitérés formájában néhány szóval meg kell róla emlékezmem.

Említettem már, hogy Klebelsberg átszervezte a polgári iskolai tanárképzést: a két budapesti állami főiskolát egyesítve Szegedre helyezte át, s kooperációs kapcsolatba hozta az egyetemmel. Mivel a polgári leányiskolák nem kis százaléka katolikus jellegű, s ezekben nagyrészt szerzetes-tanárnők tanítanak, a főiskola növendékei között aránylag sok volt az apáca, akik egyúttal az egyetemnek is hallgatói voltak. Időközben Klebelsberg Szegedre helyezte át az addig Budapesten működött Apponyi kollégiumot is, a tanítóképző intézeti tanárképzőt. Ismeretes, hogy a tanítóképzők nagyobb része szintén felekezeti, még pedig katolikus jellegű, s ezek között a különböző női szerzetes-rendektől fenntartott tanítónőképzők voltak többségben. Klebelsberg nyomatékosan intette a tanítónőképzőkben működő szerzetestanárnőket, hogy a szükséges képesítést okvetlenül szerezzék meg. Az intellektus következtében szokatlan nagyszámú szerzetesnő tanult az egyetemmel kapcsolatos Apponyi-kollégiumban is. Így az egyetem két érdekelt karán az apáca-hallgatók száma hirtelen erősen felszökött. A többbit már elvégezte a miniszter szervező hajlama.

Láttuk, hogyan osztotta ki Klebelsberg az egyes magyar egyetemek között pl. Heidelberg és Göttinga szerepét. Hasonló felfogással kapcsolta a vidéki egyetemeket az egyik vagy másik történeti egyházhoz. A pécsi egyetem jellegét legalább bizonyos mértékig meghatározta a hozzácsatolt evangélikus teológiai kar, a debreceniét a város kulturális múltján és légkörén kívül a református teológiai kar és a Debrecenbe központosított református tanárképzés, viszont a szegedi egyetemnek felfogása szerint bizonyos mértékig sajátos jelleget adott az apáca-hallgatók feltűnő nagy száma. Természetesen mindez nem annyit jelentett, mintha az egyetemeket mintegy szét akarta volna osztani az

egy-egy felekezeti között, s elgondolása távol állt az állami pénzen fenntartott felekezeti egyetemek rendszerétől. De kétségtelenül jelentette bizonyos irányelvek érvényesítésére való hajlandóságát: pl. Debrecenben «ceteris paribus» szívesebben látta a református jellegű személyi megoldásokat, s talán nem bánta volna, ha a szegedi egyetem inkább katolikus irányban fejlődhetik. Így juthatott eszébe, hogy helyesen és következetesen jár el, ha a szegedi egyetem nagyszámú apáca-hallgatóinak alkalmat ad az ún. világnézeti tárgyakból, még pedig a magyar irodalomtörténetből, filozófiából és pedagógiából, katolikus vallású és szemléletű egyetemi tanárok előadásainak látogatására. Elgondolását talán befolyásolta az a körülmény is, hogy abban az időben mindhárom tanszéken véletlenül református vallású professzor tanított. Megoldásként a tanszékek párhuzamosítását gondolta. A polgári iskolai tanárképzés átszervezésével felszabadult főiskolai tanszékek dotációjára pénzügyileg lehetővé tette az új tanszékek megszervezését. Az igazság kedvéért megjegyezhetjük, hogy a személyi rész megoldását a gyakorlatban nem lett volna ördögösség csendben úgy irányítani, hogy a jelölő urnából a megkívánt személyek kinevezésre alkalmas formában kerüljenek ki. Ez lett volna az óvatosabb eljárás. Klebelsberg azonban a maga elgondolásának helyességében és megtámadhatatlan voltában bízva, a becsületesebb, nyíltabb, de egyúttal veszélyesebb eljárást választotta: cikket írt, s ebben megfelelőnek gondolt megokolással bejelentette a világnézeti tanszékek felállítását. A cikk bombaként csapott bele az egyetemi és a felekezeti közötti békességbe. Az igazság kedvéért ismét hangsúlyoznunk kell, hogy a hivatalos iratok nem tudtak a frissiben szervezett tanszékek világnézeti jellegéről. A miniszter publicisztikai bejelentése azonban éppen elegendő alapot szolgáltatott a nyugtalankodásra. Utólag hivatalos jellegű levelekben a miniszter hangsúlyozta a hivatalos iratok tartalmának döntő jellegét, egyébként azonban változatlanul kitartott álláspontja mellett, s eredeti szándékát keresztülvitte. Erre némi analógiát talált egyes, felekezeti vegyes vidékeken működő német egyetemek statútumaiban, amelyek kimondták, hogy a középs- és újkori történeti, továbbá a filozófiai tanszékeken mindig egy-egy katolikus és protestáns professzornak kell párhuzamosan tanítania.

Az intézkedés szükségességét tárgyi alapon utólag is nehéz lenne megállapítani. Bár a hullámok lassankint lecsendesedtek, az ügy egy ideig még visszajárt, s Klebelsberg, legalább átmenetileg, abba a színbe került, mintha nem vigyázott volna eléggé a felekezeti közötti békére. A protestáns részről felmerült kifogások mintegy összesítve az ORLE miskolci ülésén hangzottak el, ta-

lán nem véletlenül éppen az egyik szegedi egyetemi professzor megvilágításában. Érdemes lesz a kifogásokat és a miniszter kézíratos válaszát röviden ismertetnünk.

A kifogások három pontban foglalhatók össze: 1. Klebelsberg a tiszántúli református egyházkerület előterjesztéseit több ízben nem honorálta, holott ugyanakkor az ország különböző katolikus egyházmegyéiből előterjesztett hasonló kívánságokat meghallgatta, 2. a szegedi egyetemet a miniszter katolizálja, ott világnézeti tanszékeket állít fel, egy helyet kétszeresen tölt be, ugyanakkor viszont a debreceni egyetem ref. hittudományi kara régóta hiába sürgeti a második egyháztörténeti tanszék felállítását, 3. a miniszter a szegedi egyetem klinikáira fiókszárdaakat telepít, ugyanakkor a debreceni egyetemet másodrangúként kezeli.

A miniszter válaszában a világnézeti tanszékekkel kapcsolatban hivatkozik ugyan egyes porosz egyetemek státútumaira, amelyek hasonló intézkedésekre analógiát nyújtanának, de nem kívánja a kérdést elvi alapon nézni, hanem a gyakorlati szempontot tolja előtérbe. Annak idején Trefort rászorította a férfiszertetes-tanárokat a megfelelő képesítés megszerzésére. Most ő hasonló követeléssel lépett fel a szertetes-tanárnőkkel szemben s a cél érdekében jónak látta a szegedi egyetemet ennek megfelelően berendezni. Ezzel nem csinált semmi újat, de különösen nem sértette meg az egyenlő elbánás elvét, mert ahogyan Szegeden honorálta a katolikusok óhajait, éppúgy Debrecenben hozzájárult ahhoz, hogy ott elsősorban református papokat és tanárokat képezzenek.

Egyébként visszautasítja azt a vádat, mintha a szegedi egyetemet katolizálni akarná. Ez a vád a számok világánál önmagában összeomlik. Utal arra, hogy az egyetemen 49 tanszék van betöltve: ezekből 27 protestáns, 21 katolikkal. Minisztersége alatt erre az egyetemre addig kinevezett 34 tanárt: 20 protestánsot és 14 katolikus. Hol lehet itt katolizáló törekvést találni? A debreceni egyetem 48 tanszéke közül 35-ön protestáns, 13-on katolikus professzor ül. Ezek közül Klebelsberg 17-[e]t nevezett ki: 7 katolikus és 10 protestáns. Az igaz, hogy a kért debreceni tanszékekre nem tudott fedezetet biztosítani, viszont csak legutóbb négy új tanszéket kapott az egyetem. Tudománypolitikai okokból ezeknek a természettudományi tanszékeknek volt kénytelen az elsőbbséget biztosítani. Utal arra is, hogy a debreceni klinikák sokkal nagyobb számban és tökéletesebben épültek ki, mint a szegediek: nem

lehet tehát azt állítani, mintha ő a debreceni egyetemet másodrangúként kezelné.

Felhozták azt is ellene, hogy a budapesti Kalvineum nem kapott megfelelő támogatást, holott ugyanakkor a pécsi Maurinum kapott. A miniszter hivatkozik arra, hogy a főváros hasonló intézményekkel bőven el van látva: neki a rendelkezésre álló eszközöket a vidék erősítésére kellett felhasználnia. Szemére vetették még, hogy a gödöllői premontrei nevelőintézet építését bőkezűen támogatta. Klebelsberg ezzel szemben utal Sárospatak támogatására. Végül megemlíti egy valóban hatásos adatot: 1913-ban a történeti országban a református középiskolák 863.504 P értékű állami támogatást kaptak; a csonka országban viszont az ő minisztersége alatt ez a támogatás felszökött évi 1.160.681 P-re.

A pert még utólag is nehéz lenne eldönteni. Mindent összevéve sem a felekezeti érzékenység, sem az egyetemi autonómia szempontjából nem volt megnyugtató a világnézeti tanszékek publicisztikai beharangozása. Viszont kétségtelen, hogy Klebelsberg, noha egyházának leghűségesebb fiai közé tartozott, valláspolitikai szempontból a legtürelmesebb, legmegértőbb jó magyar-nak tekinthető. Mélyen átértézte az összes történeti egyházaink fontosságát, kulturális szerepét, s elvszerű pártatlansággal segítette különösen az iskola-fenntartásban az egyes felekezeteket. Valláspolitikai türelmességét mutatja egyébként az a körülmény is, hogy ezen téren érte a legkevesebb támadás, pedig hosszú időn keresztül jóformán minden ellenzéki újságíró az ő személyén gyakorolta magát a pamflet-stílus kezelésében. Hogy mindig mindenkinek ezen a téren sem tudott eleget tenni, az csak természetes, különösen ha tekintetbe vesszük az e részen megfigyelhető érzékenységet, a fel-fellángoló harci kedvet. Népiskolai akciójával összefüggésben azonban ezen a különben annyira kényes területen sem merült fel vele szemben helytálló kifogás. Pedig a nagy mű létesítésével kapcsolatban száz és százfelé kellett figyelnie, mert jóformán minden eset gondos egyéni elbírálást követelt.

Amint már említettem, Klebelsberg a népiskola-építést, mihelyt erre módja volt, azonnal megkezdte, eleinte persze csak szerény arányokban, inkább a legégetőbb szükségletek kielégítésével. Minisztersége első két évében még nincs rendes költségvetés: a megállapított kezelési kereteket az infláció a legrövidebb idő alatt túlhaladottakká tette. Az 1924/25. első realisnak tekinthető költségvetésben még csak 100.000 aranykorona hitelt kapott. Ekkor fog-

lalkozott a művelődésmentő sorsjáték gondolatával, amelyből mintegy 3.000.000 aranykorona hozadékot várt. 1925/26-ban már igen jelentékeny összeg fölött rendelkezik, amennyiben a rendes évi költségvetésbe beállított 2.320.000 P-n kívül a hasznos beruházásokra szánt összegekből még további 6.960.000 P-re rúgó hatalmas összeget fordíthatott a kitűzött cél biztosítására. 1925. június 22-én terjeszti be törvényjavaslatát a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról. Ebből lett a híres 1926: VII. tc. A javaslat szerint népiskola állítása és építése mindenütt elrendelhető, ahol egy természeti, vagy jogi személynek, vagy többeknek birtokában lévő, legalább másfél, legföljebb négy kilométer sugarú területen (körzetben) szétszórtan vagy tömörülve az utolsó három év átlagát számítva legalább 20 család, vagy mindennapi tanköteles lakik, és valamennyi tanköteles befogadására más iskola nincs. Lehetséges vallásfelekezeti alapon álló iskola szervezése is. Az indokolás rámutat arra a súlyos örökségre, amelyet ezen a téren a kiegyezés kora az utódokra hagyott. Az Alföldön, de egyéb országrészeken is, különösen a nagy uradalmakban kb. feleannyi iskola van, mint amennyire szükség lenne. Nagy bajok mutatkoznak általában a kültelki iskolák körül. A nehézségeket átmenetileg még fokozta a földreform, amely sok esetben a belterületől távolabb létesített új telepeket. Külön kiemeli az uradalmi iskoláknál mutatkozó hiányokat: ezeket az összes szükségleteknek közel egy harmadára becsüli. De nagyon sok iskolára lesz szükség a belterületeken is.

A javaslat elrendeli, hogy minden felépült iskola homlokzatára a következő felirat kerüljön: «Ezt az iskolát a magyar nemzet jövőjébe vetett tántoríthatatlan hitének jeléül állította az ... évben.» Az építés, bármilyen jellegű iskoláról legyen is szó, az állam felügyelete alatt folyik, mert csak csinos és egészséges épületeket szabad emelni.

A költségek fedezésére a legégetőbb szükségleteket számítva az állam egyelőre 25.000.000 arany koronát irányozna elő több évi részletben. Az állami terhet ez alkalommal Klebelsberg az összes költségek 50%-ra kalkulálja: a többit a fenntartók teremtenék elő. A javaslat egyik legfontosabb intézkedése az Országos Népiskolai Építési Alap létesítése, amelyet különböző forrásokból remél táplálni.

Az említett alapba az 1926/27-i költségvetés 1.624.000+4.640.000 P-t, az 1927/28-i pedig 1.500.000+8.500.000 P-t juttatott csak az állam részéről. Bár később kiderült, hogy a polgári és egyházi községek az átlagban 50%-ra

tervezett megterhelést nem bírták, a munka mégis akadálytalanul folyt. Klebelsberg az építkezések menetrendjét már az 1925/26. költségvetéssel kapcsolatban kijelölte: elsősorban a tanyai körzeteknek iskolákkal való ellátását kezdi meg; másodsorban jönnek az iskolátlan falvak; harmadsorban viszont a váltakozó oktatást és a túlsúfolt osztályokat kívánta megszüntetni. A legsürgősebb szükségletet 3400–3500 új tanteremben és kb. félfannyi tanítói lakásban jelöli meg. Eljutott tehát nagyjában a bővös 5000 számhoz, ami annyit szerepelt az építkezést kísérő monumentális agitációjában és beszámolóiban. Ez azonban csak az első, legsürgősebb szükségleteket kielégítő program lett volna. Egy alkalommal, egyelőre még inkább csak általánosságban, arról beszélt, hogy tulajdonképpen 9000 tanteremre és tanítói lakásra lenne szüksége a csonka országnak. A részletes előmunkálatok elvégzése után pontosabb számokkal szolgált: az első 5000-es ciklus után egy második pótprogramról beszél, amely 4619 objektumra terjedne ki, még pedig 3293 tanteremre és 1326 tanítói lakásra. Ezt a számot közvetlenül lemondása előtt közölte a nemzettel. De már előzőleg panaszkodott, hogy az utolsó pillanatban lefogták a kezét: az 5000 objektumnál meg kellett állnia. «Én emelt fővel viselem a magam felelősségét, de viselniök kell a magyar sorssal és jövővel szemben azoknak is, akik a közvéleményben bizonyos atmoszférát kifejlesztettek. A történelem fog közöttünk igazságot tenni.»

Akármennyire szeretett volna is Klebelsberg szent hevében még többet elérni, megállapíthatjuk, hogy a nemzet áldozatkészsége sokat, ez alkalommal valóban nagyon sokat bocsátott rendelkezésére. Az 1928/29. évi költségvetés általános indokolása összegezi az Országos Népiskolai Építési Alap számára addig rendelkezésre bocsátott hiteleket: ezek összege addig 33.260.000 P-t tett ki. Ehhez járult ugyanazon évben még 11.000.000 P, továbbá még 2.000.000 P. 1929/30-ban újabb 950.000 P-t kapott erre a célra. Ez összesen 48.260.000 P-t tett ki. Számítása szerint az 5000-es program teljes befejezéséhez még 1.050.000 P-re lenne szükség, aminek folyósítására Ígéretet kapott. A végső elszámolás igazolta az előzetes kalkulációk reális voltát. Klebelsberg az összes költséget 57–60 millió aranykoronára becsülte, vagyis kereken 66–70 millió P-re. Az 5000 objektum felépítése, beleszámítva a helyi tényezők hozzájárulását is, végeredményben 64.350.000 P-be került, amelyből az állam hat költségvetési év folyamán 48.260.000 P-t vállalt. Az összeg önmagában véve is igen jelentékeny. Az áldozat nagyságát Klebelsberg még külön azzal teszi szemléletessé, hogy összehasonlíttja a kiegyezés korában ugyanerre a célra for-

dított összegekkel. Nagy-Magyarország kereken fél évszázad alatt 1867-től 1918-ig állami és nem állami népiskolák építésére és átalakítására, az állami zárszámadásokból kétségtelenül kiszámíthatólag 39.894.957 aranykoronát, vagyis 46.278.150 P-t fordított. Ez az összeg tehát kisebb, mint a csonka országnak hat év alatt meghozott rendkívüli áldozata! Természetesen ennek megfelelően emelkedett a tanítók létszáma is. 1927/28-ban ez a létszám kereken 17.000 főt tett ki. A következő évben a létszám kb. 18.000. A következő két évben a miniszter már kb. 19.000 tanítóval számol. A végső szükségletet kb. 20.000-ban állapította meg. Klebelsberg népiskolai politikája következtében kétségtelenül elértük, hogy az analfabetizmus a csonka országban már nem volt az a kínzó és szégyenletes probléma, amellyel a trianoni korszaknak nekiindultunk. Általában az ország lakosságának szellemi színvonala – mint már rámutattunk – minden rétegben erősen megnövekedett.

Az építési program keresztülvitelénél kiderült, hogy a tanyavilág mellett a legnagyobb szükségletek három ponton jelentkeztek: Szabolcs vármegyében, ahol az 1920-i népszámlálás adatai szerint 333.683 lakosból nem kevesebb, mint 126.214 volt az analfabéta; Zala vármegyében; Budapest környékén. Maga Pest-megye általában elég rossz állapotban volt, s Klebelsberg már 1926-ig nem kevesebb, mint 450 tantermet építtetett ebben az egyetlen vármegyében. Ekkor a főváros közvetlen környékén még további 247 tanterem sürgős felépítését tartotta szükségesnek. Egyedül Pesterzsébeten nem kevesebb, mint kb. 60 új tanteremre számította a szükségletet. Hasonló állapotokat talált Kispesten is, amelynek lakossága 1900-ban 9804 fő volt, 1920-ban 51.064 fő, iskolái viszont közel sem fejlődtek ilyen arányokban. A Budapest-környéki iskola- és óvodaépítési programot éppen ezért egy kispesti 16 tantermes népiskolai épület felavatásával vezette be.

Az 1926: VII. tc. első szakasza ünnepélyes deklarációval kezdődik: «A magyar nemzet jövőjébe vetett tántoríthatatlan hitéről és életerejéről azzal is tanúságot tett, hogy művelődési színvonalának emelése céljából elsősorban a mezőgazdasági népesség különösen az Alföld tanyai lakosságának gyermekei részére népiskolákat létesít és tantermeket és tanítói lakásokat épít». Kevés törvényből lett annyira valóság, mint ebből. Klebelsberg valóban e törvény alapján írta bele a magyar történelem könyvébe a Trianonban letiport magyarság hőskölteményének legszebb epizódját, a népiskolai akciót. Az utódok, majd ha visszagondolnak e munkára, csak büszkeséggel és meghatottsággal emlékezhetnek meg a nemzet áldozatairól. Az igaz, hogy a pót-program már

nem valósulhatott meg. Még maradt az utódoknak is tennivaló: új épületek emelése, kevésbé alkalmas, sötét vagy nedves épületek kijavítása, esetleg kicserélése stb. Az utódok, mihelyt a körülmények lehetővé tették, szorgalmasan és nagyvonalúan folytatták is a munkát a Klebelsberg-től lefektetett alapokon.

Az iskolaépítés mellett gondja volt Klebelsbergnek a népiskola belső továbbfejlesztésére is. Az új helyzetben felmerült pedagógiai szükségletek biztosítására 1925-ben kiadta az új népiskolai tantervet, amely már célkitűzésében a vallásos, erkölcsös, értelmes és öntudatosan hazafias polgárok nevelése mellett a közvetített ismereteknek a gyakorlati életben való értékesítését is emlegeti. Az új tanterv az állampolgári nevelés mellett a kézimunkára, a testnevelésre, az egészségügyi ismeretek közvetítésére nagy gondot fordít. A régi pedagógiai eszmék és célkitűzések mellett különlegesen hangsúlyozza a nemzetnevelést s ennek keretén belül a gazdasági felemelkedéshez is szükséges céltudatos emberformálás jelentőségét. Még előzőleg, 1923-ban, újrendezte a tanítóképzést: egyfelől megszüntette a régi képzésben oly nagy nehézségeket okozó túlterhelést, másfelől – különösen az 1925-ben kiadott utasításokkal – általában közelebb hozta a tanítóképzést az új népiskolai tanterv igényeihez.

Nagy gondot fordított a kiseddóvókra is. Ezen a téren nem végezhetett ugyan olyan alapvető munkát, mint a népiskolánál, de azért a fejlődésen itt is nagyot lendített. A célkitűzésre vonatkozólag kialakult elvei voltak: a kiseddóvó ne legyen fiókiskola; az ottani pedagógiai törekvések társuljanak a szociálhigiéné körébe vágó feladatok megoldásával. A kultuszminisztériumba berendelt egy gyermekorvost, s általában igyekezett az óvodákat napközi otthonnal és tejkonyhával kapcsolatba hozni. A hasznos beruházásokra szánt összegből a kiseddóvók építésének előmozdítására a népiskolai építésekkel kapcsolatban először 1.160.000 P-t kapott. Ezt az összeget az 1928/29-i költségvetés 1.000.000 P-vel, a következő évi pedig 450.000 P-vel egészítette ki. Számítása szerint az országban 499 új kiseddóvóra lenne szükség. Mivel arra nem volt reménye, hogy ezt mind felépítheti, szokása szerint felállította a sürgősségi sorrendet, amelyet ez alkalommal főleg szociális szempontok határoztak meg. Az új kiseddóvók nagy része Budapest környékére, a főleg ipari munkásokból álló lakosság számára jutott: Csepelre, Kispestre, Pestújhelyre, Rákospalotára stb., ami már önmagában mutatja az egészségügyi és szociális szempont nagyobb mérvű érvényesülését. Egyébként is igyekezett a belső munkát hatósabbá tenni az óvónőképzés továbbfejlesztésével: a kétéves képzést egy gyakorlati év beiktatásával és egy újabb elméleti év hozzáadásával négy évfolya-

mosra tervezte. Az új típusú óvónő a miniszter elgondolása szerint mintegy átmenetet jelentett volna a régi típusú óvónő és az angol nőrsz között. Foglalkoznia kellett pl. a gyermek fizikai ápolásával is. Itt említhetem meg, hogy Klebelsberg nagyon sokat gondolt az iskolaorvosi intézmény megszervezésére. A magyar gyermek miniszterének tartotta magát, s természetesen sokat foglalkoztatták gyermekvédelmi kérdések. Az állam pénzügyei azonban e gondolatának megvalósítását akkor még nem tették lehetővé.

Foglalkoztatta őt a népiskola továbbképző tanfolyama, az ún. ismétlőiskola is. Amikor miniszter lett, az összes ismétlőiskolai tanköteleseknek csak 38,8%-a volt beiskolázva. Négy év alatt, 1926/27-re már 61,2%-ról beszélhetett. Idevágó gondolatai között akadtak nagyon figyelemreméltók. Így pl. a Balaton-menti ismétlőiskolákban a továbbképzést megfelelő fürdőügyi beállítással kívánta megpatkoltatni, amely – elképzelése szerint – «javára válik majd a nyaraló közönségnek is». Általában azonban az ország jellegének megfelelően a mezőgazdasági irányú ismétlőiskolák elszaporítását tartotta fontosnak. További rendkívül nagyvonalú terve volt, hogy az ismétlőiskolák bizonyos részét önálló szaktanítók közreműködésével mezőgazdasági népiskoláká fejleszti. Ezt az iskolatípust már a háború vége felé úgy emlegette jegyzeteiben, mint nagyon sikerült alkotást. Azt gondolta, hogy ennek a népies iskola-fajtának útján a tömegekbe modern földművelési, kertészeti, szőlészeti és borbászati ismereteket lehet bevinni. Kialakult az a terve, hogy egyelőre olyan helyekre megy ezzel az iskolával, ahol legalább 500 ismétlőiskolai tanköteles van: így a tanulólétszám eleve biztosítva lenne. 1928-ban 47 ilyen iskolája volt az országban. Csak ezeknek megfelelő kiépítésére 2.650.000 P kellett volna. A fenti elgondolás értelmében még további 26 ilyen új iskolát kellett volna felállítani, ami ismét 2.620.000 P-t jelentett. Ezeket az összegeket már nem kapta meg, de azért szerényebb keretek között mégis sikerült fedezetet kapnia, amelyből továbbfejleszthette az önálló gazdasági népiskolát, azt az iskolafajtát, amelyre, véleménye szerint, mint népművelési intézményre, igen nagy szükségünk volt.

Programjába beleillett az iskolán kívüli népművelés fejlesztése is. Ezen a ponton ismét kiütközik a falu iránti nagy rokonszenve, amely nála olyan szépen megfért a tudatos városfejlesztési politikával. Már minisztersége elején hangoztatta, hogy nálunk a szabadoktatás aránytalanul többet foglalkozott a városokkal, illetőleg elhanyagolta a falut, s hogy ezt az aránytalanságot már csak azért is helyre kell ütni, mert a falusi lakosság általában hálásabb talaj s

az meg egyenesen nemzetgazdasági probléma, hogy a hosszú falusi téli estét szabadoktatással is hasznosítsuk. Sokat foglalkozott a könyvtárak ügyével. Ezek minisztersége elején a legszomorúbb állapotban voltak, mert anyagukat 1913 óta általában nem frissítették fel. Közben a könyvek nemcsak elavultak, hanem el is rongyolódtak. Ezért örült annyira, midőn 1926-ban Bethlen István támogatásával az iskolán kívüli népművelés céljaira 1.000.000 P-t kapott a pénzügyminisztertől. Ebből elsősorban a népkönyvtárakat hozta rendbe. Egy év múlva – 1927 közepe táján – már bejelenti, hogy néhány nap múlva 1500 népkönyvtár hagyja el a minisztérium épületét, összesen 220.000 kötetben. Ezeket az iskolán kívüli népművelési bizottságok majd szétosztják a városok, falvak és tanyák között. Az akció méreteit ismét csak az összehasonlítás adhatja meg: ez az egyetlen szállítmány 22%-át tette ki a kiegyezési korszak egész népkönyvtári anyagának!

Ha most gondolatban még egyszer végigszaladunk a népoktatás és népművelés terén végzett munkán, Klebelsberg rendíthetetlen optimizmusa megokoltnak tetszik: ennyi gond, fáradozás, áldozat mégsem lehetett hiábavaló! Az alkotó miniszter fantáziájában már kialakult az új Magyarország képe: «Ha ez az egész népművelési akció öt év alatt kiépül – írta még 1926-ban, tehát a végrehajtás kezdetén – és ezek az iskolák egy-két évtizeden belül ontják majd az eddiginél sokkal műveltebb növendékeket, egészen más lesz a magyar munkástömegnek, a magyar közgazdaságnak is a képe, mint ma».

Pedig még nem vagyunk készen! Klebelsberg hatalmas agitációt fejtett ki, hogy a magyar közvéleményt meggyőzze a népiskola továbbfejlesztésének, a nyolc évfolyamos népiskolának szükségességéről. A múlt hiányainak pótlását valahogyan sikerült annyira vinni, hogy a hatosztályos népiskolai törvény végrehajtása biztosítottak volt tekinthető. De megállni nem lehetett. Mire nagy nehézségek között a hatosztályos népiskolát és a hároméves továbbképző tanfolyamot valahogyan megvalósítottuk, a világ művelt államai előreszaladtak s mi, akiknek Klebelsberg elgondolása szerint a kulturális színvonalon maradás egyúttal létkérdés volt, kötelezve voltunk a továbbhaladásra. A miniszter érvként azt is felhossa, hogy egész iskolarendszerünkben általában a négyes tagozat uralkodik; a jövő népiskoláját is így kívánná berendezni, amidőn a nyolcosztályos tanfolyamra egy négyéves ismétlőiskolai tagozat ráépítését tartja szükségesnek. Nem hiszi, hogy a közvélemény a 18 éves korig kiterjesztett tankötelezettséget ne fogadná el. Utal arra, hogy a 21 éves korig tartó testnevelési kötelezettség is minden nehézség nélkül megvalósulhatott.

Legfőbb érve mégis a más államok rendszerével való összehasonlítás. Németországban, amely szerinte is a népoktatás klasszikus földje, már a XIX. század első felében majdnem minden államban megtaláljuk a nyolcéves mindennapi iskolakötelezettséget. Az 1919-i weimari alkotmány szerint «a tankötelezettség teljesítésére elvileg a népiskola legalább nyolc évfolyammal és a hozzácsatlakozó továbbképző iskola szolgál, egészen a befejezett 18-ik évig». Ausztria az összeomlás után szintén áttért erre a rendszerre. Az elszakított Moson-, Sopron- és Vas megyei részeken máris működött a nyolcosztályos népiskola! A környező népeknél megfigyelhető jelek arra intenek bennünket, hogy mi sem állhatunk meg – nem pihenhetünk babérainkon. Románia már «elvben» áttért a hétéves népiskolára, s megpróbálja a végrehajtást. Csehország is foglalkozik a nyolcosztályos népiskola bevezetésének problémájával, s Klebelsberg azt hiszi, hogy a kitűnő osztrák példákön nevelkedett cseh bürokráciának sikerül a reformot még a Felvidéken is keresztülvinnie. A további adatokat egyik 1929-ben közzétett hivatalos kiadványában állította össze, amely a népiskolai tankötelezettségre és szervezetre vonatkozó összes fontosabb európai és amerikai adatokat tartalmazta. Erősen hangsúlyozza, hogy itt nemcsak kulturális, hanem közgazdasági kérdéstről is szó van: a magyar dolgozó tömegek versenyképességéről. Jól tudja, milyen mérhetetlen áldozatokat hozott a nemzet már eddig is csak azért, hogy a múlt deficitjét valahogyan eltüntessük. De a gyilkos kulturális versenyben nincs megállás.

Megállni ugyan nem lehet, de túlságosan sietni sem! Klebelsberg olyan programot dolgoz ki, amely szerint a nyolcosztályos népiskolára való átmenet 12 évig tartana. Ennyi idő elég lesz szerinte a közvélemény teljes megértésének biztosítására és a végrehajtást illető alaposabb felkészülésre, örült annak, hogy a liberális ellenzék, beleértve a szociáldemokratákat is, rögtön melléje állt. Annál jobban fájt neki bizonyos konzervatív körök aggodalmaskodása. Az egyik nagybirtokos barátja pl. attól tartott, hogy a nép fokozott kiművelése majd megdrágítja a napszámot, s a föld jövedelmezősége még tovább csökken. Klebelsberg erélyesen cáfol, sokszor emlegetett argumentumát ismételve: «A termelésben óriási átalakulások előtt állunk; minden testileg könnyebbé, de szellemileg annál nehezebbé válik olyan arányban, amint az ész mindinkább fölébe kerekedik a természetnek. A folyamat most már feltartóztathatatlan... Ha mi tehát népművelődésünket úgy vezetjük, hogy munkaerejüket olcsón odaadó értelmetlen tömegekkel állunk majd ott, amikor értelmes munkásokra lenne szükség, akkor a gazdasági versenyben a kerekék alá kerülünk».

Kifogyhatatlan az érvekben, amikor a nyolcosztályos népiskola gondolatának szélesebb körökben való népszerűsítésével próbálkozik. A gazdasági érv mellé odasorakoztatja a politikait. Hivatkozik arra is, hogy belügyminiszter korában ő volt kénytelen megszükiteni a Friedrich-féle választójogi rendeletet. Ezért utólag is vállalja ugyan a felelősséget, de bevallja, hogy csak időnyerésre dolgozott. Kétségtelen, hogy a magyar tömegek művelődési szintjének és a választójognak egymással összhangban kell lenniük, de a kérdést nem lehet az idők végezetéig a választói jogosultság megnyirbálásával elintézni. Hozzá kell fogni a nehezebbnek látszó, de annál szükségesebb feladathoz: megfelelő módon emelni kell a magyar tömegek műveltségi színvonalát. Elmultak azok az idők, amikor hajuknál fogva előrángatott közjogi kérdésekkel fel lehetett szítani a politikai szenvedélyeket s le lehetett kötni a tömegek politikai érdeklődését. A mai tömegeket szociális, gazdasági kérdések izgatják. Ezeknek átértése azonban nem szenvedélyt, hanem fejlettebb értelmet, alaposabb iskoláztatást kíván. Ha csak formulákkal operálunk, amikor tettekre lenne szükség, felülkerekedik a demagógia. Művelt országokban azonban a politikai paprikajancsikat letessékelik a hordóról.

De nagy hatást vár a nyolcosztályos népiskolától a magyar irodalom javára is. Láttuk, milyen magas véleménye volt Klebelsbergnek a magyar irodalomról, különösen hazafias lírai költészetünkről. Általában meg volt arról győződve, hogy minőségre álljuk a versenyt. A mennyiséggel azonban szerinte baj van, mert nagyon szűkkörű az olvasóközönség. Ha majd a nyolcosztályos népiskola a nemzet nagyobb tömegeit «a sillabizáló emberekből olvasóközönséggé neveli, akkor az erőteljesen fejlesztett népkönyvtárhálózat révén óriási piacot nyer a magyar szépirodalmi könyv».

A legerősebb érve mégis a környező államok törekvéseire való utalás marad. Ott nagyobb anyagi erővel rendelkeznek: nekünk viszont a nagyobb tervszerűséget kell ezzel szembefeszítenünk. Még így is szinte megsemmisíti őt a felelősség érzése, amelyet a lassúbb ütemű munka ajánlásával magára vállalt. Alapjában véve itt is gyorsabban kellene cselekedni, csak – sajnos – nem lehet. Mindezekre való tekintettel valósággal könyörög a magyar közvéleményhez: jól fontolja meg a kérdést, mielőtt állást foglalna. «De már most kérve kérek minden jó magyar embert, ne hamarkodja el állásfoglalását, mert a világszellem a rádiósugarak gyorsaságával nyargal. A Gondviselés nem hagy időt számunkra. Rettenetes volna lekésni arról a gyorsvonatról, amelyen Euró-

pa nemzeti robognak előre egy még beláthatatlan fejlődés hihetetlen távolságai felé».

A nehézségeket pontosan ismerte. Ő tudhatta legjobban, mekkora áldozatokat jelentett már a hatosztályos népiskola megvalósítása. Mégis arra törekedett, hogy a gondolat valóságra váltását legalább egy kerettörvénnyel mintegy szimbolikus módon kötelezővé tegye a nemzet számára. A javaslat benyújtásának előzményeit a következőképpen foglalta össze: «1868. évi december 5-nek hatvanadik évfordulóján mélyen meghatva léptem át a kormányzó úr dolgozószobájának küszöbét, hogy felhatalmazást kérjek ahhoz, hogy a nyolcéves tankötelezettségről és a népiskoláról szóló törvényjavaslatot alkotmányos tárgyalás végett az országgyűlés elé terjeszthessem... Bízvást remélhetjük, – fűzi hozzá – hogy tizenkét további év alatt teljesen meg tudjuk valósítani a nyolcéves népiskolát».

Elgondolása valóban nagyon mérsékelt, vágya hevéhez képest szinte óvatos volt. 1930-tól kezdve 1935-ig a községi képviselőtestületek vagy fenntartók alulról kezdeményezhetik a nyolcéves tankötelezettség kimondását, felülről azonban a miniszternek nincs joga ilyen értelmű rendelettel intézkedni. 1935-től 1940-ig már mindenütt elvben kötelező a nyolc év, a miniszter azonban a gyengébb anyagi erejű községeknek, fenntartóknak felmentést adhat. 1940. szept. 1-je után már ilyen felmentés sem lehetséges. A jól átgondolt terv akkor nem valósulhatott meg Klebelsberg elképzelése szerint, de azért maga a gondolat az 1940-i népoktatási törvénnyel mégis eljutott a végállomáshoz. Közben a Klebelsbergtől elgondolt, de a törvénytárig el nem jutott tervezgetés alapján az ország több pontján, főleg a főváros környékén, tulajdonképpen életbe is lépett a nyolc évre kiterjesztett mindennapi népoktatás, gyűltek a tapasztalatok, amelyeknek a későbbi új törvény megszövegezésénél és végrehajtása során a tanügyi kormányzat jó hasznát vehette. Klebelsberg örök érdeme marad, hogy a népiskola területén végzett korszakos munkája után nem volt hajlandó pihenni, hanem új eszményt állított a nemzet elé. A nyolcosztályos népiskolával kapcsolatos agitáció mutatja legjobban kultúrpolitikai dinamizmusát, amely megállást nem ismerve, egyik feladatról a másikra lendül. Ez a fáradhatatlanság jut kifejezésre hasonlataiban, amelyek gyakran szerepeltetik a gyorsvonatot, az autót, sőt a rádiósugarat.

Külön örömet okozott neki, hogy az új alapokra fektetett népoktatási hálózathoz a legtöbb az Alföldnek jutott. Amikor a szeged-rókusai szimbolikus

ötezredik népiskolai «objektumot» 1930. okt. 25-én felavatta, beszédében ezt a mozzanatot erősen kiemelte: «Nagy történeti igazságtalanságot teszünk jóvá az Alföld népén, a keleti magyarságon, ezekkel a népiskolai építkezésekkel. Hiszen tatártól és töröktől ez a föld és ez a nép szenvedett legtöbbit, és mikor kiűzték innét a törököt, s a kelet szultánja helyett a nyugat őrbirodalmának idegen uralma nehezedett ránk, akkor még tovább is szenvednie kellett az Alföldnek magyarságáért.» Már az egyetemfejlesztéssel kapcsolatban láttuk hogy Klebelsberg, akkor várospolitikai vonalon, a két alföldi egyetem segítségével két európai nagyváros kifejlesztését akarta az Alföldnek biztosítani. A népiskolai ügy rendezésével elsősorban ismét az Alföld népének műveltségbe- li felemelkedését remélte. Az Alföld szerelmese volt, s az Alföld halottja lett.

«Szinte automatikusan következett be az – írja –, hogy ez a mi népisko- lai akciónk alföldi akcióvá szélesült.» Nagyon jellegzetes és egyben hű megá- lapítás. Többször hangsúlyoztuk, hogy problémalátásában nem tudott semmit csak elszigetelten célba venni. Nála mindig a nagy összefüggések domináltak. S lehet-e a kultúránál átfogóbb szempontot elképzelni? Akik őt közelebbről is- merték, előre megjósolhatták, hogy az alföldi kérdések, ha egyszer foglalkozni kezd velük, éppúgy rabul ejtik, mint annak idején a Julián-egyesületi munka- kör, a nemzetiségi kérdés vagy a hadigondozás megszervezése.

Érzelmileg bizonyosan hatott rá, Széchenyi István leghűségesebb tria- noni tanítványára és követőjére az a körülmény is, hogy először Széchenyi lát- ta meg legmélyebben a magyarság és az Alföld élet-halál kapcsolatait. Hivat- kozik is Széchenyi programjára, az Alföld fejlesztésére, mint ez egyik legna- gyobb magyar feladatra. Hiszen ott lakik a legtöbb, a legeredetibb magyar! Klebelsberg is, mint Széchenyi, sokat foglalkozott e nagy darab föld rettentő szegénységével, amely kiáltó ellentétben volt a kihasználatlanul maradt sok lehetőséggel. Klebelsberg idézte fel először Széchenyi óta a legplasztika- kusabban a nagy reformátor álmait az Alföld kulturális és ezzel kapcsolatban gazdasági újjáélesztéséről. Idevonatkozó tevékenysége már nem is agitáció volt, hanem valóságos apostoli munka. Szeged, Szentes, Békéscsaba, Szolnok, Nyíregyháza, Debrecen, a tanyavilág, a kisebb-nagyobb városok és falvak gyakran látták őt körükben tárgyalni, a tennivalót a helyszínen megragadni, ta- nácskozni a szinte kimeríthetetlen, mindig bővülő programról, amelynek vég- ső célkitűzése az Alföld szebb jövője volt... Keresztül-kasul beutazta ezt a vi- déket, hogy a saját tapasztalatai segítsék a magyarság nagy ember- rezervoárjának, a jobb jövő ősbölcsőjének kulturális és gazdasági meg-

hódításában. Elsősorban kulturális munkát végzett, de ebben benne rejtett minden fontosabb sorskérdésünk. Nem szűnt meg dolgozni, hogy a tudás és a szó erejével publicisztikai úton is biztosítsa munkája számára a közvélemény érdeklődését.

A kérdés fontossága Széchenyi óta még megnövekedett: az Alföld jelentősége a trianoni országban még súlyosabbá lett. Az ország földrajzi összetétele, fizikális szerkezete, az országrészeknek egymáshoz való aránya nagy mértékben eltolódott. A csonka ország 93.000 négyzetkilométeréből 42.000; 8.684.000 lakosából 3.860.000 esett az Alföldre. Kimondhatatlanul nagy nemzeti érdekek fűződtek hozzá, hogy az alföldi lakosság felrázása és az egész ország közvéleményének megfelelő irányítása sikerüljön. Nem lokális érdekekről, hanem a magyarság sorsáról volt szó!

Érdekes az az Alföld-kép, amely Klebelsbergben, talán kissé a magyar irodalomtól festett melancholikus Alföld-képek ellenlábasként, tanulmányai, utazásai során kialakult. Nem veszi tagadásba pl. a Petőfi költészetétől népszerűsített Alföld-kép szépségeit, de bevallja, hogy az ő szeme számára e szépségek mögül minduntalan «kikandikál a nagy magyar szomorúság, az Alföld üressége, elhagyatottsága». Klebelsberg a Dunán túl nőtt fel, olyan vidéken, amelyen 37.000 négyzetkilométernyi területet kerekszámban két és fél-milliónyi lakosság kb. 2040 kisebb-nagyobb községben szállt meg. Ezzel szemben az Alföldnek majdnem négymilliónyi népessége valamivel nagyobb területen csak 697 községet szervezett. A török hódítás következtében elváltzott az a táj, amelyen a mohácsi vész előtt a magyarság a legsűrűbben és viszonylagosan a legnagyobb jólétben élt. Békésben valamikor 160 virágzó község volt. A nagy pusztítás után, amely ezt a Kánaánt érte, helyükbe csak 27 támadt fel újból. Ezzel szemben a kb. ugyanakkora Vas megyében a községek száma 292! Az Alföldön Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Hajdú és Jásznagykunszolgán vármegyék területén, amely kb. hétszerese Vas megyének, mindössze 204 községet és 18 várost találunk. A négy nagy alföldi város (Debrecen, Hódmezővásárhely, Szeged, Kecskemét) határa nagyobb, mint egész Vas megye. A szerencsétlenül sikerült vízrendezési munkálatok kiterjesztették a szikeseket s kétségtelenül hozzájárultak a szárazság krónikussá tételéhez. A települési viszonyok a munkát egyáltalán nem könnyítik meg. Az utak nincsenek megfelelően kiépítve. Mennél figyelmesebben nézi valaki a táj arculatát, annál több seb, munkaalkalom, tennivaló tárul fel előtte. S gyógyítani kellett a lelkeket is, amelyekben felburjánzott a szociális elégedetlenség, az úrgyűlölet

és sok helyen a megfelelő vallási gondozás hiánya következtében a szekták alakítására való hajlam is. Mindez benne van abban a «nagy ürességben», amit Klebelsberg emleget. Pedig lenne elég munkaerő! Ezért lesi a legéberebb szemekkel, mozdul-e ez a nagy darab magyar föld. S végtelen örömmel állapítja meg a biztató jeleket. Egyik nyilatkozata élénken festi lelkiállapotát: «Az utóbbi évtizedekben életem legaggodalmasabb órái azok, amikor a háború és forradalmak nyomoraiból csak lassan kiemelkedő Európában az ébredő élet tüneteit figyelem, midőn azt lesem, hogy nem ritkábbak-e az újra nyíló, az újból fészülő élet örvendetes jelei nálunk, mint más országokban, különösen a bennünket környező államokban. Emberek vagyunk, és ezért hangulatunk sokszor hullámozik, de a ránk nehezedő sűrű ködben mindig megvigasztal, ha az Alföld ébredésére gondolok. A szellem ezen a nagy darab földön megmozgatott korábban lomhán maradt tömegeket.»

Alföld-propagandájának egyik legállandóbb, sokszor emlegetett motívuma az Alfölddel történt nagy igazságtalanság, amelynek jóvátételére lelkét feltette. Tragikus darab földnek tekinti, amelynek életéből, az európai kultúra szemszögéből nézve, a török megszállás közel kétszáz évet elrabolt. A további tragikum oka a népesség rendíthetetlen magyarsága volt, amely nem tudott ellenállni 1848 varázsának, s lelkileg nem tudott kibékülni 1887 reálpolitikai szükségességével. A kiegyezéskori kormányok nem támaszkodhattak Kossuth Lajos népére, hanem kénytelenek voltak a nemzetiségi kerületekbe menni mandátumokért, amiknek azután ára volt többek között utakban, hidakban, vasutakban, iskolákban, közintézményekben is! Közben fejleszteni kellett Budapestet: ami erő még maradt, az odaszivárgott. S amikor bekövetkezett az összeomlás, itt maradt ugyan az aránytalanul nagy főváros, de a nemzetestről lehámlottak az intézményekkel telezsúfolt perifériák. A legrosszabbul járt a magyarság elhanyagolt ősi fészke, amelynek a kiegyezéskori bőségszaru áldásából jóformán semmi sem jutott. Most ide kell az erőt koncentrálni!

A feladat olyan jellegű és méretű volt, hogy szinte kihívta egy Klebelsberg-típusú államférfiú tetterjét. Annak idején a ranglétra vége felé elhelyezkedett fiatal Klebelsberg tüzes lelke nem hátrált meg a Julián-egyesület célkitűzésébe foglalt feladat nagyságától. A végső cél az volt, hogy a horvát lakosság tömegei közé szorult magyar szórványokat a magyarság, a magyar életforma, a magyar öntudat számára megmentse. Most jóval nagyobb feladatot vállalt: a legelhanyagoltabb magyar tájból kellett kialakítani a magyarságnak olyan erőforrását, amely átmenetileg pótolja Erdély és a Felvidék hiányzó

energiáit is. Nagy feladat volt, amelynek nehézsége, szépsége és fontossága lelkét valósággal megragadta.

Az előzőkben már alkalmunk volt megfigyelni, mennyi mindent tett a kultúrpolitikus az Alföldért. Megfigyelhettük egyetemi politikájának ismertetése során a két alföldi egyetemnek szánt különleges szerepet. A decentralizáció sürgetésében jórészt szintén az Alföld érdekei vezették: «Mély meggyőződésem az, – írja – hogy az Alföld gazdasági bajainak nem csekély részben abban van a magyarázata, hogy nemcsak népesedésünket, de gazdasági életünket is túlságosan központosítottuk, és ennek következtében népesedési és gazdasági téren vér- és pénzszegénységet idéztünk elő a vidéken, és most ráadásul csodálkozunk is azon, hogy komoly bajok mutatkoznak.» A népiskolai építési akciónak középpontjában, mint láttuk, az alföldi tanyavilág állt. Ezen túlmenően állandóan töri rajta a fejét, hová, milyen iskolákat kellene még az Alföldön építeni. A hangsúly a népiskolán van. Láttuk, hogy a tanyarendszert történeti adottságnak veszi. Meddő ábrándozásnak tartja azon elmélkedni, célszerű települési mód-e ez, vagy sem. Adva van, tehát számolni kell vele! A megváltoztatása sokszorosába kerülne annak az összegnek, amivel a hátrányok kiküszöbölhetők. Hirdeti, hogy az Alföldnek elsősorban nem humanisztikus gimnáziumok kellene, hanem mentől több polgári és főleg mentől több mezőgazdasági népiskola, iparos- és kereskedelmi tanonciskola. Város és tanya: mindkettő egyformán fontos. A lényeges az, hogy mindenüvé az éppen odavaló műveltséget adagoljuk, mert akkor biztosítva van a gyökérverés. «Hogyha pedig egyszer a művelődés tavasza rügyezik és miként a fában, erőteljesen megindulnak a művelődési életnedvek, akkor aztán a művelődés egyszerre rohamossá válik. Ez a kulturális fejlődés belső törvénye.» Jövőt formáló fantáziájában a megnagyobbodott és megsűrűsödött alföldi városok mind megannyi világító tornyokká alakulnak át, amelyek szertesugározzák az áldást fakasztó művelődést: «Minden egyes alföldi városnak művelődési világítótoronynak kell lennie, amely bizonyos sugárkörben, a maga vidékén, az Alföldnek a nemzeti géniusz által reábizott részére a kultúra világosságát sugározza ki. Ha ezek a világítótornyok elég sűrűn vannak, és fényük elég erős, akkor megszűnik az a sötétség, amely századok óta borult arra a nagy darab földre, amely az erdélyi hegyektől a Dunáig terjed».

Akadtak, akik Klebelsberg alföldi akcióját már eleve kárba vezett fáradozásnak nézték abban a meggyőződésben, hogy ezt a szellemi értelemben is szikes földet a kultúra nedvei sohasem járják át. Klebelsberg nem enged: min-

dent meg kell kísérelni, a lehetetlent is, mert a tét igen nagy. Elsősorban az Alföldre való tekintettel életre keltette a Magyar Kulturális Egyesületek Szövetségét (KESz), amelynek feladata volt az iskolák mellé képtárakat, múzeumokat, zenei életet varázsolni, oda pedig, ahol még egy jobb vendéglő, vagy kávéház sem akadt eszmecserére, legalább is kultúrházakat állítani. Még arra is gondolt, hogy az alföldi írókat – genus irritabile vatum! – tömörítse. Élete utolsó heteiben ilyen gondolatoktól forrt agya: évenként kb. öt alföldi író vagy költő első művének kiadására kellene fedezetet biztosítani! Hihetetlen, hogy mekkora erővel tudott ilyen ügyekbe «befeküdni».

A Bethlen-kormányának volt Alföld-programja. Az egyik jeles ellenzéki publicista, aki a «konszolidáció» működéséről nagyon kevés jót mondott, 1928-ban megállapította, hogy az alföldi kérdés irodalma egyre nő. «Szociológusok, kultúrpolitikusok, gazdasági és technikai szakemberek vizsgálják a nagy szfinksz arcukat, amely első pillanatra oly nyíltnak és egyszerűnek látszik, mint maga a tájkép, melyet hordoz, de amelynek, minél közelebb hajolunk hozzá, annál több sebe és rejtélye bontakozik ki előttünk.» Kétségtelen azonban, hogy a programból a legnagyobb részt egyelőre a kultuskormány vállalta: és teljesítette: mintegy előre egyengette a talajt a továbbiakhoz.

A már ismertetett mozzanatokon kívül Klebelsberg az Alföld felemelése érdekében még két külön szervezetet létesített: az Országos Alföldi Bizottságot és az Alföldkutató Bizottságot. Az elsőnek tág körű programja felölelte az összes fontosabb problémákat: a közigazgatási, közlekedési, városfejlesztési, mezőgazdasági, ipari és egyéb kérdéseket, főleg a gyakorlati megoldást tartva szem előtt. A bizottság lelke, mozgatója Klebelsberg volt, kiről Bethlen István joggal állapíthatta meg, hogy tapasztalatai, gazdag ismeretei, fáradhatatlan energiája folytán predestinálva volt arra, hogy az Alföld megoldatlan kérdéseit egyetemes szemszögből is felkarolja és élére álljon egy olyan mozgalomnak, mely egyetemes nemzeti megújulásunk egyik életgyökerévé a magyar Alföld fejlesztését és modernizálását kívánta tenni.» Klebelsberg különösen élete utolsó hónapjaiban egészen rendkívüli méretű agitatórikus munkát fejtett ki az Alföldi Bizottságnak tőle kezdeményezett gyűlésein. 1932. május 29-én Szolnokon beszél a bizottság vándorgyűlésén: kevés a templom, a falu, még a fa is kevés; az Alföld nagy ürességén segíteni kell. Ugyanezen év június 4-én Békéscsabán találjuk. Itt azt fejtegeti elnöki beszédében, hogy annak, aki az Alföld problémáival foglalkozik, a kérdéseket a helyszínen kell tanulmányozni. Nincs veszedelmesebb, mint az olyan intézkedés, amit nem támaszt alá a

személyes élmény, a közvetlen megismerés. Az akta úgy viszonylik az élethez, mint a befőzött gyümölcs a friss gyümölcshöz. Szeptember 5-én Nyíregyházán többek között az Alföldi Bizottság helyi szervezeteinek kérdésével foglalkozott. Szeptember 18-án, már szinte a halál árnyékában, a bizottság szentesi nagygyűlésén beszél frissen, ötletesen: «Mielőtt idejöttem az önök körébe, érdeklődtem Csongrád megye múltja iránt ... ez a vidék a magyar Mezopotámia ... megoldásra vár a vizek hasznosítása ... két fő probléma: a búza és a víz...» Szinte túlárad benne az energia, pedig talán már belopóztak testébe a halál csírái. Mit tudott volna még alkotni ez a csodálatos akaraterő és tehetség, ha idő előtt el nem vétetik tőlünk?

Noha az Alföldi Bizottság is foglalkozott alkalmilag az alföldi élettől felvetett tudományos kérdésekkel, Klebelsberg mégis célszerűnek látta külön kutató szervezet létrehozását. Így alakult meg elsősorban a szegedi és debreceni egyetemek tudósaiból az Alföldkutató Bizottság. Összefüggött nála ez a kérdés az egyetemek speciális feladatköreiről kialakított kedvelt gondolatával. Elgondolásáról egyik cikkében (1931. febr. 8.) a következőket írta: «A múlt év őszen abban a beszédemben, amellyel az újonnan épült természettudományi intézeteket átadtam a szegedi egyetemnek, kiemeltem, hogy az egyetemi szemináriumok, laboratóriumok és klinikák munkateréül, a doktori értekezések és a magántanári dolgozatok tárgyául ne keressünk mi mindig az egyetemes tudományosság köréből vett olyan problémákat, amelyeknek megoldására a nálunk jobban felszerelt és jobban differenciált nyugati egyetemek a sikerre való nagyobb kilátással vállalkozhatnak, és maradjunk meg a saját magyar problémáinknál. Úgy a szegedi, mint a debreceni egyetem, ez a két tiszai egyetem meg is alakította már Alföld-kutató bizottságát, amelyhez most mint egyetlen technikai főiskolánk, a műegyetem is csatlakozott, és így hatalmas szervezetet építünk az Alföld tudományos problémáinak tervszerű kutatására, és meg vagyok győződve róla, hogy ez az a becsületes magyar módszer, amellyel tiszai egyetemeink biztosíthatják maguknak a Tiszavidék népének szeretetét és áldozatkészségét.» Különösen a szegedi professzorok munkájával volt megelégedve: ezek szerinte megértették az új idők intó szavát, s elmélyedtek az Alföld talajának, klímájának, növényi- és állatvilágának tanulmányozásába. Ezt elsősorban a jól kiépített és felszerelt természettudományi intézetek tették lehetővé. A kutatások eredményei majd eljutnak az Alföld könyvtáraiba, s a tanítók révén megismeri azokat a falvak és tanyák népe is. «Végre-valahára az Alföldnek is meg kell ismernie saját problémáit!»

Lehetetlen felsorolni minden alföldi kezdeményezést, amiben benne volt Klebelsberg tevékeny szelleme és buzdító energiája: a szolnoki gabona-tárháztól, a szegedi halastavaktól kezdve a tiszai hajóutakig és terményértékesítésig, ami pl. a szolnoki Tisza-konferencia programján szerepelt. Egy érdeklődési centrumot mégis meg kell külön említenem annak illusztrálására, hogyan tudott Klebelsberg látszólag lokális problémákat világösszefüggésben látni és láttatni. A Duna–Tisza-csatornára célzok, amelynek előmunkálataira a Bethlen-kormány tudvalevőleg jelentős összegeket áldozott, s amelynek létrehozása régtől fogva sokat izgatta Klebelsberg képzeletét is. Ez a csatorna számára nemcsak műszaki alkotás, nemcsak gazdasági érték lett volna, hanem egyenesen nemzeti ügy. Csak a nemzeti közvéleménytől támogatott kollektív vállalkozásként gondolta megvalósíthatónak. Hallgassuk csak meg, micsoda földeket kalandoz be képzelete, hogy a csatorna jelentőségét kellő összefüggésben világítsa meg. «A budapesti—szegedi közút korántsem tisztán magyar útvonal, hanem kiegészítő része a London-, Konstantinápoly-, Aleppo-, Kalkutta- vagy fokvárosi autóútnak. Ugyanígy a Duna–Tisza csatorna sem lenne külön víziút, hanem a közlekedési világpolitikának egy másik nagy útja, amely az amerikai Közép-Nyugat nagy tavaitól a Szent Lőrinc-folyón, az Atlanti-óceánon, a Rajnán, Majnán, Dunán és Tiszán át vinne a Fekete-tengerig.» A további fejtegetésekben rámutat, hogy a németek építik a Majna-csatornát, az Unió és Kanada pedig a Szent Lőrinc-folyó csatornázásával lehetővé teszik mély járatú tengeri hajóknak is a manitobai búza hazájába való közvetlen eljutást. Ez a vízhálózat a manitobai búza értékesítését annyira megkönnyíti, hogy az leverheti a mi legdrágább kincsünket, a Tisza-vidéki búzát. A Duna–Tisza-csatorna megépítése tehát a magyar búza versenyképességét is jelentené! A földteke túlsó feléig kell követnünk Klebelsberg elgondolásait, hogy semmi kételyünk ne maradjon a csatorna életbevágó fontosságát illetőleg. De a messzeségből is visszakanyarodik az imádott Alföldhöz: végre is a csatorna elsősorban az Alföld népéé lenne: «Minden értékes nép szentnek tartja a haza földjét és szent az a munka is, amely magát az ország felületét, földrajzi szerkezetét gyökeresen átalakítja. A Duna–Tisza-csatorna kiásása mélyen vágna bele a haza földjébe és pedig legmagyarabb részébe, az Alföldbe.» Így éledtek újra, formálódtak át lelkében Széchenyi halhatatlan víziói az Alföldről elsősorban annak következményeként, hogy nála «a tervszerű tágitás» elve alapján a kulturális problémából okvetlenül ki kellett bontakoznia az Alföld egész problematikájának.

VIII. fejezet

Klebelsberg művészettörténeti és esztétikai tanulmányai. – A városrendezési problémák iránt való állandó érdeklődése. – A művészet nemzeti hivatása. – A magyar művészetnek egyik fontos feladata a magyar igazságnak a maga sajátos eszközeivel való hirdetése. – Klebelsberg művészetpártolási elvei: a takarékosagra való törekvés és a művészi pártküzdelmek fölé emelkedés kötelezettsége. – Támogatni kell minden tehetséget, de nem szabad beleavatkozni a művészeti irányok harcaiba. – Fontosabb építkezései. – A város és a falu sajátos esztétikája. – A szegedi Templom-tér. – A szobrászat és festészet szerepe Klebelsberg építkezéseivel kapcsolatban. – A szegedi Nemzeti Emlékcsarnok. – Az Új Magyar Képtár. – Külföldi kiállítások. – Klebelsberg és a magyar zenekultúra. – Zenei jutalmak és pályadíjak. – A szegedi orgona. – Színházpolitika: a Nemzeti Színház kérdése. – A vidéki színház megsegítésére irányuló tervek. – A szegedi szabadtéri játékok.

Az ifjú Klebelsberg keménytablás füzeteiben s egyéb jegyzetei között feltűnően sok művészettörténeti, főleg építészettörténeti feljegyzést találunk. Nem hinném, hogy az adatgyűjtéssel valami különleges célja lett volna. Ilyesmiről sehol sem szól. A nagy szorgalom, majdnem mohóság mögött csak tudásvágy és a szép szeretete rejtőzik. Az élete legutolsó idejében keletkezett feljegyzésekben ismét sűrűbben előbukkannak a művészetre vonatkozók. Ez alkalommal is dominál az építészet, főleg a barokk. De arra vonatkozólag megint nem találunk semmi támaszpontot, volt-e a tudásvágyon és műélvezésen kívül még más célja is az anyaggyűjtéssel. Sokat utazott, s már korán emlegette, hogy megtanult látni. Gyér útijegyzeteiből nyilvánvaló, hogy a művészi emlékek tanulmányozására lehetőleg jóelőre alaposan felkészült. Érdekelte a szobrászat, a festészet, de utazásai során ismét és ismét az építészet alkotásai jelentették számára a legnagyobb élményt. Irodalmi munkásságában a sok mű-

vészeti ismeretanyagból aránylag keveset értékesített! Két olyan beszéde, illetőleg előadása volt, amelyekben bővebben kitért művészettörténeti problémákra. Az egyik a Történelmi Társulat elnöki székéből 1922. november 30-án elmondott elnöki megnyitója, amelyben összefoglalta a folyamatban lévő művészettörténeti kutatásokat, s főbb vonásokban vázolta a további teendőket. A másik a római egyetem aulájában 1927. március 16-án tartott előadása, amelyben részletesen szól az olasz művészetekről, elsősorban az építészetről és az e téren megállapítható magyar–olasz kapcsolatokról. Egyébként azonban főleg kultúrpolitikájának művészetpártoló része árulta el legjobban felfogását a művészeteknek a nemzeti életben való szerepéről. A következőkben Klebelsberg művészetpolitikájának csak a legjellemzőbb vonásait próbálom röviden összefoglalni.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy az ő szemében mindig minden téren a legfontosabb volt és maradt a tett. A történelmi tanulmány, az elmélkedés csak erőt és ihletet adott az alkotó munkára. A kultuszminiszterséget megelőző hivatali életében csak kevésszer nyílt alkalma rá, hogy művészeti problémákkal, mint gyakorlatilag megoldandó feladatokkal találkozzék. Ha mégis előfordult, rögtön megfelelő távlatot tudott adni a pillanatnyi feladatnak. Egész fiatalon, mint miniszterelnökségi tisztviselő, hivatalból foglalkozott a millenáris emlékművek pénzügyi fedezetének kérdésével. Aránylag nagyon szerény szerep, már ami a művészeti részt illeti. Klebelsberg előtt azonban távlatokat nyit. Schulek akkor építette a Halászbástyát. Hauszmann a királyi várat; Stróbl ugyanakkor mintázta a várbeli Szent István-szobrot. «Együtt álltunk – emlékszik vissza évtizedek múlva – Tarkovich államtitkár szobájában annál a másodemeleti ablaknál, ahonnét mint hatalmas körkép tárul elénk a főváros. Ott volt Hazai István, a korán elhunyt művészelkű titkár, Hauszmann, Schulek és Stróbl; arról álmodtunk, hogy a budai várhegyből magyar Akropolist alkotunk.» Mennyire jellemző rá ez a magyar Akropolis-gondolat!

Művészet iránti érdeklődésével függött össze szinte rendkívülinek mondható, majdnem szenvedélyszámba menő hajlama a városrendezési problémák tanulmányozására. Aki nem látta a párisi városrendezésre, vagy a Mussolinitól kezdeményezett Róma-tervekre vonatkozó hatalmas anyaggyűjteményét, állandóan szaporodó jegyzeteit, az el sem tudja képzelni, mekkora munkát tudott belefektetni az ilyesfajta tanulmányokba. Persze a Parist és Rómát illető érdeklődés mögött magyar városok városrendezési problémái húzódtak meg, közöttük a legkialakultabb formában Budapest és Szeged jövőbeli tündé-

ri víziója. Mennyire tudott haragudni a Budapesten összeszámlált, sokszor a város legszebb pontjait eléktelenítő csupasz tűzfalakra! De a város mellett ott volt még a falu, aminek sajátos esztétikai problémáival épp olyan gonddal tördődött. Érdekelte a budapesti Operaház, de nem hanyagolta el azt sem, hogy a falusi kultúrházaknak meglegyen a gramofonjuk a hozzávaló lemezekkel együtt. S amennyire szívén viselte a szegedi «Márkus-tér» sorsát, annyira tördődött azzal is, hogy minden tanyai iskola a maga nemében, a maga hivatásához mérten ne csak hasznos, hanem szép is legyen.

Klebelsberg művészetszemléletében uralkodott a szociális oldal; a művészet az ő szemében elsősorban szociális jelenség. Ez a szociális esztétika azután a nemzetformáló, a nemzeti újjászületést a kulturális vonalon irányító politikusnál megfelelő vetületet kapott: a művészet szükségszerűen előkelő helyhez jutott most már az államférfiu tervei, sőt eszközei között. A művészetnek nemzeti hivatása van, a művészek a maguk módján ugyanazt a szolgálatot tehetik a tönkretett magyarságnak, mint akár a legnagyobb tudósok vagy államférfiak. Felfogásának ezt a részét érdemes lesz néhány nyilatkozata alapján közelebbről megvilágítanunk.

Klebelsbergnek – egyébként teljes joggal – igen kedvező véleménye volt nemzetközi összehasonlítás alapján is a magyar művészetek színvonaláról. Úgy látja, hogy művészetünk egészséges: sok az érett tehetség, még több a kibontakozásban lévő, szárnyalni készülő ígérlet. «Ha van nemzeti életünknek erőtől duzzadó része, úgy kétségtelenül művészetünk az, és iszonyatos lenne az én felelősségem, ha megértésem vagy erélyem hiányán múltnék, hogy a magyar művészet is megkapja azt a támogatást, amelyre szüksége van, hogy itthon szebbé, nemesebbé és gazdagabbá tehesse a magyar életet, kinn pedig hirdesse a tehetség erejével a magyar igazságot.» Világos beszéd! Nem titkolja el, hogy a magyar művészet nagyszerű teljesítményeit politikai vonalon is ki akarja aknázni. Ezt a gondolatot ismételten s talán még érthetőbben kifejezésre juttatta. Ezzel próbálta a közvéleményt is a művészetért hozandó áldozatok szükségességéről meggyőzni. «Nem szabad megengedni, hogy hatalmasan nekilendült művészeti életünk szárnyalása a mostani nehéz viszonyok között megtörjön. Csodálatos ez a mi művészi életünk. Irodalmunknak nagy múltja van, de művészeti téren a negyvenes évekig jóformán csak művészekről lehet beszélni magyar földön, de magyar művészetről nem és mégis a nyolc utolsó évtized elég volt ahhoz, hogy Munkácsy, Paál László, Székely Bertalan, Lotz Károly, Benczúr, Liszt Ferenc és Erkel, Stróbl Alajos és Zala, Ybl, Steindl és

Schulek kifejlődhessenek... Vajha felismerné a nemzet, hogy az a «Nem, nem, soha», amit a magyar művészet a formák, színek és hangok nemzetközi nyelven kiált oda a nagyvilágnak, az nagyon hangos és messzire hallatszik.»

A nehéz viszonyok nyomasztó hatását szerinte csak állami támogatással lehetett megfelelő mértékben enyhíteni. Klebelsberg tisztában volt azzal, hogy a művészet, különösen a csonka ország szűkre méretezett életlehetőségei között, nem lesz majd valami magától tenyésző vadvirág, hanem különleges gondozásra szorul. Elborong a gondolatom, hogy Dürer annak idején valószínűleg a megfelelő környezet hiánya miatt lett magyarból a német művészet világnagyságává. «Az idegen nemzetek négyzetre emelik kiválóságait, mi magyarok gyököt igyekszünk belőlük vonni.» A művészetnél a gyökvonás a mi körülményeink között nagyon egyszerű művelet: elég lesz a támogatást megvonni. Pedig a takarékosagra való hivatkozással nem lehet mindent elintézni! Klebelsbergnek általában az a gyanúja, hogy a takarékoság hirdetőiből nagyon sok esetben nem is a hazafiúi aggodalom vagy a kincstár érdekeinek átérvése beszél, hanem az öntudatlan kultúriszony.

Kétségtelen, hogy a pazarlás vádját elsősorban a művészetpártolással kapcsolatos kiadások zúdították Klebelsberg fejére. Ezen a ponton olyan könnyű bizonyos szemléletmóddal megállapítani a feleslegességet. Klebelsbergtől éppen ez a szemléletmód állt legtávolabb. Egyik méltatója találóan jellemzi a művészetpolitikus Klebelsbergét vérbeli renaissance embernek, akinek elgondolásában az állam, mint a renaissance-fejedelmek és főpapok utóda művészeket foglalkoztat, műalkotásokat rendel, eszméket, ad s a művészi alkotásban szinte ő maga is lelkileg részt vesz. Azt is emlegették, hogy a Mediciek korában kellett volna születnie, amikor szabadabban elégíthette volna ki művészetpártoló szenvedélyét. Ez mind igaz, de az igazsághoz még hozzátartozik annak megállapítása is, hogy Klebelsberg alapjában véve nagyon takarékos mecénás volt: minden fillért, amit erre a célra adott, gondosan megforgatott, s végeredményben az esetek túlnyomó részében igen szerény eszközökkel produkált feltűnően szép eredményeket. A be nem avatott azt hitte, hogy ilyen szépet csak nagy pénzfecsérléssel lehet létrehozni. Kénytelen vagyok egy koronatanút idézni. Glattfelder püspököt, akivel együtt közösen építette Klebelsberg a szegedi Templom-teret. Az építető-társnak, aki maga is oly sok alkotást hozott létre életében, módjában volt mindent látni, mindent ellenőrizni; összehasonlíthatta az eszközöket az elért eredménnyel, tárgyilagosan megformálhatta véleményét a miniszter módszeréről. «Szerény eszközök birtokában

nagyot alkotni – írja – ihletett művészet kiváltságos szerepe. S ily feladatot valósított meg Klebelsberg az ő tudományos és kultúrpolitikájának szolgálatában. Nem az iskolák száma, nem a rendeletek tömege, nem a szellemi élet országújtára terelt tehetségek jelentik az ő miniszterkedésének értékét és tartalmát, hanem hogy mindehhez lehetőséget oly időben talált, amikor a magyar megélhetés legegyszerűbb feltételeiért volt kénytelen nap-nap után küzdeni. S hogy eredményeiben sokszor több volt a találékonyosság, mint a pénz, azt nem egyszer elfeledték vagy letagadták, de ez volt Klebelsberg Kunó elhivatottságának legerősebb bizonyítéka.» Kiegészíti ezt a tanúságtételt a szegedi egyetemi építőbizottság egyik olyan tagjának nyilatkozata, aki benne élt a gazdasági életben, s aki hivatásánál fogva a legpontosabban tudhatta, hol kezdődik pl. egy építkezésnél a pazarlás. Tanúként hívja fel az egész ország közvéleménye előtt az építőbizottság valamennyi tagját annak bizonyítására, hogy «Magyarországon még soha nem építettek olyan fillérekre menő takarékos-sággal és sohasem hoztak létre viszonylag csekély eszközökkel olyan művészi és kulturális értékeket, mint a sokat emlegetett szegedi Márk-tér tájékán.»

A takarékosagra való törekvés mellett, amely ritkán szokott a művészetpártolás velejárója lenni, még egy feltűnő jelenség állapítható meg Klebelsberg művészetpolitikájában: a pártatlanság, pontosabban a művészeti pártküzdelmek fölé való emelkedés. Ez is nagyon ritka gesztus a művészetpártolás történetében. A miniszter, akinek minden művészeti ágra és irányra vonatkozólag tanulmányai és ízlése alapján nagyon határozott esztétikai hitvallása volt, a művészetpolitikában nagy mérséklettel, ritka bölcsességgel mondott [le] a maga ízlésének érvényesítéséről s elvként állította maga elé az összes tehetségek pártolását, bármilyen művészeti irányhoz tartozzanak is. A legnagyobb értékek közé számította a művészi szabadságot! Volt ebben az állásfoglalásban valami a tudomány és művészet legbelsőbb, legtitkosabb életfeltételeit pontosan ismerő szellemi ember szakszerűségéből, de volt a felelős állásban lévő politikus lelkiismeretességéből is. A szakember, a történeti folyamatok ismerője nagyon jól tudta, hogy különösen a művészetek birodalmában a jelen forradalmárai nagyon gyakran aránylag rövid idő alatt klasszikusokká lehetnek, a politikus meg szinte erkölcsi problémát csinált abból, hogy az állam pénzén semmiképpen ne avatkozzék bele az egyes irányzatok harcába, amelyet végeredményben nem az államnak, hanem az időnek kell eldöntenie. Nagyon jól tudta egyébként tanulmányaiból azt is, hogy az ilyen beavatkozással alaposan mellé lehet fogni. Neki magának – mint említettem – igen határo-

zott esztétikai elvei voltak. A festészetben pl. kategorikusan nem szerette a futurizmust és kubizmust. Már azt is gyanúsna találta, hogy a modern festészet előharcosai olyan gyakran nyúlnak a tollhoz, hogy irodalmilag bizonyítsák irányzatuk helyességét. «Az igazi művészetnek nincsen szüksége az ilyen esztétika-irodalmi tolmácsolásra, az közvetlen fordul a szemhez és a szépség erejével kell, hogy kapacitáljon.» Az sem tetszett neki, hogy ez az irány újfajta társadalmi morált és újfajta műveltséget akar hirdetni a jóság és a szépség örök eszményei nélkül. Épp így nem szerette pl. az atonális zenét. Megengedte, hogy a zeneelmélet tudósa a kompozícióban, a részletekben, a fordulatokban, az instrumentációban a szakember szemével különleges értékeket talál, a muzsika hivatása azonban szerinte mégsem az, hogy elemzési alapot adjon a zenetudósoknak, még az sem, hogy «a dekadens ember laza idegszárait mesterségesen felhúzza»: a zenének szerinte az egészséges emberek százezreit kell gyönyörködtetnie. De azért nem jutott volna eszébe művészetpolitikájában a maga ízlésének érvényesítése. Ezen a ponton ellenállt minden esetleges rábeszélésnek. «Konzervatív barátaim közül többen kérdezték, ... miért nem léptem fel hatalmi eszközökkel az irodalmi és művészeti modernizmus ellen? Azért nem, mert hiábavaló lett volna, mert a szellem története világosan mutatja, hogy valahányszor az állam hatalmi eszközökkel akar beavatkozni irodalmi vagy művészeti vitákba, a kísérleteknek sorsa kudarc lett és nevetségbe fulladt. A szellemi világban az állam szükségképpen brutális kezétől érintetlenül az erősebb gondolatnak kell szabadon győznie.» A jogosság kérdését nagyon egyszerűen intézi el. Más az, ha valaki a saját pénzéből mecénáskodik és ismét más, ha az állam pénzén kultúrpolitikát, illetőleg művészetpolitikát csinál. A magánmecénás a maga pénzével úgy rendelkezik, ahogyan neki tetszik, olyan képeket rendel, amiket szívesen akaszt fel szobáiban. Ha éppen eszébe jut, az ablakon is kiszórhatja a pénzét. A kultúrpolitikus azonban közpénzekkel sáfárkodik. Tudnia kell neki, hogy az ízlések megoszlanak, azt viszont nem tudhatja, hogy a jövő esztétikai mérlegén a jelen alkotásai milyen súlyt jelentenek. Tehát már csak ezért is vigyáznia kell.

A mondottakból már nagyon könnyű lesz elvonni Klebelsberg gyakorlati művészetpolitikáját: támogatni kell minden tehetséget, de nem szabad beavatkozni a művészeti irányok harcaiba. Mennyire jellemző ez ismét az ő rugalmas, hajlékony, megértő egyéniségére! Rámutattunk már más viszonylatban is, mennyire megérezte, hogy a világ nem állt meg, fejlődik s a politikusnak egyik első kötelessége a fejlődés szükségleteihez való alkalmazkodás.

Ami él, azzal számolni kell, attól elvszerűen elzárkózni tehát a művészetben sem lehet. A furcsa szertelenségektől irtózott, de ezekben is megsejti a megváltozott világszellemet, amely szerinte «láthatatlanul érezteti a maga feltartóztatatlan hatását építészetben, festészetben, szobrászatban, szépirodalomban, szellemi tudományokban és természetesen a zenében is.»

Már utaltunk rá, hogy Klebelsberg előzetes tanulmányai során a legtöbbit az építészettel foglalkozott. A gyakorlatban is az összes művészetek közül az építészethez fűzte a legbensőbb kapcsolat. Nemcsak azért, mert sok épületet emeltetett. Vannak építtető, akik az egészből csak az anyagi részt látják. Klebelsberg együtt épített a pallérokkal, a szakiparosokkal, az előmunkásokkal, sőt a napszámosokkal. Űn. passzionátus építtető volt. Amint tudománypolitikájában munkatársnak tekintett minden tudóst, sokszor még az egészen fiatal tudóspalántákat is, a művészetpolitikát és művészetpártolást is – bármilyen nagy nehézségek ellenére – elvszerűen együtt csinálta az érdekeltekkel. Ezt élete végén egyik cikkében, mint műhelytitkot, a nyilvánosság előtt is kifejtette: «Hogy a tudomány- és művészeti politika meddsőségre ne legyen kárhóztatva, annak egy a titka. A miniszter vagy más művészeti politikus ne akarjon több lenni, mint primus inter pares, aki együtt dolgozzék a művészekkel, írókkal, tudósokkal, iparkodjék őket megérteni, iparkodjék hozzájuk emberileg és barátilag közeledni, hogy kifejlődjék köztük az a kapcsolat, amely nélkül a magas műveltség világában nincs termékeny működés.» Ezt az összeműködést Klebelsberg olyan pszichotechnikával csinálta, hogy a különböző foglalkozásúak mindegyike magát tarthatta a miniszter érdeklődéséhez legközelebb állónak. Egyik építészmunkatársa pl. meg volt arról győződve, hogy Klebelsbergnek a legnagyobb lelki felüdülést az építészekkel való közös munka jelentette. Ebben lehet valami igazság. Aki látta őt szinte eksztatikus lélekkel ébren álmodozva tervezni, a terveket végigvizsgálni, akinek alkalma volt az építőbizottságokban mindenre kiterjedő figyelmét megbámulni, aki építkezés közben az állványokon fűrgén mozgó fáradhatatlan minisztert – mintha vasból lett volna – követhette, aki vele együtt járt az új épületek termeiben, folyosóin, az árkádok alatt, amikor a már befejezés előtt álló alkotás minden részletének külön örült, s szinte önfeledten ujjongott, ha valami különlegesen szépen sikerült, az ezt a látványt soha el nem felejtí. Ilyenkor valóban a minden szép, célszerű, hasznos alkotásért rajongó renaissance-embernek szinte korszerűtlen benyomását keltette.

Sokat, nagyon sokat épített. A nagy rombolás, veszteség után sokat kellett pótolni, restaurálni. Nem hiába tartotta az egyébként olyan sok megpróbáltatást reánk zúdító trianoni magyar történetszakaszt az «újjáépítés» korának. A szegedi és debreceni egyetemi épületek, a svábhegyi csillagvizsgáló, a tihanyi élettani kutatóintézet, a gödöllői és a sárospataki gimnáziumok, a sok új leányiskola, a még több polgári iskola, az ötezer népiskolai objektum, a fedett-uszoda s még annyi más: felsorolni is sok lenne. Halvány képet adott, nem a munkáról, csak az eredményekről a halála után rendezett kiállítás. Életre hívta a XII. nemzetközi építő-kongresszust, amelyen a saját építkezéseiről és általában az építetű munka fontosságáról beszélt. Nagy gondja volt a restaurálásokra. Helyreállította a Nemzeti Múzeum remek palotáját, restauráltatta a barokk építészet remekét, tíz egyetemi templomot – ezt a munkát Csernoch János a templom szószékéről köszönte meg a miniszternek – helyreállította a budai Szent Domokos tornyot s a romladozó vidéki emlékek egész sorát, az ócsai református templomtól az egri minoriták finom templomépületéig. S még mi mindent tervezett! Nagyon bántotta, ha valami értékes emléket elhanyagolt állapotban talált. Külön foglalkozott pl. a diósgyőri és a visegrádi romok rendbehozásával. Számon tartotta, hogy Visegrádon a Salamon-tornyon kívül van még egy másik rész is, fent a fellelegvárnál, az erdőben elrejtve, egy kaputorony, ami talán megmenthető lesz...

Az egyes építkezésekkel kapcsolatban mindig egész megoldásokra törekedett, vagyis a környezet szemmel tartásával város-szépészeti szempontból is harmonikusakat akart alkotni. Szinte sértette a szemét, ha egy-egy csendes vidéki város utcájának hangulatát valami «dicsekvő» épület elrontotta. Különösen rosszul érezte magát, ha ez az épület még hozzá valami álmagyaros, szecessziós, színes csempeberakásokkal súlyosbított ízléstelenség volt. Az ő épületei elvszerűen úgy készültek, hogy kedvezően fejlesszék tovább a város esztétikai képét. Általában fontosnak tartotta, hogy «fejlődő városaink rendezési tervei-be az esztétikai gondolatot is belevigyük». Ha már a budapesti tűzfalakon nem segíthetett, és csak utólag önthette szavakba felháborodását azon, hogy a várbeli honvédszobor mögül lebontották a Marczibányi-házat, s helyébe – a tér harmóniáját tönkretéve – többemeletes bérkaszárnát emeltek, legalább ott állt résen, ahol tehetette: a vidéki városokban. Az építkezéseknek az ő elgondolása szerint nemzeti művekké kellett nemesedniök. Általában az volt az elve, hogy a kultuszárca építkezései mindenütt illeszkedjenek bele a városok környezetébe és szellemébe: Egerben pl. barokk- és rokokóstílusban, Esztergomban – a

bazilikára való tekintettel – neoklasszikus stílusban ajánlatos szerinte építkezni.

A városok mellett éppúgy gondolt a falvakra, mint ahogyan a nagy-művészet mellett pártfogásba vette a népművészetet. E szempontból sokat mond a mélyreható gondoskodás, amellyel a falusi iskolák építkezésére felügyelt. Bölcsen tudta, hogy az iskolának, a legtöbb esetben a templom után a falu legnagyobb épületének, egyúttal a módosabb gazdák házépítéseiére is rendszerint nagy a hatása. A kilencvenes években pl. a népiskolai szabványtervek a ház széles oldalát fordították az utca felé, s azonnal ez lett a falvakban az «előkelő» építkezés, pedig nagyon megbontotta, sokszor el is csúfította az utcák addigi képét. Klebelsberg ügyelt rá, hogy az új iskolák ezúttal jobb mintát adjanak, s megbízta a tervezőket, hogy művészi módon használják fel az egyes vidékek házépítkezéseinek nemesebb motívumait. Különösen annak örült, hogy az annyira utált tűzfalakat sikerült eltüntetnie. Iskoláinak teteje kissé felmagasodott, s a belépés az épületbe mindig kis bolthajtásos tornácon keresztül történt. Az igaz, hogy ez a megoldás valamivel többbe került, de azt remélte, hogy ennek révén majd korrigálni tudja azt a faluképet, amit a kilencvenes évek «pallérstílusa» alaposan elrontott.

Összes építkezései közül nagy arányai mellett művészileg is az egyik legsikerültebb volt a szegedi Templom-tér. Itt az építőművésszel, Rerrich Bélával együtt kereste és megtalálta az Alföld «monumentális» építőanyagát, mely az ott annyira hiányzó terméskövet pótolhatta: a Klinker-téglát. Maga, Klebelsberg az épülettömböt úgy emlegette, mint a magyar tervszerűségnek és harmonikus együttműködési készségnek egyik legszebb megnyilatkozását». A feladat megoldására sikerült összehangolni az államot, Szeged városát és a Csanádi püspököt. Az utóbbit, mint leghitelesebb koronatanút, már megszólaltattam a Klebelsberg-től elgondolt építkezések költségeire vonatkozólag. Amikor a tér elkészült, a miniszter felment az akkor már magasba meredő fogadalmi templom déli tornyába, ahonnan az összképet legjobban áttekinthette, s ott egyedül másfél órát töltött, onnan szemlélve a csonka ország áldozatkészségéből létrejött legfinomabb építőművészeti alkotást, – az ő alkotását. A felavatásra repülőgépen utazott Szegedre, hogy szárnyalás közben megelőzően végigtekinthesse az Alföldön szétszórt új népiskolák százait és százait. A Templom-tér felavatása életének nagy napja volt: a beteljesülés ünnepe. Felvonultak mindazok, akiknek részük volt a mű létrehozásában, az államfőtől és a minisztertől, az egyház és város-képviselőitől kezdve az utolsó napszámosig. Ott

voltak a művészek is: építők, festők, szobrászok, iparművészek. Ott voltak az egyetemi küldöttségek, a diákok, a polgárság. Mindenkinek éreznie kellett, hogy az alkotó géniusztól megszervezett nemzeti összefogás és áldozatkészség üli jogos öntudattal a maga nagy ünnepét.

Az építkezés azonban még nem minden: az épületek díszítésénél szóhoz juthatnak a többi képzőművészetek is, főleg a szobrászat és festészet. Klebelsberg művészelke és pártatlan művészetpolitikája a lehetőséghez képest a díszítésnél minden pártolásra érdemes tehetséget szóhoz juttatott. Amint a Képzőművészeti Főiskolán a legtárgyilagosabb elgondolással a konzervatív irány mellett érvényesülni engedte – minden parlamenti interpelláció ellenére – a modern irányzatok képviselőit is, úgy kaptak tőle megbízást a legkülönbözőbb művészi irányok harcosai. Csak egyre panaszkodott mindig: kevés volt a művészet céljaira fordítható pénz! Az 1928/29-i költségvetésben a képzőművészetek támogatására pl. 140.000 P jutott. Ebből kellett volna fedeznie a vásárlásokon és megrendeléseken kívül a külföldi kiállítások költségeit is. Általában kevésnek találja a művészi célokra szánt dotációt, amelynek legnagyobb részét felemésztja a két állami színház és a négy művészeti iskola. Ha ezeket a tovább nem csökkenthető alaptételeket az egész fedezetből levonja, az egész ország művészetpolitikájára annyi sem marad, mint amennyivel pl. e tételnél a főváros rendelkezik. Azért örül az esetleg külön kapott összegeknek. Vermesebb reményeinek teljesülését azonban a pénzügyi helyzet nem tette lehetővé.

A festészet terén a történelem szerelmese a legszívesebben áldozott történeti tárgyú freskókra. Nagy hiánynak tartja, hogy a múltban, a közelmúltban is, a fontosabb események művészi megörökítéséről nem gondoskodtak. Így azután nem alakulhatott ki nálunk egészséges történeti festészet. Egyik művészetpolitikai cikkében kifejti, «hogy új életre kell keltenünk történeti festészetünket, mert a tárgynélküliséget szinte szenvelgő, mesterségesen kereső és erőltetve fitogtató ultramodern művészet e részben semmit sem tud nyújtani». Nagy energiával, főleg társadalmi úton teremtette elő – «összevacsorázta» – az új Országos Levéltárat díszítő freskók költségeit. Egyik cikkében megható pontossággal és figyelemmel ismerteti e freskók tárgyait: látszik, mennyit foglalkozott velük. Az új egyetemi épületek is megkapták a maguk freskóit: Pécs, Szeged és Debrecen. Az utóbbi városban a motívumok Debrecen múltjából, a törökvilágból, Csokonai életéből, a Hortobágy világából vették. Freskókat kapott a gödöllői gimnázium, a szegedi keresztelő kápolna, a bécsi testőrpalota. Az utóbbi helyen megfestette a testőrírókat és Kisfaludy Sándort a testőrpala-

lota kertjében. Még a tihanyi élettani intézet is kapott megfelelő tárgyú képet. Arra is gondja volt, hogy a külföldi követségek számára az állam rendszeresen vásárolja a magyar művészek képeit.

De a szobrászok sem panaszkodhattak. Szobrokkal díszítette a tihanyi intézetet, a svábhegyi csillagvizsgálót, a szegedi egyetemi épületek közül egy-néhányat, a debreceni egyetemet, ahol a főépületi előtti square-be és a száz-harminc holdas klinikai telep útvonalainak keresztezésébe is szobrokat szánt. Az ő lelkesedése teremtette meg Kálmán királyi hercegnek, a premonstreiek jótévőjének gödöllői szobrát. Ugyancsak ő kezdeményezte Zala György nemes egyszerűségű domborművét, amely a szegedi egyetem alapítását örökítette meg, s az egyik szegedi egyetemi épület falát díszíti.

Egyik legfeltűnőbb alkotása a szegedi Templom-tér épületeinek árkádjai alatt elhelyezett Nemzeti Emlék-csarnok, a magyar nemzeti «pantheon». A szobrok és emlékművek a magyar tudományosság, a művészi és szellemi élet kiválóságainak, a történeti nagyoknak emlékét hirdetik. Az elgondolás és a kivitel ismét annyira jellemző Klebelsbergre. Stróbl Alajos annak idején arra gondolt, hogy a budapesti Epreskertben fel kellene állítani a jeles magyar művészek szobrait. Több szobrot el is készített: ezeket Klebelsberg megszerezte. A további már könnyen ment: sikerült az eredeti alapot újabb megrendelésekkel és vásárlásokkal annyira kiegészítenie, hogy megvalósulhatott a nemzeti pantheon, amelynek továbbfejlesztését már rendelettel szabályozta. Klebelsberg a bolognai, padovai, paviai egyetemeknek történeti emlékektől gazdag csarnokaira gondolt, amikor elgondolásának a végső formát megadta. A tér, az épületek és az emlékcarnok együtt csodálatos egésznek alkotnak. S az eszközök, amikkel mindezt létrehozta, alapjában véve milyen egyszerűek voltak! Ismét a koronatanút, Glattfelder püspököt idézem: «Nézzé meg bárki a szegedi dóm körül pompázó nemzeti emlékcarnokot, mely unikum nemcsak Magyarországon, hanem messzeföldön, s ha a tájékozatlan kritika azt súgja fülébe, e pompa mennyi pénzt emésztett meg, s ezt mennyivel hasznosabban lehetett volna elhelyezni, vegye tudomásul, hogy e művészeti csoda egyedüli magyarázata a szétszórt erők egyesítése, s hogy azokból az építményekből, melyeket városnak, államnak, egyháznak külön szükségképpen fel kellett volna építeni, egy művészi lélek elgondolása és agitációja folytán több költség nélkül lett az ország egyik látványossága, díszé, a magyar alkotó zseninek messze földön dicsősége». Még egy hasonló emléket tervezett: a magyar katonai pantheont.

Ezt Debrecenben szeretne volna megvalósítani, de felállítására már nem került sor.

Itt említem meg, hogy a XX. század magyar művészetének külön múzeumot létesített. Az Új Magyar Képtár céljaira a Szépművészeti Múzeumnak a régi műcsarnokot adta át. A felavatás 1928-ban meg is történt. Hangsúlyozza, hogy nem a francia Luxembourg-múzeum mását kívánta létesíteni, hanem olyan gyűjteményt, amely inkább az élő művészet állásáról és irányairól tájékoztatja az érdeklődőt. Nagy figyelmet fordított a külföldi kiállításokra. Hiszen éppen az volt az egyik célja művészetpolitikájának, hogy a magyar alkotások külföldi elismerése előkészítse az ottani ellenséges közvélemény áthangolását. A művészeti dotáció alacsony volta főleg azért fájt neki, mert a feltétlenül szükségeseknek tartott külföldi szereplésekre nem tudott eleget juttatni. Pedig ellenségeink, a kis-entente országai mindenütt ott vannak, tehát mi sem maradhatunk el; annál kevésbé, mert ahol megjelenhetünk, ott rendszeren nagy sikert aratunk. A vékonyan csergedező fedezet ellenére rendszeresítette a veneziai és monzai kiállításokat, s elment a magyar művészettel Varsóba, Pózenbe, Krakkóba, Brüsszelbe, Londonba, Rómába, Stockholmba, Barcelonába, Nürnbergbe, Norvégiába. Hozzánk is eljöttek pl. a belgák és a norvégek. S hogyan tudott örülni a kétségtelenül igen nagy magyar képzőművészeti sikereknek, amikor pl. a monzai iparművészeti kiállítás hat nagydíja közül három magyarok kaptak, vagy amikor a Szinnyi-Merse-társaság művészcsoportja Londonban nagy sikert aratott! Úgy gondolta, hogy ezekre a sikerekre minden magyarnak büszkének kell lennie: ismét bebizonyítottuk, mennyire nem igaz az a sok rágalom, amelyet barbárságunkról terjesztettek. Hasonló nagy érdeklődést tanúsított a magyar zenekultúra iránt is. Mindent megtett hogy zenekultúránkat először megmentse, azután színvonalon tartsa végül továbbfejlessze. Amikor miniszter lett, nagyon vigyáznia kellett, hogy hazai zenei életünk két legfőbb oszlopát, az Operaházat és a Zeneakadémiát ki ne döntsék. A takarékoság hívei főleg e két intézménnyel szemben hangoztatták a luxus vádját. Az Operaházzal kapcsolatban többször felbukkant a terv, hogy bérbe kellene adni. Klebelsberg nem engedett, s később is csak helyeselni tudta előzetes álláspontját. «Ha meggondoljuk, – írja – hogy fejlett, egész Európának imponáló zenei kultúránk három oszlopon nyugszik: a Zeneakadémián, az Operaházon és a Filharmóniai Zenekaron és a két utóbbi voltaképpen egy, akkor nyilvánvaló, hogy az Operaház bérbeadása bűnös merénylet volna a magyar zenei műveltség legszentebb érdekei ellen. Ha van valami érdemem a nemzeti ügy

körül, akkor ez az, hogy a nagyvonalú takarékoság szükségessége idején átörökölt gátat tudtam emelni az ellen, hogy a kicsinyes takarékoság be ne törjön a magyar művelődés kertjébe, hol éppen a legkényesebb virágokat tartotta volna le.» Hasonló szeretettel és elismeréssel nyilatkozott a már-már pusztulásra ítélt Zeneakadémia munkásságáról. Innen indult ki tulajdonképpen az a magyar zenei kultúra, amelyet a külföld is nagyra becsül. Itt tanítanak legnagyobb zenészeink, akik diadallal járnak be az egész világot. Ehhez sem lehet hozzányúlni.

Népi irányban való érdeklődését elárulja azzal, hogy a falusi lakosság megfelelő zenei nevelését is szíven viselte. Elszomorodva emlegette, hogy a mai falusi fiatalság is jazz-zenére «szerecsen-táncokat» jár. Elhatározza a magyar dal és zene védelmét. Valami olyasféle irányzat pártolására gondolt a zenében, mint amilyen volt Petőfié és Aranyé a költészetben: a népiest akarta összekapcsoltatni a magasabb rendűvel. Gondolt évenként megismétlődő zenei- és dalpályázatokra: Ebbe a körbe vág, hogy a minisztériumban megrendezte a magyar dal értekezletét, amelyen a magyar zene védelméről, erőteljesebb felélesztéséről, az akciót kísérő propagandáról, a karnagyképzésről, a túlságosan gyér hangjegytárak szaporításáról, megfelelő kardalok íratásáról stb. stb. tárgyalt. Egyik érdekes elgondolása volt, hogy száz szép magyar dalt gramofonlemezre vetet fel, s a lemezeket szétküldeti még a falusi és tanyai iskolákba is. Azt akarta, hogy a magyar zene is éljen, hasson, eleven erő legyen az újjáébredés szolgálatában.

Bámulatosszorgalma és tanulékonyága ezen a téren is megnyilatkozik. Külön cikket írt pl. a dijoni Szent Benigna és a veneziai Santa Maria della Pieta énekiskoláiról. Amikor egy ízben Hubay Jenőnél a nagy francia muzsikussal, Vincent d'Indy-vel volt együtt, az illusztris külföldit valóságos elkápráztatta a francia zeneművészképzésre vonatkozó ismereteinek bőségével. Fáradhatatlan agya folyton terveket kovácsolt, hogyan lehetne mentől több alkalmat nyújtani zene- és énekművészeinknek a szereplésre. Egy időben arra gondolt, hogy a budapesti egyetemi templomban a zeneművészet legnagyobb mestereinek miséit kellene rendszeresen előadni.

A tőle kezdeményezett zenei jutalmak közül a legjelentékenyebbet Dohnányi Ernő kapta a szegedi miséért. De nem akarta, hogy ez elszigetelten maradjon. Éppen ezért kormányzói elhatározás alapján olyan zenei pályadíjakat próbált rendszeresíteni, amilyenekre addig nálunk nem volt példa. Az el-

gondolást rendelet formájában a Budapesti Közlöny 1930. okt. 25-i száma tartalmazza. Klebelsberg összesen hat zenei pályadíjat rendszeresített úgy, hogy évenként – mindig 20.000 P-re rugó összegben – két, vagy három pályadíj kerüljön kiírásra. A pályadíjak a következők: «Liszt Ferenc pályadíj» szimfonikus költeményre (10.000 P) – Magyarországi Szent Erzsébet pályadíj» egyházzenei alkotásra (10.000 P); ettől várta Klebelsberg pl. a magyar requiem-irodalom létrejöttét és gazdagodását. – «Erkel Ferenc pályadíj» dalműre (15.000 P) – «Brunsvik Teréz pályadíj» a dalirodalom fejlesztésére (5000 P). – «Goldmark Károly pályadíj» kamarazeneműre (5000 P) – «Liszt Ferenc zongora-» és «Joachim József hegedű-pályadíj» a zongora- és hegedűirodalom fejlesztésére (5000 P egyenlően megosztva). A rendelet részletesen szabályozza az eljárási módot.

Az egyik legdédelgettebb alkotása, amelynek kedvéért alaposan tanulmányozza az orgonakészítés titkait, a szegedi orgona volt. Már jóval előbb, párizsi útjai során, mindig meglátogatta az ottani Szent Klotild-templomot, hogy meghallgassa orgonáját. Ebből az adatból is látszik, milyen nemes kedvtelése voltak! Nincs kizárva, hogy még egészen fiatalkori élményeinek hatása alatt fogant meg benne a gondolat, hogy alkalomadtán hazájában valami rendkívülit hoz létre ezen a téren. Általában elve volt, hogy amit alkot, az a maga nemében lehetőleg «csúcsteljesítmény» legyen. Így lett a szegedi fogadalmi templom orgonájából, amelyet először talán közepes méretűre tervezett, a kedvezőknek látszó körülmények között Európa második legnagyobb orgonája. Méretben csak a híres passauai orgona múlta felül. Viszont szívesen emlegette, hogy a passauai orgona több kisebb orgona, összefogásával jött létre, a szegedi pedig egységes alkotás. Gondolatvilágába éles fényvel világít bele a következő kijelentése: «Ha a szegedi orgonának harminc vagy negyven regiszterrel kevesebbje lenne, talán harminc- vagy negyvenezer pengőt megtakarítottunk volna, de a hangszer nem lett volna csúcsteljesítmény». Már pedig – szerinte – orgonában is csak kimagaslót érdemes alkalomadtán alkotni.

Amint a szegedi templomtér épületeinek és művészi díszítményeinek felavatása nem véletlenül esett össze az építőművészek budapesti nemzetközi kongresszusával, hanem az volt az időbeli találkozás célja, hogy a kongresszus tagjai Szegeden is körülnézhessenek, úgy a szegedi orgona elkészültével is szándékosan esett össze a budapesti nemzetközi orgonaművészeti kongresszus. Az összesereglett művészek tömegesen utaztak Szegedre, hogy a csodahangszert közlőrlől lássák és kipróbálják. Klebelsberg éppen ezt akarta: nem

személyes hiúságból, hanem a nemzet érdekében. Számára semmi kicsiség nem volt elhanyagolható mozzanat az esetben, ha Magyarország jó híréről volt szó. A nemzet nem azért hozott az ő buzdítására végtelen nagy áldozatokat, hogy az eredményeket véka alá takarja: világoskodniok kellett, bizonyítaniok a magyarság kultúrnép voltát és lebírhatatlan életakarását! Hogy a célt mennyire elérte, annak élénk tanúbizonysága a Strassburgban akkor megjelent «Échos des Sanctuaires de Sainte Odile» c. zeneművészeti folyóiratnak 1930. szeptember–októberi száma. Nem kevesebb, mint három cikk foglalkozik ebben az egyetlen számban a magyarországi kongresszusokkal és élményekkel. Az egyik cikk, amelyet F. X. Mathias, az orgonaművészek nemzetközi egyesületének elnöke írt, különösen meleg hangon foglalkozik Klebelsberg törekvéseivel. A cikket mindenkinek el kellene olvasni, aki azt hitte, vagy még mindig azt hiszi, hogy Klebelsberg «hiába dobta ki az ország pénzét». Mathias azt remélte, hogy a győztes Franciaország a strassburgi dómnak majd új orgonát épít. A terv még nem valósult meg. S íme, a megcsonkított, agyonsanyargatott Magyarország megelőzte a hatalmas győztest. «Ami Magyarország érdemét még fokozza, – jegyzi meg a cikkíró – az az a körülmény, hogy ezt a gigászi művet annak a világháborúnak másnapján alkotta meg, amelynek következtében elvesztette területének kétharmadát s hatalmának és segélyforrásainak még több mint kétharmadát». Ez kétségtelenül az ügyes klebelsbergi propaganda visszhangja! A továbbiakban a lelkes elnök nem győzi dicsérni a magyar közoktatásügy mintaszerű kiépítését. Úgy érzi, hogy magyar földön olyan eszmények beteljesülését látta, amelyek elérésére hazájának is törekednie kell. Klebelsberg ez alkalommal pontosan azt kapta, amire céltudatosan törekedett: a világ közvéleményének egy kis töredéke ugyan, de mégis részese a legnagyobb elismerés és megbecsülés hangján nyilatkozott a magyar erőfeszítésekről és azok eredményeiről. Hasonló céllal szerepelt az Operaház és a Filharmonikus Zenekar is külföldön, pl. Nürnbergben. Az eredmény ismét a legnagyobb elismerés volt.

Művészetpolitikájának egyik része volt a színházakról való gondoskodás. Érdeklődésének jelentékeny részét a Nemzeti Színház foglalta le, amelynek története már régebben nagyon behatóan érdekelte. Még a háború előtt olvasta pl. Bajza József Szózatát a pesti magyar színház ügyében. Ebből jegyzetei számára kiírta a következő gondolatot: «Nekünk magyaroknak, kik a színházzal nemzeti célokat emelünk és fogunk is egybeköthetni, sokkal fontosabb az, mint a német, francia vagy angol nemzetnek; nekünk az, ha akarjuk, léte-

lünk egyik alapkövévé válhatik». A gondolatot jól megjegyezte magának. Egy másik jegyzetében összeállította a Nemzeti Színház történetére vonatkozó fontosabb adatokat. A takarékosági roham idején a Nemzeti Színházról is sok szó esett. Klebelsberg ez alkalommal nem elégedett meg a pusztán lét fenntartásával, hanem, mielőtt alkalma nyílt rá, nehéz munkával megszervezte még a Kamaraszínházat is. A művészi vezetés személyi megoldása politikailag komoly nehézségeket jelentett számára, interpellációkra adott alkalmat: mindez nem nagyon zavarta.

További törekvése volt, hogy a lerombolt régi helyébe ő építse fel a színház új otthonát. Kimondhatatlanul bántotta szemét a város középnyújtán tátongó beépítetlen telek: szimbólumot látott ebben az ürességben, munkára, a még hátralévő teendőkhöz elvégzésére intő serkentést. Monumentális agitációját ezen a téren is megkezdte. Csodálatos termékenységgel agya egyik tervet a másik után dolgozta ki s lélegzetfojtva leste a hatást, a közvélemény megmozdulását. Ez alkalommal azonban fáradozását nem kísérte siker: legszerényebb tervét sem tudta megvalósítani s a közöny láttára maga is visszahúzódott. Pedig milyen hatalmas érveket tudott előgörgöztetni! Mekkora magasságokba emelte a problémát! Hallgassuk csak meg egyik idevonatkozó cikkének érvelését: «Mindig többen és többen érzik, hogy művelődésünk, fajunk belső értékének ez a legnemesebb külső megnyilatkozása, az, ami a világ érdeklődését és rokonszenvét leginkább felénk tereli. Csak akkor, ha ez a rokonszenv mély gyökereket ver a világ nemzetében, lesz meg a kedvező atmoszféra a trianoni igazságtalanságok reparálására. A magyar nemzetnek ezt a nagy művelődési törekvését kellene egy nagy művészeti alkotással szimbolizálni, amelyből a nemzet is önbizalmat és erőt merítene... A Nemzeti Színház felépítése ... szimbolizálná a katasztrófákból a műveltség jegyében újjászülető Magyarországot». Azt szeretné, ha a végső eredményt a nemzet kollektív erőfeszítése hozná létre. Éppen ezért a fedezetet egy időben részsorsjegyek útján kívánta volna előteremteni, így az akció a népben gyökerezne és a régi helyén felépülő színház architektonikus szimbóluma lehetne a régi hagyományokat folytató újjáépülés korszakának.

A decentralizáció híve azonban nagy figyelemmel kísérte a vidéki színművészet sorsát is. Más országokhoz viszonyítva kevésnek találta azt az áldozatot, amit nálunk általában a színművészetre fordítani hajlandók: Kimutatja pl., hogy az egyes kis német államok e téren sokkal előbbre jutottak. A nagyobb vidéki városok áldozatkészségét szeretné megmozdítani a színművészet ér-

dekében. Azzal tisztában van, hogy az összes társulatok támogatása lehetetlen-ség, de annak nem látja akadályát, hogy a nagyobb városok színházaikat – ahogyan kifejezte magát – «konszolidálják». Arra gondolt, hogy a három vidéki egyetemi városon kívül még Miskolc és Győr térjenek át a városi színházak rendszerére. Csak ilyen rendszer mellett látná biztosítva a megfelelő színészi utánpótlás nevelését. Különösen örült annak, hogy kedvelt városa, Szeged ezen a téren is elől járt, s nem kis áldozatkészséggel próbálta a miniszter gondolatát megvalósítani.

Szeged még más szempontból is nevezetessé lett Klebelsberg színművészeti törekvéseinek történetében. Amikor a Templom-téri építkezések állványai még álltak, Klebelsberg pihenést nem ismerő fantáziájában – mint már említettem – felbukkant az ötlet, hogy a gyönyörű zárt téren szabadtéri előadásokat lehetne rendezni. Az ötletet a salzburgi játékok adták, de gondolt a venetiai és veronai hasonló törekvésekre is. A kérdést szokása szerint előzőleg behatóan tanulmányozta. A gondolat nagyon egészségesnek bizonyult: az egyetemi és egyházi rendeltetésű épületektől nyújtott színes foglalat, a fogadalmi templom hatalmas bejárója és égbemeredő két tornya eszményi szabadtéri színpadkeretet alkottak. 1931 márciusában egyik cikkében Klebelsberg már azt is jelentheti, hogy egy nemzetközi társaság ajánlatot tett a szegedi játékok megrendezésére. Az első előadásokról másutt már szóltam. Még csak azt fűzöm hozzá, hogy 1931 májusában miniszteriális bizottság döntötte el Voinovich Géza Magyar Passiójának színrehozatalát. Az anyagi kockázatot a kultuszminisztérium vállalta. A budapesti Nemzeti Színháznak és az Operaháznak díszleteit és kellékeit a miniszter a vállalkozás rendelkezésére bocsátotta. A június 13-i bemutató sikere igazolta Klebelsberget, aki további terveket szőtt. A szegedi játékoknak azóta szép múltjuk van; remélni lehet, hogy még jövőjük is lesz.

IX. fejezet

Klebelsberg a sport révén is barátokat kívánt szerezni a magyar ügynek. – Az első magyar «sport-miniszter». – Klebelsberg népszerűsége a sporttömegek körében. – A levente-intézmény továbbfejlesztése. – Az Országos Testnevelési Alap visszaállítása. – Klebelsberg fáradozásai a testnevelés és a sport népszerűsítése érdekében. – A Testnevelési Főiskola föllállítása. – A cserkészlet támogatása. – A vidéki sport-élet élénkítésére irányuló törekvések. – A Testnevelési Tanács házának megszerzése; a fedett uszoda felépítése. – Klebelsberg fáradozásai az olimpiászokon való sikeres magyar szereplés érdekében. – A Magyar Olimpiai Társaság megalapítása.

Nagy érdeme Klebelsbergnek, hogy a trianoni békeparancs érvényességének idején, a nagymérvű, szinte teljesnek mondható katonai leszerelés korszakában kiépítette egyfelől a honvédelmi célzatú testnevelést, másfelől általában addig soha nem sejtett magasságokba emelte a magyar sportot. Éles szemével hamar észrevette a kiváló sportteljesítményekben rejlő nagy propagandaértékeket. El lehet mondani, hogy a külföldi sportkedvelők között – pedig ez alkalommal megszámlálhatatlan milliókra rúgó tömegekről van szó – a sport révén több barátot szerzett a magyar ügynek, mint amennyit a röpiratok és memorandumok akármekkora özöne is valaha szerezhetett volna.

A testneveléssel és sporttal való szeretetteljes foglalkozás akkor kapja meg igazi háttérét, ha néhány rövid szóval rávilágítunk a sporttal való személyes kapcsolatának majdnem teljes hiányára. A tudománypolitikát szervező miniszter maga is tudós volt; az iskolapolitikát irányító miniszter pályafutásának első szakaszában szervezte a Julián-egyesület iskoláit; a művészetpolitikuskus egyike volt a legkifinomultabb ízlésű műélvezőknek: a sportminiszternek azonban a sporthoz még fiatal éveiben is vajmi kevés köze volt. Néhány szóval már megemlékeztünk a volt székesfehérvári gimnazistáról. Ez alkalommal

régi iskolatársak visszaemlékezései alapján ismét magunk elé idézzük a katonaság nyurga növésű ivadékát, aki nagyon szerette a matematikát, a felső egyenletekről írt dolgozatával arany jutalmat is nyert, szeretett az e körbe vágó kérdésekről vitatkozni, nagyon szeretett sakkozni, rengeteget olvasott, de «gyenge fizikumánál fogva sportot, tornát egyáltalán nem űzött». Eleinte nem volt jeles tanuló, de lassankint óriási akaraterővel felküzdötte magát. «Elég zárkózott természetű volt, afféle szobatudós, állandóan bölcsészeti és történeti munkákat olvasott s előttünk nagy tekintélye volt komolysága és, korához viszonyítva, nagy tudása miatt» – írja az egyik volt iskolatárs. A tornából azonban mindvégig nem sikerült az utolsók közül kivergődni: még a VIII. osztályban is vékonydongájú, törekeny fiú volt, akit az osztály vett oltalma alá, s akit már csak azért sem vertek meg, «mert féltek, hogy sírva fakad». Ha ezekben az egyébként szeretettől fűtött visszaemlékezésekben itt-ott lehet is túlzás, annyit bizonyosra vehetünk, hogy az ifjú Klebelsberg nem sokat foglalkozhatott sporttal, hacsak a gyermekkori lövöldözést, vadászatást nem számítjuk. Később nagyméretű hivatalos elfoglaltsága és az ehhez kapcsolódó szenvedélyes önképzés sem hagyhatott a sport számára sok időt. Jó céllovó és vívó lett belőle, amire a régi Magyarországon, ha valaki politikai pályára lépett, a jelek szerint feltétlenül szükség volt; több ízben nagy személyes bátorságról tett bizonyosságot. De ún. aktív sportember sohasem volt. S mégis belőle lett a modern magyar sportélet egyik legnagyobb támogatója. A nemzet érdeke készítette őt erre az állásfoglalásra.

S nem érdektelen az sem, hogy Klebelsberg népszerűsége, amennyiben a rengeteg támadás ellenére szabad ezt a szót használnunk, a nagyobb tömegek előtt jórészt a sportból táplálkozott. A sportkedvelők igen nagy százaléka nem adófizető: ezek előtt nem lehet egy minisztert azzal eláztatni, hogy az állam pénzéből sokat költ! Ha a sporttömegek egyáltalán tudomást szereztek is a támadásokról, vádakról, a tudomásulvétel nem jutott el náluk az érzékenyebb pontokig. A tömeg – ha ezt bizonyos jelekből némi hitelességgel egyáltalán megállapíthatjuk – valószínűleg kedvelte őt. Erre mutat pl. a sportkörökből elindult és a később bizonyos karriert befutó «Klebi» becenév. A «kimondhatatlan nevű gróf» ezzel a névvel vonult be a sporttömegek kegyeibe, mint ahogyan a zord Tisza István is Tisza Pistára lágylott, amikor átmenetileg a háborús tömeg – ez alkalommal is tévesen – a háború vélt elindítóját akarta benne népszerű emberré avatni. Az intelligens minoritás körében mindig kedvelt, megbecsült volt iskolái, kulturális intézményei, tervei, művészeti politikája,

szóval a szellem területére eső alkotásai miatt. A nagy tömeg azonban ehhez a népszerűséghez legföljebb «kibicelt» – amint az egyik sportújság magát stílusosan kifejezte. Egyébként azonban a legjobb esetben jóindulatúan semleges maradt abban a viadalban, ami Klebelsberg és politikai ellenfelei között folyt. A tömeg, a sportközvélemény akkor állt szívvel-lélekkel melléje, amikor tudomásul vehette, hogy Klebelsberg együtt vacsorázott a vízipóló-csapattal, pólókupát alapított, sportváros emelésén törte a fejét, uszodákat, sporttereket létesített, sőt alkalmilag a versenytribünökön a többiekkel együtt «drukkolt» is.

Életbevágóan fontos volt Klebelsberg szervező tevékenysége a katonai testneveléssel, a levanteüggyel kapcsolatban. A levettetörvényt, az 1921: LIII. tc-t, Klebelsberg már készen kapta. De ezt is, mint a menekült egyetemek elhelyezéséről szóló törvényt, a magáénak, szívügyének érezte. Az intézményt «végtelenül fontosnak» tartotta egy olyan országban, mint Magyarország, «ahol nincs általános védkötelezettség, ahol tehát egy nemzeti hadsereg nem vállalhatja magára a nemzet egész férfítömegének sportszerű átképzését». A történelemből azt tanulta, hogy egy lefegyverzett nép hamarosan elpuhul, ha nem gondoskodik a nemzeti szempontból annyira fontos katonai nevelésnek legalább valami pótlékáról. Ezért lett a testnevelés felfogása szerint a trianoni országban sokszorosan fontosabb, mint a kiegyezéskori Magyarországon valaha is lehetett. A feladat nehézségeit talán még nagyobbaknak vélte, mint a későbbi tapasztalatok mutatták: legalábbis attól félt, hogy a háborúban, forradalmakban és az inflációs idők szociális-gazdasági felbomlottságában az egyébként is megtorpant közigazgatási szervezet majd nem tud velük megbirkózni. Aggodalmában még a kényszer alkalmazását is – pedig ez igen nagy szó nála – jogosultnak vallotta: «Meg vagyok győződve róla, hogy a magyar nemzet túlnyomó része belátja a széleskörű demokratikus testnevelés feltétlen szükségességét, de azért mindig lesz olyan kisebbség is, amelyet ... rá kell szorítani arra, amire szüksége van ... a népsereg, a népiskola a legdemokratikusabb intézmények és ezek is mindenhol kényszeren épülnek fel». A végrehajtás azonban simábban ment, mint eleinte gondolta. Közben alkalmat talált egyéb terveinek megvalósítására is.

Még 1913-ban történt arra vonatkozó intézkedés, amely szerint a lóversenyeknél, a kölcsönös fogadásoknál befolyó összegekből testnevelési célokra kell fordítani. 1921-ben a törvényhozás ezt a hozzájárulást 8%-ra emelte fel, úgy azonban, hogy a jövedelem az állampénztárba folyt be, s a testnevelésről az állami költségvetés gondoskodott. Klebelsberg arra törekedett, hogy az ere-

detileg statuált Országos Testnevelési Alapot újból visszaállítsa. Rájött ugyanis, hogy az alap visszaállítása lehetővé teszi majd a testnevelésre rendelt összegek céltudatosabb és gazdaságosabb kihasználását. Az állami költségvetésben nyújtott hitel sokszor kis tételekben félig-meddig nyomtalanul elfolyt. Az alapszerű kezelés viszont módot nyújtott a tartalékolásra, tehát a több évre terjedő fontosabb intézmények létesítésére is. Klebelsbergnek már ekkor, 1924-ben a Testnevelési Főiskola, a Nemzeti Stadion stb. megalkotása lebegett szemé előtt. 1924. febr. 1-jén be is nyújtotta erre vonatkozó törvényjavaslatát: ebből lett az 1924: III. tc., amely az alap visszaállításával kezébe adta a további nagy reformok megvalósításának lehetőségét. Addig, amíg az új törvény elfogadását biztosra nem vehette, a testnevelési törvény végrehajtási utasítását nem is tartotta célszerűnek kiadni. Az egész folyamatot ő maga foglalja történeti hűséggel össze: «Amikor én a kultuszminiszteri tárcát átvettem, örököltem egy szép és szerves testnevelési törvényt, de el volt törölve a Lex Gerenday, a testnevelési alap. Volt óriási keret, de üres volt a pénztár. Az állami ügyek intézésében nem szeretek tréfálni, és nem szeretem olyan tevékenység látszatát kelteni, amely nincs. Az első és legfontosabb volt tehát az, hogy vissza kellett állítanunk a Lex Gerendayt, és ezt vissza is állítottuk az 1924: III. tc.-kel. Akkor – nagyrészen saját tollam munkája – megcsináltuk a testnevelési törvény végrehajtási utasítását, ennek alapján megalkottuk a leventeintézményt». 1925-ben ismét újabb jövedelmeket biztosít az Országos Testnevelési Alap javára (1925: III. tc). Az új bevételeket részben a Nemzeti Stadion építésére szeretné tartalékolni, részben az olimpiai játékokra való kiküldetések költségeire kívánna fordítani. Ettől fogva ugyanis az ún. «embersport» bevételeiből is le kellett ütni arányosan 2–20%-ot az alap javára az esetben, ha a bevétel az 500 aranykoronát általában meghaladta.

Az alap elegyengetése után a nagy varázsló munkába fogott. Először kidolgozta a publicisztikai előkészítés vezérszólómat, amelyek propagandájában azután újból és újból felbukkannak. Ne felejtjük el, hogy ez alkalommal a szövegeket a tömegizléshez kellett hangolni az áthághatatlan lélektani törvények szerint. Ezzel a megjegyzéssel szeretnék egyes ríkítóbb mozzanatok számára már eleve megértést biztosítani. Nézzünk egy ilyen részletet, amely szinte tömény-oldata a klebelsbergi sport-propagandának: «... a Trianon utáni kultúrpolitikának nem a szükmellű, szemüveges, rövidlátó gyermek a pedagógiai eszménye, aki reggeltől estig könyvei fölött görnyed... mi is kívánjuk, hogy a magyar gyermek tanuljon és tudjon, mi is fejleszteni akarjuk értelmi művelt-

ségét, de e mellett azt akarjuk, hogy a jövő nemzedék álljon életerős, izmos fiúkból.» S hogy a propaganda még hatásosabb legyen, mindjárt ellenfelet is keres magának, akivel szemben ezt az új magyar ifjúság-eszményt megvédelmezhesse. Ez az ellenfél az «elméleti pedagógus», akinek azután haladéktalanul fejébe is üti a hírhedt vaskalapot. Mint a tágabb értelemben vett közvélemény akusztikáját jól ismerő publicista, már előre bizonyosra vehette, hogy az «elméleti pedagógus» a különben is egyoldalú vita befejeztével nem sok szimpátiát könyvelhet el a maga számára. «Jól tudom, – írja – hogy itt is szemben fogom magam találni az elméleti pedagógusokkal, akik máris csóválják a fejüket, hogy az ifjúság túlságosan rákapott a sportra. Nekem nem eszményem – harsan fel a már jó ismerős vezérszólam kissé más hangszerelésben – a szűkmellű, szemüveges gyermek, aki naphosszat könyve fölé görnyed és akinek fejletlen mellkasában ... hamarosan fészket rak a tuberkulózis halálmadara. Egyébként nem hiszem, – fűzi tovább – hogy az angol nép kultúrájának megtártott volna a sport. A kultúra és a sport között a valóságban nincs ellentét, az ellentét hiedelme legföljebb olyan koponyákban él, amelyeket vaskalap fed.» Klebelsberg nagyon jól tudta, hogy olyan elméleti pedagógus, aki vele ellentétben eszményének tekintené a szűk kis méhecskében a tuberkulózis halálmadarát hordozó gyermeket, nincs, és nem is lesz. Az ilyen ellenfelet lombikban kell előállítani, hogy a jó ügy érdekében támadni és alaposan helybenhagyni lehessen. Klebelsbergert szent tűz hevített-e: a világháborúban és a csonka országban fizikailag is sokat szenvedő magyarság új nemzedékét a réginél erősebbnek, egészségesebbnek, a reánk váró küzdelmekben ellenállóbbnak szerte volna látni. A szent célra való tekintettel talán ne is elemezzük tovább a klebelsbergi sport-propaganda harci eszközeit. A baj csak az, hogy ezt a harcmódot mások a testnevelés érdekében később akkor is elővették, amikor kevésbé jó ügy védelmezésére készülődtek. A vaskalap egy időben mindenkinek sürgősen kijárt, aki bírálni mert, sőt annak is, aki alkalom adtán nem volt hajlandó azonnal tapsolni.

Elsőrendű elgondolása volt Klebelsbergnek, hogy az új sportpolitikát és testnevelést megfelelően modern testnevelő-tanárképzéssel alapozza meg. A régi, jól bevált szabályból indult ki: minden az embereken fordul meg! «Ez az élő leltár a lényeg, mert e nélkül a törvény és rendelet csak sajtópapír!» Ahhoz, hogy a modernebb, eredményesebb testnevelés munkáját véglegesen biztosítsa, szükségesnek látta az új Testnevelési Főiskola felállítását. Olyan oktatókat kívánt nevelni, akik az erkölcsi nevelés, a fegyelmezés, a közegészségügy és a

sport kérdéseiben egyforma otthonossággal mozognak. Még 1925-ben megszervezi és felállítja ezt a maga nemében valóban mintaszerű intézményt. Először a terveiben olyan sokat szereplő volt sasadi laktanya lovardáját szemelte ki számára földel gyanánt. Később, amikor a polgári iskolai tanárképzést átszervezte, felszabadult a budai Pedagógium épülete. Az új főiskola itt nyert végleges és további fejlődési lehetőségeket is nyújtó elhelyezést. «Hogy felpezsdül majd középiskoláinkban is az élet, ha nem a lélekölő szertornán, hanem a szabadtéri sportokon lesz a súlypont, ha minden egyes iskola egy kis sporttelep lesz!» Általában nagy mértékben támogatta a diáksportot, amelynek fejlesztése már 1921-ben elindult. 1924-ben az addigi szervezet helyébe új országos sportszervezetet létesített, melynek ügyei mindvégig erősen érdekelték, fontosabb versenyein megjelent, vagy legalább képviseltette magát. Megszüntette az addig hivatalosan használt tornatanítói címet, s helyébe hozta az újabb fejlődésnek jobban megfelelő testnevelő tanári elnevezést. Szabályozta a testnevelés magánoktatását is. Munkája eredményének tekinthető, hogy az 1928/29. költségvetési évtől kezdve a testnevelés mint fontos kormányzati ág a költségvetésben új címet, külön keretet kapott. Ezt a keretet igyekezett a beruházási összegekből is táplálni. Ugyancsak 1928-ban rendelte el a középiskolákban a harmadik testnevelési órát, majd újból kötelezővé tette az addig elhanyagolt játékdélutánokat. Általában minden módon próbálta a középiskolát, mint a sportérdeklődés alapját, ezen a vonalon erősíteni. Már ekkor arra gondolt, hogy e révén az értelmiségi középosztályban az atlétikának majd az addiginál sokkal szélesebb bázisát kapja.

Belevonta a testnevelés körébe a cserkészetet is, amelyről azt tartotta, hogy «nemcsak a testnevelésnek, hanem az erkölcsi nevelésnek is világszerte egyik legjobb intézménye». Örömmel szemlélte a cserkészlet körében azt a nagy fellendülést, amelynek elindítója nem kis részben ő maga volt. A Cserkész-szövetségnek Budapesten székházat vett, a rendes évi segílyt a kétszerezésére emelte fel, s azonkívül, ha módja volt rá, külön összegeket szerzett a felszerelés (sátrak stb.) kiegészítésére. 1928-ban 7000 cserkész tudott már táborba szállni. Klebelsberg ezt a számot 27.000-re szeretné felemelni! Az ehhez szükséges összeget a hasznos beruházások terhére akarta előteremteni.

Legfőbb feladatának mégis azt tartotta, hogy a sport számára mentől nagyobb tömegeket mozgósítson. Megérezte, hogy a sport iránti érdeklődés alapján véve hatalmas világmozgalom, s kitűnő érzéke volt ahhoz, hogy a tömeghajlandóságot ez alkalommal a magyar ügy vitorláiba fogja be hajtóerő-

ként. A leventemozgalom szintén alkalmasnak látszott arra, hogy a sportgondolatnak mentől mélyebb rétegeket hódítson meg. Az addig arisztokratikus színezetű sportot és a középosztály addigi tornáját általános nemzeti testneveléssé akarta tágítani.

S ezen a téren is decentralizált. «Kell, hogy a magyar élet nagyobb vidéki gócpontjaiban is foglalkozzanak a magyar sport problémáival, kell, hogy különösen ezekben a nagyobb vidéki gócpontokban eleven sportélet fejlődjék; akkor majd olimpikonjaink sem kerülnek ki túlnyomóan a főváros népességéből, hanem nagyobb tömegekből választhatják ki a legarravalóbbakat.» Ezért a testnevelési mozgalmat fejleszteni hivatott kongresszusokat szívesen tartotta vidéki városokban: Szegeden, majd Kecskeméten, Miskolcon, Pécsset, Győrött stb. «Így körülhordozzuk – írja – a testnevelési gondolat zászlóját az országban és belevonjuk munkánkba a tősgyökeres magyar életnek éppen ama gócpontjait, ahol a nemzeti érzés a legerősebben lüktet, s még inkább biztosítjuk a «testnevelési gondolatnak a nemzeti gondolattal való összeszővődését és e révén a magyar nacionalizmusnak is további erősítését.» Mert ez volt számára a fontos: a magyar nacionalizmus erősítése! A decentralizáció gondolata vezette arra is, hogy a Balatont a magyar sport egyik hatalmas telepévé fejlessze. Ide még gyermekkori emlékek fűzték. Az annyira szeretett tihanyi félszigetet valami nemzeti park-félévé akarta átformálni s ott szeretett volna hatalmas hajlékot emelni a magyar sportnak is. Többször emlegette, hogy a cserkészek, leventék és a főiskolai ifjúság részére sporttelepet és táborozó-helyet szeretne ott létesíteni. A munkálatokat hamarosan el is kezdték. Általában sokat törte a fejét, hogyan lehelne a balatoni sportéletet mentől magasabb színvonalra emelni. A balatoni üdülőhelyek tevékeny képzeletében már mindmegannyi sportcentrummá fejlődtek.

A Testnevelési Főiskolába számtalan tornaterem, sportpálya mellett még további fontos alkotások maradtak utána. Ezek közé számíthatjuk az Alkotmány-utcai ház megszerzését, amelyben a Testnevelési Tanácson kívül ott-hont adott az egyes sportszövetségeknek is. Egy másik fontos alkotása volt, amelynek létesítéséhez a főváros áldozatkészségét is mozgósította, az úszók és vízipólózók számára alkotott fedett uszoda. Ebben a télen is rendelkezésre álló intézményben fejlődtek ki a nagy eredményekre hivatkozni tudó fiatalabb úszóink és vízipólózóink. Az utóbbiak számára alapította a miniszter a nemzetközi sportéletben is annyira nevezetes Klebelsberg-kupát. De voltak még további nagy tervei: a Téli Sportcsarnok és a Nemzeti Stadion. Ezeknek meg-

valósítását a gazdasági világválság hiúsította meg. Pedig különösen a Nemzeti Stadion tervét mekkora gonddal melengette! Ennek létesítését tekintette volna egész testnevelési akciója megkoronázásának. Tudta, hogy a közvélemény egy része a költséges intézmény megvalósításának még a gondolatától is fázott. Mégis állandóan nyilvántartotta a megvalósítandó feladatok között. Már előre a majd egyszer magyar földön megtartandó olimpiász szükségleteire gondolt!

Rámutattunk már, hogy Klebelsberg a nemzeti szempontú sporttól nem választotta el a benne rejlő rendkívüli propagandaértéket. Természetes tehát, hogy a legnagyobb figyelemmel kísérte a magyarok szereplését az egyes olimpiászokon. Egyik cikkében áttekinti az elért eredményeket. Az első négy olimpiászokon általában – egy eset kivételével, amikor csak egy győzelmet sikerült hazahoznunk – két-két győzelmet arattunk. A kettes ritmus idején az úszósport dominált; kardvívóink még nem törtek előre. A következő két olimpiászokon, még a világháború előtt, már három-három győzelmet arattunk, s az élre a kardvívók kerültek. A háború utáni három olimpiász közül az elsőn Párizsban két győzelemhez jutottunk, a másodikon, Amszterdamban négyhez, a harmadikon, Los-Angelesben hathoz. Az eredménnyel általában meg volt elégedve: számunkhoz képest elég jól szerepeltünk!

Mindent megtesz, hogy a győzők érezzék a nemzet háláját. A Testnevelési Főiskola házában az előcsarnokba márványtábla kerül a győzők névsorával: a további győzők számára a táblán még maradt hely. Felvetette azt a gondolatot is, hogy Budapest egyik közterén kellene azok nevét megörökíteni, kik «a magyar kiválóságról az egész világ előtt tanúságot tettek». S különösen annak örül, hogy az olimpiászokon a kis-entente-ből Jugoszlávia és Románia nincs sehol, s a híres Cseh-Szlovákia is erősen lemaradt. «Hiába! Az, hogy mi le vagyunk fegyverezve, a magyarból, ebből a régi katonanemzetből nem csinált filisztert és a kis entente népeiből az, hogy állig fel vannak fegyverezve, hogy tömérdeket költöttek különösen a támadó fegyvernemekre: a nehéztüzérségre és a tankokra, még nem csinált sportnemzetet.»

Céltudatos munkarendszerét nagyon jól megismerhetjük az olimpiászokra való készüléteiből. Már az alapjában véve szerény amszterdami eredményeknek is örült. Kitűnő alkalomnak tartotta szereplésünket arra, «hogy nemzeti jelentőségünk tudatát a világ közvéleményébe még jobban belevigyük.» Nagyjában olyasféle tanúságtételnek tekintette ezt is a magyar igazság mellett, mint képzőművészeink külföldi sikereit. De nem pihent a magyar ba-

bérokon. A IX. olimpiászról való beszámoló már előkészületté vált, hogy a X-en még jobban szerepeljünk. A minisztériumba értekezletet hívott össze, amelyen megvitatta a sikerek és nem utolsó sorban az elmaradt sikerek okait. Kiderítette, hogy sportembereink az itthoni selejtező mérkőzésekben általában jobban szerepeltek, mint odakinn. Tehát a döntő pillanatokban az idegek mondták fel a szolgálatot. Ennek oka az «olimpiai láz». Atlétáink nincsenek eléggé hozzászokva az elsörendű külföldi kiválóságokkal való, nagy nézőközönség előtt lefolytatott küzdelmekhez. Ezért sürgette a fedett uszoda és a téli sportcsarnok felépítését: így alkalom lesz állandó tréningre és nagy versenyek rendezésére. Sorrendben a téli sportcsarnokot még a Nemzeti Stadion elé volt hajlandó helyezni.

Élete utolsó évében, 1932. április 24-én megalapította a Magyar Olimpiai Társaságot, amelynek ő lett az elnöke. Már előzőleg nagy elfoglaltsága ellenére időt talált arra, hogy az olimpiai győzők havonta rendezett, társas összejöveteleit felkeresse. Az új társaság első közgyűlését szeptember vége felé tartotta. Klebelsberg itt mondta el élete egyik utolsó beszédét. A társaság megalapításával a további olimpiászok szakszerű előkészítését akarta biztosítani. Már készült a berlini olimpiászra! Ennek világraszóló sikerét már nem érthette meg. A maroknyi trianoni magyarság a világ összes nemzetei között tíz aranyérmével, tíz győzelmével a harmadik helyre dolgozta előre magát. A nemzet apraja-nagyja tudta, hogy ez egyúttal Klebelsbergnek, a sportminiszternek posthumus elégtétele. Sok más eredmény mellett a berlini nagy dicsőség is jó részét az ő céltudatos, fáradhatatlan kultúrpolitikájának volt kézzelfogható eredménye.

X. fejezet

Előkészület a publicisztikai tevékenységre. – Miért lett Klebelsberg publicista? – Propaganda-módszere. – Cikkírói tevékenységével «meghosszabbítani» próbálja a miniszteri hatáskört. – A problémák publicisztikai tárgyalását igyekszik a napi politika szempontjai fölé emelni. – A «klasszikus» publicista meghatározása. – Publicisztikai működésének állomásai. – A neonacionalizmus mint nemzetnevelési program s mint egész kultúrpolitikai működését betetőző szintézis. – A magyar nemzeti érzés rendkívüli ereje. – Az örök magyar nemzeti érzésnek modern tartalmat kell adni. – A jog és kötelesség viszonyának újjárendezése a magyar életérzésben. – A tervszerűsége irányuló nemzetnevelés. – A «népi» és a «faji» gondolat. – A turanizmus. – A szociális fejlődés fontossága. – A népi és nemzeti gondolat összekapcsolásának szükségessége. – A kulturális előrehaladás és a gazdasági boldogulás szétbonthatatlan egysége. – A fasizmus példája. – Klebelsberg felfogása a fasizmusról. – A fasiszta munkahimnusz értelmezése. – A neonacionalista elmélet fogadtatása a magyar szellemi életben. – Klebelsberg egész politikai élete a támadások pergőtüzében telt el. – Magatartása a folyton megújuló támadásokkal szemben. – Amennyiben egyáltalán felelt is, a személyeskedésekre a legtöbbször nem válaszolt. – Klebelsberg «nyugati» magyarsága.

Klebelsberg egész életében szívesen fogott tollat, csak régebben, az előkészület éveiben főleg magának írt, később pedig inkább a nagy nyilvánosságnak. Az eddigiekben sokat hivatkoztam jegyzeteire, a nagy keménytáblás füzetekre, amelyeket a legkülönbözőbb tartalmú adatokkal, elmélkedésekkel töltött meg. Az adatok legnagyobbbrészt történeti vonatkozásúak, de bőven akad köztük művészettörténeti, esztétikai, közigazgatási, közoktatási vonatkozású. Feljegyezte a fontosabb politikai megnyilatkozásokat, főleg akkor, ha a nem-

zetiségi kérdésre vonatkoztak. Irodalmi olvasmányából kijegyezte a szebb, pregnánsabb gondolatokat. Később már gyakrabban találkozunk jegyzeteiben előadások vázlatával, cikk-tervezetekkel, beszédek, memorandumok, beszámolók gondolatmeneteivel, vázlataival. Köztük jelentékeny helyet foglalnak le a Julián-egyesületi ügyvezető igazgatósági beszámolók, memorandumok, szabályzattervezetek fogalmazványai. Ezek fokozatosan átvezetnek a nyilvánosságnak szóló irodalmi munkássághoz, amely már jóval minisztersége előtt megindult, de nagyobb arányokban mégis csak kultúrpolitikai tevékenységével kapcsolatban – aránylag későn – bontakozott ki. A tanulóévek azonban még ekkor sem értek véget. A jegyzetek még tovább szaporodtak. Ha nagy elfoglaltsága közben «pihenőt» talál, tovább gyűjt, tovább tanul. Klebelsberget nem lehet a cselekvés teréről leszorítani! A miniszterséget követő rövid idő, alig több valamivel egy kurta esztendőnél, még mindig tele van munkával, tettel, tetteket előkészítő tanulással, elmélkedéssel s újabb és újabb jegyzetekkel, cikkekkel.

Mindent végiggondolt és megmagyarázott. Arról is beszámol, miért lett publicista. A magyar politikai gondolkodás szerinte a múltban nagyon gazdag volt. Bethlen Gábor levelei, Zrínyi Miklós prózai iratai, Széchenyi, Kossuth, Deák, Kemény stb. mind hozzájárultak e gazdag kincstár gyarapításához. Különösen a bálványozott, mintaként tekintett reformkor adott szép példákat: e korszak valamennyi vezetőpolitikusa egyúttal tollforgató ember. Ehhez képest a jelen hanyatlást mutat. A nagy elődök gondolkodásukkal átszántották a magyar élet legtöbb mezejét, ezért tudták nemzetüket irányítani. Újabban a politikai élet terén majdnem kötelezővé lett bizonyos gondolkodási restség: rengeteg a csak odavetett, ki nem elemzett, végig nem gondolt jelszó, amivel a szó magasabb értelmében vett politika nem tud mit kezdeni.

A hanyatlásban akaratlanul része volt Ferenc József egyéni ízlésének, amelyet miniszterei számára is hallgatólagosan kötelezővé tett. Ferenc József tekintélytartó ember volt, s minisztereitől is megkívánta a tekintélytartást, amihez hozzátartozott, hogy a sajtóban saját írásaikkal lehetőleg ne sokat szerepeljenek. Volt rá eset, hogy az egyik miniszter publicisztikai kirándulásait az uralkodó a miniszterelnöknek szóvá tette. De azóta nagyot fordult a világ. A megváltozott körülmények között a miniszternek, ha valamit csinálni akar s nemcsak a hivatali reszort-munka gépies végzését tartja feladatának, benne kell élnie a lüktető élet kellős közepében, érintkeznie kell az emberekkel, hogy kívánságaikból ösztönzést kapjon s hogy tervei számára biztosítsa he-

lyeslésüket. Az új helyzetben nem elég, hogy a felállított program, a megvalósításra megérett reform a nemzet javát szolgálja: a nemzet nagy többségének a kezdeményezések szükséges voltát is be kell látnia, mert «az aktív miniszter törekvései számára a megnemértés körülbelül ugyanannyi, mint a virágzó gyümölcsfának a késői fagy.» A kiegyezés korában lehetett bizonyos előkelő távolságot tartani a kormányzat és a közvélemény között, hiszen az egész rendszer éppen a színmagyar függetlenségi tömegek előtt már születési hibájánál fogva ellenszenves, a legjobb esetben közömbös volt, s a hatalmi apparátus mégis zökkenéstől mentesen tudott működni. A központi hatalom elsöprő ereje mintegy magától biztosította a nagyjában sima kormányzást. Az összeomlás után azonban a nagyobb arányú politikai műveletek lebonyolításához már nem elég a felülről kapott támogatás: szükség van a nemzet nagy tömegeinek helyeslő állásfoglalására, sőt a lelkesedés lendítő erejére is. Különösen fontosnak tartja, hogy népművelési és tudománypolitikai kérdésekben a szó igazi értelmében vett közvélemény fejlődjék ki, mert ezen a téren gyakran megtörténik, hogy valaki egy tetszetős frázist beledob a tömegbe, ezt egy darabig hangoztatják, utána mondogatják, de azután a csekély érdeklődés következményeként minden elcsendesedik. Pedig itt nem a közöny csendjére van szükség, hanem a kultúrapostolság egy nemére, amely orrfintorgatás nélkül igénybe veszi a legszélesebb néptömegekre való ráhatás modern eszközeit, a sajtó-, az egyesületi és a gyűlésagitációt. «Ma nem lehet – írja – irányokat és reformokat ráerőszakolni a nemzetre, ha üdvös és hasznos voltukat a közvélemény be nem látná, ha a nemzet azokat az intézményeket rokonszenvével és szeretetével nem avatná magáéivá, sajátjaivá... Ezért járom az országot ... hirdetve mindenütt kultúrpolitikai törekvéseim sorsdöntő jelentőségét. Ezért nyúlok gyakran a tollhoz, más és más érvekkel, más és más beállítással és különféle utakon törve mindig ugyanazon cél felé, azért, hogy a nemzeti közvélemény tudatába felszívódjék annak a nagy kulturális erőfeszítésnek a szüksége, amelynek érdekében nagy áldozatot kell kérnem.»

Klebelsberg valóban a legnagyobb áldozatkészséggel vállalt előadásokat, beszédeket s közben bámulatos termékenységgel írta cikkeit. Mindezekben értékesíthette soha nem szünetelő gyűjtő munkájának egy-egy részletét. Amint maga is utal rá, nem egyszer ismételte önmagát, más és más beállítással világítva meg ugyanazt a kérdést. Éppen ez mutatja agitációjának erős gyakorlati jellegét: a maga igazságát valósággal belekalapálja a közvéleménybe. Ne feledjük el, hogy a szélesebb rétegek megnyerését célzó agitációnak

különleges szabályai vannak: nem ritkán az olyan puskaporral lehet leghangosabban és legmesszebbre löni, amit már többször elsütöttek. Szabályként állította fel a maga számára, hogy terveit a közhangulat kitapogatása céljából rendszerint előre bejelenti. «Katasztrófa után, mikor még süvít a szél, érces hangon kell bekiáltani a zivatarba.»

Jól tudta, hogy Jericho falai sem dőltek le az első trombitaszóra. S bár ő maga nem szűnt meg a harsonát fújni, mégis kétségei voltak: megtett-e mindent, amit tehetett, s amire kötelezve volt? «Gyakran gyötör a történeti felelősség tudata, kínoz a gondolat, hogy ha nem lenne elég szuggesztív erőm arra, hogy a közvéleményt a kultúra érdekében hozott áldozatok szükségességéről meggyőzzem, akkor minden igyekezetem ellenére is oka leszek a nemzet elkerülhetetlen sorvadásának. Sorvadást mondok, mert míg a katonai bukás tragikus katasztrófával végződik, addig a kulturális alulmaradásban nincsen meg a tragikus bukás fensége, az lassan, szinte észrevétlenül csúsztat a posványba, az alsóbbrendűség fátumszerű elismerésébe, a lemondásba, a bele-törődésbe, a nyomorba, a tudatlanságba.» A nagy optimista, csak addig optimista, amíg munkáról, fáradozásról, erőfeszítésről van szó: a siker elérésének nehézségeit tapasztalatból nagyon is jól tudja. Az élet kegyetlen, a jó szándékokat megtizedeli: csak óriási erőfeszítések árán lehet valami maradandót elérni. De mégis, éppen ezért kell továbbdolgozni, továbbagítani. A panasz kicsordul a lelkekből, az emberek felsóhajtanak: «Uram, nem bírjuk tovább.» A nemzet messiásváró hangulatba ájult, sokan valami csodaszertől, valami mentő balzsamtól várják a szabadulást. Klebelsberg kénytelen az illúziókat szétfoszlatni, s publicisztikai munkásságában állandóan ismétелgetni: «a mi sebeinkre nincs balzsam, és nem fog rajtunk senki sem segíteni. Csak önmagunkon segíthetünk, és csak egy eszközzel segíthetünk, s ez az eszköz a munka.»

Hírlapi propaganda-cikkei, sokszor valóban magukkal ragadó beszédei köteteket töltenek meg. Mindegyik kötete egy-egy állomás gondolatvilágának fejlődésében. A miniszter publicista is lett, s mintha igazi elemébe került volna. Nem csoda, hogy annyira magasztalja Mussolinist, akiben megtalálta az aktív államférfiú és a hírlapíró publicista eszményi szintézisét, s aki mindkét feladatkörét, az állam kormányát vezető első miniszteréét és a közvéleményt irányító zszurnalisztáét tökéletesen ellátja. Ez az oka, hogy a Duce reformjai a papírosról a valóságba lendülnek át, mert nem a lomha bürokratikus apparátus kényszeríti rá őket az életre, hanem a tapsoló, helyeslő engedelmesség a végrehajtás sikerének legfőbb biztosítója. Klebelsberg is a közvéleményt akarta

cikkeivel maga és alkotásai mögé sorakoztatni. Nem is titkolja, hogy a publicisztika számára főleg a miniszteri hatáskör «meghosszabbítása», kitágítása, a hivatal korlátain messze túlmenőleg. «Mindig irigylem, – írja – azokat a cikkíró társaimat, akik kellő műgondot szentelhetnek munkájuknak, akiknek idejük van arra, hogy cikkeiket kerekítgessék, csiszolgassák. Az én cikkeim hivatalos munkámnak melléktermékei; úgy jönnek létre, hogy amikor egy-egy ügycsoporttal foglalkozom, annak előkészítéseképp olvasnom kell, megnézem a helyszínét, látok vidékeket és városokat, megismerem embereket, hivatalos és társadalmi vezetőket, s miközben maga a fődolog kialakul, a cselekvés elvi és gyakorlati indítékaiból kisarjadnak a szempontok, bírálatok korábbi állapotokkal és eljárásokkal szemben, meggyőződéssé sűrűsödnek szétszórtan szerzett apró tapasztalatok, melyekről, úgy hiszem, nem árt a nemzetet tájékoztatni. Törvényjavaslataihoz a miniszter indokolást kapcsol, én mintegy tetteimnek indokolásaképpen írom meg cikkeimet, sajnos, műgond nélkül, alig egy félórát vonva el hivatalos tevékenységemtől.» A cikkeknek történeti forrásértékét éppen ez a közvetlenség adja. A jelen munkában is a legfőbb forrás Klebelsberg irodalmi működése. Cikkei mintegy folyamatos kommentárt nyújtanak alkotásaihoz. Pontosán meghatározta a maga hírlapírói tevékenységének viszonyát a professzionisták működéséhez is. A miniszter ezekkel szemben előnyben és hátrányban van. Előnyben, mert szava súlyosabb; hátrányban, mert neki tekintettel kell lennie olyan szempontokra is, amelyek a professzionistát nem feszélyezik. Ehhez járul még, hogy a miniszter publicisztikai tevékenysége csak melléktermék, a professzionista meg ebben találja meg élethivatását. Definiálja a klasszikus publicista fogalmát is. A definícióból kiderül, hogy tulajdonképpen a maga elé állított eszményt körvonalazta. Ezt az elnevezést szerinte az érdemli meg, aki a nemzeti élet sorsdöntő lényegét az adott helyzetben megragadva világosan látja a kitűzött célt, az oda vezető utat, s ezt meg is tudja nemzetének mutatni. Végző eredményben a publicisztika tollal űzött gyakorlati politika, s lényegében annyit ér, amennyi a tőle szolgált politikai eszmény belső értéke. Így látta ezt már ifjabb korában is.

A tőle szolgált kultúrpolitika azonban annak ellenére, hogy ő maga párt-hoz tartozott, s annak keretében próbálta az alkotáshoz szükséges hatalmat birtokolni és kezelni, messze állt a mindennapi értelemben vett pártpolitikától. Amikor kultuszminiszteri székét elfoglalta, nyilvánosan kifejezte rosszállását a pártpolitikai torzszalkodásokkal szemben. Mint belügyminiszter előzőleg ilyenek középpontjában állt, s arra a meggyőződésre jutott, hogy egy olyan sú-

lyos helyzetben lévő nemzetnek, mint amilyenben akkor a magyar volt, tulajdonképpen nem is szabadna pártokra szakadnia. «A pártpolitikai harcok mélységében üdítőbb levegőre vágytam, fel magasabb légkörbe, s ezt hol találhatnám meg máshol, mint a magyar kultúra tisztultabb légkörében? Ebbe kíváncsoztam vissza.» Kétségtelen, hogy aktív miniszter létére, amennyire csak lehetett, távol maradt a szorosabb értelemben vett pártpolitikától. Ennek okát maga kifejtette: először nem ér ilyesmire rá, másodszor – s ez a fontosabb – az után vágyódik, hogy «a magyar művelődés szent ügyét fölébe emelje a napi politika ellentéteinek». Íme a «klasszikus» publicista méltó célkitűzése: közvéleményt akar teremteni, ami nem azonos a pártpolitikai szempontok érvényesítésével. Ezért szereti és várja a kritikát, de csak azt, amelyik nem bont, hanem épít, nemcsak kifogásol, hanem azt is megmondja, hogy a kifogásolt helyébe mit szeretne állítani. Aki csak kételyeket kelt, csüggeszt, elkedvetlenít, szóval a meddő, a «negatív» ember, a hiperkritikus, az a legkártékonyabb emberfajta, akinek ártó szándékait csak a «robusztus alkotási kedv» tudja legyűrni. Neki a pozitív rész volt a fontosabb, a nemzet közszellemének és érzelmevilágának olyan befolyásolása, amely elősegíti az alkotást. Ez a közszellem és érzelmevilág adja a programok tartalmát és erejét. Nálunk pedig sokszor hiányzik a transmissio, az erőátvitel «a hazafias érzések és a haza érdekében való cselekvés között. A gondolkodás és az érzelmevilág központja az agy, a cselekvésre főleg a kar hivatott; az agy és kar között pedig az ingert az idegszálak közvetítik. Nálunk rendben van az agy és erős a kar, csak éppen a nemzeti idegekben van a baj. Sok esetben az elhatározástól nem tudunk valahogyan eljutni a cselekvésig.» A képes beszéd ellenére világos, hogy Klebelsberg publicisztikai működése az ilyen értelemben való erőátvitelt kívánta biztosítani.

Ezért örült annyira, ha termékeny vitát sikerült provokálnia. Viszont elszomorodik, ha hangja a pusztában kiáltóé maradt. Nem akarta, hogy a kultúra ügyét csak ő egymaga képviselje, nem akarta a látszatot elhatalmasodni engedni, mintha «egyetlen ember rögeszméjéről lenne szó, aki beteges csökkönnyességgel nyargal egy kultúrpolitikai gondolat vesszőparipáján». Komoly, színvonalas vita után áhítozott, amely közéleti problémáinkat át- és átszövi találó gondolatokkal. Hírlapírói működésével tulajdonképpen az egész nemzetet munkatársává szerette volna tenni, hogy mindaz, amit létrehozni sikerül, egyúttal a kollektív magyar alkotóerő megnyilatkozása is legyen. Erre szükségük van az alkotásoknak is. Mert «az alkotás kezdetben gyenge palánta; hogy

megeredjen, kedvező időjárás szükséges. A politikai kezdeményezéseknél a kedvező időjárást a nemzeti közhelyeslés jelenti».

Ez a meggyőződése adta kezébe mindig sűrűbben és sűrűbben a tollat. Így keletkeztek sorjában a kötetek, amelyek fontosabb beszédeit és cikkeit egybefoglalják. A könyvforma nem pusztá külsőség: Klebelsberg maga hangoztatta, hogy a látszólagos tarkaság mögött a kötetek mégsem nélkülözik a belső egységet, mert azonos alapérzésből fakadnak, és töretlen vonalú vezető gondolatok húzódnak meg az élettől látszólag összefüggés nélkül felvetett problémák tárgyalásában.

A külön csoportokra elemezhető átfogóbb vezető gondolatok szerint Klebelsberg publicisztikai működésében bizonyos szakaszokat lehet megállapítani. Az elkülönítés tartalmilag csak nagyjában lehetséges: az egyes szakaszok ugyanis időbelileg részben összefolynak, illetőleg pontosabban nem határolhatók el. Az első szakaszban a kultúrfölény volt a vezető gondolat. Kibővült ez a program akkor, midőn a kultúrfölényt kifelé is hirdetve hatalmas külföldi propagandába fogott. Ezt az utóbbi részt tekinthetjük második szakasznak. Addigi munkásságát betetőzte a harmadik szakaszban, amikor «neonacionalizmus» elnevezéssel a maga nagy nemzetnevelési programját próbálta népszerűsíteni. A negyedik szakasz már minisztersége után kezdődik: ekkor a magyar problémákat világpolitikai távlatban tárgyalja, s arra vállalkozik, hogy nemzetének külpolitikai kérdésekben is tájékoztatást nyújtson. Tekintsük át röviden az egyes szakaszok publicisztikai munkásságát.

Az első szakasz munkásságáról tulajdonképpen már részletesen szólunk, amikor kultúrfölény gondolatvilágát próbáltuk összefoglalni. Klebelsberg mentett, hitet, bizalmat öntött munkatársaiba és a nemzet szélesebb rétegeibe. Erről a szakaszcól később ő maga mondta el a leglényegesebbet: «Küzdöttem a kulturális gondolatért, küzdöttem azért, hogy a nemzet minél szélesebb rétegeit hassa át az a végzetszerű meggyőződés, hogy lenni, vagy nem lenni és művelődni nálunk teljesen egyértelmű.» Ebben a periódusban legfőbb gondja a magyar tudományosság megmentése és felvirágoztatása. Az írásban kifejtett propagandát ügyesen egészítette ki szóbeli meggyőzéssel. Egyik jószemű volt képviselőtársa halála után néhány odavetett, de nagyon találó vónással élénk idézi Klebelsberg kedves, sima, derűs, mozgékony alakját, és azt a módszert, ahogyan képviselő társai között eszméinek társalgás közben magán-propaganda formájában szerzett híveket.

Publicisztikai tevékenységének második szakasza a külföld felé irányuló propaganda. Klebelsberg kulturális külpolitikát kezdeményezett, amelynek célja ugyanaz volt, mint diplomáciánké: széttörni a trianoni bilincseket. A legjobb meggyőzésnek az eredmények bemutatását tartotta. A bemutatás finom diplomáciai munkáját külföldi, vagy külföldiek számára tartott hazai előadásában sokszor maga vállalta. Bámulatos módon, a született diplomata ösztönös érzékével tudta kiválasztani előadásainak tárgyát, anyagát, formai elemeit úgy, hogy az érdeklődést biztosítsa. Egy-egy ilyen beszéde remeke volt a kulturális és politikai propagandának. Külföldi propagandájával azt az erkölcsi tőkét szerette volna visszaszerezni nemzetünknek, amit annak idején a szabadságharc és a magyar emigráció szerzett, amit azonban a kiegyezés korának nemzedéke nem tudott megtartani. Itthon is, külföldön is egy volt a cél: «Akár a berlini, vagy római egyetem aulájában, akár a kecskeméti vagy szegedi tanyákon beszéltem, mindenütt a magyar műveltség megmentését és felvirágoztatását igyekeztem erőmhöz képest szolgálni s azon túl a magyar ügyet...»

A harmincas évek közeledtével – kb. száz évvel azután, hogy Széchenyi a maga agitációját megkezdte – Klebelsberg kulturális propagandája hatalmas nemzetnevelési programmá szélesedett ki. A neonacionalizmus szakaszába értünk. Természetes eredmény ez egy olyan férfúnál, aki meggyőződéssel hirdette, hogy «minden törekvésnek harmonikusan egyesülnie kell a magasabb és mindent átfogó nemzeti gondolatban». Klebelsberg egyforma biztonsággal a maga helyén volt, ha a kis szimptomákat megfigyelni, vagy azokat nagyvonalúan értelmezni kellett. Szeme a mikrokozmoszban is meglátta a makrokozmosz törvényszerűségeit. A XIX. sz. tömegjelenségeit figyelve rájött arra, hogy a nagy dolgok kicsinyekből rakódnak össze, mint ahogyan a korallsziget is sokmilliárd kis állat testecskéjéből alakul. Kultúrpolitikai működésének kisebb-nagyobb mozzanataiból így tevődött lassankint össze az a nemzetnevelési rendszer, amelyhez hasonlót abban az időben külföldön is csak az egyetlen fasiszta mozgalom tudott felmutatni. Maga hirdette, hogy a művelődés az emberi élet minden megnyilvánulásába beleszövődik, s annak, aki iskolapolitikát, kultúrpolitikát csinál, szinte lehetetlenség megmaradni az iskola, vagy a szorosabb értelemben vett kultúra határain belül. Minden mindennel összefügg! Különösen nála, akiben, mint egyik jeles filozófusunk rámutatott, rendszeralkotó filozófus veszett el, mert különleges képessége volt ahhoz, hogy a legszívárványosabb sokféleséget is magasabb egységbe foglalja. Életének nagy szerelme, a kultúra, végeredményben az az archimedesi pont lett számára, ame-

lyen lábát megvetve a magyar világot régi sarkaiból kifordítani próbálta, de nem valami csodálatos forradalommal, hanem a múltból leszűrődő tanulságok bölcs értékesítésével. A kultúrpolitika is csak eszköz volt: a végcél a nemzet újjászületése lett. Minden törekvése a nemzeti érzés erősítésében, újjáformálásában találta meg végső értelmét.

Rendkívüli erőt tulajdonít a nemzeti érzésnek. Ezen a ponton nincs alku! S különösen akkor válik el, van-e egy nemzetben igazi életképesség, ha katasztrófába kerül. A belsőleg korhadt népek a szerencsétlenség súlya alatt összeroppannak, hitüket veszítik, hivatásukról, tehát jövőjükéről lemondanak, aminek következménye a bomlás és feloszlás. Ezzel szemben «az életképes nemzetekre a katasztrófa úgy hat, mintha visszavágják a fát. Annál erősebben hajt.» A nacionalizmus a népek életöszöne. A magyarban mindig erős volt a nemzeti érzés, különösen a szerencsétlen fordulatok éveiben. Mivel pedig szinte állandóan voltak bajaink, nemzeti érzésünk ereje Európában közmondássá válhatott. Valamikor ennek a különben annyira hatalmas erőt jelentő érzésnek megvolt az a gyengéje, hogy számszerűleg csak szűkebb rétegre, azelőtt a nemességre, majd később az értelmiségre és a vagyonosabb rétegekre korlátozódott. A millenniumi ünnepek alkalmával még a díszmagyaros felvonulások szimbolizálták a magyar nacionalizmust. Az új magyar nemzeti érzést azonban sokkal szélesebb alapokra kell állítani: a legszélesebb népi rétegek érzelmi világára is! «Ma nem ünnepekkel, hanem csak a szociális politikának, a kultúrpolitikának, az alsó néposztály érdekeit szolgáló közgazdasági politikának, a népbarát kormányzatnak és a hazafiságnak összefonásával gyárthatjuk meg azt a hatalmas köteléket, amely, mint a fasiszta himnusz is mondja, a haza földjéhez rögzíti a haza szülőiteit, a hazafiakat.»

Világos ebből, hogy Klebelsberg a magyar hazafiúi érzésnek az addiginál modernebb tartalmat kívánt adni. A nemzetet elég erősnek tartja ahhoz, hogy a próbát megállja. Az összeomlás után vigasztalódott lélekkel állapította meg, hogy a nemzeti érzés épségben túlélte az állam összeomlását, amiben talán annak is része volt, hogy a monarchiához való tartozás következtében az állam és a nemzet fogalma nem estek teljes mértékben össze. A magyarság nagy része bizalmatlan volt a monarchiával, sőt az állammal szemben, olyannyira, hogy a magyar még az iskolában sem szerette az államit. A szokottnál lazább kapcsolat ellenére mégis nagy megrázkódtatást jelentett a monarchia és az állami apparátus összeomlása. A nemzet útja meredek sziklafalnak vezetett, amelytől jobbra-balra szörnyű mélység tátongott. Az idősebb korosztályok

idegei felmondták a szolgálatot, kétségbeestek, s a fiatalabb nemzedéket is elbátortalanították. Márpedig «minden bölcsesség csődje, ha az idősebb nemzedék az ifjabbnak nem tud más tanácsot adni, mint a kétségbeesést». Éppen az ellenkezőre van szükség: kezdeményező erőre, tettekrezségre, elszántságra. A világháborúban elvérzett, a forradalmaktól tovább gyengített, ezenfelül még megcsonkított ország csak így tud felemelkedni. Természetes azonban, hogy magára hagyatva a romok újraépítését csak úgy remélheti, ha a helyzetnek megfelelő önálló nemzeti célokat tud kiformálni. A régi érzés, az örök magyar nacionalizmus elé tehát új célokat kell tűzni.

Erre annál inkább szükség van, mert a régi magyar nacionalizmus legfőbb tartalmát elvesztette azzal, hogy a Bécs elleni küzdelem megszűnt. Az új cél nem lehet kevesebb és több, mint a régi határok visszaállítása. Az odáig vezető út azonban hosszú és nehéz lesz, de Klebelsberg bizonyosra veszi a végső sikert. A magyarság erre is képes lesz, csak nagyon kell akarnia! A nemzet egészének erőállapota, erkölcsi ereje nem rossz. Trianon lesújtottjai nem vétkeztek annyit, mint pl. a Mohácsért felelős nemzedék. De azért sok mindennek kell megváltozni, főleg megújodni, átalakulni. Lecsökkentett területen, számban megfogyva, elszegényedve olyan nagy feladatot, mint a történeti határok visszaszerzése, csak az esetben tudunk megoldani, ha a régi-fajta hazafiságot a feladat nagyságához mérten átformáljuk. Klebelsberg háromféle hazafiságot különböztet meg: a szónoklót, a kesergőt és az alkotót. A két elsővel nem tud mit kezdeni. Csak a harmadik fajtával boldogulhatunk. Minden optimizmusa mellett is meg van arról győződve, hogy «még egy politikai bal-lépés és a végzet kitoról bennünket az önálló nemzetek sorából.» Kísérletezni nem lehet. Át kell alakulnunk: a mennyiséget minőséggel kell pótolnunk, fajunk etnikai belértékét a legmagasabb fokra kell felemelnünk. »A magyar nacionalizmusnak munkát, műveket, alkotásokat kell követelnie: a magyar nemzet szent és örök eljegyzését a magyar földdel a munka, a művek, az alkotások révén. Különbö a világtörténelem könyörtelen keze mint értéktelen gazt, mint dudvát gyomlál ki bennünket Közép-Európának abból a kertföldjéből, amelyet a Gondviselés finom kerti kultúrák számára jelölt ki.»

A legfontosabb, amit Klebelsberg a maga kultúrpolitikájával az újszerű magyar hazafiság rendelkezésére kívánt bocsátani, az új magyar embertípus volt. Bár a nemzet egészével meg volt elégedve, mégis úgy találta, hogy még mindig sok közöttünk «a túlságosan szétmálló, erélytelen, beletörődő, gyorsan buzduló, könnyen lankadó, túlságosan vehemens, igazi nagy szenvedély, igazi

lendület és igazi erély» nélküli ember. Az új típus megteremtéséhez nem tartja elegendőnek az iskola munkáját: segítségül hívja az anyákat, a lelkészeket a sajtót, hogy segítsék megteremteni azt az atmoszférát, ami az iskola munkáját hatásosabbá teheti. Az új ember a Széchenyi-álmodta produktív magyar, akinek vannak eszményei, de nincsenek illúziói. A produktív emberből hiányzik a hiperkritika, a cselekvést halványra betegítő tépelődés: eleme a tett. A neonacionalizmus «öntudatos összefogás a kritika túltengéseivel, a hiperkritikával és általában a negatív emberekkel szemben». Eszménye a munkás hazaszereget, amely éppúgy szembeszáll a jogosulatlan önámítással, a naiv optimizmussal, mint amennyire nem engedi meg a kishitűeknek, a baljósoknak, a kétségbeesés apostolainak lélekrombolását. Olyan emberekre van szüksége a hazának, akik hajlandók akár a végzettel szemben is felvenni a harcot. S ezek a cselekvés megszállottjai. Az új nemzedék akaraterejét a cselekvésre való készség jegyében meg kell hatványozni és ennek a felfokozott akarat erőnek elébe oda kell illeszteni a nagyobb tudás, az erősebb felkészültség s egyben a leghatékonyabb kötelességteljesítés gyémántfűrőjét.

A kötelességteljesítés nagyon lényeges pontja a neonacionalista ideológiának. Klebelsberg többször emlegeti, hogy a magyar, a jogásznemzet, hasonlíthatatlanul nagyobb energiával szokta emlegetni jogait, mint kötelességeit. Ennek meg kell változnia: a trianoni magyarság csak akkor élhet, ha a súlypontot a jogról a kötelességre teszi át. A kis óvónőtől kezdve az egyetemi tanárig az egész oktató személyzetnek kötelességévé teszi, hogy ezt a szempontot nevelő munkásságukban a legteljesebb mértékben érvényesítsék. Ilyen értelmű körlevelet intézett az ország összes oktatóihoz, amelyben összefoglalta egész nemzetnevelő rendszerének főbb gondolatait.

De nem elég a tetterő, a cselekvésre való készség, a meddő kritikától való tartózkodás: tervszerűsége is szükség van. Rámutattunk már arra, milyen nagy helyet foglalt el a tervszerűsége törekvés Klebelsberg gondolatvilágában és cselekvési programjában. Nagyon jól tudta, hogy a magyar az oroszlanugrások, a huszárbravúrok nemzete, viszont a lassú, szívós, következetes munkára való készség nem a legerősebb oldala. Klebelsbergnek szinte fizikai fájdalmat okozott minden tervszerűtlenség. Amikor látja, hogy a szentendrei vasúttöltésének kiépítését folytatták, de a vonal meghosszabbítása elmaradt, kedélye elborul az «esprit de suite» hiánya miatt. Látszólag álmatag, sokszor lecsukódó pillájú szemei állandóan fürkészték, s minden apróságot észrevettek. S mi mindent tudott az apró tényekből kiolvasni, hogyan tudta sokszor

látszólag aprólékos tapasztalatait a legnagyobb végcélokkal összefüggésbe hozni! A kis dolgokra szinte kettőzött figyelemmel volt, mert azt tartotta, hogy mi magyarok éppen ezekből különösen nagy tanulságokat vonhatunk le. «Nagy elgondolásaink, terveink és koncepcióink ugyanis rendesen szépek szoktak lenni, de azután a kivetnél, a végrehajtásnál, ahol sok kicsinyes, szűk látókörű, laza, lusta ember kapcsolódik be, már mutatkoznak a bajok.» A külföldit, ha hozzánk jön, megragadja a magyar nagyvonalúság: a királyi vár, a parlament, a fővárosi Duna-partok, a Tisza szabályozása stb., de ha alkalma van a részletekbe is belenézni, már nagyon gyakran megfigyelheti az akadózást, a súrlódást, a csikorgást. Fájt neki minden elmulasztott lehetőség, amit a tervszerűtlenség következtében nem aknáztak ki. A Buda–Visegrád–Esztergom között elterülő «csodás háromszög» elhanyagoltsága bús regét mond el neki a magyar tervszerűtlenségről. Borongva nézte, hogyan dől össze, ami a ragyogó Visegrádból még megmaradt. Megfigyeli az apró tüneteket: az izléstelen kirakat-szekrényeket, a szükségtelenül torlódó forgalmat, a sima forgalom rendes vérkeringését akadályozó, célszerűtlenül elhelyezett vasúti sorompókat, a szemet szűrő fölösleges tűzfalakat, a sok kisebb-nagyobb tervszerűtlenséget, s szeretné, ha a jövőben másképp lenne. Valósággal megszállottja a nemzetnevelés gondolatának, amelynek programjában benne van az aprólékos pontosságra és gondosságra, a tervszerűségekre való rászoktatás is.

S az egész nemzetnevelést Klebelsberg a népi politika szolgálatába kívánta állítani. Utána ezt a népi jelzőt kissé sokat emlegették, talán meg is köpött; arról azonban kevés szó esett, hogy Klebelsberg ennek a politikai irány-
nak magasabb síkon egyik legenergikusabb úttörője volt.

Előjáróban tárgyilagosan ismertetnem kell elvi álláspontját a «népi» és «faji» kérdéssel kapcsolatban. Klebelsberg már mint a nemzetiségi kérdési alapos ismerője «fajvédő» volt a szó pozitív értelmében. Ezen a magyar faj jól átgondolt megsegítését, erősítését értette. Egyébként az volt a felfogása, amit különben még a világháború befejezéséig az uralkodó XIX. századi politikai ideológia hatása alatt formált meg önmagának, s amitől lényegileg sohasem tért el, hogy a magyarsághoz való tartozás kritériumai nem lehetnek faji szempontok. «Még nagy népeknél is vita tárgya, – írja – hogy melyik országrészben maradt fenn a tiszta faj. De ha még nagy népeknek is csínján kell bánniuk a fajiság kérdésével, mit kezdjen ezzel a jelszóval a maroknyi magyarság, amely bele van ékelve a germán, szláv és román elemek közé? De ha faji álláspontra helyezkednénk, akkor, hogy csak a hegycsúcsokról beszéljek, baj

lenne a Zrínyiekkel, József nádorral, Petőfivel, Damjanich-csal, Erkelrel, Munkácsyval, Semmelweisszel és annyi mással legjobbjaink között, akik nélkül a magyar haza nagyságát és művelődését el sem lehet képzelni... Ha faji álláspontra helyezkednénk, a tízmillió magyarból igen jelentékeny számot le kellene ütni. Ezzel szemben a politikai okosság azt kívánja, hogy magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelemben, lelkiségben és nyelvben teljesen és fenntartás nélkül összeolvad.» Nem titkolta, sőt a numerus clausus ügyével kapcsolatban többször emlegette, hogy az antiszemitizmust lényegében «negatív politikai elv»-nek tekinti.

Hasonló módon viselkedett pl. az ún. turánizmus kérdésében is. A turánizmuson az ún. keleti orientációra való törekvést értette. Az állásfoglalás érzelmi gyökerét még helyeselni tudta volna: Európa igazságtalan volt velünk, meg lehet tehát érteni, hogy a nagy hálátlanság és igazságtalanság láttára akadtak olyanok, akik Európának mintegy hátat fordítva keletre néznek. Alapjában véve a turánizmust mégis lidércfénynek tartotta: elvégre nem mehetünk vissza sem Levédiába, sem az Etelközbe. Amióta Szent István és annyi nagy magyar már választott, nekünk sem lehet más választásunk: «Hiába, ápolnunk kell a kapcsolatokat a hálátlan nyugattal, tetőtől-talpig európeereknek kell lennünk, mert hiszen Európa közepén élünk. Általában mitől sem kell inkább óvakodnunk, mint a fantasztikumoktól, mert úgymint nagy hajlam van bennünk, hogy az élet nagy realitásait fel nem ismerve politikai légvárakat építsünk.» A magyar reálpolitika szempontjából a turánizmustól jóformán semmit sem várt. De ez nem akadályozta meg a török és japán szimpátiák helyeslésében. A finnugor rokon népekkel való kulturális kapcsolatot pedig éppen ő építette ki a legnagyobb szeretettel és megértéssel.

Mindebből eleve következik, hogy Klebelsberg népi politikájából teljesen hiányzik a faji gondolat, még ha az a turánizmus köntösébe öltözött is. Nála a népi és a nemzeti fonódik össze a legszorosabban. Ezt a pontot érdemes lesz, mint publicisztikai működésének egyik vezérmotívumát s mint a neonacionalizmus alapelvét, kissé élesebb fényel megvilágítanunk.

Klebelsberg konzervatív közéleti politikus volt, de a legrugalmasabbak közül való. Mindig készen állt a haladásra. Annak idején ő szűkítette meg, mint belügyminiszter, a Friedrich-féle általános választói jogot, de tudta, hogy megszükitésekkel a kérdés lényegét nem lehet elintézni. Elvileg tehát, ha úgy tetszik, akár radikálisnak is nevezhetnők. Hasonló volt a felfogá-

sa a földreform kérdésében. Már 1917-ben aggodalommal látta, hogy a «tülkonzervatív» elemek a természetes fejlődést is lassítani szeretnék. Később is hangoztatta, hogy a reformok terén való szűkkeblőség «nagy bajokhoz, esetleg végzetes kitörésekhez vezethet». Hirdette, hogy a magyar nacionalizmusnak teljes erővel a szociális fejlődés mellé kell állnia, mert a nemzet jelenlegi szociális alkata és vagyonmegosztása egyáltalán nem egészséges, sőt a szellemi javak sincsenek a nemzet tagjai között normálisan és igazságosan szét egyengetve. «És ha a szegénységből sarjadó elégedetlenség és a tudatlanságból származó könnyű ámíthatóság találkozik, akkor a két politikai vegyelem összetételéből robbanó anyag keletkezik, amely rombol és szétvet.» Hirdette, hogy meg kell szüntetni az aránytalanságot a néptől megkívánt kötelességteljesítés, továbbá a neki adott csekély életlehetőség és jogok között. A nép adja a pénzt és a katonát: ellenértékképpen fokozottabb mértékben figyelembe kell vennie a kormányzatnak a nép igazi szükségleteit és jogos vágyait. A lényeges feladat: összekapcsolni a népet a nemzetivel, mint ahogyan erre irodalmunkban Petőfi és Arany már példát mutattak. Ezzel automatikusan szaporodik a nemzeti gondolat hordozóinak száma is: a nemzeti életbe teljes erővel belekapcsolódik a magyar nép tömege.

A népi erők felszabadításához és a nemzeti célok érdekében való szolgálatba állításához az alapokat szerinte csak a helyes kulturális politika rakhatja le. Ezért kell a sok ezer új népiskola! De itt nem lehet megállni: a kezdetet a nép érdekében folytatott erőfeszítések egész sorának kell követniök. Azelőtt királyi várak, parlamentek, minisztériumok, monumentális hivatalok épültek: az újjáépítés korában viszont a tanyai iskolák százai és ezrei. Ez már népi politika! Az egészséges kulturális demokrácia után majd üthet a politikai demokrácia órája is, már nem lesz belőle baj. Felveti a gondolatot: nem lehetne majd az annyira megalázó, sokszor szégyenletes korteskedést is politikai szabadoktatással helyettesíteni? Egyszer talán majd ennek is eljön az ideje. De mindez még nem elég: gyors ütemben következniök kell a szociális reformoknak. Ezek kapcsolják majd végleg oda a népi tömegeket a nemzeti gondolathoz. «Kossuth Lajos példátlan népszerűségének is mi volt az alapja? Az, hogy szétválaszthatatlanul odafűzte a nemzeti gondolatot hatalmas szociálpolitikai reformokhoz, a jobbágyság megszüntetéséhez, a tized és dézsma eltörléséhez, és a közteherviseléshez.» Hasonló fejlődést vár a trianoni országtól is. Ez lenne az igazi konszolidációs politika!

A szociális haladást előmozdítja majd az a gazdasági többtermelés is, amely a kulturális politika eredményeként előbb-utóbb kimaradhatatlanul jelentkezni fog. A neonacionalizmus egyik lényeges programpontja volt a magyar gazdasági erő meghatározása. Klebelsberg elgondolásában a kulturális és a gazdasági politika szétválaszthatatlan: «A népművelés legalábbis annyira gazdasági kérdés, mint amilyen mértékben egyúttal erkölcsi, nemzeti és kulturális ügy, hiszen gazdasági életünk a tőke hiánya és drágasága mellett főképpen azzal a bajjal küszködik, hogy a munkateljesítmény nálunk viszonylag csekélyebb...» Ennek oka a hozzáértés hiánya. E szemszögből nézve bontakozik ki félelmetes arányokban azok korlátoltsága, akik ellentétet vélnek látni a kultúra és a gazdasági fellendülés között. Ezek azt hiszik, hogy a kultúra luxus s előbb gazdagodnunk kell ahhoz, hogy a kultúrához szükséges anyagi áldozatokat bírjuk. Az elsőbbségi kérdés ilyen felállítása erőszakolt: egyszerre kell művelődnünk és vagyonosodnunk! De ha valaki mégis nagyon feszegetné az elsőbbség eldöntését, vegye tudomásul, hogy műveltség nélkül nincs, nem lehet gazdasági siker sem. A kultúrpolitika sorsdöntő kapcsolatban áll a nemzeti termeléssel: kötelességtudó, műveltebb munkásság nélkül nincs fokozott termelés, nincs takarékosagra és tőkeképződésre lehetőség. Emelni kell tehát a tömegek értelmi színvonalát, és élükre olyan vezetők állítandók, akiknek méretei minden szempontból megütik az európai mértéket. Ha ezt biztosítani tudjuk, bizalommal nézhetünk a jövő elé. Optimizmusa – mint láttuk – annyira ment, hogy a csonka országban nem zsúfoltságot, levegőtleniséget észlelt, hanem betöltendő ürességet. Kiszámította, hogy a maradék földön átmenetileg többen is jól megélhetünk, ha lelkileg másként állítjuk be a magyar társadalom gondolkodását, s ha valóban sikerül fölébe kerekednünk a nehézségeknek.

De ne higgyük, hogy mint kultúrpolitikus csak a szellemi munkát becsülte meg: kulturális élet és gazdasági tevékenység az ő szemében szétválaszthatatlan egységet alkotnak; a munkának, legyen az bármilyen jellegű, minden körülmények között megbecsülést követel. A külföldi ösztöndíjak adományozásánál külön figyel a gazdasági és technikai szempontokra. Elítélte, hogy a bolsevisták szemében csak a fizikai munkának volt becsülete, de viszont nem akart az ellentétes hibába sem esni. Egyébként is meg volt arról győződve, hogy nincs csak valamivel is magasabb rendű fizikai munka szellemi hozzájárulás nélkül. S nem egyszer hangoztatta, hogy a tudományok elefántcsonttornyának legfelsőbb emeletein végzett elméleti munka is alkalmilag

a legszorosabb kapcsolatba kerülhet a gyakorlati étellel, a gazdasági termeléssel.

Talán nem sokan vették észre, hogy a neonacionalizmus gondolatvilágának kiformalásában mekkora szerepet játszott a fasizmus példája. Klebelsberg – magyar változatban – Mussolini művéhez valami hasonlót szeretett volna kezdeményezni. A fasizmusban főleg nemzetnevelő rendszert látott, s csak másodsorban értékelte benne a hatalmas politikai berendezkedést. «Minden idők pedagógiai törekvéseinek legnagyobbika» szemében a Mussolini-féle kísérlet, amelynek egyébként teljes sikert jósolt. Ugyanígy meg volt arról is győződve, hogy a magyar neonacionalizmus lehetősége is biztosítva van. «Olaszország új helyzetbe került... E megváltozott célokhoz és feladatokhoz át kell nevelni az egész nemzetet, óriási feladat, grandiózus elgondolás. Ilyen nemzetnevelési feladatokra soha pedagógus még nem vállalkozott, nem is mert gondolni. A fasizmus kíméletlen őszinteséggel tárta fel az olasz népnek a korábbi századok szenvedéseiből és nyomorúságaiból kiburjándzott hibáit; most ezeket a hibákat kíméletlen erővel kigyomlálják, a nemzet jó tulajdonságait pedig az erény tökéletességéig igyekeznek fokozni. És ezen kívül világosan kitűzve az olasz neonacionalizmus új céljait a felsarjadó új nemzedéket egyenesen rá akarják nevelni ezekre az új feladatokra. Már a gyermekben egészen öntudatosan azokat a sajátságokat igyekeznek kifejleszteni, amely tulajdonságokra az új nemzeti feladatok utalnak.»

Érthető ezek után, hogy Klebelsberg ismételten, s lelkesedése hőfokának megfelelőleg nagyon behatóan foglalkozott a fasizmus gondolatvilágával, és különös elismeréssel emlegette a nemzetnevelő Mussolini sikereit. A magyar ügy felkarolásáért érzett hála mellett főleg az építőmunka határtalan tisztelete volt állásfoglalásának legfőbb oka. Középutas politikus létére egyáltalán nem titkolta ilyen irányú szimpátiáit. Szó nélkül eltűrte ezért a liberális sajtó csipkelődéseit is, noha általában a sajtónak ezzel a részével elég jó viszonyt tartott fenn. Rossz néven vették, hogy ő, akit a politikában sokan «liberális tartalék» gyanánt emlegettek, minden politikai óvatosságot mellőzve dicsőítette a fasizmust. Amikor egyszer azt állította, hogy a fasizmus Olaszországban népszerű, az egyik liberális lap cikkírója epésen torkolta le, mondván: «Nem tudjuk, mert nincs sajtószabadság».

Kár volt e miatt idegeskedni: Klebelsberg a fasisztákkal együtt vallotta, hogy a fasizmus nem export-cikk. A fasiszta politikai módszerek átültetését

nem tartotta indokoltnak vagy lehetségesnek. Egyszerűen tanulni akart a rendszertől azon a ponton, ahol véleménye szerint akadt tanulni és utánozni való. Pl. nagyon tetszett neki az a mód, ahogyan a faszizmus az egyén és az összeség viszonyát szabályozta. De arra, hogy nálunk a parlamenti forma valaha is megszűnjék, egyáltalán nem gondolt. Pedig különösen az első, de még a második nemzetgyűlés színvonalával is nagyon elégedetlen volt. «Mi magyarok, – vallja – most nem tudnók parlamentarizmusunkat valamely más kormányzati rendszerrel felcserélni.» Nem átlántálni akarta tehát a faszizmust, hanem mindazt eltanulni tőle, ami hasznos és egyben a sajátos magyar viszonyok között életképes lehetett.

Meg volt arról győződve, hogy a világháborúba belebetegedett európai népek közül alapjában véve az olasz a legegészségesebb. A nem olasz politikusok közül ő volt az egyik első, aki Mussolini nagyságát felismerte. «Ha Isten élte, – jegyzi meg – a XX. század első felének vezető egyénisége lesz.» Örült annak, amikor megfigyelhette, hogy Mussolini küldetését már az európai közvélemény balszárnya is kezdi sejteni. De különösen örült a faszizmus felé irányuló magyar szimpátiáknak. «Mi, magyarok vagyunk az olasz faszizmusnak a külföldön legigazibb megértői és bámulói. Éppen ezt a megértést viszonzozza a faszizmus a mi helyzetünk méltánylásával és erkölcsi támogatásával.» Magyarországnak tehát ki kell használnia a nacionalizmusnak és kultúrának azt a bőséges forrását, amely a legtisztábban és legegészségesebben a fasiszta olasz földön buzog. Olasz szimpátiáinak egyik legérdekesebb emléke az a nyilatkozat, amelyet Olaszországból visszatérve 1927. április 8-án egy akkor még külföldön elég ismeretlen, rossz papírosra nyomott, nagyon szerény kiállítású német pártpolitikai újságnak, a *Völkischer Beobachter*-nek adott. Klebelsberg már ekkor kifejti, hogy a faszizmus történetében két korszakot különböztet meg: az első, teljes győzelem címmel záródó periódus vezető eszméje volt a bolsevizmus elleni harc; a második korszak az építő munkáé, beleértve az új állam felépítését is. Később ezt a korszakraosztást még emlegetni fogja. Az akkor még erős politikai harcban álló nemzeti szocialista párt számára röviden összefoglalja a fasiszta alkotó munka fontosabb mozzanatait. Külön kiemeli a kulturális, tudományos nagyvonalúságot és áldozatkészséget. A nyilatkozatot átvevő nemzeti szocialista újságíró sóhajtva fűzte Klebelsberg megállapításaihoz: mi mindent tudna a nemzeti szocializmus alkotni, ha már elintézhette volna a marxista csöcseléket, és ha már elsöpörhette volna velük együtt általában a parlamenti fecsegőket!

A lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy Klebelsberg egyáltalán nem rokonszenvezett a diktatórikus államberendezéssel, de őszintén, fenntartás nélkül rajongott az alkotó munkáért. «A néptelen római Campagna és Sardinia benépesítése, a posványos és maláriás tengerpartok kiszárítása és művelhetővé tétele, gyarmatok szerzése, hogy a népfölösleget olasz földön lehessen elhelyezni, hadsereg, vízi és légi flotta, hogy Itália újból felvehesse Velence szerepét a Földközi-tenger keleti medencéjében, a Balkánon és a Levantén, a risorgimento befejezése után új, nagyszerű célok és ideálok a fasizmus által megteremtett neonacionalizmus jegyében» – mindez valósággal elbűvölte a részben hasonló eszmények felé törekvő magyar minisztert.

Klebelsberg és a fasizmus igen mélyreható kapcsolatára vonatkozólag két fontosabb irodalmi dokumentumunk van. Az egyik egy, már Klebelsberg halála után a Gerarchia folyóirat 1932. novemberi számában olaszul megjelent terjedelmes tanulmánya: Elementi essen-ziali della teoria Mussoliniana. Itt megismétli a fasizmus történetére vonatkozó, már említett felfogását a két korszakról, a harc és az építő munka periódusáról. A győzelem természetes és megérdemelt volt, elsősorban azért, mert a hatalomra törekvésből hiányzott a pártpolitikai öncélúság. Mussolini a hatalmat munkára, alkotásra való lehetőségnek fogta fel. Bámulatos éleslátással diagnosztizálta a Duce az olaszság igazi, alapvető szükségleteit s ezekhez mérten dolgozta ki programját. Nála egyébként minden mindennel összefügg és minden intézkedésének végső értelmét a nemzet érdeke adja. Különösen kiemeli Klebelsberg a két sarkalatos probléma megoldása körül elért eredményeket: a népesedési és a nemzetnevelői feladatok terén megfigyelhető nagy sikert. Az is nagyon hatott rá, hogy Mussolini a maga művéhez segítségül hívta a nagy nemzeti tradíciókat, a még mindig eleven történeti erőket, köztük a valóban nagyszerű római gondolat- és érzelmvilágot is.

A másik dokumentum egy cikksorozata, amelyben az Il Canto del Lavoro-t, a fasiszta munka himnuszát értelmezi olvasóinak. Ez talán még érdekesebb, mert még mélyebb bepillantást enged Klebelsberg gondolatvilágába. Szinte ujjongva állapítja meg, mekkora belső rokonságot fedezett fel a fasiszta törekvések és az ő régibb és újabb elgondolásai között. Pl. a munka himnusza a munka fogalmát épp olyan értelemben állapítja meg, mint ahogyan ő is mindig hirdette. A tág meghatározásba belefér a fizikai és szellemi munka egyaránt. A kommunisták csak a fizikai munkát, vagy legföljebb még a népbiztosok ideges lőtás-futását voltak hajlandók teljes értékűnek elismerni. Itt van a

nagy különbség a faszizmus és a kommunizmus között! A különbség egyúttal felsőbbrendűséget is jelent a faszizmus javára. A maga gondolatára ismer a munkahimnusz szép kifejezésében «la patria si conquista» – a hazát áldozattal és munkával kell kiérdemelni, a hazára és a hazához méltóvá kell válni. «Micsoda életet lehelő, erőtlől duzzadó nacionalizmus!»

Ez alkalommal is kiemeli, hogy a faszizmus nagy eredményei közül a legjobban mégis a népesedési politika terén elért sikerek ragadták meg lelkét. Bizonyára felrajzoltak emlékezetében azok az 1910 táján kidolgozott tervek, amikor az Alföld és a Dunántúl magyar többletével akarta a végzetes folyosót a Székelyföld felé benépesíteni. Magasztalja az olasz anyák termékenységet és azt a szent elhatározást, hogy e termékenység gyümölcset, az olasz munkás eleven erejét az új politika már többé nem hagyja szétszóródni a nagyvilágban, hanem összetartja – nem utolsó sorban a kitűzött nagy nemzeti célok megvalósítása érdekében. Klebelsberg úgy érzi, hogy a faj termékenységéből, az eleven erővel sarjadó életből fakadó imperializmusnál jogosabbat el sem lehet képzelni. De e gondolata mögött is magyar probléma áll. Természetesen magyar imperializmusról akkor nem lehetett szó. De felvillant lelki szemei előtt az Alföld nagy üressége. «A neonacionalizmusnak volna népesedési és gazdasági téren egyik legnagyobb feladata, hogy megoldja a kérdést, hogyan tudunk természetes nép-szaporodásunknak itthon helyet adni, s különösen az Alföld téreit emberrel és étellel megtölteni. A kivándorlás helyett több élet és munka itthon: ez lenne a Canto del Lavoro első strófájának nagyszerű alapgondolata, és ez legyen egyik alapmotívuma a magyar politikának is.»

A neonacionalizmus körül Klebelsberg publicisztikai alapgondolatához híven szeretett volna tartalmas, tisztázó jellegű vitát indítani. Annyit sikerült elérni, hogy a programhoz az ország vezető szellemei közül is többen hozzászóltak. Maga Bethlen bevezetést írt a *Neonacionalizmus* című kötethez, amely Klebelsberg legfontosabb idevágó cikkeinek gyűjteménye volt. Kijelentette, hogy a Klebelsbergtől kimondott szó alapján véve a tőle is képviselt kormányprogram lényegét fejezi ki. «Ez az alapgondolat: a gyökeréig megváltozott viszonyok között élő magyarság nemzeti eszményeinek és gondolatvilágának az új körülményekhez való szabása és kijelölése azoknak a töretlen utaknak, amelyeken haladva az ország újjáépítése megtörténhetik...» Szükség van egy cselekvőbb, alkotni jobban tudó olyan magyar nemzedékre, amelynek gondolkodása az új célkitűzések ellenére a magyar történelem talajában gyökerezik. A neonacionalizmus gondolatvilágát egyébként általában elfogadták,

de az elnevezés nem nagyon tetszett, maga a szó pedig sehogyan sem tudott karriert csinálni. Rákosi Jenő, aki az esetek túlnyomó részében Klebelsberg mellett szokott állni, őszintén megmondta a maga véleményét: «Kicsiny és sovány pecsenye ez a szó, s a magyarázatok nagy tüzeben inkább megpörkölődik, mintsem megsül.» A szó mögötti tartalmat azonban a nemzeti közvélemény kedvezően fogadta. Sok átment a klebelsbergi gondolatvilágból – persze névtelenül – az «új ezredév» programjába is. Rákosi egyébként nagyon találóan kifejtette, hogy mindaz, amit Klebelsberg csinál és főleg csinálni akar, a legigazabb, legteljesebb nacionalizmus. Nagyon elismerő szavakat talált az agg publicista Klebelsberg közírói művészetének jellemzésére is: «Akármiről ír, aktuális színt tud adni neki; stílusa színes, lüktető. Okoskodása közvetlen, nem pedáns, nem tudálékos, pedig néha igen mélyen jár. És miniszterkollégái közül kiemelkedik azzal, hogy stílusában, gondolataiban, fordulataiban irodalmi fény játszik... Azt tartom, hogy a kultuszminiszter úr nagyszabású alkotó munkáját nagyon szerencsésen egészíti ki az ő zszurnalisztikai működése. Elvégre aki annyit kezd és annyit végez, mint ő, aki a maga működési területén éppannyi találékonysággal, sőt fantáziával rendelkezik, mint fáradhatatlansággal és tudományos rátermettséggel, annak szükségét kell éreznie annak is, hogy ne csak államtitkárával és képviselőivel vitázzék, hanem expektorálja magát a laikus nagyközönséggel szemben is, amely végre is mindnyájunk ura, amelyért mindnyájan vagyunk: miniszterek és újságírók egyaránt.» Pontosabban, találóbban alig lehetett volna Klebelsberg publicisztikai működésének lényegét összefoglalni éppen azzal a könyvvel kapcsolatban, amely Klebelsberg gondolatvilágának végső betetőzését, a nagy nemzetnevelő programot sűrítette össze.

Végigtekintettük Klebelsberg publicisztikai munkásságának főbb állomásait. Sok mindent volt alkalmunk megvilágítani. Egyről azonban nem szóltunk, mert nem is nagyon szólhattunk. A publicisták munkásságából rendszerint jelentékeny helyet foglal le a polémia. Klebelsberg, amint erre már több alkalommal rámutathattunk, szinte állandó hírlapi és egyéb támadások kereszttüzeiben élt és dolgozott. Mindenki természetesnek találná, ha a támadásokra felelt volna, s ha a válaszok és ellenválaszok foglalnék le kötetek jórészét. Saját vallomása szerint gyűjtötte, félrerakta az ellene írt támadó cikkeket, s az volt a szándéka, hogy a kultúrpolitikai hosszú lejáratú váltó végső leszámolásánál majd ezeket előveszi. Nagyon valószínű azonban, hogy az egész hamarosan eldobta, legalábbis hagyatékából hiányzik a támadó cikkek

gyűjteménye. Úgy látszik, már közben meggondolta magát, s ha a Gondviselés több időt hagy neki, a támadások akkor is csak válasz nélkül maradtak volna, mint ahogyan Klebelsberg a legritkábban válaszolt az ún. kellemetlenkedő, a legtöbbször meddő interpellációkra, az ostoba közbeszólásokra, a humorizáló komolytalanságokra. Beszéljenek a tettek és az eredmények! Mivel mégis kevés embert támadtak annyit és oly hevesen, mint őt, függetlenül ezt a pontot is meg kell néhány szóval világítanunk, annak ellenére, hogy irodalmi munkásságában a támadások nyoma elenyésző. Célzásokat ugyan tesz rájuk, a feleletet azonban lényegileg rábizta az alkotásokra s nem utolsó sorban az időre.

Jegyzetei között egy érdekes, lelkivilágába mélyen belevilágító cédulát találunk, amelyet Takáts Sándor egyik könyvéből írt ki magának. «Magyar Bálint, a XVI. század egyik fővitéze írta egy alkalommal a nádorispánnak: Érti Nagyságod a magyarok dolgát, hogy azt, aki önekiek szolgált, mindenkor meg akarták enni.» Klebelsbergnek, mint régi közéleti férfiúnak, nem voltak illúziói ezen a ponton. A magyar történelmet is elég alaposan ismerte ahhoz, hogy nemzeti szokásainkat illetőleg ne csalódjék. Alkalma volt megismerni a hatalom birtoklásával együtt járó hízelkedéseket: a buzgó emberek dicsérő szónoklatait, sőt hízelgő – a legtöbbször esztétikailag szörnyszülött – költeményeit. Akadt olyan buzgó tudós híve is, aki nevéből ásványt keresztelt el, amelynek neve lőn «klebelsbergit». Az egyik baloldali újság a buzgó tudóst csipkedte meg, egy másik jobboldali újság viszont a megtisztelt miniszter ellen fordult, átlátszó módon csípős versikében foglalva össze a «klebelsbergit» főbb tulajdonságait: «Nem tör, de hajlik szívesen – És mondható fanyarnak...» A hízelgések nem okoztak örömet. A támadások nem tudták munkakedvét lelohasztani. De azért fájtak. S akármilyen hosszú ideig alkalma volt magát a béketűrésben gyakorolni, még a legvégén is bántotta az értelmetlenség. De annyira sohasem tudták sodrából kihozni, hogy véres polémiákba bocsátkozott volna.

Annak idején, Tisza István második miniszterelnöksége alatt mint kultuszállamtitkár jelent meg először a nagyobb nyilvánosság előtt. Addig a bürokráciában és a bíróságnál működött. Nevét hivataltársain kívül főleg azok ismerték, akik a Julián-egyesület munkássága iránt behatóbban érdeklődtek. Politikailag elmosódó árnyéknak lehetett volna az új embert tekinteni. De már akkor is «valakinek» kellett lennie, mert észrevették és támadták. A munkapárt igazgatható liberálisai sötét klerikális reakcionáriust szimatoltak benne. Láttuk,

milyen csökönyösen tartotta magát minden cáfolat ellenére a «vád», hogy tagja a kongregációnak. A liberális világban gyanús volt, mint reakcionárius, az ellenforradalmi légkörben már gyanús lett, mint liberális. Sok kortársát érte hasonló meglepetés. Nem volt könnyű politikailag átmenetnek és mintegy összekötő kapocsnak lenni a Tisza-féle munkapárt és a Gömbös-féle egységes párt között! Azt csak kevesen látták meg s még kevesebben voltak hajlandók elismerni, hogy Klebelsberg minden politikai ideológiától függetlenül minden időben mindenütt csak a magyar érdekeket szolgálta, s az örök magyar sorsot igyekezett kedvezőbbre formálni.

Rövid pártonkívüliségét nem számítva mindig valamelyik politikai párt-hoz tartozott, s kétségtelen, hogy szükség esetén talán ízlése ellenére nem közönséges mértékben értett a politikai kártyakevetéshez is. Annak, aki parlamentáris kormányzat mellett az alkotáshoz okvetlenül szükséges politikai hatalmat tartósabban kívánja üstökön ragadni, nem mindig lehet a napi pártpolitika «emberi, nagyon is emberi» jelenségeit orrfintorgatva tudomásul sem venni. A napi politikában nem ritkán – sajnos – úszni kell az árral, vagy legalább látszólag tempózni. Bármennyire is igyekezett – amint ezt az előzőkben megfigyelhettük – Klebelsberg a kultúrpolitikát a napi politikától elválasztani, bármennyire tiltakozott is az ellen, hogy ellenfelei a kultúrpolitikát és a pártpolitikát összeelegyítsék, végeredményben az ő személyén keresztül a kettő mégis összekapcsolódott s az ütésekből, amiket a pártpolitikus kapott, jutott a kultúrpolitikusként is és viszont. Az a rendkívüli rugalmasság, szívósság, ügyesség, amellyel a hatalmat a nemzet érdekében megtartani igyekezett, felháborította, sőt feldühítette politikai ellenfeleit. Elnevezték kultúrfigarónak, aki mindenütt jelen van. Egy alkalommal egyazon napon két beszédet tartott: az egyiket a Nemzeti Kaszinó Széchenyi-lakomáján, a másikat a Pesti Izraelita Hitközség székházában. A véletlen összeesés kítűnően felhasználható alkalmat nyújtott a persziflázásra, «az önreklám nagy minisztere politikai fűrgeségének» kigúnyolására. Elmondják Proteus-ábrázatnak, amelyre már minden elv, irány és alkalom rákarcolta a maga politikai bélyegét, megvádolják elvtagadással, politikai árulással, rossz ízléssel, cinizmussal. «Hihetetlen leleménységgel tudja magát otthon találni a legellentétebb lelkű társaságokban és miliókban is...

Valóban nem egy vasa van a tűzben, hanem száz... Valamikor a politikai állhatatosság az ő arcéléről fogja mintázni szimbolikus ábrázatát stb. stb.»

Csak azért exhumáltuk ezt a napi politikától fűtött, egyébként jelentéktelen támadást, hogy ízelítőt adjunk a hangnemről, amelyet el kellett tűrnie. Természetesen nem válaszolt. Legföljebb, ha már az egyéni tisztességébe is belegázoltak, a bíróságnál keresett védelmet. Különösen bántotta, ha egy-egy tervet a közhangulat kitapogatása céljából feldobott, s arra úgy rontottak rá, mintha már megvalósította volna. Fogadást ajánlott, hogy bizonyos lapokat és politikusokat bele tudna lovalni a legjobb tervek ellenzésébe azzal, hogy megvalósításukat ajánlja. Ezért mondott le arról, hogy sokat válaszoljasson. Politikai ellenfeleket, akik egyúttal személyes ellenségeknek is érezték magukat, felfogása szerint úgysem lehetne meggyőzni, ezeknek egy a fontos: hogy ártanak. Az igazság viszont az, hogy ezzel a tartózkodó magatartással sokkal jobban fel tudta bosszantani ellenfeleit, mint a legtüzesebb polemizáló cikkekkel tehetné volna.

E bölcs magatartás mögött azonban nagy, titkolt érzékenység húzódott meg. Maga bevallotta, hogy «sóvárog a megértés után». Higgadságot erőltet magára, de belül vérzik. Szembeállították őt először a népoktatás ügyével, majd, amikor ez komikumba fulladt, a kultusztárcát próbálták a gazdasági tárcákkal összeveszíteni azzal az átlátszó váddal, hogy az előbbi az utóbbiak elől elszívja az életnedvet, a pénzt. «Mennyi taktikázás, néha intrikálás, mennyi furcsa politikai bakugrás, – sóhajt fel – amelyet én nyugodtan néztem. Higgadtan szemléltem azért, mert rendületlenül hiszek abban, hogy ami igazság és valóban nemzeti érték, az félreteszi s ha kell, félrelöki útjából a taktikusokat, és vájja észrevétlenül a nemzet közvéleményében a maga gondviselészerű útját.» Hangja csak akkor lesz gúnyos, ha valaki a kultúrátlanság kultuszát hirdeti. Egyébként fontosabbnak tartja a pozitív publicisztikát, a fogalmak tisztázását, mint a sokszor amúgy is meddő védekezést, vagy megelőző támadást. Tisztában van azzal, hogy a magyar politikai életből nem lehet egykönnyen kiirtani a gyűlöletnek azt az atmoszféráját, amely a millennium óta ott elterpeszkedett.

Amennyire rossz néven vette a közérdek örve alatt folyó személyeskedést, vagy a kannibáli lármával folyó emberhajszát, annyira örült a tárgyilagos kritikának. A fogalmakat tisztázó nemes hangú vita pedig szinte ünneppélyessé tette hangját. A tartalmasabb eszmecsere végső eredményeit rendszerint a szokottnál is nagyobb hévvel igyekezett a valóságba átültetni. Csak egyet nem bírt: a pőre, mezítlábás, minden emelkedett szemponttól mentes pártpolitikai agitációt. Intette azokat, akik ez utóbbi műfajban remekeltek,

hogy vigyázzanak, «mert ebben az országban sok a politikailag zsúpfedeles ház!»

Alkotási kedvét azonban – mint már rámutattam – semmiféle támadás nem tudta megingatni, még kevésbé megtörni. Ady híres sorára gondolt, amely szerint a magyar ember «elvértzik egy gondolaton». Klebelsberg ráeszmél: a magyar lélek tényleg kimondhatatlanul érzékeny. Hányan voltak, akiket a túlzásba vitt érzékenység megfosztott alkotó kedvüktől. Talán ő nem is lenne igazi magyar? Érdekes módon intézi el a problémát. Ady szerinte a keleti magyarokról beszél, akik között valóban gyakori az első nagy sérelem után az örökre elhallgatás, a csendes közönybe menekülés. Ő maga azonban nyugati magyar, aki Széchenyitől megtanulta, hogy «az országban oly kevés a lelki emelkedettség és az igazságérzet, hogy a politikai pályán nem várhatunk más sorsot, mint a könnyörtelen ócsárlást, ha megbuktunk és engedelmességet igazi becsülés nélkül, ha hatalomra jutottunk.» S tudja azt is, hogy a karavánnak minden körülmények között haladnia kell!

Publicisztikai működésének negyedik része, amelyben nemzete előtt világpolitikai távlatokat próbált megnyitni, s egyes régiebb hazai problémáit, pl. az Alföld kérdését mélyebben megvilágítani, már minisztersége utánra esik. Kultúrpolitikájának, életművének ismertetését alapján véve befejeztük. Az utolsó életszakasz – alig valamivel több egy évnél – e tekintetben lényegesen újat nem hozott. Záró fejezetünk mintegy epilógusként e gyorsan futó utolsó hónapok munkásságát ismerteti s megpróbálja lemérni a klebelsbergi opus jelentőségét a magyar művelődés történetében.

EPILOGUS.

A Bethlen-kormány lemondása. – Klebelsberg ellen fokozott erővel fellángol a pazarlás vádja. – Klebelsberg ún. «pazarlása» a számok világánál. – Neki jutott a hálátlan feladat, hogy a közvéleményt hozzászoktassa a réginél nagyobb méretű kulturális kiadások vállalásának elkerülhetetlen voltához. – Rákosi Jenő és Apponyi Albert véleménye e pontról. – Klebelsberg felfogása: az áldozatok minimumával az eredmények maximumát kell biztosítanunk. – A klebelsbergi «pazarlás» történeti távlatból. – Lemondása után publicisztikai munkássága még elevenebb lesz: külpolitikai problémákkal, várospolitikával, Alföld-kérdéssel foglalkozik. – A világválság romboló hajlamával szemben megpróbálja kulturális alkotásait védelmezni. – Román vélemény Klebelsberg kultúrpolitikájáról. – Olaszországba készül, hogy előadásorozatot tartson a fasizmus külföldi, főleg magyarországi értékeléséről. – Alföldi utazásai; megbetegedése; hirtelen halála. – Temetése. – A külföldi sajtó búcsúja. – Klebelsberg felfogása a történelem ítélőszékéről. – Klebelsberg életművének célja: új magyar lelket akart formálni, amely elég erős lesz a történeti határok visszaszerzésére és elég nagyvonalú e határokon belül egy modernebb állam felépítésére. – Klebelsberg, mint Széchenyi-tanítvány: párhuzamok és eltérések. – Utólagos elismerések: Gömbös Gyula nyilatkozata. – Klebelsberg-kiállítás. – Emlékbizottság; visszaemlékezések; méltatások. – Szoborfelállítás a fővárosban. – Klebelsberg életművének végső tanulsága és intelme.

1931. aug. 19-én a gazdasági világválság következményeként beállt pénzügyi nehézségek miatt a Bethlen-kormány lemondott, s Klebelsberg is elhagyta azt az örököst, amelyen majdnem egy évtizedig védelmezte és továbbfejlesztette a magyar kultúrát. A lemondás után elkezdődött a szokásos politikai farsang. Bár nyilvánvaló volt, hogy a világválságért, amelynek vihara vé-

gigpusztította Európát és Amerikát, a kormányt és a «rendszert» nem lehet felelőssé tenni, sokkal egyszerűbb volt ennek megállapítása helyett annak elhitetése, hogy tíz éven keresztül visszaéltek a nemzet bizalmával. A vérmesebbek azt is elfelejtették, hogy Trianon volt és van: az ország bajait szerintük az okozta, semmi más, hogy a kormány rosszul végezte a dolgát. Ehhez a feledékenységhez és egyvonalú beállítottsághoz képest szinte már elhanyagolható mennyiség volt elfelejteni az új utakat, a vasutak rendbehozását, az új iskolák ezreit, a talpra állított közintézményeket, az új lakóházakat stb. stb. A napi politika malmait bizonyos esetekben a legkönnyebben vádaskodással lehet hajtani! Voltak, akik megállapították, hogy az országot, sőt Szegedet is egyenesen Klebelsberg tette tönkre. A találékony nagyvonalúság és szerető gondosság szakadatlan munkában eltöltött tíz esztendejének számláját ilyen sommásan lehetett elintézni!

Klebelsberg kultúrpolitikai munkásságát végigkísérte a pazarlás vádja. Most ez a vád vulkanikus tombolással robbant ki. A kedvezőnek látszó alkalmától felbátorított gyűlölködés igyekezett elhitetni, természetesen szigorúan mellőzve az adatokat, számokat, összehasonlításokat, hogy Klebelsberg az ablakon dobálta ki az ország pénzét, ezért, csak ezért, és nem másért fogytunk ki az anyagiakból...

A legmélyebb igazságot erről a pontról ismét Bethlen István mondta. Szavai harangzúgásként nyomják el a kicsinyes propagandát: «Nem lehetett azt a munkát úgy megoldani, hogy a nemzettől áldozatok ne követeltessenek, és ő nem törődve gánccsal, szemrehányással, ment a maga útján, és meg vagyok győződve, hogy egy későbbi kor, boldogabb idő igazságot fog szolgáltatni, és áldani fogja Klebelsberg Kunó gróf munkáját.»

Nézzük azt a sokat bolygatott kérdést végre egyszer a számok világánál. A kiegyezés korában az állami kiadásokból a kultusztárcára eleinte szégyenletesen kis összeg esett. Akkor egyébként még nem is alakult ki teljességében az állam kulturális kötelezettségeire vonatkozó közfelfogás. 1868-ban e kiadások alatta maradnak az 1%-nak. Hosszas ingadozás után, ami nagyjában mégis előretörést jelent, 1890 táján elértük a 2%-ot. 1911-ben már 5% körül jártunk, ami a háború éveiben ismét aláesett 2%-ra. Klebelsberg miniszterségének első évében elérték a 4,54%-ot. Ettől kezdve, főleg Klebelsberg érdeméből, állandó növekedést találunk. 1926/27-ben pl. a kultusztárca kiadásai elérték a 9,30%-

ot. Ugyanebben az évben a csonka ország kulturális kiadásai a történeti ország 1913-i hasonló kiadásainak 81,23%-ára rúgtak!

Rendelkezésünkre állnak a «konszolidációs» korszakban az ún. beruházási összegekből költött tételekre vonatkozó hiteles adatok is. Eszerint a tanyai iskolákra ment 46,3 millió P, egyéb kulturális beruházásokra 75,9 millió. Ez utóbbi összegből azonban csak egy rész illette a kultusztárcát, mert kb. 20 millió a mezőgazdasági és ipari szakoktatás intézményeinek jutott. Egyébként a felsőoktatásra, egyetemekre, klinikákra jutott 22,4 millió, a főiskolákra, internátusokra, ösztöndíjcélokra 6 millió, a középfokú oktatásra 8,1 millió, a tudományos intézetek létesítésére és fejlesztésére pedig 6,2 millió. Az utóbbi összeg nagyobb része, összesen 4,5 millió a természettudományi kutató intézeteknek jutott.

Kétségtelenül hatalmas összegek, különösen akkor, ha a csonka ország teljesítőképességét számba vesszük. De, amint Bethlen mondta, azt a munkát, amit Klebelsberg vállalt, áldozatok nélkül nem lehetett elvégezni. S Klebelsberg e tekintetben is történeti fontosságú hivatás terhét hordozta: az ő feladata volt hozzászoktatni a közvéleményt, még annak megértőbb részét is ahhoz, hogy a kulturális ügyek jóval fontosabbak, mint a «boldog» kiegyezési korszakban elképzelték, tehát az államnak ezentúl viszonylagosan sokkal nagyobb áldozatokat kell értük hoznia, mint régebben tette. Kétségtelen, hogy céljai megvalósításáért ügyesebben, nagyobb eréllyel tudott küzdeni, mint elődei, vagy kollégái. Ez azonban elvégre nemcsak joga, hanem kötelessége is volt! Végső fokon az ország anyagi erejével való sáfárkodás talán mégsem tartozott közvetlenül az ő feladatkörébe: az ő dolga a kultúra értékeinek megmentése és továbbfejlesztése volt. S hogy a közvéleményt alapjában véve ezen a ponton is átformálta, annak beszédes bizonyítéka egy 1938. jan. 11-én, tehát jóval halála után megjelent nyilatkozat, amelyben az egyik kisgazda-képviselő – valóban Klebelsberg szellemében – a magyar nép széles rétegei számára követeli a nyolcosztályos népiskola megvalósítását. A nyilatkozat rámutat arra, hogy Klebelsbergnek nagyon rossz viszonyok között volt pénze arra, hogy hatalmas kulturális alkotásokat, köztük több ezer népiskolát létrehozson. «Nekünk hiába jajgatnak anyagi lehetetlenségek miatt. Mi azt látjuk, hogy ez csak gyenge, tehetetlen asszonyok kéztördelése; az igazi nagy emberek után fut a pénz. Mussolini még egy tervéről sem mondott le pénzhiány miatt.» Amíg azonban a tágabb értelemben vett közvélemény egyik képviselője ilyen fogalmazású nyilatkozatig eljutott, Klebelsbergnek kellett a mártírságig menő ül-

döztetést elszenvednie. Életében is, halála után is sokan akadtak, akik működésével kapcsolatban pazarlást emlegettek. Sőt, ami mulasztás egyéb területeken történt, azt is szívesen írták az ő számlájára azzal a megokolással, hogy mások elől is elszedte a pénzt. A szünni nem akaró propaganda hatása alatt Klebelsberg úgy élt az egyszerűbb fantáziákban, mint aki a pénzt már az ősforrásnál, talán még a bankjegynyomdában, vagy legalább is a pénzügyminisztérium kapujában lefoglalta, s mire a kevésbé élelmes kollégák megjelentek, hogy «alkotásaikra» fedezetet biztosítsanak, a pénzmagnak már csak hült helye volt.

De még tisztelői és megértő jóakarói között is voltak, akik a «költekezést» kifogásolták. Rákosi Jenőnél kevesen becsülték többre a bátor alkotót, «akinek tevékenységben, tervezésben, vállalkozásban, merész akarásban nem találjuk párját, mását.» S Rákosi is, aki pedig gazdag léleknek, nagy fegyverzetű harcosnak, egyetemes műveltségű embernek, tudós és becsvágyó elmének tartotta őt, alapjában véve aggodalmaskodott a kulturális kiadások nagy tételei miatt. «Ha Klebelsberg Kunó gróf a hetven milliányi németnek, vagy a negyven milliányi franciának a kultuszminisztere volna, vagy ha a háború és a forradalmak pusztításai és sanyarú helyzete helyett az én álmom valósult volna meg a harminc milliő magyarról: akkor Kunó gróf nekünk is korszakos jelentőségű közoktatásügyi miniszterünk lehetne. A csonka országú, elszegényedett hétmilliő magyarnak mintha luxus lenne az ő becsvágyó, pazar szelleme. Magyarország ... ma egy vágás, egy irtás. Alig néhány fa áll a régi erdőből.» Apponyi Albert szintén Klebelsberg leghívebb tisztelői közé tartozott. Még Klebelsberg életében elismerte azokat a rendkívüli szolgálatokat, amelyeket a magyarságnak tett, s mint legilletékesebb tanú állapíthatta meg, hogy a kulturális felsőbbiségre való törekvés a magyarságnak a külföldi fórumok igen kedvező hangulatváltozását eredményezte. Halála után kiemelte, hogy hozzá fogható tág látókörű, teremtő erővel bíró államférfiút a művelt világ egyetlen államában sem ismert. Ugyancsak Apponyi megítélése szerint Klebelsberg kultúrpolitikája «a nemzeti élet gyökereinek felismerésében és tanulmányozásában volt megalapozva». De azért ő is utalt a kiadások nagymérvű emelkedésére, s abban látta Klebelsberg élete tragikumát, hogy «döntő jelentőségű és egyéniségével teljesen kongeniális önálló hatáskört mint miniszter a mai pénzügyi és közgazdasági erők zsibbadásának korszakában nyert», s azzal látja szükségesnek védeni, hogy tulajdonképpen nem ő a felelős, hanem azok, akik a kiadások emelkedését számára lehetővé tették. Méltatói közül is többen

kitértek erre a pontra: védelmezik őt, de azért mégis célozgatnak túlméretezésre, túlláradó tettvágyra, főlősleges módon kiadott kisebb-nagyobb összegekre, amelyek azonban magyar munkáskezeket tápláltak, magyar művészeknek nyújtottak munkalehetőséget...

Klebelsberg maga több ízben nyilatkozott erről a kérdésről a tiszta lelkiismeret nyugalomával, a maga igazának őszinte átérzésével. «Igaz – írja – hogy bőkezűséget követeltem, de csak a pénzügyminiszter úrtól... a pénz felhasználásánál azonban a legnagyobb takarékossgot alkalmaztuk, mert abból indultam ki, hogy az elszegényedett nemzetnek az áldozatok minimumával az eredmények maximumát kell elérnie.» Ismételten rámutatott arra, hogy nem szabad a pénzügyi kishitőség pillanatnyi csüggettségében a kényszerű katonai leszerelést önkéntes kulturális fegyverletéssel betetőznünk. «Hol van a széles váll – kérdi – amely ekkora felelősséget viselni bírna?» Értzi, hogy ezen a ponton a legkeményebb harc vár reá, tudja, hogy a mezítlásos «gyakorlati» emberek mindig többségben voltak és lesznek, talán arra is számított, hogy törekvéseinek megértői között is majd akadnak aggodalmaskodók. De vállalta a keserűséget, ami küldetésének betöltésétől elválaszthatatlan volt.

Bethlen István néhány szívbemarkoló szóval, amelyekben bennük borong az egyéni élmények lírájának lefojtott hangja, Klebelsberg élete művével kapcsolatban a meg-megújuló támadásokra célozva megjegyzi: «Magyarországon a gáncsvetés, a rágalom, a befektetés és a népszerűtlenség azokat kíséri életükben, akik konstruktív munkával valódi értékeket teremtenek nemzetünk számára. És a népszerűség babékoszorúja azoknak a homlokát övezi, akik csillogó szavakkal szédítik meg a tömegek lelkét, és ezek mögé a csillogó szavak mögé rejtik a nemzetre nézve meddő életüknek negatív értékét.» Ma már tudjuk, s mindenki tudja, ismételten hangoztatták a nyilvánosság előtt is, hogy Klebelsberg tiszta lélek volt: szegényen élt, és szegényen halt meg. A közvagyonnak hűségesebb sáfárját elképzelni sem lehet. A rábizott fillérekkel és milliókkal úgy gazdálkodott, hogy a befektetések még az unokáknak is megmaradnak, és bőséges kamatokat hoznak. A vádak, amelyek politikából, vagy túlzott aggodalmaskodásból fakadtak, ma már szinte érthetetlenek. Hol van az akkori pártpolitika, hol van az akkori gazdasági helyzet – általában hol van a tavalyi hó? Pedig azóta csak évek teltek el, s Klebelsberg évszázadokban gondolkodott! Viszont azokban az épületekben, amelyeket a «legnagyobb álmú» magyar kultuszminiszter álmodott valósággá, ma is, meg majd évtizedek múlva is folyik a munka, formálódik a magyar jövő. Mennyi mindennel

lennének szegényebbek, ha Klebelsberg akkor takarékoskodik!»! Klebelsberg is utalt rá, mások is felvetették a kérdést: hol lennének ma azok az összegek, amelyek a kulturális felemelkedés szent céljait szolgálták, s amelyeket Klebelsberg akkor, amikor erre mód volt, monumentális intézményekben, épületekben, különböző alkotásokban jó kamatozásra tőkésített a jövő nemzedékek számára? Hol vannak a «népjólétre», a különböző gazdasági célokra költött egyéb beruházások? Klebelsberg intézményei viszont ott állnak és dolgoznak a jövőnek. «A nyughatatlan vérű Nurmi» sietett: a sietséget utólag megokolta a korai vég. A legnagyobb szegénység idején is kiverekedte az analfabetizmus leküzdésére, a tudományok és művészetek ápolására a pénzt: ezzel tartalékot teremtett a legnagyobbnál is nagyobb szegénység idejére. Mert az is történeti érdemnek számít az idők távlatában, hogy a világválság gazdasági jégverése viharán keresztül éppen az a kis többlet mentette át sértetlenül kultúránkat, amit ő verekedett ki számára!

Bethlen utal a későbbi, boldogabb kor elégtételére. A későbbi kor már itt van, a boldogabbat egyelőre az idők méhe rejti, de Klebelsberg igazsága máris igazság! Alkotásai, amelyek pénzbe, csakugyan nem csekély pénzbe kerültek, itt vannak s – amint később már többször hangsúlyozták – megtartották értéküket, vígan állják az időt. De vajon hol van az a sok-sok millió, amiket ugyanakkor ún. reálpolitikusok, vagy éppen egyenesen gazdasági szakemberek csordítottak bele nyomtalanul a világűrbe? Vagy hol vannak azok a további milliók, amelyek körül utólag aktahegyek és bűnügyi periratok mázsái keletkeztek? Egyéb országok hasonló rendeltetésű összegeit, a magyartörténeti pillanatot és a cél fontosságát tekintve Klebelsberg összegei sem viszonylagosan, sem önmagukban nem olyan nagyok, a felhasználás körül tanúsított végtelen becsületességről és gondosságról nem is beszélve, hogy a «pazarlás» szót velük kapcsolatban jogosan ki lehetne ejteni. Egy kényszerúségból lefegyverzett országban, ahol átmenetileg tényleg a kultusztárca vette át nemcsak képletesen, hanem a testnevelés révén bizonyos mértékig a valóságban is a honvédelmi tárca feladatkörének ellátását, a tőle kiadott, messzemenő kulturális célokat szolgáló összegek egyáltalán nem voltak olyan nagyok, mint amekkorára a pillanatnyi nyomorúságból és levertségből is táplálkozó közhangulat számára a politikai ellenfelek azokat felnagyították. «Mikor szűkében vagyunk a mindennapi kenyérnek, akkor nehéz szívvel nézzük palotáinkat» – írja Herczeg Ferenc. A propaganda ezt a lélektani pillanatot választotta ki arra,

hogy a pénzügyi összeomlás után Klebelsberg alkotásaiban jelölje meg a válság egyik legfőbb okát.

Klebelsberg tudta, hogy ezt a próbát még ki kell állnia, s azért hidegvérrel várta a vizek apadását. Személye – legalább fel-felröppenő hírek formájában – a lemondás után is szinte állandóan foglalkoztatta a közvéleményt: egyszer azt terjesztették róla, hogy a végleges visszavonulás gondolatával foglalkozik, máskor meg azt írták, hogy ő lesz a kibontakozás központja, s mindenki tőle várt információt, irányítást. A külföldi, főleg az olasz lapokat is érdekelte mit csinál, mire készül «Európa legdinamikusabb kultuszminisztere». Ekkor történt, a takarékoság váltólázának kulminálása idején, hogy a már említett névtelen cikkecske a «hidegkúti vidám remetét» ajánlotta pénzügyminiszternek, mint ötletes, optimista embert, aki bizonyára azt is kitalálja, hogyan lehet az adófizetést a vitathatatlan emberi élvezetek közé beiktatni.

Azok ismerték őt legkevésbé, akik elhitték, vagy feltételezték, hogy most már véglegesen visszavonul. Még a halott Klebelsberget is oly nehéz elképzelni a szegedi kriptá méltóságteljes, mozdulatlan csendjében! Hogyan lehetett volna feltételezni, hogy az 56 éves, életerős, egészséges, eszméktől fűtött agyú férfiúból egyik napról a másikra csendes, emlékeinek élő nyugdíjas lesz? Igaz, hogy néhány napig kacérkodott azzal a tervvel, amelyet csendes öregsége idejére tett félre, hogy ti. hozzáfog valamelyik régóta elgondolt történeti munkájának kidolgozásához, ami félig-meddig út lett volna az elmélkedő nyugalom felé. De a közvetlen használás vágya megint győzött: a történetírás helyett ismét a történelem-csinálást választotta, természetesen az akkori politikai helyzetnek megfelelően. Egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy munkájára a hazának még magas politikai állásban is szüksége lesz. Ekkor említette egyik bizalmas hívének, hogy alkotásra való alkalmat látna a belügyminiszteri munkakörben: most már a változott körülmények között hatalmasan előbbre segíthetné a magyar városi probléma és az Alföld-kérdés megoldását. De talán még többet gondolt a külügyi problémákra. Mintha érezte volna, hogy az annyira várt harmincas években a magyar külpolitikára sorsdöntő feladatok elvégzése vár. Gondolatvilágába, terveibe mélyen belevilágít Bethlen István, akit Klebelsberg néhány héttel a lemondás után felkeresett, s akivel közölte szándékát, hogy «széleskörű publicisztikai tevékenységbe kezd, azonban nem fog napi vagy a pártpolitika kérdéseivel foglalkozni, hanem két, ezektől távol fekvő fontos témával: külpolitikai problémákkal és az Alföld megoldatlan kérdéseivel.» S valóban, a már posthumus kötetben összegyűjtött cikkek

nagyobbrészt külpolitikával, várospolitikával és az Alföld kérdésével foglalkoznak. Külpolitikai tanulmányai során sokat forgatta könyvtárának egyik díszét, a Die grosse Politik der Europäischen Kabinette című negyvenkötetes sorozatot, amelyet egyik berlini látogatása alkalmával a porosz kormánytól kapott ajándékba. Izgatta a titok: a világ mai államférfiainak szellemi kapacitása lett-e kisebb, vagy a viszonyok lettek annyira bonyolultak, hogy velük az emberiség már nem tud megbirkózni? Végül is úgy fejtette meg a maga számára a problémát, hogy a technika nagy szárnyalását a politika és a közgazdaság nem tudta követni. Amiből ismét csak azt a régi következtetést vonta le, hogy olyan vezetőkre van szükségünk, akik az élet új követelményeit nemcsak megértik, hanem azokhoz felemelkedni is tudnak.

Egyik nagy gondja volt, hogy alkotásait a világválság orkánjában is megvédelmezze. «Most a világválságban – írta már előzőleg – megint a nagy lelki zűrzavar, sok a meg nem fontolt beszéd, szenvedélytől fűtött kijelentés s ilyen atmoszférában kétszeresen óvakodnunk kell, hogy veszedelmes gátszadadás ne következzen be, hogy a romboló áradat be ne törhessen a magyar művelődésnek virágos kertjeibe, amely téren egyedül van virágzó élet ebben az országban.» Szerencsére, minisztersége idején sikerült olyan erőtartalekot gyűjteni, hogy az átmeneti nehézségeket minden nagyobb rombolás nélkül megúszhattuk.

Nagy elégtétele volt, hogy már lemondása után Bogdan Duică román egyetemi tanár az egyik erősen magyarfaló újságba, az Universulba, cikket írt Klebelsberg kultúrpolitikájának eredményeiről s felhívta honfitársai figyelmét arra a veszedelemre, amit a magyarság ellenségei számára ez a céltudatos és nagyszabású kulturális munka jelent. Jó lenne – írja – alaposabban tájékozódni a magyar törekvésekről, mert Budapest és Bukarest örök versenytársak lesznek. Kár lenne elbizakodottan lemosolyogni Klebelsberg alkotásait, amelyek egyébként is «a produktív fejlődés és a gazdasági demokrácia vonalába vannak beállítva». A volt magyar kultuszminiszter a maga hivatásának élő, annak titkait alaposan ismerő apostoltermészet, aki értett hozzá, hogy a legnagyobb csüggedés idején is a magasba emelje a lelkeket. Klebelsberg örült annak, hogy az ellenség félni kezdett a magyar kultúrfőlny-gondolat erejétől. Mintegy igazolva látta törekvéseit.

Sokat foglalkoztatta egy, az olaszok számára tervezett előadássorozat gondolata. Láttuk, milyen alaposan s mekkora megértéssel tanulmányozta a

fasizmust. Említettük már a Gerarchiában megjelent, valószínűleg ez időtájt keletkezett nagyszabású cikkét. 1932-ben az Istituto Nazionale di Cultura fasiszta felkérte őt, hogy tartson néhány előadást (una serie di conferenze) a fasiszmusnak külföldi, főleg magyarországi értékeléséről. Először arról volt szó, hogy az előadásokat 1932 tavaszán tartja meg, azonban elfoglaltságára, a politikai viszonyokra és az alaposabb előkészület szükségességére való hivatkozással az olasz utat őszre halasztotta. Nagy lelkesedéssel készült a feladatra: még halálos ágyán, néhány perccel a katasztrófa előtt is olasz útiterveiről beszélt.

Általában rendkívüli eréllyel dolgozott tovább. Valaki tréfásan mozgó minisztériumról beszélt személyével kapcsolatban. Továbbtárgyalt pl. a Rockefeller-alap vezetésével, mert szeretett volna a még hiányzó orvoskari és természettudományi intézetek felépítésére segélyt kieszközölni. De különösen sokat foglalkozott az Alföld kérdésével. Utolsó hónapjait, mint más vonatkozásban már láttuk, szinte betöltötték a sűrű egymásutánban következő alföldi utak. Az egyik ilyen útján lopóztak be testébe a halálos betegség csirái. Utolsó napjairól, a halál bekövetkeztéről és okairól Korányi Sándor visszaemlékezései tartalmazzák a leghitelesebb adatokat. 1932. szeptember elején Szegeden járt, alföldi ügyekkel foglalkozott, sok emberrel érintkezett a városban és a tanyákon. Már ekkor nem érezte magát jól, de csak akkor utazott haza, amikor lába magasra emelkedett. Otthon betegen néhány napig még dolgozott, majd, amikor állapota nem javult, október 2-án beszállíttatta magát a III. számú belgyógyászati klinikára. Előzetesen már megállapítást nyert, hogy paratífuszban szenved, amellyel kb. két hétig fennjárt. Az eset nem látszott súlyosnak. Október 11-én, élete utolsó napján du. 4 óra 20 perckor még nyugodtan beszélgetett olaszországi útiterveiről, ahol – mint láttuk – előadás-sorozatot szándékozott tartani a fasiszmusról. Nem is egészen félóra múlva, 4 óra 45 perckor már halott volt: egy, hirtelen szívroham végzett a különben erőteljes, de a betegségtől már előzőleg legyengített szervezettel!

Lehetetlen volna akár csak vázolni is az orkányszerűen megnyilvánuló megdöbbenést, gyászt és részvétet, amellyel az ország közvéleménye, barát és ellenség egyaránt, a váratlanul lecsapó halálhírt fogadta. Az ország halottját a Magyar Nemzeti Múzeum csarnokában ravatalozták fel, majd Szegeden a Fogadalmi templom kriptájában helyezték örök nyugalomra. Különösen felejthetetlen marad a halott Klebelsberg bevonulása Szeged városába, komor őszi estén, fáklya- és gyertyafény mellett, harangzúgás kíséretében. Amikor a gyász-

menet megérkezett a Templom-térre, ahonnan csak rövid egy-két évvel azelőtt a pályája tetőpontján álló alkotó miniszter a felavatási ünnepség alkalmával a soha ki nem alvó bizalom szavát harsogta szét s megkondukt a Klebelsberg-harang mély szava, megilletődés szorította össze a jelenlévő sokezer gyászoló szívét. S másnap a gyászszertartás után megkezdődött Klebelsberg síron túli élete, amelynek most már nem lesz vége...

Az újságok bel- és külföldön elsiratták a nagy halottat. A külföldi lapok közül különösen a németek és olaszok foglalkoztak behatóbban működésének méltatásával. Érdekes, hogy egy-két német lap a volt külügyminisztert parentálta el benne. Az elnevezésben tévedtek, a lényegben sok volt az igazság: Klebelsberg kultúrpolitikája hathatósan elébedolgozott a magyar külpolitikának. Elbúcsúztak a sokoldalú, finom érzékű nagy alkotótól, a német szellemi élet igaz barátjától, aki munkásságával messze hazája határain túl ismertté tette nevét. Az olaszok elsiratták benne a kivételes minisztert (un ministro eccezionale), a fasizmus alkotásainak nagy megértőjét, az új Magyarország egyik szellemi atyját.

Klebelsberg életműve most már ott áll a történelem ítélőszéke előtt. Korának és működésének megítéléséhez csak látszólag hiányzik a történeti perspektíva. Igaz, hogy halála óta még csak egy évtized múlt el. De micsoda évek voltak ezek! Azóta mi és velünk együtt az egész világ annyi mindent átélt s azt a korszakot, amelyben Klebelsberg működött, az időközben bekövetkezett események kultúrpolitikailag olyan véglegesen lezárták, hogy a tárgyilagos értékelés minden feltétele adottnak tetszik, legfőljebb arra kell tekintettel lennünk, hogy a kortársak, az ellenfelek és barátok még legnagyobbbrészt élnek.

Klebelsbergnek a történelem ítélőszékéről s annak a magyar nemzeti életben juttatott szerepéről kiforrott véleménye volt. Nélkülözhetetlen intézménynek tartja ezt, mint feljebbviteli fórumot, az emberiség életében, de «mégis baj az, ha egy-egy országban, egy-egy nemzet kebelében túlságosan gyakran kell ennél az ítélőszéknél jogorvoslatot keresni, mert ez annak a tanúsága, hogy a nemzet nem képes az igazi szelekcióra, nem ismeri fel a jellemeket és tehetségeket és kimagasló fiaival életükben igazságtalanul bánik.» Bar én Klebelsberg munkás életét minden nehéz küzdelem és korai elmúlás ellenére viszonylagosan boldog és teljes életnek tartom, mégis van valami borongó hangulat e sorokban: a sok siker ellenére érezte, hogy az életben kapott elismerések még nagyon hiányosak, s halála után meg fognak sokszorozódni, s

még majd a támadások is utólag hozzájárulnak érdemei kiemeléséhez. Ugyancsak ő maga nagyon találóan határozta meg az írói halhatatlanság kritériumait. Az író él, ha könyveit már nem forgatják is sűrűn, «ha egyéniségének és műveinek lényege, ha az, ami munkásságának kvintesszenciája volt, fölszívódott a nemzet vérébe, ha személye és működése, mint hatalmas kötömb, beleépül a nemzet fejlődésének soha meg nem álló építkezésébe...» Mintha csak a saját alkotó munkásságának örökké élő emlékét határozta volna meg!

Egyik utódja, volt munkatársa, élete művének továbbfolytatója, Hóman Bálint foglalta össze néhány szóban Klebelsberg művének lényegét: «Nagy katasztrófa idején érkezett, mikor a nemzet nagy élet-halálharca után a magyar művelődés a romlás útján, szervezetei és intézményei a teljes hanyatlás felé haladtak. Elment, amikor az intézményeket sikerült az összeomlás után támadt romhalmazból kimentenie, kiépítenie, megerősítenie, s amikor azokat az újaknak egész sorozatával megszerezve, vértette fel újabb veszedelmekkel fenyegető időre.» Bethlen István az elköltözött ravatala mellett ezt úgy fogalmazta meg, hogy a háború után a magyar kultúra minden kövét Klebelsberg rakta le, s általában a magyar kultúrát az enyészettől az ő műve mentette meg, amely lehetővé tette, hogy a csonka területen az elszakadtak helyébe is olyan új magyarok neveltessenek, «akik a magyar történelem Trianonban elszakadt fonálát kezükbe véve, ott folytassák a munkát, ahol elhagyták azok, akiket Trianon tőlünk elszakított.» Klebelsberg a nagy elődök összeomlott életművét feltámasztva, tökéletesítve, kiegészítve, egy évtized alatt, a legnagyobb akadályokat leküzdve, eltakarította a romokat, betöltötte a régi kereteket s új tágasabb kereteket alkotott a jövő számára. Nem csoda, hogy közben az alkotás lábában szinte elégett.

Vezető gondolata volt, hogy új magyar lelket formáljon, amely történeti hivatását átérezve, annak súlyát vállalva, szellemi és gazdasági téren egyaránt csodát művel: önerejéből visszaszerzi és modernebbül felépíti a régi történeti országot. E gondolatnak valósággal megszállottja lett. Dolgozott a mának, a napi szükségleteknek is, de mindig úgy, hogy a jövőt tartotta szem előtt. Kultúrpolitikája nem pusztán a művelődést veszi célba, hanem az egész nemzeti életet, annak jóformán minden megnyilvánulását. Munkája éppen ezáltal lett kivételes méretűvé és értékűvé. A halála óta eltelt évek még jobban kitisztították a nagy alkotó, a nagy újjáteremtő, a nagy nemzetnevelő emlékét. Alakja szimbóluma lett egy méltatlanul legázolt nemzet élniakarásának. Mert ő volt az, aki a legnagyobb elesettségben gigászi feladatok vállalására biztatta

nemzetét. Néha szinte az az érzésünk, hogy számára talán a kultúra is csak másodrangú kérdés volt: mintha egész kultúrpolitikája csak ürügy lett volna arra, hogy a csüggedésre hajló magyar lelkeket szinte akaratuk ellenére is szárnyalásra készítse. Ezen a ponton kanyarodik talán a legjobban el nagy elődeitől, főleg Treforttól, akit olyan nagyra becsült, aki azonban mégis első-sorban reszort-munkát végzett, míg Klebelsbergnek már a korszak is, amelyben működött, a szoros értelemben vett reszorton messze túlmenő feladatokat jelölt ki. S itt önkénytelenül egy másik név tolul elénk, a legnagyobb magyaré, Széchenyi Istváné, akitől a kiegyezés kora annyira elkanyarodott s akinek eszméi tulajdonképpen a világháború nyomorúságai után éltek igazi renaissance-ukat.

Klebelsberg is a legnagyobb magyar leghívebb tanítványai, követői közé tartozott. E tekintetben különben egy nézetet vallott Bethlen Istvánnal, aki bármennyire bámulta Kossuth Lajos titáni szellemét, a magyar politikai gondolkodás nagy mesterének Széchenyi Istvánt vallotta. «Most, a világháború katasztrófája nyomán, – írja – mely a történelmi Magyarországot megsemmisítette, hogy ezzel együtt felidézze a történelmi magyarság legmélyebb erkölcsi és társadalmi válságát is, újra éljük őt mindazokban a kétségekben, gondokban, önmagunk megreformálásának ugyanazon szükségében, mely őt eltöltötte. Azok a víziók, amelyekben ő a magyarság sorsáért gyötrődött..., ma a valóság vaspáncéljában taposnak rajtunk.»

Klebelsberg Széchenyi alakja nagyon sokat foglalkoztatta. Nemcsak iratainak kiadását tette a Történelmi Társulat munkaprogramjában lehetővé, hanem maga is többször megemlékezett beszédeiben és cikkeiben róla. Kevesen érezték annyira át jelentőségét, kevesen folytatták akkora buzgalommal a Széchenyi-program megvalósítását, mint a trianoni korszak kultuszminisztere. A mély összefüggést már a kortársak is észrevették és hangoztatták. Rámutatnak, hogy már Klebelsberg alapgondolata is, amely a művelődésnek a nemzeti életben mindenek fölött álló fontosságát hirdette, tulajdonképpen rokon a Széchenyi-féle kiművelt emberfők gyarapításának követelményével. De vannak bőségesen egyéb közös pontok is: a magyar parlament szükségleteiből való kiindulás, a kezdeményezés bátorsága, a kivitelben tanúsított lendület, az illúziók nélkül való szemlélet stb. A legfontosabb mégis mindkettőjüknél az egész nemzeti élet célbavétele: programjuk, hitük, tanításuk alapján véve kiterjedt minden problémánkra, értelmezését adta létünk minden fontosabb titkának.

Az egyetlen lényegbe vágó különbségre Herczeg Ferenc találó összehasonlítása utal. Klebelsberg kora ifjúságától kezdve a munka, a kötelességteljesítés megszállottja volt, míg Széchenyit, Bécs első vivőjét, lelkiismerete formálta Magyarország első munkásává. Egyébként olyan sokban hasonlítottak: mindkettőjükben együttműködött a gyakorlatias józanság mellett a szárnyaló fantázia; mindketten szinte minden átmenet nélkül tudták az akaratot cselekvéssé átformálni; mindketten szerették a szépet, a művészt, sőt hasonlítottak egymásra a «pazarlásban» is. «Tessék megnézni a Lánchidat: – írja Herczeg Ferenc – roppant diadalívek a Duna közepén, kolosszális oroszlánok Budán is, Pesten is – mire való ez? ... a kultúra nem egyéb mint fényűzés ... Az anyatermesztet is rögtön fényűzésen törí a fejét, mihelyt egy pillanatra megfeledezik az éhségről.» A párhuzamok még, tovább szaporíthatók lennének. Így sokaknak feltűnt, hogy Klebelsberg főleg életének utolsó szakaszában élére állt egy olyan mozgalomnak, amely az Alföld kérdéseinek megoldását tűzte ki célul, azét az Alföldét, amelynek boldogulásáért Széchenyi is annyit harcolt. S mindkettőjük pályáját végigkísérték a szűnni nem akaró támadások, a kicsinyesség és értelmetlenség ellen vívott harcok.

Kétségtelen, hogy Klebelsberg a trianoni korszak politikusai közül lélekben legközelebb állt Széchenyihez. A nagy előd példája egyébként is fogékony lelkét legmélyéig áthevítette. Mintha állandóan a Széchenyitől kitűzött eszmények lebegtek volna előtte, mintha öntudatlanul is Széchenyi gondolatvilága sugalmazta volna rajszerűen gomolygó tervezgetéseit. Mindketten a csúcsok, a magasságok felé törtek, Klebelsberg már csak azért is, mert más irányban a trianoni parancsok nem engedtek szabadabb mozgást. Mindkettőjükben dominált a hit és az akarat. Talán még abban is hasonlítottak, amit főleg Klebelsbergnek annyiszor a szemére hánytak: a becsvágyban. De lehet-e nemesebb, jogosultabb becsvág, mint a nemzet érdekeinek szolgálata?

Eltérő volt a történeti missziójuk. Széchenyinek – mint alkalmilag rámutattak – egy tespedő nemzet kellett felébresztenie, Klebelsbergnek pedig egy megalázott, életlehetőségeitől jórészt megfosztott, tönkretett nemzetet kellett meggyőznie arról, hogy élni kötelesség, s az élet nem lehet pusztá vegetálás, hanem egy történetileg kialakult kötelezettség méltóságteljes vállalása. Az utód az elvesztett paradicsomot akarta visszapörölni a sorstól a kultúra erejével, de ebben a kultúrában, ahogyan Klebelsberg felfogta, benne rejtőztek a nemzeti élet egészének összes fontosabb részmegnyilvánulásai is, a legharmónikusabban összeolvadva az egyetemes emberi művelődés ügyével. Jellemző

éppen e szempontból az egyik önvallomása: «Találkoztam külföldön is több miniszterrel, akik azt mondták, hogy rezortjuk rendben van, a nagy munkát az elődök elvégezték s nekik az öröklött kincset kell tovább adminisztrálniuk.

Hogy irigylem én az ilyen emberek lelki nyugalomát! Én valahogyan másként látom a dolgokat: bármerre nézek, csupa probléma, csupa feladat, amelynek megoldatlansága mint szemrehányás mered felém. És a problémák sokaságával szemben ott állok az elégtelen erők kínzó érzésével.» Ez Széchenyi lelke, ez a Széchenyi-sors! Gyötrődni, problémát látni ott is, ahol mások mindent rendben lévőnek tudnak, összeszorított fogakkal dolgozni a jövő számára s közben eltérni azok kritikáját, akiknek állítólagos józansága belső szárazság, az óvatosság mezében tetszelgő tehetetlenség, vagy a legjobb esetben gyógyíthatatlan lendülethiány.

Abban is hasonlítottak egymáshoz, hogy – a költő szavaival – emlékek tiszta fénye nőttön nőtt, amint időben s térben távozott, Széchenyi sokszor kifejezte bizakodását, hogy az idő igazat szolgáltat neki. Klebelsberg is nyugodtan nézett a kultúrpolitika hosszúlejárátú váltójának végső leszámolása elé. Az első elismerések egyikét éppen volt politikai ellenfele, Gömbös Gyula nyújtotta át a már halott államférfiúnak, amikor egyik szegedi beszédében emlegette, hogy «míg élt, voltak kis emberek, kis intrikusok, akik e férfiú nagyságát nem akarták, vagy nem tudták értékelni.» Egy másik (szolnoki) beszédében megemlékezett arról az óriási kultúrmunkáról, melyet «ezer meg ezer iskola felállításával végzett egy sokat gáncsolt politikus», s felhozta, hogy az Alföldért három évszázad alatt nem tettek annyit, mint az utolsó tizenkét évben. Ezt pedig elsősorban Klebelsbergnek lehet köszönni.

Hamarosan halála után tisztelői megrendezték a Klebelsberg-kiállítást, amelynek egy része ma már állandóan a parlamenti múzeumban nyert elhelyezést. Még azok is, akik egyébként igyekeztek számon tartani alkotásait és kezdeményezéseit, elámultak az összehordott anyag beszédes gazdagságán és sokféleségén. A látogatók «szinte elkábultak» az eszmék és alkotások tömegétől. A legmélyebb benyomást ebben az együttesben természetesen azok az alkotások és törekvések tették, amelyek Klebelsberg művészetpolitikájával voltak kapcsolatban. A hatalmas anyag szemléltetően mutatta, «hogy Klebelsberg egyike volt azon nagyjaink legkiválóbbjainak, akik nemzetünk szerencsétlen sorsát átszenvedve, enyhülést szinte emberfeletti erővel keresztülvitt munkában kerestek és találtak.»

Az elhunytól a megemlékezések, emlékbeszédek, cikkek egész tömege jelent meg. Ezek külön vaskos kötetet töltenek be. Hamarosan megalakult a Klebelsberg-emlékbizottság, amely körül az elhunyt barátai és tisztelői tömörültek. A bizottság célja volt egyfelől a Klebelsberg-szobor alapját biztosítani, másfelől fiatal tudósok és művészek évenkénti jutalmazásával az elhunyt művét ezen a vonalon folytatni.

Az idők folyásában bőven merültek fel alkalmak, amelyek Klebelsbergnek amúgy is mindig elevenen élő emlékét újból és újból felragyogtatták. 1935-ben avatták fel szegedi síremlékét. Ugyanebben az évben megjelent a munkáiból összeállított breviárium: Gróf Klebelsberg Kunó politikai hitvallása. A Bécsi Magyar Történeti Intézet előcsarnokában márványtablát helyeztek el emléke megörökítésére. Az ország különböző városaiban utcákat, tereket neveztek el róla. Még a távoli Görögország egyik kis városában is utcaelnevezés hirdeti emlékét.

S amikor 1937-ben Szentgyörgyi Albert elnyerte a Nobel-díjat, az egész magyar közvélemény Klebelsberg emlékét idézte, de sokan visszagondoltak a sok gúnynya és gáncsra is, amelyet annak idején az élő Klebelsbergnek el kellett szenvednie. Akadtak jeles újságírók, akik utólag Canossát jártak, s bocsánatot kértek Klebelsberg szellemétől a vicclaptémává torzított «halbiológiáért», a pazarlás vádjáért stb. Íme, a műveltségre fordított pénz világraszóló magyar dicsőségben térült vissza! A sajtó és a közvélemény úgy érezte, hogy a magyar tudósok jutott Nobel-díj a magától értetődő egyéni érdemen felül természetes eredménye és betetőzése volt Klebelsberg tudománypolitikájának, amelyet ez a hősiesség a legmostohább viszonyok között, ellenállással küzdve, maró gúny és bántó lekicsinylés kíséretében indított el. Maga a kitüntetett tudós is így fogta fel: első útja Klebelsberg koporsójához vezetett, hogy megköszönje, amit tőle kapott. «Neki köszönhetem, – mondta – hogy Magyarországon vagyok, az ő lelkének nagysága hozott ide vissza ... Mindig az ő elgondolásainak próbáltam megfelelni.»

Az elszakított magyarok is gyászolták, s emlékét friss, folyton megújuló hálával ápolták. Az egyik kisebbségi magyarnak, aki itthon járt, jóval Klebelsberg halála után is az a tapasztalata, hogy még mindig ezt a nevet hallotta a legtöbbször emlegetni, s szinte az a benyomása, hogy ami új érdemleges alkotás a kultúra terén a trianoni korszakban történt, az jórészt ehhez a névhez fűződik. Az egyik legfontosabb kisebbségi újságunk, a Prágai Magyar Hírlap a

csehszlovák állam szétbomlása előtt néhány hónappal írta: «Ma már bizvást elmondhatjuk, hogy a magyar nemzet az általa kijelölt úton nagy lépéssel haladt a kitűzött cél felé. A magyarság kulturális elhivatottságát az egész világ elismeri. Hogy idáig jutott el a magyarság, az kétségtelenül Klebelsberg munkálkodásának halhatatlan érdeme.» S amikor a felvidéki elszakított magyarok már visszatértek, az ottani vezető tanügyi folyóirat még egyszer találó szavakkal foglalta össze a hazajöttek számára Klebelsberg kultúrpolitikájának lényegét: «Nagyhatalmi beállítottságunk az impérium összezsugorodásának mértékében, materiális felfogásunk az elvesztett gazdasági erőforrások számában, a technikától süket ember az elvesztett lóerők mennyiségében érezte a trianoni veszteségeket, és minthogy ezek a veszteségek lenyűgöző aránytalanságban állottak a megmaradt anyagi erőforrásokhoz, kétségbeejtőnek érezték a jelent és reménytelennek a jövőt. Klebelsberg Kunót valóságos nemzeti intelemnek küldte a Gondviselés, hogy az anyagi értékekkel szemben felkeltse a szellemi értékekbe vetett hitet.»

Közben a pesti Duna-parton elkészült művészi kivitelű szobra, amelyet 1939. május 16-án ünnepélyesen felavattak. Az újságok ismét felújították emléket. Az ünnepség előtt rövid idővel esett az eső, – az a bizonyos májusi eső, amelynek minden cseppje aranyat ér – majd ragyogóan kisütött a nap. A misztikus lelkűek úgy vélték, hogy a termékenyítő eső s utána az áldott napmeleg a megboldogult élete művét szimbolizálta. Azóta ott áll kőbe vésve a nagy magyarok sorában, figyelmeztetve nemzetét, hogy a legmostohább, legzordonabb sors kopár pusztaságából is lehet, sőt kell élő és éltető vizet fakasztanunk! Ki tudja, mikor és hogyan vesszük majd ismét ennek a tanításnak hasznát? Int arra, hogy bízunk kell a jövőben s minden idegszálunkkal át kell éreznünk, akármekkora terhet jelentene is, történeti küldetésünk méltóságát. Kötelez arra, hogy a nyomorúságban is, bármekkora szakadjon ránk, akár testi, akár szellemi, akár mind a kettő, megalkuvás nélkül emelkedett lelkűeknek kell maradnunk. Megmutatta, hogyan kell és lehet a sors fölé kerekednünk! Megtanított rá bennünket, hogy földre terítve is egy nagy történeti létparancs végrehajtói, tisztségghordozói maradhatunk. A tragikus magyar sors nagy példatárában mindig egyik legtanulságosabb lesz az a példa, amely Klebelsberg személyétől, munkásságától immár mindörökre elválaszthatatlan marad.

JEGYZETEK

Klebelsberg kiadott munkáinak idézésénél a rövidítések a következők: BCT. (*Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai*, 1916–1926, Budapest, 1927. Athenaeum); Neon. (*Neonacionalizmus*, Bp. é. n. Ath.); KK. (*Küzdelmek Könyve*, Bp. é. n. Ath.; JHÉ. (*Jöjjetek harmincas évek*, Bp. é. n. Ath.); Világ. (*Világválságban*, Bp. é. n. Ath.); UA. (*Utolsó Akkordok*, Bp. é. n. Ath.). Gyakrabban idéztem még a következő munkát: Gróf Klebelsberg Kunó Emlékezete. *A gróf Klebelsberg Kunóról szóló emlékbeszédek és megemlékezések*, Bp. 1938. Egyetemi Nyomda (Röv.: Eml.). A nemzetgyűlési és országgyűlési beszédeit és irományait, amennyiben utólag ezeket valamelyik gyűjteményébe felvette, általában e gyűjteményekből idézem. Egyébként a naplókat és irományokat csak általánosságban jelzem, mert a dátum alapján a hivatalos kiadványokban az adatok és idézetek megtalálhatók. A kéziratok anyagból vett adatokat, utalásokat és idézeteket természetesen pontosabban nem lokalizálhattam.

7. l. A nemzeti balsorsról Világ. 342. l.

8. l. A gazdasági érvényesülés feltételeiről KK. 261. l.

8–11. l. A Klebelsberg-családról összefoglaló genealógiai munka: Albert v. Persa, *Das Geschlecht derer von Klebelsberg zu Thumburg*, 1937. Innsbruck, Universitäts-Verlag Wagner (Schleen-Schriften, Veröffentlichungen zur Landeskunde von Südtirol, herausgegeben von B. von Klebelsberg, 35). – A jegyzetek között találtam még a következő kéziratok összeállítását: *Vázlatok a Klebelsberg család történetéhez. I. A Klebelsberg család. II. Klebelsberg Ferenc gróf kamaraelnök.* írták: dr. Baráth Tibor és dr. Deér József. A jegyzetek között található további adatok szerint a Bécsben dolgozó történétírók közül a család történetére vonatkozó adatok felkutatása foglalkoztatta még pl. Hajnal Istvánt is. Klebelsberg «idegen» voltáról jellemző adatok találhatóak Budaváry László védelmező cikkében: «Az alkotás minisztere. Nyílt vá-

lasz egy névtelen levélre». Nemzeti Élet, 1928. szept. 30.-i szám. A kérdéssel még utólag is foglalkozott Szabó Dezső. vö. Füzetek, 1936. július (19–20. sz.). – *A Nyugat-Magyarország elszakítása ellen tiltakozó gyűlésről* Budapesti Hírlap, 1921. jan. 13. – *Az idegen nevet viselő magyarok fokozott kötelességeiről* BCT. VII. 1. – A Klebelsberg-feleségekről szóló nyilatkozat Pesti Napló, 1928. május 27. – *A vérkeresztségről egyik parlamenti beszédében* 1928. május 4-én. L. Neon. 216. 1. – *Ferenc József Szeráf grófról* Esti Kurír, 1934. jún. 15. vö. még *Századok*, 1932. 151. 1. – *Anyai nagyapjáról* BCT. 43–44. 1. – *Anyjáról*. KK. 147–8. 1.; anyjához írt fiatalkori levele. Eml. 306–7. 1. – Gyermekkoráról maga mondja: «Nagyon szomorú gyermekkorom volt; anyám bánatos özvegyi életet élt. Én sem ismertem a vígságot...» Az idézet az egyik fontos és hiteles adatokat tartalmazó önéletrajzi nyilatkozatából való, amelyet kefelevonatban (vagy kivágásban) iratai között találtam. Sajnos, az esetleges megjelenés idejét és helyét nem sikerült megállapítanom. A következőkben «önéletrajzi nyilatkozat» megjelöléssel idézem. – A székesfehérvári családi otthonról Baranyay Jusztin, Eml. 84 1. – *A berlini diákkori élményekről* KK. 57–8. 1. – *Becker nyilatkozata* Eml. 77 1. – Klebelsberg egyébként maga mondja a Münch. Neueste Nachrichten számára adott egyik nyilatkozatában, hogy Becker a berlini egyetemen tanuló társa volt. – Klebelsberg «faji hovatartozásáról» Az Est, 1936. febr. 25. A cikkíró adatait a M. Kir. Természettudományi Társ.-nak Az emberi test c. népszerű kiadványából vette. – Klebelsberg magyarságáról összefoglalóan Kornis, Eml. 50. 1.,

12–13 1. A ciszterci tanárok nyilatkozatai kiadatlan magánlevelekből. – A székesfehérvári gimn. jubileumán mondott beszéde BCT. 628–633. 1. – *A bécsújhelyi katonaiskolai kirándulásról* Baranyay Jusztin, Eml. 82. 1. – *Könyvtáráról* uo. 83. 1., továbbá *Fitz József* uo. 341–4. 1. – Az élet folyására vonatkozó további adatok az önéletrajzi nyilatkozatból. vö. még *Társaság*, 1916. febr. 17. – *A berlini egyetemi tanulmányokról* BCT. 213 1. – *Nyilatkozatok «hivatalnok-miniszter» voltáról* BCT. 617., Neon. 163. 1.

14. 1. *Hivatali feljebbvalóinak bizalmáról, elismeréséről* BCT. 390–91 1. – *Miniszterelnökségi ügyköréről* Petri Pál, Eml. 141. 1. – Egyébként 24 éves korában, 1899-ben nősült. – A kislapási Botka-családra vonatkozó kinyomattott genealógiai összeállítást az iratok között őrzött példányból volt alkalmam megismerni. – *Boldog családi életéről* Baranyay Jusztin, Eml. 85. 1.

15. I. Kállay Miklós említi, mint gyakran hallott tréfás megjegyzést: «Klebensbergben csak azt kifogásoljuk, hogy kultúrpolitikus és nem agrárvezér». (Eml. 292 l.) – Honvédelmi miniszternek Urmánczy Nándor szerette volna őt látni. (Pesti Hírlap, 1933. febr. 10.) – A pénzügyminiszterségre jelölő tréfás cikkeske: Új Idők, 1931. nov. 8. – A belügyminisztériumba való visszatérési szándékáról Kuthy Sándor, Magyar Hírlap, 1935. okt. 27. vö. még Városkultúra, 1938. szept. 30. «Magister Hungariae.»

16–22. I. Az adatok, utalások, idézetek túlnyomórészt a kéziratokból valók. Sokszor egészen sajátos feljegyzéseket találunk a füzetekben. Egy alkalommal pl. Nagy Frigyes műveinek 30 kötetes kiadásához tartalomjegyzéket állított össze. Egy más helyen lejegyzti maga számára – szinte kalligrafikus gondossággal – Kanke, *Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten* c. művének pontos tartalomjegyzékét. Akadtak szépirodalmi kivonatai is. Így pl. Schiller Don Carlos-ából írt ki több gondolatot. Más alkalommal, 1917-ben, «*Drámai olvasmányok*» c. Goethe, Schiller, Ibsen és R. Wagner egyes műveinek címeit állítja össze. Jellemző adalék, hogy pl. Goethe *Prometheus*-ából külön kijegezte az akaratérő dicsőítéséről szóló részletet. Feljegyez maga számára néhány «találó» kifejezést: mintha tudatosan készült volna későbbi publicisztikai munkásságára! – 1927. okt. 9-én írja: «Talán egyszer, ha majd az idő megengedi, kísérletet teszek magam is a XIX. sz. párt-történelmének megírására». (Neon. 78 l.) – A tervszerűségről szóló idézet KK. 38. l. – A nagy ébresztőkről KK. 126. l. – A magyar hazafias líráról KK. 88. l. Az e kérdésről írt cikk (KK. 88–94. l.) címe: «Vörösmarty és Ady magyarjai». – Ady Endréről vö. még a Pesti Hírlap, 1924. febr. 2-i számát. – A történelmi tanulmányokról, mint a gyakorlati politikai alapról Neon. 302. és 304. l. – Nagy olvasottságáról, enciklopédikus tájékozottságáról I. Pesti Napló, 1933. okt. 11. vö. még Bethlen Margit cikkét, Pesti Hírlap, 1939. május 9.

22–25. I. A történelmi háttér vázolásánál felhasználtam Gratz Gusztáv művét, *A dualizmus kora I–II.*, Bpest, 1934. vö. főleg II. k. 171 l.-t. A kiegyezéskori nemzedék vakságáról szóló idézet uo. 119. l. – «A magyar államesszme csigaháza» kifejezés Pethő Sándortól való. – Bethlen István nyilatkozatai összegyűjtött beszédeinek két kötetéből: Gróf Bethlen István beszédei és Írásai I–II. Bpest, 1933. Interpelláció a román irredenta mozgalmak ügyében I. 19–32. l. – A szamosújvári előadás I. 52–67. l. A múltat összefoglaló megállapításai I. 10–11. l. – *Klebensberg Eötvös Józsefről* BCT. 267–77. l. Egyéni visszaemlékezése uo. 270. l.

26–32. l. Az adatok, idézetek túlnyomórészt a kéziratokból. A 29. l. található visszaemlékezés Petri Páltól, Eml. 139 l. – A történelem szerepéről való idézet BCT. 37 l. – A 32. l. említett munkatársa Petri Pál. vö. Eml. 141 l. – A magyar nemzeti birtokpolitikáról szóló emlékirat 1913. évszámmal ellátott példányát szintén Petri Pál említette egyik felolvasásában.

33. l. Damaschke nekrológja: *Bodenreform*, 1932. okt. 23. Az adatok és idézetek ebből a cikkből valók.

33–34. l. A földreform-gondolat múltjáról az adatok Kerék Mihály monográfiájából (A magyar földkérdés, Budapest, 1939.) valók: a csángótelepítésről 33–34. l.; Prohászka Ottokárról 81. l.; Vargha Gyuláról 85. l.; a Darányi-idézet 120. l.; a kivándorlásról 131. l.; Tisza István magatartásáról a 143 l.-től kezdődőleg. – A Bethlen-idézet, Besz. I. 9. l.

35–38 l. Az adatok és utalások az emlékiratból, az ehhez csatolt törvényjavaslatból és ennek indokolásából valók.

39–41. l. Az Altruista Bankról idézett minősítés Kerék Mihálytól. – Petri Pál, A Julián-egyesület története. 35 év küzdelme és munkája. Julián barát magyar kutató útjának 700. évfordulójára, Bp. é. n. Stephaneum-Nyomda c. munkájában a 35. l. említi, hogy az Altruista Bank 1912-ben az erdélyi magyar birtokoknak oláh kézre jutása ellen birtokvédő akciót szervezett. Az akcióban kétségtelenül valami módon benne lehetett Klebelsberg keze is, mert a helyi viszonyok tanulmányozására kezdetben két Julián-tanítót küldtek ki. – A fontosabb további adatok és idézetek a kéziratokból. vö. még BCT. 535. l., továbbá Petri, Eml. 141. l.

42–56. l. A Julián-egyesületi akció ismertetésénél igen nagy hasznát vettem Petri idézett összefoglaló munkájának. Innen való (a 28. l.-ről) az 52. l.-on található idézet. Egyébként az adatok, utalások és idézetek túlnyomórészt Klebelsberg saját kezű fogalmazványaiból valók. A közgyűlési beszámolók, memorandumok stb. végleges formában természetszerűleg megtalálhatók a Julián-egyesület irattárában is. A részletesebb bibliográfiai adatokat illetőleg utalok Petri id. művére. – A 42. l.-on említett Tarkovich Józsefről v.ö. Világ. 45. l. – A 44. l.-on idézett részletet a nemzetiségi törekvések természetéről az egyik Petritől (8. l.) citált évi jelentésből vettem. – A 44. l.-on idézett helyzetkép Benisch Artúr cikkéből, Pécsi Napló, 1914. jan. 17. – A 44. l. alján említett «legszebb emlék»-re vonatkozólag vö. BCT. 606. l. – Az 52. l.-on olvas-

ható idézet Petri művéből való (28 l.). – 1909 körül Klebelsberg füzetszámra írja jegyzeteit Boszniáról (vasutak kérdése, statisztikai adatok a lakosok nemzetisége megoszlásáról, kivonatok a Boszniára vonatkozó politikai beszédek-ből egyezmények jegyzőkönyvei stb.). Külön nagy tanulmányt (memorandumot) írt német nyelven: *Über die Erziehung von musulmanischen Kinder und Jünglingen an ungarischen Mittel-, Hoch- und Fachschulen* c. Ugyancsak 1909-ből részletes kivonatot találunk jegyzetei között a következő címmel: *«Kivonat a nemzetiségi kisebbségek iskolái ügyében az osztrák birodalmi gyűlésben 1909. évi november hó 30.-tól december hó 2.-ig folyt parlamenti vitából»*. Mindez összefüggött a Julián-egyesületi tevékenységgel. 1913-ból további bőséges jegyzeteket találunk a bosnyák vasúti problémákról. Általában Klebelsberg akkor sokat foglalkozott a dél felé irányuló közlekedés kérdéseivel. Érdekelte őt, amint a jegyzetekből megállapítható, a horvát kérdés mellett Dalmácia problematikája is.

57. l. Vargha Gyuláról József főherceg, Eml. 288. l. vö. még JHÉ. 130–131 l. – A Klebelsberg további életpályájára vonatkozó adatok a már idézett önéletrajzi nyilatkozatból valók. – A «régí barát»: Petri Pál. vö. Eml. 114. l. – A főhercegek számára tartott előadásokról BCT. 390–1. l. vö. még Pesti Napló, 1917. márc. 16.

58–59 l. Az összes idézetek kéziratos magánlevelekből. – A Statisztikai Hivatalról KK. 250. l.

60. l. Buday László kiadatlan levele az iratok között.

61. l. *A hajósok búcsúja*, *A Hajósélet*, 1914. jan. 15.

62. l. A hetilap: A Hét, 1914. febr. 8. – A napilap: A Nap, 1914. febr. 8. «A horvát béke ára.» vö. még Tisza István levelét Skerlecz Iván horvát bánhoz 1916. júl. 21.: *Gróf Tisza István összes munkái*, Bpest, 1937. M. Tud. Akadémia, VI. 14. l.

63. l. Klebelsberg «fölfelé bukásáról» Práter Aladár hetilapja Arcok és Álarcok, 1917. márc. 22. – «Közkedveltségéről» Pesti Napló, 1917. márc. 16.

64–66 l. Tisza István levele: *Gróf Tisza István összes munkái*, VI. 197 l. – A kolozsvári előadásról l. Kolozsvári Hírlap, 1916. febr. 11. – A programbeszédet az egykorú kolozsvári újságok részletesen ismertették: adataimat ezekből vettem. – A Klebelsberg kongreganista voltáról suttozva terjesztett

vádakat ismertette a Kolozsvári Tükör, 1917. ápr. 10. – A Ref. Szemle már az 4917. ápr. 6-i számban cáfolja a vádakat. – A hermafrodita érzésű államtitkárról Világ, 1917. ápr. 20.

66–67. l. Az Erdélyre vonatkozó terveket a kéziratos jegyzetekből vettem.

68–70. l. Klebelsberg már 1916-ban összefoglaló ismertetést írt a magyar rokkantügy szervezetéről BCT. 585–97. l. – Az orvos-munkatárs Bakay Lajos; tőle való a 68. és 70. l. található idézet. vö. Eml. 293–301. l. – A váci szabadelőadás fogalmazványát az iratok között találtam. – Az idézett soproni programbeszédet a Sopronvármegye c. lap közléséből vettem át. – vö. még Kertész, Eml. 277. l.

70–77. l. A történettudomány érdekében végzett munkát részletesen ismerteti Lukinich, Budapesti Szemle, 1938. nov. E tanulmányt a következőkben felhasználom és idézem (a 71. és 76. l. olvasható idézetek megtalálhatók Bp. Sz. i. sz. 232. és 234 l.). – A társulat újjászervezése, mint tudománypolitikai előkészület Hóman cikkében, Eml. 112–3. l. vö. még Dománovszky, Eml. 243 l. – A beköszöntő szövege BCT. 3–15 l. – uo. 15–73 l. még néhány Tört. Társ. közgyűlési beszédet újból kiadott. – A Budapesti Hírlap idézett cikke névtelenül jelent meg: kétségtelenül Rákosi Jenő írta. – A beköszöntővel kapcsolatos támadás: Alkotmány 1917. ápr. 28. – A Firenze példájára való utalás: Új Nemzedék, 1921. jan. 6. – A 75. l. idézett nyilatkozat 1922. nov. BCT. 65 l. – A további adatok nagyjából Klebelsberg kiadatlan jegyzeteiből valók. Igen figyelemre méltó az elnökség elfogadása alkalmával mondott beszéd rapszodikus, töredékes fogalmazványa. Ebből való a köv. részlet: «Korai ifjúságom óta szabad időmet mindig történeti olvasmányoknak, mondhatnám tanulmányoknak szenteltem. A munkákhoz, szervezésekhez, melyeket rám bízta, mindig a nemzeti múltból merítettem az inspirációt, a nemzeti zamatot, mely nemzeti zamat nélkül hiú törekvés minden kezdés. Nem ver az gyökeret magyar talajban és magyar lelkekben. És ha közpályámnak majd végére érek, remélem, történelmi tanulmányokban találok meg azt a megnyugvást, amelyre emésztő, lázas munkában töltött annyi év után, úgy érzem, némi joggal számíthatok...». Uott: «Mi, ha az eljövendő béke föladatairól gondolkodunk, magyar alkotások után sóvárgunk». – Jellemző, hogy az újkori tört. kútfők kiadásának gondolatát már 1917-ben felvetette. Meggyőződése volt, hogy ezekből a gyakorlati élettel közvetlen kapcsolatban

álló politikusok és közgazdák is sokat tanulhatnak. «Hiszen az államiratnak – fejtegeti – és a politikai beszédnek is a maga szépségét éppen az aktuális eseménynek a történelmi előzményekkel való összekapcsolása, a nemzeti élet nagy folytonosságába való beállítása adja meg». (BCT. 12. 1.) – Érdemes azt is megfigyelnünk, hogy Klebelsberg elnöki működésével kapcsolatban, annak eredményeként, újságjaink hogyan kezdték már akkor a tudományért való áldozatvállalást, mint nemzeti kötelességet emlegetni. vö. Szózat, 1920. okt. 5. «Magyar Tudomány»: «Mindenkinek át kell éreznie, hogy a magyar kultúra kifejlesztése és az eredményes tudománypolitika a legerősebb, legyőzhetetlen fegyverünk az új honalapításban. Akié a kultúra, azé az ország». vö. még Budapesti Hírlap, 1921. jan. 5.: «Ám nekünk a fölemelkedés első és főtényezőjét: kultúránkat, nem szabad cserben hagynunk és ha intézményeit politikai szerencsétlenségünk válságba sodorta és a kifosztott haza nem képes egymagában lábra állítani, álljon talpra a társadalom, kiáltsa világgá, hogy itt vagyok, élek, hogy bennem a nemzet él, bennem él a remény és bennem terem a tett». – A 75. 1. említett «tenivalók» rovatban a következőket találjuk: 1. beadvány Cerutti-hoz, hogy a magyar kutatók az olasz városokban ingyenes internátusi helyet kapjanak; 2. beadvány az ügyvédi kamarához, hogy egy újkori jogtörténész négyéves kiképzését tegye lehetővé; 3. hasonló beadvány a GyOSz-hoz egy gazdaságtörténész kiképzése érdekében; 4. a párizsi kutatók elindítása a magyar–francia és a francia–török kapcsolatokra vonatkozólag; 5. művészettörténeti bizottság alakítása a Társulat keretei között Esterházy Pál herceg bevonásával; 6. a vidéki főúri családok levéltárainak rendszeres átkutatására irányuló program kidolgozása.

77. 1. Becker nyilatkozata, Eml. 77. 1.

78–80. 1. A román és délszláv problémára vonatkozó adatokat, utalásokat és idézeteket a kéziratokból vettem. – A közlekedési politikára vonatkozólag vö. Bethlen véleményét (Besz. I. 112. 1.): «... a vasúti kérdés a tengelye az összes bajoknak». – Tisza Istvánról BCT. 25., 669–72. 1. vö. még Neon. 95–99. 1., JHÉ. 170–186. 1., uo. 187–192. 1.; Tisza koporsóba helyezéséről az önéletrajzi nyilatkozatban is szó van. Említi még Bethlen Margit: «Félelmet nem ismert. Kevesen tudják, én sem tőle magától hallottam, hanem a Tisza-család tagjaitól, hogy amikor Tisza Istvánt meggyilkolták, csak ketten voltak, akik a hírre házához siettek, az éjszakát mellette virrasztották át, koporsóba tették és e veszélyes pillanatokban mindvégig híven teljesítették baráti kötelességüket vezérük holtteste mellett». (Pesti Hírlap, 1939. május 9.) – Az ok-

tóberi forradalomról Világ. 119. l. vö. még az egykorú soproni sajtóban közölt programbeszédeit, továbbá az *Egységspárt Albuma* c. kötetben megjelent cikkét: «A nemzet elismert vezére». Ez utóbbiban utal a Bethlen vezetése alatt megkísérelt forradalom-alatti szervezkedésre. – A kommunizmus alatti életére vonatkozólag az önéletrajzi nyilatkozat is tartalmaz adatokat. Ezeket számomra kiegészítette Navratil Ákos és Komis Gyula szóbeli közlése.

81–82. l. A középutas politikus nehéz helyzetéről nyílt levél a Budapesti Hírlap 1922. szept. 29-i sz.-ban. – Gömbös nyilatkozatát a nemzetgyűlésen 9123. márc. 20. Griger Miklós idézte. – A legitimizmus kérdésében tanúsított magatartásáról részletesebben szól 1922. ápr. 30-i programbeszédében. vö. Sopronvármegye, 1922. május 3.

83. l. A belügyminisztériumból való távozás körülményeit utólag megvilágítja a Reggeli Hírlap, 1928. júl. 22. – Az idézett vallomás BCT. 387. l.

84–86. l. A beköszöntőt kiadta BCT. 604–8. l. Az idézetek egy része innen való. A további idézetek a Lelkészegyesület 1922. jún. 24-i sz.-ban találhatók.

87–88. l. A három szakaszra osztás BCT. VIII–IX. l. – Bethlen felosztása, Besz. I. 14–15. l.

89–93. l. A Bethlen-nyilatkozat, Besz. I. 17. l. – Az amputált sebesültről szóló hasonlat Bakaynál, Eml. 298. l. – Az összeomlás utáni állapotokról. Klebelsberg Világ. 9., 120., 173., KK. 76–77., 270. l. További adatok található soproni programbeszédeiben. – Bethlen nyilatkozatai a békeszerződésekről különböző beszédeiből valók: I. 236., 313., II. 320–321. l. vö. még uo. I. 11–13. l. – További adatokat vettem még át az Egységspárt Albumának különböző cikkeiből. vö. még Pesti Napló, 1934. okt. 6. – összefoglaló képet ad az akkori állapotokról Makkai János könyve, A háború utáni Magyarország, Bp., 1937. Egyetemi Nyomda. E munkát a következőkben több alkalommal felhasználtam. – A 93. l. olvasható «magyar rezerváció» kifejezés Milotay Istvántól való. vö. Magyarország, 1921. nov. 13. – A 91. l. említett tőzsdézésről írja Milotay: «A munka és a spekulatív játék esélyei és eredményei oly aránytalanságban vesznek el, mely felborította a társadalom egész belső egyensúlyát. A munka reménytelen áldozattá vált... nem várunk tőle semmit. Az egész élet irreálissá lett, elrugaszkodott a valóságtól...» (Magyarország, 1923. júl. 22.). –

Magyarország, mint Európa belvárosa JHÉ. 112. l. Ez a hasonlat Klebelsberg különböző munkáiban több ízben előfordul. vö. 110. l.

94. l. A balsors mélységeiből való felemelkedés szépségéről Világv. 122 l. – A politika legfőbb alapismeretéről JHÉ. 43 l. – vö. még JHÉ. 23–29 l.

95. l. Az új európai helyzet. Neon. 63. l. – A nemzedékek harcáról a Conféd. Intern, des Étudiants XI. kongresszusán 1923. aug. 4. beszédében szól (kéziratból). – A régi és új egymás mellett gomolygása. KK. 6. l. – A nagy katasztrófa utáni magyarság nem az a történelmi stb. lény, ami volt. BCT. 459. l. – A kiegyezés korának lezártságáról. Neon. 240. l.

96. l. A stockholmi beszéd magyarul. Világv. 159–182. l. A hivatkozott rész a 180 l. található. – A korszak átmeneti jellegéről BCT. 300 l. – A kishitűség ellen. Világv. 158. l.

97. l. Optimizmusáról. BCT. 156. l. – További jellemző adatok. Neon. 60–65., KK. 62–66. l. – Hivatkozott méltatója Surányi Miklós, Nemzeti Újság, 1927. márc. 27. – Az optimizmus, mint az élet oxigénje. JHÉ. 131. l. – A talajvíz-hasonlat. Neon. 153. l.

98. l. A kuvik-emberekről. KK. 118. l. – A következő sorsdöntő akció esetleges elhibázásáról JHÉ. 36. l.

99–100. l. Az utalások és idézetek túlnyomó részt a kéziratos anyagból valók. – A haza helyének megválasztásáról Világv. 160. l.

101. l. A magyar történelem, mint a katasztrófák bazára JHÉ. 25. l. – A lelki acél fürdőről UA. 28–29 l. – Az akácfa-hasonlat UA. 40. l. – A portulaka-hasonlat. UA. 36. l. – A török megszállásról Világv. 165 l. – A török megszállás alatt is élő reményről BCT. 25 l. – A török pusztításról vö. még KK. 7–13. l. – Jegyzeteiben is sok anyagot találunk a török pusztításokra, általában a török megszállással kapcsolatos problémákra vonatkozólag. Egyik feljegyzésében hosszasan elmélkedik Ranke állításáról, amely szerint Szolimán egyetlen ütközetben megdöntötte Magyarországot s utána úgy járt-kelt benne, mint a sajtájában. «Egy szerencsétlen ütközet, – írja – egy balkimenetelű hadjárat valóban életképes népek erejét is megbéníthatja. Dyen népeknél azonban a nemzeti lét öntudata és az akarat az autarkia visszaszerzésére továbbra is megmarad és megfelelő tettekben és erőfeszítésekben nyer kifejezést... A függetlenségre, az államiságra jogcímmel tulajdonképpen minden nép bír, mely azt ki

tudja magának küzdeni... E nép helyzetét azonban kétségtelenül megkönnyíti, törekvéseinek felforgató jellegét lényegesen enyhíti, ha korábban egyszer már nemzet volt s ha az idegen uralom mostoha éveiben megvolt benne a nemzeti öntudat, az önállósulás akarata és az államiságra való állandó törekvés.» Általában jegyzeteiből megállapítható, hogy mélyreható tanulmányokkal és elmélkedésekkel próbálta fiatalabb éveiben megfejteni a mohácsi csata után kifejlődött politikai helyzet titkait. Feljegyzéseiben bő kivonatokat találunk többek között Hammer nagy művéből, *Geschichte des osmanischen Reiches*.

102. l. A visszanyesett fa hasonlata. BCT. 156. A hasonlatot többször is használja. – Hegedűs Lóránd fejtegette az egyik Kisfaludy-társasági előadásában, hogy megcsonkult ország kultúráját épségben kell megőriznünk. vö. Kisf. T. évlapjai, Új folyam, 53. sz. (1920–1921), «A magyar éjtszaka». – Az idézett napilap: Világ.

103. l. A spenglerizmusról, általában az ún. kultúrdefetizmusról BCT. 203., 208., Neon. 67., Világ. 95 l. V.ö. még KK. 202–208 l. – Összefoglalóan: Kornis, Eml. 40–41. l.

104. l. A kultúrában az emberiség még soha sem csalódott BCT. 498. l. – A kultúra teremtő erejéről JHÉ. 57 l. – A hatalom és a műveltség Világ. 215–216. l. Az orosz példa Világ. i. h. – A kultúra gyógyító erejéről uo. 11., 253. l. – vö. még Ereky, Eml. 257. l., Komis, uo. 42. l.

105. l. A hanyatló korok lélektana Világ. 31. l. – Új célkitűzés BCT. 674. l. – A kettős feladatról. BCT 582.

106–107 l. Trianon, Mohács és a Bach-korszak összehasonlításához vö. BCT. 226., 668. l., KK. 50–54. l. – Az önállósághoz ma jogcím kell JHÉ. 112. l. vö. még Neon. 21–22 l. – A kultúrintézményekért hozott anyagi áldozat erkölcsi jelentősége BCT. 257. l.

108–109. l. A kultusztárca vállalta átmenetileg a honvédelmet JHÉ. 92 l. – A magyarság áldozatai a kultúráért Világ. 159–160 l. – Magyarország kelet felé a nyugati műveltség határa Világ. 132., 163., BCT. 60 l. – A magyarság az európai kultúrközösség egyenlő jogú tagja Világ. 161 l. – A felemelkedés és hanyatlás váltakozása BCT. 464. l. – A reformkorszak jellemzése BCT. 68. l.

110. I. *A Bach-korszakról* BCT. 229, KK. 223. I. – *Vörösmartyról*. KK. 89–90. I. – *Magyarország, mint Európa belvárosa*. BCT. 257 I. Erről több ízben szó esik. vö. 93 I. – A szorosabb értelemben vett kultúrförlényről BCT. 364. I. – A kultúra, mint verseny BCT. 542. I.

111. I. A gépkocsi-hasonlat Neon. 245–247. I. – Jellemző azonban, hogy politikailag egyáltalán nem volt hajlandó a veszedelmes sietségre. vö. JHÉ. 41. I. «... a trianoni Magyarország egy nagy kocsi, amelyben bennülnek Magyarország összes anyái és gyermekei s ennek a kocsinak az útja mélységek és szakadékok fölött vezet. Jaj annak a hetyke kocsisnak, aki meggondolatlanul és szilajon belevág a lovak közé és a mélységbe dönt asszonyokat és gyermekeket, akik nem akarnak meghalni». – Nem szabad összeroskadnunk! Világ. 115. I. – A prágai benyomásokról BCT. 299. I.

112. I. A magyar kultúra fenntartásának kötelezettsége Világ. 117 I. – A kiegyezési kor öröksége. UA. 201. I. – A továbbfejlesztés kötelezettsége JHÉ. 22., KK. 224–25. I. vö. még BCT. 74. I. Egyik fontos cikke: «Az a bizonyos sokat emlegetett kultúrförlény» JHÉ. 107–112. I. – A szellemi Trianonról Neon. 209. I. – Vö. még Hóman, Magyar sors – magyar hivatás. Múlt és Jövő, Bpest, 1942. 263–265. I.

113. I. A kiegyezési korszak kultúrpolitikájának bírálata BCT. 35–6., 41., 207–8. KK. 12. I. – A Kossuth-idézet Neon. 244–5. I. A kultúrförlény-gondolat reformkori sorsáról uo.

114. I. A magyar címerről Neon. 300. I.

115. I. A kultúrförlény, mint kormányprogram BCT. IX. I. – Az ellenzéki publicista: Milotay István. – Bethlen támogatásáról BCT. 207., 208., 309. I. vö. még az *Egységspárt Emlékalbuma* c. kötetben Klebelsberg cikkét: «A nemzet elismert vezére». Ebben mondja: «Bethlen nagy kultúrérzéke mindig átsegített a legnagyobb nehézségeken». – *Bethlen államművészetéről* Neon. 34 I. – *Bethlen politikájáról, mint öntudatos erőgyűjtésről* KK. 53 I. – *Klebelsberg és Bethlen azonos felfogása a kultúra szerepéről* Világ. 258. I. – *Bethlen megvédi Klebelsberg kultúrpolitikáját a felsőházban* JHÉ. 86. I. vö. 246. I. – További adatok található Bethlen kiadott beszédeiben, pl. I. 158., 165., II. 168. I. – A kultúrförlényre vonatkozólag vö. Makkai János, A háború utáni Magyarország, 190. I.

116. l. Az idézett soproni beszédet az iratok között őrzött lapkivágásból ismerem. – *Klebelsberg kultúrpolitikai rendszeréről* Kornis, Eml. 45 l., Dománovszky uo. 247. l.

117–118. l. *Az angol kollégium tervéről* Kornis, Eml. 45. l. – A tervszerű eljárás fontosságáról KK. 95–96., 100. l. vö. még BCT. 491., 615., Világ. 271. l. – Mély bepillantást enged Klebelsberg lelki világába, tervezéseibe az egyik – talán legegényibb – feljegyzése 1910-ből. A töredék egyben mutatja rendszeretét, pontosságát, tervszerű eljárásra való törekvését. Előlépett az V. f. o.-ba s ez alkalommal feljegyzéseiben külön rovatot nyitott: »Tervek és teendők, melyeket az V. fizetési osztályba jutásunkkor állapítottunk meg 1910. április havában». A tervezet három részre oszlik: I. Újtervek. II. Beruházások. III. Tanulmányok. Részletesebben, de nem véglegesen csak az I. és II. pontot dolgozta ki. Különösen megható emberi dokumentum a «beruházásokkal» kapcsolatos tervezgetés, amely alternatív – első és másod sorban előveendő – óhajtásokat tartalmaz. Sajnos, ennek a résznek költségvetése máris deficittel végződött: Klebelsberg «előírányzott» 6925 K kiadást, holott a fedezet csak 6000 K-ra rúgott!

119. l. *A művelődés főpillérei* Világ. 290. l.

120–121. l. Az Apor-idézet. Neon 254–55. l. – Népművelés és magas kultúra BCT. 548. l. vö. még Hóman, Magyar sors – magyar hivatás, 175–178. l. – A szegedi avatás szimbolikus jelentősége. Világ. 290. l. – A népiskolai költségekről BCT. 517. l. – A tudománytő akció hatásáról Hóman, Eml. 118. l. – Az összeomlás utáni állapotokra vonatkozólag l. Magyary, *A magyar szellemi élet válsága* c. dolgozatát. (*A magyar tudományos nagyüzem megszervezése*, Pécs, 1931. 12–29. l.) – A tudománypolitikai befektetések gazdaságos volta Neon. 255. l. – A nemesített vetőmag-hasonlat BCT. 675 l. – vö. még «Gazdaság és kultúra. Négy cikk». KK. 250–77., továbbá BCT. 526. l.

122–123. l. A külkereskedelmi tárgyalásokra való hivatkozás Neon. 261. l. – A magas műveltség, mint «üvegházi növény» KK. 105. l. – Az írástudók támadásairól Neon. 184. l. – A honalapítást az alkotások véglegesítik Neon. 145 l. – A fordított gúláról BCT. 385 l. – Az önálló tudományos kutatás nemzeti jelentősége UA. 191–200., KK. 139–149., BCT. 621. l. vö. még Kornis Gyula fejtegetését, Magyary, *A Magyar Tudománypolitika Alapvetése*, Bpest, 1927., 78. l. – A kultúramentő sorsjáték terve BCT. 471. l.

124–125. I. A tudományos körökkel fenntartott személyes kapcsolatokról Domanovszky, Eml. 29., Korányi, uo. 267. I. – A kis és középállamok kultúrpolitikai lehetőségeiről BCT. 204. I. vö. még uo. 674. I. – A tudománypolitika, mint orchidea-kertészet BCT. 10. I. – A tudománypolitika domináló szerepe a világkultúrpolitikában. Világ. 311. I. – A Takarékosági Bizottság aknamezőiről. Neon. 256. I.

125–129. I. A tudománypolitikai szervezetek ismertetésénél a nemzetgyűlési (országgyűlési) irományok, naplók, a publicisztikai megvilágítások mellett kitérően használtam a Magyar Zoltántól szerkesztett hatalmas méretű hivatalos kiadványnak: A Magyar Tudománypolitika Alapvetése. A további fejlődést kiegészítőleg megvilágítja a német nyelvű átdolgozás: *Die Entstehung einer internationalen Wissenschaftspolitik*, Leipzig, 1932. E két hivatalos kiadvány adatait általában szabadon használtam. – A Gyűjteményegyetem elindulására és fejlődésére vonatkozólag becses adatok találhatóak a következő füzetben: Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Kiadványai. II. Ciklus. I. Füzet. Bpest, 1931. A keletkezésre vonatkozó fontosabb nemzetgyűlési dokumentumokat Klebelsberg újból kiadta. BCT. 74–129. I. – A tehetségek pártolásától Neon. 220–223. I. – A kifejlődésükhöz szükséges atmoszféráról BCT. 310. I. – A nemzeti közmegebecsülés melegéről BCT. 281. I. – Az önkormányzat a magas műveltség szerveiben Világ. 99 I. – A pártpolitikai szempontok kiküszöbölése uo. 98 I. – A függetlenség fontossága a tudományban BCT. 133. I. – Az adóhivatal nem alkalmas persely adományok számára BCT. 95 I. – A Gyűjteményegyetem további sorsához vö. Hóman, Magyar sors – magyar hivatás 268–269. I. – Az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központtól I. Pasteiner Iván cikkét, Magyar, Tudománypolitika 345–349. I.

130–131. I. A Magyar Tudományos Akadémia megsegítésére vonatkozó adatokat a nemzetgyűlési iratokból (ezek közül a fontosabbakat Klebelsberg külön kiadta BCT. 130–143. I.), továbbá Balogh Jenő összefoglaló ismertetéséből (Magyar, Tudománypolitika 475–480. I.) vettem. A nemzetgyűlési tárgyaláson tett (a 131. I. idézett) nyilatkozata Klebelsbergnek az 1922. nov. 30.-án tartott beszédéből való. – A Vigyázó-hagyatékról KK. 33–36. I. – vö. még Berzeviczy, Eml. 59–62. I.

132–133. I. Szentgyörgyi Albert Klebelsbergéről Eml. 339. I. – A hivatalos kiadvány címe: *A természet-, orvos-, műszaki és mezőgazdaságtudományi kongresszus munkálatai*, Budapest, 1926. évi januárus 3–8. Szerkesztette dr.

Gorka Sándor, Bpest, 1926. Az idevonatkozó fontosabb dokumentumokat Klebelsberg külön is kiadta BCT. 144–202. l. – Az időpontról BCT. 199 l. – Klebelsberg megnyitó beszéde BCT. 147–156. l. – Az Országos Természet-tudományi Tanácsról benyújtott törvényjavaslat és annak indokolása BCT. 155–179. l.

134–135. l. Smith főbiztos magatartásáról BCT. 199. l. – A Széchenyi István tudományos társaságról Világ. 116 l.; a hatáskörmegosztásról uo. – A svábhegyi csillagvizsgáló BCT. 253–257. l. vö. még Tass Antal, A csillagászat múltja, jelene és jövője hazánkban, Magyar, Tudománypolitika 67–74. l. – A kultúra katasztrófáját megvilágító hasonlat BCT. 255. l.

136–137. l. A Heyde-féle reflektorról BCT. 256. l. – A magyar biológiai állomás szervezésére irányuló törekvésekről l. Verzár Frigyes összefoglalását: A magyar királyi biológiai intézet Tihanyban, Magyar, Tudománypolitika 397–408. l.

138–139. l. Az 1925. dec. 25-i cikk újból kiadva BCT. 144–146. l. – Klebelsberg a Balatonról KK. 20–23., UA. 184–188. l. – Az indokolásból vett idézet: Munkálatok 700. (BCT. 172.) l. vö. még Neon. 68–70., UA. 184–188 l. – Az 1926. aug. 24-i cikk BCT. 202–207 l. – Az alapkötetételkor mondott beszéd uo. 207–212. l. – Klebelsberg érdeklődése az intézet iránt: Hankó, Eml. 215. l.

140–145. l. Harnack emlékiratáról BCT. 171., UA. 193–194. l. – Althoffról BCT. 166 l. vö. még uo. 654–656 l. – A dahlemi koncepció módosításáról BCT. 201. l. – A lágymányosi megoldás előnyeiről Neon. 11–12., 74–75. l. – A «legnagyobb álmú» epitheton Ravasz Lászlótól való. – Az Eöt-vös-ingáról BCT. 200–201 l. – A főváros magatartása Neon. 115–119 l. – A hozzájárulási kötelezettség kérdése Neon. 76. l. – A vidéki városok megértő áldozatkészsége Neon. 102. l. – A további fejlődés iránya Neon. 104. l. – A lágymányosi pocsolya: a rút, fekete, brutális ék Neon. 146. l. – A tudományos szervezés haszna BCT. 44 l. – ösztöndíjaink megsemmisülése BCT. 544 l.

146–152. l. A tisztviselőosztály szenvedéseiről BCT. 580. l. – Értelmiséget nem lehet improvizálni Neon. 17. l. – A közalkalmazottak gyermekeinek tanulmányi segélye BCT. 327., Neon. 12. l. – A népi tehetségek kiválasztása BCT. 325., 528–30., 547 l. A további fejlődésre vonatkozólag vö. Hóman, Magyar sors – magyar hivatás 217–222 l. – A kiválasztás kérdése a magyar múlt-

ban: kéziratos anyag alapján. – A szellemi vezetőréteg fontossága BCT. 487., 638. l. vö. még Magyary cikkét, A vezető szakemberek képzése. (Tud. nagyüzem 122–133. l.) – A külföldről nem zárkozhatunk el BCT. 185. l. – A nyugatosság, mint örök magyar kulturális princípium JHÉ. 48–53., 113–119., KK. 232–237 l. vö. még Kornis, Eml. 43 l. – A kultúrpolitikai vegyészetről Világ. 111., JHÉ. 113–119. l. – Az új magyar értelmiségről JHÉ. 119. l. – Széchenyi, Trefort, Tisza István példája BCT. 456. l. – Ellenségeink propagandája BCT. 187., Neon. 105. l. – A régi magyarok külföldi tanulmányai BCT. 187. l. – Nem elég egyesek erőfeszítése Neon. 21–26. l. – A több ponton való áttörés kötelezettsége JHÉ. 89. l. – A kultúra területén nincs helye az erőszakos nyomásnak JHÉ. 118. l. – A kulturális kapcsolatokba nem keverhetők be egoisztikus momentumok BCT. 236., 256. l. – A kulturális kapcsolatok nem lehetnek egyoldalúak JHÉ. 118. l. – A német–magyar kulturális kapcsolatokról Becker, Eml. 79. l. – Klebelsberg az angolszász népekről BCT. 527., 640., KK. 40., 233–237., JHÉ. 213–219. l. – A külföldi magyar tudományos őrhelyeket a legteljesebben Magyary tudománypolitikai összefoglalásának német kiadása ismerteti; adataimat a továbbiakban nagyjából ebből az összeállításból vettem át.

153–158. l. A konstantinápolyi tudományos intézetről I. Magyary, Tudománypolitika 457. l. vö. 70–71. l. – A parlamenti nyilatkozat az ösztöndíjakok létszámáról BCT. 553. l. – A törvényjavaslat indokolásából a 154 l. idézett részlet BCT. 188 l. – A berlini intézetről Magyary, Tudománypolitika 457–461 l. – Gragger Róbertről BCT. 288–289 l. vö. még Magyary cikkét, Róbert Gragger als Wissenschaftspolitiker. (Tud. nagyüzem 97–102 l.) – A bécsi magyar kulturális intézményekről Magyary, Tudománypolitika 461–463. l. – A bécsi gárdapalotáról Neon. 110. l. – A római magyar történeti intézetről és a továbbfejlődésről Magyary, Tudománypolitika 455–457 l. – Palazzo Falconieri, Neon. 105–110. l. – A kutatók szétszórásáról uo. 110. l. – A görög összekötésekről Horváth Endre feljegyzései az iratok között található. vö. még 338. l. – A külföldi kapcsolatok kiépítésének alapelveiről Magyary, Tudománypolitika 471–472. l.

159–162. l. A külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról a fontosabb dokumentumokat kiadta BCT. 180–198. l. – A protekció ellen BCT. 192. l., továbbá Neon. 11., 263. l. vö. még Világ. 112 l. – A szelekcióról vö. 187–195 l. – A fiatal értelmiség nyomoráról fontos adatok Domanovszky Sándor rektori ünnepi beszédében: Az egyetemi oktatás

és kiválasztás és a tudományos segédszemélyzet kérdése, Bpest, 1940. A bajok már elég korán jelentkeztek. Erre vonatkozólag vö. Milotay cikkét: A nyugodtak és nyugtalanok, Magyarország 1926. júl. 4. – «Optimista tervekavacs vagyok?» Neon. 148–153. l. A hozzákapcsolódó nyilatkozat uo. 159. l. – Bethlen szerint Klebelsberg aktív külpolitikát is folytatott UA. 6 l. – Becker idézett nyilatkozata Eml. 78 l. – A külföldiek elismeréséről Hekler, Eml. 75. l. – A kongresszusokon való szereplésekről Korányi, uo. 267. l. – Az idézett orvosi folyóirat: Deutsche Medizinische Wochenschrift 1930. 44. sz. – Klebelsberg külföldi előadásai közül a fontosabbak a következők: Ungarische Kulturpolitik nach dem Kriege (Berlin). – La cooperazione intellettuale tra l'Italia e l'Ungheria (Róma). – Organisationsprobleme auf dem Gebiete der hohen Kultur (Bécs). – Ungarns weltgeschichtliche Sendung und seine Kultur (Stockholm). – Les fondements de la coopération intellectuelle polono-hongroise (Varsó). Mindezek a beszédek magyarul is megjelentek. Hivatkozásaim a magyar szövegekre vonatkoznak. – A berlini előadás magyarul BCT. 213–232. l.; a római előadás magyar szövege BCT. 232–252. l.; a bécsi előadás magyar szövege Világ. 93–117. l.

163–164. l. Az idézett bécsi napilap: Stunde, 1930. febr. 20. – A stockholmi előadás magyarul Világ. 159–182. l. – Az említett kiadvány: *Aus den Forschungsarbeiten des ung. Instituts in Tartu (Dorpat), herausgegeben von Stephan v. Csekey*, Tartu, 1930. – K. E. Sööt költeményét a családi gyűjteményben őrzött újságkivágásból ismerem. Magyarul Baán Aladár fordításában kiadta Csekey idézett könyve. Német fordításban is megjelent. A varsói előadás magyarul Világ. 183–207. l. – Az északi rokon népekkel való kapcsolatokról l. Csekey István cikkét, Pesti Hirlap, 1930. okt. 17. Itt van szó a III. finnugor kongresszusról és a IV. előkészítéséről. – A rokon népek napjáról Pesti Napló 1930. okt. 10. (Szabó László cikke.) – Klebelsberg északi útjáról összefoglaló cikk: Bán Aladár, *Gróf Klebelsberg északi útja*, Túrán XIII. (1930) 1–4. – vö. még Testvérnépek hazájában, Világ. 214–219. l.

165–166. l. A magyar nemzet nagyszerű harcáról BCT. 621. l. – vö. még Neon. 107 l. – A Coopération Intellectuelle-ről Magyary, Tudománypolitika, 551–559 l. – A transversális kiegészítésről Világ. 201 l. – A kulturális vonatkozások külpolitikai hatásáról KK. 297. l. vö. JHÉ. 90. l. Fontos Bethlen nyilatkozata UA. 6. l. «Mint magyar kultuszminiszter ő aktív külpolitikát is folytatott a szó szoros értelmében». – Sóvárgása a megértés után Neon. 21. l.

167–169. I. A tudományos társulatok és intézmények országos szövetségéről Magyary, Tudománypolitika 513–521. I. vö. még Tud. nagyüzem 219–233 I. – Korunk a nagy egységek, a mammut-intézmények ideje Világ. 342. I. – A Suprauniversitas-ról Magyary, Tudománypolitika 612. I., BCT. 189–191 I.; további tervek Világ. 100–117 I. – A Corvin-rend kiadványa: Hunyadi Mátyás. Kiadja a Magyar Corvin-lánc és a Magyar Corvin-koszorú tulajdonosainak testülete. Budapest, 1941. A kötet az addig elhangzott tíz emlékbeszédet teszi közre. A beszédek között van Klebelsberg serlegavató beszéde (1932. febr. 23). 7–18. I. – Ravasz László beszéde (1933. febr. 23.) mély elemzését adja Klebelsbergnek: «Ő volt a legkonkrétabb, leggyakorlatibb s ugyanakkor a legnagyobb álmú magyar kultúrpolitikus. Ez a testület is az ő alkotása, jelképes sugárgyújtó hasáb tűnt ragyogások, most lobogó lángok és holnap ébredő tüzek összefogására (31. I.). Az erdélyi és a keleti országrészek visszacsatolása alkalmával az államfő legfelsőbb elhatározása a Corvin-láncok számát tizenötötre, a Corvin-koszorúk számát nyolcvanra emelte.

170–171. I. Egyetemeink sorsa BCT. 494. I. – Klebelsberg nem akar nagy egységet veszíteni BCT. 487–488. I. – A szukcesszív szolidaritás BCT. 404., 405., 520. I. – A törvénytiszteletről UA. 199. I.

172–173. I. Az utókor előtti felelősség BCT. 501 I. – Egyetem mészárlás stb. BCT. 490–492 I. – A történelem aligha feledkezik meg arról, aki kultúrát rombol BCT. 536. I. – Nehéz eldönteni a kultúrában, mi felesleges, mi nem BCT. 70. I. – A kultúrfölény az egész nemzet ügye BCT. 492. – A szociáldemokrata képviselő: Esztergályos János; vö. KK. 176. I. – Egyes nagybirtokosok magatartása KK. 124. I.

174–176. I. Egyetemi állapotok a 90-es években BCT. 522. I. vö. még KK. 121. I. – A jogakadémiák és törpe főiskolák KK. 214. I. – A magyar Collège de France terve KK. 215–216. I. – Az egyetemekre és a tudományos állásokra vonatkozó fontos statisztikai adatok Magyary, Tudománypolitika 8–10., 185. I. – A tudományos pálya kérdése BCT. 523. I. – Az egyetemek fenntartásának igaz oka KK. 27. I. – A «magyar Alföld istenadta fiának» magatartása BCT. 217. I.

177–179. I. A pozsonyi egyetem tanácsának köszönő irata a megőrzött levelek között. – A pécsi egyetemről Magyary, Tudománypolitika 179–181. I. vö. még BCT. 69., 385., 493–196. I. További adatok: JHÉ. 66–72., Világ. 269–272. I. – Az egyetemek feladatkörének különböző voltáról BCT. 10–. 11.

I. – A pécsi egyetem feladatáról I. még Neon. 215. I. – Pécs sz. kir. város közönségének emlékirata a pécsi m. kir. Erzsébet tud. egyetem továbbfejlesztéséről, Pécs, 1929. – A Janus Pannonius-társaság elindításáról Surányi, Eml. 104–105. I. vö. még Dunántúl, 1931. jún. 11. (Klebensberg beszéde a Janus Pannonius-társaság alakuló közgyűlésén.)

180–181. I. A Ferenc József tud. egyetemről Magyar, Tudománypolitika 175–177., 184. I. vö. még BCT. 500–502., 521–522., 548., 353–354. Neon. 71–76., 211–215. I. További adatok Világ. 273–279., 279–283., 284–287. UA. 146–151. I. – A szabadtéri játékokról szóló cikk: Az Est-ben.

181–185. I. A debreceni egyetemmel kapcsolatos tervek 1913-ból a kéziratok között. – Az egyetemi épületek állapota 1922-ben UA. 198. I. – A felavatáskor mondott szavak BCT. 497. I. – Tisza Istvánról BCT. 354. I. vö. még BCT. 548. I.

186–187. I. A fővárosról BCT. 570–572. KK. 126., 241. Világ. 346–354. I.

187–195. I. A főiskolai hallgatók statisztikai adatait összeállította Laky Dezső a Magyar Zoltántól szerkesztett Tudománypolitika 21–56. I. Klebensberg fontosabb cikkei és nyilatkozatai: JHÉ. 93–99. Neon. 27–29., 43–46 KK. 258–261 I. – A hivatalnok-feleségről az egyik soproni programbeszédben szól. – A diploma nem belépőjegy Világ. 222–223 I. Nem vagyunk sokan: inkább többet kell dolgoznunk KK. 13. I. – A kirakatpolitikáról Milotay István. – A szellemi színvonal emelkedését mutató statisztikai adatokat Makkai János id. m.-ből vettem. vö. főleg a 78–79. és 189–194. I. – L. még Városkultúra, 1938. szept. 30.

195–197. I. Parlamenti nyilatkozat a numerus claususról 1923. júl. 31. vö. még BCT. 403–404., 438., 542., 546. Neon. 154–159. I.

198–199. I. Az 1925. nov. 25-i nyilatkozat BCT. 545. I. – A diákjóléti intézmények fejlesztéséről BCT. 503–505. I. – vö. még KK. 67–73. I. – A nyelvtudás fontossága BCT. 322. I. A diákszociális ügyek állapotáról és rendezéséről I. Magyar Zoltán ismertetését és tervezetét: Emlékirat az egyetemi ifjúság szociális gondozásának megszervezése tárgyában, Budapest, 1929.

200–204. I. Városi polgár és művelődés Világ. 305. I. – A várospolitikára vonatkozó feljegyzések a kéziratos anyag között. – A Petőfi-térről UA. 150–151. I. – Az 1917-ből való tanulmány-terv a kéziratokból való.

204–205. I. Budapest világvárossá fejlesztéséről KK. 229. I. – A vidéki képviselők lelki átformálódása uo. 227. I.

206–208. I. Klebelsberg, mint a vidéki városok lelkes gondozója Városkultúra 1932. okt. 25. – A decentralizáció kérdése BCT. 215. Világ. 309 I. – Az új várospolitikai felfogásról Világ. 293. I. – A várospolitika különleges fontossága a trianoni korszakban UA. 140. I. – A forradalmak alatt a főváros alkalmatlannak bizonyult a politikai vezetésre JHÉ. 20. I.

209–212. I. A zenekar-hasonlat JHÉ. 32–33. I. – Nem a lélekszám, hanem a városias jelleg a döntő uo. 31. I. – Egyetem és városiasodás u. ott; továbbá Világ. 256. I. – A vidéki egyetemek fejlesztésének országos fontossága Világ. 39 I. – A fiatal értelmiségnek Budapestre törekvése uo. 40 I. – A vidéki városok elmaradottsága KK. 200. I. – Az esztétikai szempontok fontossága Neon. 146–147. I. – A túlzott központosításról a kéziratokban, továbbá Neon. 13. I. – A decentralizációs törvénytervezet az Országos Közoktatási Tanács könyvtárában őrzött kefelevonatból ismerem.

213–215. I. A vidéki kulturális fényforrások fontossága UA. 145. I. – A magyar Hanza JHÉ. 60–65. I. – A magyar városok Sedan-ja Eml. 307–308 I. – Az egyetemi városok örvendetes előtörése UA. 129 I. – A nagyszegedi gondolat Neon. 103. I. A várospolitikáról vö. még BCT. 333–346., 650–653. Neon. 100–104. KK. 14–19., 197–201., 227–231. JHÉ. 30–35., 54–59. 138–149. Világ. 136–140., 141–148., 298–303., 304–309., 346–354. UA. 125–129., 130–136., 137–139., 140–145., 152–160. I. – Pontos dokumentum: A magyar kulturális egyesületek száz esztendeje 1840–1940. Jelentés a Magyar Kulturális Egyesületek Országos Szövetsége 1939/40. évi működéséről. Budapest, 1941.

218–222 I. A humanisztikus tanulmányok fontossága BCT. 605–606 I. – Az 1883. törvény szerves folytatásának kötelezettsége BCT. 421 I. – A törvényjavaslat benyújtásakor tartott beszéd BCT. 410–431. I. – Eötvös József középiskolai terveiről további adatok BCT. 274. JHÉ. 82. I. – A gyors változások okozta nehézségekről BCT. 219 I. – A görög nyelv természetes tantervi kerete BCT. 444. I.

224–226. l. A tanulmányi reformok végrehajtásának lelki feltételei KK. 256. l. – A «további végrehajtást» védelmező cikkek Világv. 45–57., 80–86., 87–92., 220–227., 228–234 l. – A 225 l. idézett nyilatkozat Surányi Miklóstól, Eml. 102. l. – A konzervatív pedagógusokról Világv. 84. l. – A hasznossági szempont kérdése Világv. 88 l. – A szabad pályák kerülése KK. 255 l. – A gyorsírással kapcsolatos terveiről vö. Nemes Zoltán, Eml. 326. l. A gyorsírást egyébként Klebelsberg minisztersége után a VKM. 31.591/1932. sz. rendelete avatta az elméleti jellegű középiskolákban rendes tantárggyá. – Az 1934.-i reformról l. Hóman, Magyar sors–magyar hivatás 191–197. l.

227–228. l. A középiskola és a létért való küzdelem Világv. 229. l. – A reálgimnáziumról Világv. 28. l. – A leányközépiskoláról BCT. 435–436. l. vö. még uo. 458–470 l. – A középiskolai tanárképzésről BCT. 471–485 l.

229–231 l. A polgári iskoláról BCT. 372–373., 377–379., 566–567 l. – A négyfajta művelődési göcpontról Neon. 16 l. – Az ország kultúrgeográfijának tervszerű kiépítése és a polgári iskola uo. 15. l. – A polgári iskola és a nyolcosztályos népiskola Neon. 9. – A polgári iskola és az értelmiségi proletariátus uo. – A polgári iskola és a városiasodás Világv. 329–330. l.

231–237. l. A polgári iskolai tanárképzés reformja KK. 215. l. vö. még a Felsőoktatási Kongresszuson tartott előadást: Magyar Felsőoktatás, Budapest, 1937. III. k. 83–90 l. – A gyakorlati szakoktatás fontossága BCT. 677. l. – A közfelfogás megváltozásának szükségessége KK. 262. l. A felső mezőgazdasági iskoláról l. részletesebben Kornis, Kultúra és politika, Bpest, 1928. 155–177. l. – A további fejlődésről l. Hóman, Magyar sors–magyar hivatás 197–200. l. – A Herczeg-idézet Eml. 97. l.

238–240. l. Az 1868.-i törvény sorsa Neon. 10. l. – Eötvös Józsefről BCT. 267–277. l. Az idézet a 276. l.-ről való. – Az iskolaügyi költségek az Egyesült Államokban Neon. 250. l. – A bajok orvossága az építkezés BCT. 364. l. – A kiegyezéskori állapotok bírálata BCT. 394–395. l. – A kultúr-statisztikai osztály felállítása uo.

241–244. l. A régiebb tervekre vonatkozó anyag, utalások, idézetek a kéziratokból. – A «villamosgombról» Neon. 51. l. – Az alap a mindennapi népiskola BCT. 395. l. vö. még uo. 579. l. – Adolph Wagnerről BCT. 329 l. – A kultúra üvegházi növény Világv. 16. l. – A népiskolára vonatkozó adatok a Klebelsberg cikkeiben is említett hivatalos kiadványban található meg a leg-

teljesebben: A magyar népoktatás. Kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium, Budapest, 1928. E kötet 46. l. olvasható az analfabetizmusra vonatkozó idézet. vö. még JHÉ. 122 l. – A takarékosági bizottsági tárgyalások Neon. 273. l. – A központi igazgatásban véghezvitt létszámcsoökkentés KK. 301. l.

245–246. l. A bécsi beszédből vett idézet Világ. 96 l. – A kiegyezéskori állapotokról BCT. 365. l. – Oroszország példája Világ. 199. l. – A politikai és kulturális demokrácia összekapcsoltsága KK. 160–165. l. vö. még Ereky, Eml. 259. l. – Az új népiskoláról KK. 166–170. l. – A nagystílű népámitás lehetőségéről UA. 205 l. – Szily Kálmán és a miniszterelnök megvédik Klebelsberg kultúrpolitikáját JHÉ. 109. l. vö. még az Országgyűlés Felsőházának Naplóját 1929. jun. 26–27. – Az egymillió analfabétáról BCT. 317–318. l.

247. l. vö. BCT. 557. l.

248–250. l. A magyar talaj valóságából kell kiindulni BCT. 328. l. – A francia emigránsok példáját kéziratok jegyzeteiben emlegeti. – A magyar emigránsok és a további fejlődés BCT. 361–362. l. – A települési viszonyoktól okozott nehézségek BCT. 394. l. – A tanyavilágról BCT. 360–361. l. – A tanyaképződés, mint népesedési mozgalom és vagyonszerzés Neon. 125. l. Az új honfoglalás csodája uo. 164–165. l.

251–253. l. A tanyaprobléma, mint közlekedési kérdés UA. 166. l. – A tanyákra megfelelő tanítókat kell alkalmazni BCT. 367. l. – Az általános iskolabajjárásról BCT. 229–230. l. – A népiskolákkal ki kell mennünk a tanyákra UA. 164. l. – A történeti egyházakkal való összeműködés JHÉ. 19., KK. 232 l. – Az egyházak kötelezettsége KK. 233 l. – A doktriner liberalizmus kritikája: Nemzeti Újság 1929. jan. 1. «Tíz év az igazság szolgálatában». – A sajátos budapesti atmoszféráról BCT. 362 l. – A felekezeti iskolák államosításának kérdése uo. – A történeti egyházak megbecsüléséről Világ. 272. l. – A tiszazugi esetről JHÉ. 129. l.

254–256 l. A felekezeti közti treuga Dei-ről vö. P. Lloyd 1926. aug. 25. – Az ORLE miskolci ülésén (1929. aug. 21–27.) elhangzott kifogások ismertetését és a miniszter válaszát a kéziratok anyagból vettem. – Klebelsberg cikke a «világnézeti tanszékekről»: *Erkölc és Tudomány*, Nemzeti Újság, 1928. dec. 16.

257–260. I. A népoktatásra fordított összegekről BCT. 350–351., 361–363. I. Összefoglaló beszámoló a program lebonyolításáról KK. 280–285. I. További részletes adatok találhatóak az idézett hivatalos kiadványban. Vö. még JHÉ. 120–125. I. Innen való (124. I.) a 259. I. található idézet. További fontos közlések a népiskolára vonatkozólag BCT. 347–348., 349–351., 356–359., 360–362. KK. 160–165., 166–170. Világ. 288–290. UA. 202–205. I. – A további fejlődésről I. Hóman, Magyar sors–magyar hivatás 178–181. I.

261 I. A népiskolai tantervről BCT. 541 I. vö. még az idézett hiv. kiadv. 127–136. I. – A kisedővókról BCT. 317–319. I. – Ugyanerről vö. még a hiv. kiadv. 137–140 I. – Iratai között értékes feljegyzéseket találtam a kisedővókra vonatkozólag. Ezek valószínűleg még kultuszállamtitkársága idején keletkeztek. Fontosnak tartja a kisedővói szervezet kiépítését népesedési, népjóléti és nemzetiségi szempontból egyaránt. Felfogása szerint a nemzetiségi vidékeken az iskola egymagában nem tudja biztosítani a magyar nyelvtudást. Egészen más lesz az eredmény, ha az iskola munkáját az óvodára alapozzuk. Minden olyan nemzetiségi vidéken fekvő helyre, ahol magyar iskola van, szerinte magyar óvodát kell szervezni az esetben, ha van elegendő gyermek. Nagyon fontosnak véli a kisedővást népjóléti szempontból is. A napközi otthonok szervezésénél számít a társadalom segítségére, főleg a magyar középosztály leányainak önzetlen munkájára. További adatok a kérdéstről KK. 202. I. – Fontos beszámoló Neon. 278–279. I.

262–266. I. Az iskolaorvosi intézmény BCT. 317. I. – Az ismétlőiskolai tanfolyam BCT. 368., 399., 442., 535. I. Az önálló szaktanítós gazdasági népiskoláról Neon. 280–282. vö. még BCT. 331., 576–582. I. Jelentős cikke a népművelésről még 1918-ból BCT. 333–346. I. – A népkönyvtárak felfrissítéséről Neon. 52–53 I. – A nyolcosztályos népiskola tervéről BCT. 363–365., 366–371. KK. 152–159., 160–165., 166–170. I. A szövegben említett hivatalos kiadvány: A tankötelezettség és népiskolai szervezet Európában és az Egyesült Államokban, Bpest, 1929. –Az 1940.-i törvényről I. Hóman, Magyar sors–magyar hivatás 182–189. I.

267–268 I. A nagy történeti igazságtalanságról Világ. 289. I. Ezen kívül még sokszor emlegeti! – Népiskola és Alföld-akció Neon. 267. I. – Utalás Széchenyi István példájára Világ. 44. I. – Az országrészek arányainak eltolódása UA. 161. I. – Klebelsberg Alföld-képe KK. 180. I. vö. még UA. 179–180. I. – Az alföldi kérdést kimerítő részletességgel ismerteti Kaán Károly, A

magyar Alföld. Gazdaságpolitikai tanulmány, Bpest, 1927. Magyar Tud. Akadémia. Az idézett adatokra nézve vö. 170–172. l. Ezeket az adatokat használta fel Milotay István az Alföldről írt egyik jelentős cikkében. («A délibáb mögül», Magyarság, 1928. jan. 22. és jan. 29.)

269–273. l. Az Alföld ébredése KK. 182. l. – Az Alföld tragédiájának okai UA. 175. l. vö. még Neon. 38. l. – A központosítás hátrányairól UA. 170. l. – A művelődési életnedvek megindulása Világ. 43. l. – Az alföldi városok, mint kulturális világítótornyok JHÉ. 60–61 l. – A 271 l. olvasható idézet Milotay István említett cikkéből való. – Az Alföldi Bizottság UA. 179–183. l. Bethlen nyilatkozata UA. 6. l. – A szolnoki, békéscsabai stb. ülésekről közölt adatok a helyi lapok beszámolóiból valók. – Az Alföld-kutató Bizottságról UA. 170–171 l. – A szegedi professzorok munkájáról KK. 125 l. vö. még UA. 161–166 l. További fontosabb nyilatkozatai az Alföld kérdésről BCT. 352–355. Neon. 36–39. JHÉ. 79–86. Világ. 39–44. – A szolnoki Tisza-konferencia UA. 167–171 l. vö. még Városkultúra, 1938. szept. 30. – A Duna–Tisza-csatorna a viláfg forgalom távlatába állítva uo. 172–177 l. – A Duna–Tisza-csatorna nemzeti jelentőségéről: Hajózási Hírlap, 1932. jan. 31.

274–275. l. A hivatkozott közgyűlési beszéd BCT. 51–65. l. – A római előadás uo. 233–252. l. – A magyar Akropolis BCT. 282. l. – A kéziratos várorendezési anyag kis részét Klebelsberg felhasználta UA. 152–160. l.

276–278. l. Klebelsberg művészetpolitikájáról összefoglaló cikket írt Petrovich Elek, Napkelet, 1939. nov. 11. A következőkben ezt a cikket is felhasználtam. vö. még Kertész, Eml. 280–282 l., továbbá Hóman, Magyar sorsmagyar hivatás 273–277. l. – A művészet támogatásának kötelezettségéről KK. 113. l. – A magyar művészet nem nem soha ja uo. 249. l. – Dürerről Neon. 220–223 l. – Az állam, mint a renaissance-fejedelmek utóda Hóman, Eml. 107. l. vö. még Tonelli, Eml. 174. l.; Bavasz László, Hunyadi Mátyás, a Corvin-testület kiadványa 31. l. – Glattfelder püspök véleménye Eml. 109. l. – A hivatkozott építőbizottsági tag: Tonelli Sándor. vö. Eml. i. h. Az ellentétes felfogást képviseli Milotay, Az ismeretlen Magyarország, Genius-kiadás, «A szegedi Dómtér mögött» 141–146. l. – Itt említtem meg, hogy Klebelsberg még fiatalabb korában tervezett egy cikket «Építő korok kultusza» c. Ennek rövid vázlatja jegyzetei között ránkmaradt. Ugyancsak jegyzetei között sok világhírű építészeti emlék gondos leírása található. Általában nagyon behatóan foglalkozott az irodalom mellett a zene, de mégis a legalaposabban az építé-

szet történetével. Jegyzeteiből az is kiderül, hogy valóságos nosztalgiát érzett a renaissance-kor iránt. Az egyes fontosabb renaissance-dinasztiákról egyben azt is feljegyzi, kiket foglalkoztattak a művészek közül. Külön hatalmas névsort állít össze «Tipikus renaissance-emberek» megjelöléssel. Elkülönítve csoportosítja a Firenzére és a Medici-családra vonatkozó adatokat. Külön feljegyzi a magyar renaissance és a mohácsi korszak vezér-embereit. Egy időben messzemenő tervei voltak a művészettörténeti tanulmányok fellendítésére vonatkozólag. E tanulmányok egyik gócpontjának a bécsi tört. intézet, illetőleg az ezzel kapcsolatban tervezett művészettörténeti intézetet szánta, amely viszont belekapcsolódott volna a Deutsch-Ungarisches Barockforschungsinstitut-ba. vö. Magyar, Tudománypolitika 463. l.

279. l. vö. KK. 202–208. l.

280–282. l. A megváltozott világszellem Világ. 323. l. – A tudományág művészetpolitika titka, Debreceni Szemle 1932. július («A mecénás»). Gondolatait eredetileg a Felső Oktatási Egyesület közgyűlésén 1932. május 14-én a debreceni egyetem központi épületének megnyitása alkalmából mondott beszédében fejtette ki. (Kézirat.) – A hivatkozott építész-munkatárs Fábrián Gáspár. L. Építőipar, építőművészet 1932. nov. l. – vö. még Bethlen Margit visszaemlékezését: «Úgy szerette szellemi szülőtteit, mint anya a kisdédét. Most is emlékszem örömtől sugárzó arcára, amikor a szegedi egyetem különböző játékforma gipszfiguráit egyik minisztertanácsi napon elhozta magával, hogy vacsora után mindenki hozzászólhasson a döntéshez. Megható volt, ahogy majdnem becézve rakta őket egymásután az asztalra, büszkén, boldogan, mint a gyermek a karácsonyi ajándékokat. Fanatizmus lobogott benne, ha ügykörülről volt szó». (Pesti Hírlap, 1939. május 9.) – A Klebelsberg-kiállítás katalógusa: Gróf Klebelsberg Kunó emlékkiállítás tárgymutatója, 1933. február–március. – A művészi szempontok fontossága KK. 14–19. l. vö. még uo. 31–32. l. – A visegrádi romokról uo. 244. l. – A népiskolai építkezések hatása a falu ízlésére KK. 15–16. l. – A szegedi építkezésekről uo. 119–120. – A Templom-tér felavatásáról Kertész, Eml. 288. l.

283. l. Csók és Vaszary a Képzőműv. Főiskolán BCT. 401. Egyébként ebben az ügyben Kiss Menyhért először már 1922. júl. 19-én interpellált. – A művészet céljaira fordítható költségekről KK. 25–30., 104., 113 l. – A történeti festészetéről uo. 186. l. Jegyzetei között összeállította a legfontosabb adatokat Székely Bertalan, Than Mór és Lotz Károly működésére vonatkozólag. – A

bécsi és debreceni freskókról KK. 130–131 l. – Az Országos Levéltár freskói-ról uo. 246–247. l.

284. l. A külföldi követségek számára való rendszeres vásárlások KK. 110 l. – A debreceni klinikai telep szobrai KK. 248. l. – Zala György szegedi domborműve KK. 120. l. – A szegedi «Pantheon» KK. 247. l. – Glattfelder püspök nyilatkozata Eml. 109. l.

285–287. l. A debreceni katonai Pantheon tervéről vö. Városkultúra, 1938. szept. 30. – Az Új Magyar Képtár KK. 109–110 l. – A magyar művészek külföldi szereplései BCT. 401., 551. l. Herczeg Ferenc szerint (Eml. 98. l.) Klebelsberg «nem kevesebb, mint 26 külföldi magyar kiállításon, Stockholmtól Rómáig és Varsótól Barcelonáig, ragyogtatta képzőművészeink fényes képességeit». vö. még KK. 29. l. – Az Operaház bérbeadásáról Neon. 161. l. – A Zeneművészeti Főiskoláról BCT. 290–291., 518. l. – A népi és a nemzeti összekapcsolása a művészetben KK. 184–186. l. – Klebelsberg egyik zenei tárgyú tanulmánya «*A francia akadémia erénydíja*» c. a Budapesti Hírlap 1932. jan. 10. sz.-ban jelent meg. – Vincent d'Indy-ről: «*Egy villásreggeli Hubay Jenőnél Vincent d'Indy-vel. Zenei emlékeimből*». Budapesti Hírlap, 1931. dec. 25. – Tervek a budapesti egyetemi templommal kapcsolatban BCT. 293 l. – A szegedi mise és a zenei pályázatok Világ. 320–324 l. – A szegedi orgonáról vö. Klebelsberg cikkét a Nemzeti Újság 1931. márc. 8-i sz.-ban: «Kis tünetek nagy tanulságai».

289–290. l. A Nemzeti Színházról Neon. 181–184. l. – vö. még uo. 196–199. l. – A vidéki színészet fontosabb problémáiról KK. 25–29. l. – A szegedi előadások tervéről Nemzeti Újság, 1931. márc. 8. – A szegedi játékok további sorsáról Magyar Nemzet 1942. aug. 30.

291–292. l. Visszaemlékezések a diákévekre: Dabasi Halász Lajos, Budapesti Hírlap 1935. jan. 29.; B. Szabó István, Székesfehérvári Friss Újság 1932. okt. 15. – Klebelsberg fizikai bátorságáról érdekes adatokat közöl Petri, Eml. 144. l. – A sportkörökben való népszerűségéről Sporthirlap, 1929. szept. 21.

293–296. l. A leventeügyről Világ. 318. l. – A demokratikus testnevelés BCT. 508 l. – Utalás Széchenyi példájára uo. 506–507 l. – Klebelsberg nyilatkozata a sport érdekében kifejtett tevékenységéről Neon. 285 l. – Az Országos Testnevelési Alap kérdése BCT. 506–515. – A sportpropagandáról szóló rész-

hez vö. Világ. 344. KK. 41. l. – Klebelsberg sportpolitikájáról összefoglalóan Petri 145–148. l. – Az élő leltár fontossága KK. vö. 39–41 l. vö. még Világ. 342 l. – A költségvetési új címről Neon. 230. KK. 291. l. – A cserkészetről Neon i. h., továbbá KK. 42. l.

297–299. l. Az általános nemzeti testnevelésről Világ. 318. l. – A Balatonnal kapcsolatos sport-tervekről Neon. 231–232. UA. 209–214. l. vö. még Petri, Eml. 148 l. – A szövetségi sportház és a fedett uszoda Világ. 343–344 l. – A Nemzeti Stadion kérdése Neon. 232–233. l. – Szereplésünk az olimpiásokon UA. 222–227. l. – Az olimpiai társaságról Petri, Eml. 149. l. – Az olimpiai győzőkkel fenntartott kapcsolatokról Az Est 1939. júl. 12. – A berlini olimpiász eredményei Klebelsberget igazolták. vö. Kiss József cikkét, Eml. 320–321. l.

301. l. «Miért írok cikket?» Neon. 111–114. l. – A miniszternek szüksége van megértésre Neon. 20–21. l.

302–304. l. Nem elég a felülről jövő támogatás BCT. 675. l. – A 302. l. az első idézet: Neon. 113. l.; a második idézet uo. 191. l. – A történeti felelősség tudata KK. XII. l. – A messiásváró hangulat BCT. 632 l. – Mussolini, mint újságíró Neon. 193 l. – Klebelsberg a saját publicisztikai tevékenységéről Világ. 304. l. vö. még Nagy József cikkét, gróf Klebelsberg Kunó mint publicista. Minerva Könyvtár XXVIII. Budapest, 1930., továbbá: Ereky, Eml. 257. l.

305–306. l. Visszavagyódás a kultúra tisztább légkörébe BCT. 608. l. – Tartózkodás a pártpolitikától KK. 116 l. – A publicisztika, mint »erőátvitel«, KK. 84–85 l. – A kultúrpolitika nem lehet egyetlen ember rögeszméje Neon. 183. l. – Az alkotáshoz nemzeti közhelyeslés szükséges KK. XI. l. – Klebelsberg az összegyűjtött cikkeket tartalmazó kötetek belső egységéről JHÉ. 15 l. – Nyilatkozata publicisztikai működésének első szakaszáról KK. i. h. – Klebelsberg szóbeli propagandájáról Váry Albert, Eml. 19–20. l. – A kultúrfőlény gondolatát népszerűsítő propaganda nagy eredményét akarva-akaratlanul igazolja Milotay Istvánnak egyik cikke: «Tél a Tavaszban» (Magyarország, 1927. ápr. 24.). Az egyik magyar irredenta egyesület a középiskolák felsőbbosztályos növendékei számára pályázatot hirdetett: hogyan tudjuk visszaszerezni Nagymagyarországot? Az eredmény, Milotay szerint, sivár volt. «Csupa megfontolt, arany középutas irredenta elmélkedik itt majdnem félhivatalos stílusban, a pacifizmus és a kultúrfőlény szellemében ... mintha csupa Klebelsberg

ülne a nyolcadik osztályok padsoraiban. Soha ilyen bölcs, ilyen koraérett, ilyen reális, ilyen gutgesinnt ifjúságot.» S még hozzáfűzi: «Ezek nem Zrínyinek, de Klebelsbergnek hisznek».

307–309. l. Külföldi előadások BCT. VII. l. – A nemzeti gondolat átfogó ereje KK. 109. l. – Klebelsberg «rendszeréről» Kornis, Eml. 45. l. – A katasztrófák hatása az életerős nemzetekre KK. 33. l. – A magyar nacionalizmus rendkívüli ereje JHÉ. 17–18 l. – A fasiszta himnuszról vett idézet Neon. 188 l. – Az állam és a nemzeti gondolat KK. 56–58. l. – A korosabb és fiatalabb nemzedék KK. 78. l. – Régi érzés: új célkitűzés Neon. 136. l. – A Mohácsért felelős nemzedék nagyobbat vétkezett, mint a trianoni KK. 242. l. – A haza földjével való eljegyzésről vö. még 145. l.

310–312. l. A magyar emberanyagról Neon. 142–143 l. – A Széchenyi-vel való összekapcsoltság Világ. 31. l. – A neonacionalizmus lényege Neon. 4. l. vö. Kornis tanulmányát. Nemzeti megújulás, Bpest, 1929. Klebelsberg szerint Kornis «valósággal rendszerbe foglalja azt, amit a neonacionalizmus gondolatáról különböző alkalmakkor megírtam és beszédekben elmondtam». (JHÉ. 36. l.) – A jog és kötelesség BCT. 578. l. – Az oktatókhoz intézett körlevél: A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter körlevele Magyarország összes oktatóihoz. (1/1928. eln. sz. a.) – Az esprit de suite hiánya KK. 98. l. – Elgondolás és kivitel JHÉ. 133. l. – Nagyvonalúság az egészben, akadozás a részletekben, uo. 136–137 l. – A csodás háromszög KK. 97 l. – Példák a tervszerűtlenségre JHÉ. 132–170. l. vö. 118–119. l.

312–314. l. A jogkiterjesztés problémája KK. 191 l. – A népi erők felszabadítása és a nemzeti regeneráció KK. 53–54 l. – Petőfi és Arany példája KK. 195–196 l. vö. még Kornis cikkét, Pesti Hírlap 1939. május 6. – Kossuth példája Neon. 132. l. – A népművelés gazdasági vonatkozásai Neon. 133. l.

315–318. l. A faszizmus, mint nemzetnevelő rendszer Neon. 140–141. l. A faszizmus és neonacionalizmus kapcsolatát megvilágítja az Il popolo d'Italia 1928. szept. 1. számában megjelent cikk: *Neonazionalismo. Italia e Fascismo nel libro di un ministro ungherese* (Balla Ignác tollából). – A parlamenti rendszerről Neon. 225. l. – Mussolini-ről Neon. 236. l. – Magyarország hálája a faszizmus iránt Neon. 216–219. l. – A faszizmus alkotásai Neon. 125. l. – A munka himnuszának (Il canto del lavoro) értelmezése Neon. 168–172., 177–180., 185–188. l. Az olaszok érdeklődését Klebelsberg kultúrpolitikájának részletei iránt mutatja E. Lambertenghi füzetete: *La politica scolastica della nuova Ung-*

heria e l'opera del Ministro Klebelsberg, Sondrio, 1927. – Az egyéni szabadság és az individualizmus korlátok közé szorítása Neon. 204. l. – Bethlen összefoglalása a klebelsbergi neonacionalizmus lényegéről Neon. 3–4. l.

319–320. l. Rákosi Jenő cikke: Pesti Hírlap 1928. júl. 1. vö. Milotay István véleményét: Magyarság, 1930. január 5. (Idézi Pintér Jenő, Magyar Irodalomtörténet VIII. l. 227. l.)

321–323. l. Az idézett támadás: Magyarság, 1930. febr. 5. – Az ellenfelek éberségéről, támadó kedvéről JHÉ. 109., KK. XIV. l. – Az ellenfelek taktikázásáról JHÉ. 71 l. – A politikailag zsúpfedeles házokról Világ. 302. l. – «Én nem vagyok magyar?» vö. KK. 91–92. l.

324–326. l. Bethlen nyilatkozata, Eml. 18. l. – A költségvetési adatok összeállítva, Magyar, Tudománypolitika 13. l. – A beruházási összegekből költött kulturális tételekre vonatkozólag l. Bethlen, Besz. II. 345–346. l. – Az idézett nyilatkozat a nyolcosztályos népiskoláról Győrffy Imrétől: Pesti Napló, 1938. jan. 11.

327–329 l. Rákosi megjegyzései: Pesti Hírlap, 1927. márc. 20. – Apponyi Albert véleménye, Eml. 57. l. vö. KK. 238. l. A «pazarlás» kérdéséről l. még Kornis, Eml. 49. Hóman, uo. 117. Bakay uo. 298. l. vö. Pesti Napló, 1935. május 12. – Klebelsberg nyilatkozatát idézi Kertész, Eml. 283. l. – A kulturális fegyverletételről BCT. 205. l. – Bethlen a népszerűségről és népszerűtlenségről, Eml. 19. l. – A Herczeg-idézet, Eml. 100. l. vö. még Kornis, Eml. 5–6. Berzeviczy uo. 61. l., További adatok: Pesti Napló, 1939. május 16.

330–331. l. Bethlen nyilatkozata UA. 7. l. – Klebelsberg a magyar művelődés érdekeinek megvédelmezéséről, 1930. dec. 21-i cikkében, Világ. 361. l. – Bogdan Duică cikkére annak idején néhai Buday Árpád egyetemi professzor hívta fel figyelmemet. Ugyancsak neki köszönhettem a cikk magyar nyelvű fordítását. Ismertetése egyébként belekerült a magyar sajtóba is. – Az olaszországi előadások előkészítésére vonatkozó tárgyalásokat kiadatlan levelekből ismerem.

332–333. l. Betegségéről és haláláról Korányi, Eml. 270. l. – A történelem ítélőszékéről BCT. 278. l. – Az írói halhatatlanság JHÉ. 113. l.

334. l. A Hóman-idézet, Eml. 118. l. – A Bethlen-idézet uo. 17. l.

335–337. l. Bethlen Széchenyiről, Besz. II. 35–45. l. vö. még uo. I. 6–7. l. – Széchenyi és Klebelsberg összehasonlítása: Lukinich, Budapesti Szemle, 1938. nov.; Széchenyi Károly, Eml. 34. l.; Herczeg Ferenc, Eml. 97–98. l.; Kornis, Tükör, 1941. nov. «Széchenyi nagy tanítványa: Klebelsberg» (492–494. l.). vö. még Pesti Napló, 1935. ápr. 11. – Az elégtelen erők kínzó érzéséről KK. 187. l. – Gömbös nyilatkozatához vö. 8 Órai Újság, 1935. jan. 26. – A Klebelsberg-kiállítás anyagát felsorolja a katalógus. L. még Genthon István cikkét, Napkelet, 1933. márc. 1. – A 337. l. alján olvasható idézet Korányitól, Eml. 266. l.

338–339 l. Klebelsberg-utca Kozányiban: Κλεμπεσπεργχ οδος Dr. Horváth Endre közlése az iratok között. – Szép gyűjtemény lenne összeállítható olyan újságcikkekből, amelyek utólag a támadásokért megkövetik Klebelsberg emlékét. Jellemző példa: Újság, 1937. okt. 31. Az említett gyűjtemény: Gróf Klebelsberg Kunó politikai hitvallása, Bpest, 1935. Athenaeum. – Szentgyörgyi Albert nyilatkozata: Pesti Napló, 1937. okt. 7. – A kisebbségi magyar nyilatkozata a Budapesti Hírlap, 1934. okt. 14-i sz.-ban olvasható. – A Prágai Magyar Hírlap hivatkozott száma: 1938. ápr. 3. – A 339 l. olvasható idézet a Felsőmagyarországi Tanügy, 1939. május 25-i sz.-ból. – Klebelsberg szobra Grantner Jenő műve. L. Petrovich Elek cikkét, Napkelet, 1939. nov. 11. – Grantner Jenő nyilatkozata: Városkultúra, 1938. szept. 30. – L. még Kornis, A magyar politika hősei, Bpest, 1940. 386–387. l.: «Most ott áll a Duna partján kőbe metszett történelmi alakja a magyar kultúra és politika nagy rétegforgatóinak ragyogó sorába iktatva. Együtt álmodozhatik sokoldalú szelleme a Duna habjainak zúgása közepett itt a közelben Petőfivel a magyar nép nagyságáról; elődjével, Eötvössel, a magyar szellem és kultúra építő erejéről; Deák Ferencel a jog hatalmáról; Széchenyivel, akinek kultuszáért senki sem tett többet, mint ő, a nemzetet felemelő nagy alkotásokról; Andrássyval a magyarság létét biztosító külpolitikai elhelyezkedésről; és mesterével, Tisza Istvánnal, a nemzet törhetetlen akaraterejéről és bátorságáról».

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ.....	5
I. fejezet.....	7
<p>Klebelsberg küldetése: a trianoni korszakban a magyar kultúra értékeit kellett megmentenie és gyarapítania. – Kezdetől fogva ösztönösen e küldetés betöltésére készült. – Származása, családi körülményei. – Színmagyar környezetben nőtt fel öntudatos, büszke magyarrá. – Iskolai tanulmányai. – Hivatali pályafutását a miniszterelnökségen kezdi. – Rendkívüli szorgalma, fáradhatatlan önképzése, jegyzetei, olvasmányok, utazások. – Behatóan foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel. – Bethlen István és Klebelsberg párhuzamos törekvései a XX. sz. első évtizedében. – Nemzetiségpolitikai vezérkönyv kidolgozásának terve. – Történelmi tanulmányok a nemzetiségi kérdésre vonatkozólag. – A nyelvhatárakció kidolgozása: földreform-gondolat; a magyar népsűrűség emelése; a vegyes nyelvhatárok problémája; a nyelvszigeteken, szórványokon és a tiszta nemzetiségi területeken követendő eljárás. – A Balkán-háború tanulságai és a nemzetiségi kérdés. – Nemzetiségi problémák a Felvidékkel kapcsolatban. – A Julián-egyesület elindítása. – Klebelsberg döntő jelentőségű szerepe az egyesület munkájában és nagy eredményeinek biztosításában. – A dunai hajósnép kulturális gondozása. – A népies irodalom és az idegenben élő magyarság számára kiadandó naptárak, imakönyvek stb. kérdése. – A Julián-egyesület gazdasági tevékenysége. – A vezetőképzés a külföldi magyarság számára. – A mohamedán bosnyákok magyarországi neveltetése. – A boszniai katolikusok</p>	

számára magyar szempontból megfelelő papság biztosítása. – Albánia bekapcsolása a magyar kultúr-körbe. – Klebelsberg a közigazgatási bíróságnál: «aggastyánok közé jutottam». – Államtitkár lesz a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban. – A statisztikai hivatali volt munkatársaktól kiállított «működési bizonyítványok».....	7
II. fejezet.....	60
A Julián-egyesület búcsúja. – Politikai találgatások az államtitkári kinevezés okait illetően. – Tisza István bizalma. – Klebelsberg további emelkedése: miniszterelnökségi államtitkár lesz. – Tisza István jellemzése Klebelsbergéről. – Kolozsvári képviselőség; az első programbeszéd. – Az első politikai támadások Klebelsberg ellen. – A székelység kulturális és gazdasági felemelésére vonatkozó tervek. – Az Országos Hadigondozó Hivatal megszervezése. – Hadigondozói tervek és megvalósulások. – A konstantinápolyi tudományos intézet megszervezése. – Történelmi társulati elnökség: beköszöntő beszéd. – A beszéd országos visszhangja. – Tudománypolitikai magas iskola: Klebelsberg talpra állítja a társulatot, s lelket önt a nehéz helyzetben lévő magyar tudományos életbe. – Történelmi társulati munkaprogram. – A Bécsi Magyar Történelmi Intézet elindulása. – Politikai gondolatok a román és délszláv problémáról a bukaresti békekötés után. – Klebelsberg élete a forradalmak alatt. – Első politikai lépések a kommunizmus bukása után: a «középutas» politikus nehéz helyzete. – Klebelsberg és a legitimizmus. – Belügyministersége: nehézségek és gondok; kedvetlenség. – Átvesi a vallás- és közoktatásügyi minisztérium vezetését: eljut a helyre, ahol küldetését betöltheti. – Beköszöntője s ennek visszhangja.....	60
III. fejezet.....	87
"Klebelsberg kultúrpolitikai működésének három szakasza. – A helyzetkép kultuszministersége kezdetén. – A csonka ország lázasan beteg első évei. – A szociális egyensúly felborulása. – Az ország	

gazdasági életének megrendülése. – Állandó belpolitikai viharok. – Külpolitikai elszigeteltség. – Tervek a csonka ország életének átmeneti berendezésére. – Klebelsberg irányítja a trianoni korszak első felének kultúrpolitikáját. – Mélyen átérzi az új helyzet követelményeit s az örök célok feladása nélkül alkalmazkodik az adottságokhoz. – A kiegyezés korát lezártnak érzi: ezt nem lehet egyszerűen továbbfolytatni. – Optimizmusa, bizakodása a jövőben, mint a nemzeti lélek gyógyíthatásának első feltétele. – A magyar a «katasztrófák nemzete», de eddig minden esetben megtalálta, önmagában a mélységből való felemelkedéshez szükséges erőket. – Ezt a tételt bizonyítja a történelem is: a szenvedésekhez valósággal hozzáedzöttünk. – A feléledő nemzeti érzés elé méltó célt kell kitűzni: ez a kultúrfölény. – A kultúrfölény-gondolat felbukkanása az összeomlás után. – Klebelsberg elutasítja a spenglerizmust. – Célkitűzése: Magyarország legyen Európa e részében a kimagaslóan legműveltebb állam. – Trianon és Mohács összehasonlítása. – Első feladat a meglévő kulturális örökség megmentése. – Áldozatokra lesz szükség, de ingyen a nemzetek sem kaphatnak igazi értékeket. – Kultúrfölény és békerekvízió. – Magyarországot a múltban is legtöbbször a kulturális erők lendítették a magasba. – Verseny a környező nemzetekkel, főleg az ún. utódállamokkal: gépkocsi-hasonlat. – De nem elég az örökség megőrzése; továbbfejlesztésre lesz szükség. – A kiegyezési kor művelődéspolitikájának bírálata. – A kultúrfölény szerepe a magyar múltban. – Klebelsberg megnyeri tervei végrehajtásához a kormányelnök támogatását. – Egyetértés és összedolgozás Bethlen István és Klebelsberg között. – Volt-e «rendszer» Klebelsberg kultúrfölény-elgondolásában? – A tervszerűség szerepe Klebelsberg életművében.....87

IV. fejezet.....120

Tudománypolitika és népoktatás. – Klebelsberg szerint az áldozatos tudománypártolás a legjobb gazdasági befektetés. – A tudományos kutató munka jelentősége a nemzeti életben. – A kisállamok is csinálhatnak eredményes tudománypolitikát. – A

Gyűjteményegyetem megalkotása. – Az autonómia-gondolat érvényesítése a tudományos szervezetekben. – Az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ. – A Magyar Tudományos Akadémia megsegítése. – A Természettudományi Kongresszus munkálatai. – Az Országos Természettudományi Tanács életre hívása. – A Széchenyi István tudományos társaság megalapítása. – A svábhegyi csillagvizsgáló. – A tihanyi élettani intézet. – A magyar «Dahlem» terve; akadályok, harc a székesfővárossal. – Az ösztöndíj-ügy rendezése; tervek a népi tehetségek kiválasztására. – A tudományos ösztöndíjak fontossága a nemzeti életben. – A «nyugatosság» a magyar múltban és várható alakulása a jövőben: a kultúrpolitikai «vegyészet» fontossága. – A régi osztrák és a friss kis-entente propaganda megfelelő ellensúlyozásának kötelezettsége. – A Klebelsberg-től kiépített kulturális összeköttetések sokoldalúsága. – Külföldi magyar intézetek és egyéb magyar «örsemek». – Az Országos ösztöndíjtanács. – A belföldi kutató ösztöndíjak. – Kultúrpolitika és külpolitika a trianoni korszakban. – Klebelsberg beszédei a különböző kongresszusokon. – Külföldi látogatások és előadások. – Kapcsolatok az északi rokon népekkel. – A külföldi sajtó a magyar tudománypolitikáról. – Klebelsberg és a népszövetségi Cooperation Intellectuelle. – A Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége. – A Suprauniversitas terve. – A Corvin-rend alapítása..... 120

V. fejezet..... 170

A csonka országnak meg kellett oldania a menekült pozsonyi és kolozsvári s a még ki nem épített debreceni egyetem kérdését. – Klebelsberg a menekült egyetemek fenntartása mellett foglalt állást. – Harc a «szent takarékoság lovagjait ellen». – A közvélemény áthangolása. – Az egyetemek, mint kutatóintézmények, nagy fontosságú szerepet töltenek be a nemzeti életben. – A pécsi egyetem elhelyezése és további sorsa. – A szegedi egyetem kiépítése. – Tervek 1913-ból a debreceni egyetem jövődjéről szerepére vonatkozólag. – A debreceni egyetemi építkezések folytatása. – A

budapesti tudományegyetem helyzete. – Az egyetemi hallgatók létszáma és az értelmiségi munkanélküliség. – «A diploma nem belépőjegy». – A gazdasági és szociális fejlődés nem tudott lépést tartani a kulturális előretöréssel. – A numerus clausus kérdése. – A diákszociális intézmények kiépítése. – Az egyetemi kérdés és a várospolitikai kapcsolata. – Korábbi várospolitikai tanulmányok. – Budapest egészségtelen felduzzasztásának kérdése. – Klebelsberg állítólagos Budapest-ellenessége. – A decentralizáció sürgetése. – Az egyetemek, mint az egészséges decentralizáció eszközei. – A kultúrtartományok terve. – A vidéki városok kulturális ügyeinek gondozása. – Az 1930-i népszámlálásnak a városok fejlődésére vonatkozó adatai. – A három vidéki egyetemi város viszonylagos előretörése.....170

VI. fejezet.....216

A középiskola reformja. – A reform előzményei: küzdelem az ún. egységes iskola fel-felbukkanó gondolatával szemben. – Az egységes jogosítás kérdése. – Klebelsberg előzetes nyilatkozatai a humanisztikus tanulmányok fontosságáról. – A törvényjavaslat benyújtásakor mondott beszéd: az elődök munkájának elismerése. – A világháborút követő középiskolai reformok sorsa. – Klebelsberg váratlan állásfoglalása a humanisztikus gimnáziumi görög tantervvél kapcsolatban. – Utólagos módosítások a már kiadott tanterveken: «a törvény további végrehajtása». – Az utólagos változtatások okai. – A leány-középiskolai kérdésnek törvénnyel való rendezése. – A középiskolai tanárképzés új szervezete. – A polgári iskola reformja. – A polgári iskola nagymérvű felvirágzása a csonka országban. – A polgári iskolai tanárképzés reformja. – A középfokú gazdasági szakoktatás új iskolája: a felső mezőgazdasági iskola megszervezése.216

VII. fejezet.....238

Az 1868-i népiskolai törvényt csak részben hajtották végre. – A színmagyar vidékek nagyfokú elhanyagoltsága. – A népiskolai

kérdést Klebelsberg, a Julián-egyesület volt ügyvezető igazgatója, már vallás- és közoktatásügyi államtitkár korában behatóan tanulmányozta. – A világháborút követő program előzetes kidolgozása. – A programot a békekötés rendelkezései fájdalmasan módosították. – A népiskola és a magas műveltség szükségszerű harmóniája. – Első lépések a legnehezebb viszonyok között: a meglévő megtépzott népiskolai szervezet leghiányosabb pontjainak kifoitozása. – A nagy népiskolai építőprogram részletes kidolgozása s a kivitelhez szükséges anyagi eszközök biztosítása: az 1926: VI. tc. – A kultúra és a forradalmi demagógia kizárják egymást. – A politikai és a kulturális demokrácia szükségszerű összekapcsoltsága. – Gondoskodás az alföldi tanyavilág különleges szükségleteiről. – Klebelsberg szerint a tanyarendszer történeti fejlődés eredménye s egyúttal nagy jelentőségű újabb honfoglalás, tehát az iskolapolitikának alkalmazkodnia kell adottságaihoz. – A történeti egyházak részvétele a közoktatás feladatainak ellátásában. – Kavarodás a szegedi egyetem ún. világnézeti tanszékei körül. – A költségek biztosítása az 5000 népiskolai «objektum» számára; a végső mérleg felállítása. – Az új népiskolai tanterv. – A kiseddóvó hálózat kiegészítése. – A gazdasági irányú ismétlő iskolák továbbfejlesztése. – Az iskolán kívüli népművelés gondozása. – A nyolcosztályos népiskola gondolatának népszerűsítésére irányuló erőfeszítések. – Az Alföld-kérdés szerves összefüggése a népoktatási problémákkal. – Klebelsberg az Alföld-kérdés kezelésében is Széchenyi hűséges tanítványa. – Az Alföld megnövekedett jelentősége a csonka országban. – A Klebelsberg-féle Alföld-kép. – A nagy történeti igazságtalanság jóvátételének kötelezettsége. – A Bethlen-kormány Alföld-programja. – Az Országos Alföldi Bizottság. – Az Alföldkutató Bizottság. – A Duna–Tisza csatorna kérdése Klebelsberg megvilágításában.....238

VIII. fejezet.....	274
Klebelsberg művészettörténeti és esztétikai tanulmányai. – A városrendezési problémák iránt való állandó érdeklődése. – A	

művészet nemzeti hivatása. – A magyar művészetnek egyik fontos feladata a magyar igazságnak a maga sajátos eszközeivel való hirdetése. – Klebelsberg művészetpártolási elvei: a takarékoságra való törekvés és a művészi pártküzdelmek fölé emelkedés kötelezettsége. – Támogatni kell minden tehetséget, de nem szabad beleavatkozni a művészeti irányok harcaiba. – Fontosabb építkezései. – A város és a falu sajátos esztétikája. – A szegedi Templom-tér. – A szobrászat és festészet szerepe Klebelsberg építkezéseivel kapcsolatban. – A szegedi Nemzeti Emlékcsarnok. – Az Új Magyar Képtár. – Külföldi kiállítások. – Klebelsberg és a magyar zenekultúra. – Zenei jutalmak és pályadíjak. – A szegedi orgona. – Színházpolitika: a Nemzeti Színház kérdése. – A vidéki színház megsegítésére irányuló tervek. – A szegedi szabadtéri játékok.....274

IX. fejezet.....291

Klebelsberg a sport révén is barátokat kívánt szerezni a magyar ügynek. – Az első magyar «sport-miniszter». – Klebelsberg népszerűsége a sporttömegek körében. – A levante-intézmény továbbfejlesztése. – Az Országos Testnevelési Alap visszaállítása. – Klebelsberg fáradozásai a testnevelés és a sport népszerűsítése érdekében. – A Testnevelési Főiskola fölállítása. – A cserkészlet támogatása. – A vidéki sport-élet élénkítésére irányuló törekvések. – A Testnevelési Tanács házának megszerzése; a fedett uszoda felépítése. – Klebelsberg fáradozásai az olimpiászokon való sikeres magyar szereplés érdekében. – A Magyar Olimpiai Társaság megalapítása.....291

X. fejezet.....300

Előkészület a publicisztikai tevékenységre. – Miért lett Klebelsberg publicista? – Propaganda-módszere. – Cikkírói tevékenységével «meghosszabbítani» próbálja a miniszteri hatáskört. – A problémák publicisztikai tárgyalását igyekszik a napi politika szempontjai fölé emelni. – A «klasszikus» publicista meghatározása. – Publicisztikai

működésének állomásai. – A neonacionalizmus mint nemzetnevelési program s mint egész kultúrpolitikai működését betetőző szintézis. – A magyar nemzeti érzés rendkívüli ereje. – Az örök magyar nemzeti érzésnek modern tartalmat kell adni. – A jog és kötelesség viszonyának újjárendezése a magyar életérzésben. – A tervszerűsége irányuló nemzetnevelés. – A «népi» és a «faji» gondolat. – A turanizmus. – A szociális fejlődés fontossága. – A népi és nemzeti gondolat összekapcsolásának szükségessége. – A kulturális előrehaladás és a gazdasági boldogulás szétbonthatatlan egysége. – A fasizmus példája. – Klebelsberg felfogása a fasizmusról. – A fasiszta munka-himnusz értelmezése. – A neonacionalista elmélet fogadtatása a magyar szellemi életben. – Klebelsberg egész politikai élete a támadások pergőtüzében telt el. – Magatartása a folyton megújuló támadásokkal szemben. – Amennyiben egyáltalán felelt is, a személyeskedésekre a legtöbbször nem válaszolt. – Klebelsberg «nyugati» magyarsága.....300

EPILOGUS.....324

A Bethlen-kormány lemondása. – Klebelsberg ellen fokozott erővel fellángol a pazarlás vádja. – Klebelsberg ún. «pazarlása» a számok világánál. – Neki jutott a hálátlan feladat, hogy a közvéleményt hozzászoktassa a réginél nagyobb méretű kulturális kiadások vállalásának elkerülhetetlen voltához. – Rákosi Jenő és Apponyi Albert véleménye e pontról. – Klebelsberg felfogása: az áldozatok minimumával az eredmények maximumát kell biztosítanunk. – A klebelsbergi «pazarlás» történeti távlatból. – Lemondása után publicisztikai munkássága még elevenebb lesz: külpolitikai problémákkal, várospolitikával, Alföld-kérdéssel foglalkozik. – A világválság romboló hajlamával szemben megpróbálja kulturális alkotásait védelmezni. – Román vélemény Klebelsberg kultúrpolitikájáról. – Olaszországba készül, hogy előadásorozatot tartson a fasizmus külföldi, főleg magyarországi értékeléséről. – Alföldi utazásai; megbetegedése; hirtelen halála. – Temetése. – A külföldi sajtó búcsúja. – Klebelsberg felfogása a történelem

ítélőszékéről. – Klebelsberg életművének célja: új magyar lelket akart formálni, amely elég erős lesz a történeti határok visszaszerzésére és elég nagyvonalú e határokon belül egy modernebb állam felépítésére. – Klebelsberg, mint Széchenyi-tanítvány: párhuzamok és eltérések. – Utólagos elismerések: Gömbös Gyula nyilatkozata. – Klebelsberg-kiállítás. – Emlékbizottság; visszaemlékezések; méltatások. – Szoborfelállítás a fővárosban. – Klebelsberg életművének végső tanulsága és értelme.
.....324

JEGYZETEK.....340